

UNIwersytet WarMińsko-Mazurski w Olsztynie
CENTRUM BADAŃ EUROPY WSCHODNIEJ

PRZEGLĄD

WSCHODNIOEUROPEJSKI

XIV/2
2023

Wydawnictwo
Uniwersytetu WarMińsko-Mazurskiego
w Olsztynie

Tytuł angielski: EAST EUROPEAN REVIEW

Kolegium Redakcyjne

Aleksander Kiklewicz (redaktor naczelny) | Roman Jurkowski (sekretarz naukowy)
Norbert Kasparek | Helena Pocietchina | Dariusz Radziwiłowicz | Marek Szczepaniak

Adres redakcji

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Wydział Humanistyczny
ul. Kurta Obitzta 1, 10-725 Olsztyn
tel. ++48 602175802, fax ++48 89 5351486 (87)
e-mail: komunikacjam@uwm.edu.pl
<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>
<https://czasopisma.uwm.edu.pl/index.php/pw/issue/archive>

Rada Programowa

Saule Abisheva (Ałmaty) | Milosav Čarkić (Belgrad) | Selim Chazbijewicz (Olsztyn)
Jim Dingley (London) | Victor Dönninghaus (Lüneberg) | Włodzimierz Dubiczyński (Warszawa)
Michael Fleischer (Wrocław) | Ēriks Jēkabsons (Ryga) | Natalia Korina (Wiedeń)
Holger Kusse (Drezno) | Andrzej de Lazari (Łódź) | Marek Melnyk (Olsztyn)
Nadežda Morozova (Wilno) | Larisa Naidich (Jeruzalem) | Iwona Ndiaye (Olsztyn)
Zhanna Nekrashewich-Karotkaya (Poznań) | Olena Pchelintseva (Czerkasy)
Grigorijus Potashenko (Wilno) | Mariusz Próchniak (Warszawa) | Andrzej Sitarski (Poznań)
Żanna Sładkiewicz (Gdańsk) | Aliaksandr Smalianchuk (Warszawa)
Henryk Stroński (Olsztyn) | Andrzej Szmyt (Olsztyn) | Ainagul Tumanova (Ałmaty)
Björn Wiemer (Moguncja) | Anatol Zahitko (Winnica)

Redakcja informuje, że wersją pierwotną czasopisma jest wydanie papierowe.

Czasopismo wdrożyło procedurę zabezpieczającą przed zjawiskiem ghostwriting:
<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>

Strona internetowa czasopisma

<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>

Zasady recenzowania

<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>

Projekt okładki: Maria Fafińska

ISSN 2081-1128

Wydawnictwo UWM
ul. Jana Heweliusza 14, 10-718 Olsztyn
tel. ++48 89 523 36 61; fax ++48 89 523 34 38
www.uwm.edu.pl/wydawnictwo/
e-mail: wydawca@uwm.edu.pl

Nakład: 55 egz.; ark. wyd. 29,20; ark. druk. 24,75
Druk: Zakład Poligraficzny UWM w Olsztynie, zam. nr 1162

SPIS TREŚCI

HISTORIA

YURY SNAPKOUSKI (Olsztyn)	
Aleksander Łappa (1802-1869) – ostatni marszałek szlachty guberni mińskiej z wyboru. Część II: Gubernialny marszałek szlachty (1859-1863)	9
ROMAN JURKOWSKI (Olsztyn)	
Katolicy i prawosławni w anegdocie kresowej z przełomu XIX i XX wieku. Kilka refleksji o historii zawartej w ówczesnym humorze i dowcipie	29
LESZEK OPYRCHAŁ JUSTYNA RECLAW-MASTRONARDI (Warszawa)	
Plany oblężenia Kamieńca Podolskiego w 1672 roku.....	39
MARIUSZ KORZENIOWSKI (Lublin)	
Wokół układu Piłsudski-Petlura. Porozumienie w świetle publikacji wybranych tytułów polskiej prasy codziennej	55
WOJCIECH MARCINIAK (Łódź)	
“An internal matter for the Soviet Union”. The attitude of the Polish Embassy in Moscow towards problems with changing the citizenship of Polish repatriates from the depths of the Soviet Union in 1945	73

EKONOMIKA

ZDENĚK PIKHART PAVEL PROCHÁZKA (Prague)	
Impact of dividends and capital intensity of labour on real wages in post-communist economies	85
ZBIGNIEW KLIMIUK (Warszawa)	
Uwarunkowania rozwoju stosunków finansowo-kredytowych krajów bloku radzieckiego z Zachodem w latach 80. XX wieku	105

SPOŁECZEŃSTWO, STOSUNKI MIĘDZYNARODOWE, KOMUNIKACJA

MIROSLAW MINKINA (Siedlce)	
Russian secret services in the so-called special operation in Ukraine	125
ANASTASSIYA STARODUBTSEVA (Kielce)	
The “Russian World” concept in the Ukrainian media discourse: some of the key narratives	139
MALINA KASZUBA (Siedlce)	
The concept of war of the Russian Federation. Military instruments in the Russian power policy in 2014	153
RAFAŁ CZACHOR (Kraków)	
Ogólnorosyjski Front Ludowy w systemie politycznym Federacji Rosyjskiej w latach 2011-2022	169
MARTA STEMPIEŃ (Siedlce)	
The evolution of terrorism in Russia in the years 2015-2022. Quantitative analysis of the phenomenon	185
JERZY SZUKAŁSKI (Siedlce)	
Przemiany polityczno-ustrojowe w Federacji Rosyjskiej w okresie pierwszej prezydentury Władimira Putina (2000-2008) – zagadnienia wybrane	201

RELACJE POLITYCZNO-WOJSKOWE POLSKI Z ROSJĄ W CZASACH WSPÓŁCZESNYCH

WIESŁAW ŁACH (Olsztyn)	
Wojsko Polskie w składzie Zjednoczonych Sił Zbrojnych Układu Warszawskiego w końcowym okresie jego funkcjonowania	217
KLAUDIA JAGUSIAK (Warszawa)	
Współczesne wyzwania dla bezpieczeństwa Polski w kontekście rosyjskich działań w regionie Europy Środkowo-Wschodniej	231

KULTURA, LITERATURA, MEDIA

SŁAWOMIR SOBIERAJ (Siedlce)	
Polityczne konteksty twórczości Tadeusza Micińskiego. Sprawa polska a Rosja w dobie Wielkiej Wojny	247
PATRYK WITCZAK (Bydgoszcz)	
<i>Nadchodzący świat 1923-2123</i> Jakowa Okuniewa w kontekście tradycji utopii literackiej ...	269
ARNOLD McMILLIN (London)	
Three Generations of Belarusian Historical Fiction in Prose and Verse: Inspiration and Iconoclasm	285
ALEKSANDER KIKLEWICZ JULIA MAZURKIEWICZ-SUŁKOWSKA HELENA POCIECHINA (Olsztyn Łódź)	
Art in protest discourses – on the example of the Belarusian anti-government protest movement	303
ALEKSANDRA FILIMONOVA SHARA MAZHITAeva (Karaganda)	
Слово и немота в русской (пост)культуре. <i>Кысь</i> Татьяны Толстой	323
PIOTR FAST (Katowice)	
Czy potrzebna jest nowa historia literatury rosyjskiej XX wieku?	337
KRZYSZTOF BIZIO (Szczecin)	
Wybrane koncepcje architektoniczno-wystawiennicze pawilonów narodowych krajów Europy Wschodniej na targach World Expo 2000-2020 w kontekście kreacji wizerunku narodowego	349

JEZYK

ELIZAVETA KOTOROVA (Zielona Góra)	
Текстоспецифические способы словообразования в русском и немецком языках (сравнение фикциональных и фактуальных текстов)	369
DOMINIKA IZDEBSKA-DŁUGOSZ (Kraków)	
Analiza statystyczna polsko-ukraińskiego interjęzyka – najtrudniejsze miejsca polskiej fleksji dla osób ukraińskojęzycznych	383

TABLE OF CONTENTS

HISTORY

YURY SNAPKOUSKI (Olsztyn)	
Alexander Łappa (1802-1869) – The Last Elected Minsk Governorate Marshal of Nobility. Part II: Governorate Marshal of Nobility (1859-1863)	9
ROMAN JURKOWSKI (Olsztyn)	
Catholic and Orthodox Christians in the Borderlands – anecdotes from the turn of the 19th and 20th centuries. A few reflections on the history contained in the humor and jokes of that time	29
LESZEK OPYRCHAŁ JUSTYNA RECLAW-MASTRONARDI (Warsaw)	
Plans of the Kamieniec Podolski siege from 1672	39
MARIUSZ KORZENIOWSKI (Lublin)	
The Piłsudski and Petlura pact. The agreement in the light of selected publications from the daily Polish press	55
WOJCIECH MARCINIAK (Lodz)	
“An internal matter for the Soviet Union”. The attitude of the Polish Embassy in Moscow towards problems with changing the citizenship of Polish repatriates from the depths of the Soviet Union in 1945	73

ECONOMICS

ZDENĚK PIKHART PAVEL PROCHÁZKA (Prague)	
Impact of dividends and capital intensity of labour on real wages in post-communist economies	85
ZBIGNIEW KLIMIUK (Warsaw)	
Determinants of the development of financial-credit relations between Soviet bloc countries and the West in the 1980s	105

SOCIETY, INTERNATIONAL RELATIONS, COMMUNICATION

MIROSLAW MINKINA (Siedlce)	
Russian secret services in the so-called special operation in Ukraine	125
ANASTASSIYA STARODUBTSEVA (Kielce)	
The “Russian World” concept in the Ukrainian media discourse: some of the key narratives	139
MALINA KASZUBA (Siedlce)	
The strategic concept of war of the Russian Federation. Military instruments in the Russian policy of power 1990-2014	153
RAFAŁ CZACHOR (Cracow)	
The All-Russia Popular Front in the political system of Russia in the period of 2011-2022	169
MARTA STEMPIEŃ (Siedlce)	
The evolution of terrorism in Russia in the years 2015-2022. Quantitative analysis of the phenomenon	185
JERZY SZUKALSKI (Siedlce)	
Legal-political changes in Russian Federation during the first presidency of Vladimir Putin (2000-2008) – selected issues	201

**POLITICAL AND MILITARY RELATIONS
BETWEEN POLAND AND RUSSIA**

WIESŁAW ŁACH (Olsztyn)	
The Polish Armed Forces as a part of the United Forces of the Warsaw Pact in the final period of its activity	217
KLAUDIA JAGUSIAK (Warsaw)	
Contemporary challenges to Poland's security in the context of Russian activities in the region of Central and Eastern Europe	231

CULTURE, LITERATURE, MEDIA

SŁAWOMIR SOBIERAJ (Siedlce)	
The political context of Tadeusz Miciński's works. The Polish case and Russia in the era of the Great War	247
PATRYK WITCZAK (Bydgoszcz)	
<i>The Coming World 1923-2123</i> by Yakov Okuniev in the Context of the Literary utopian tradition	269
ARNOLD McMILLIN (London)	
Three Generations of Belarusian Historical Fiction in Prose and Verse: Inspiration and Iconoclasm	285
ALEKSANDER KIKLEWICZ JULIA MAZURKIEWICZ-SULKOWSKA HELENA POCIECHINA (Olsztyn Lodz)	
Art in protest discourses – on the example of the Belarusian anti-government protest movement	303
ALEKSANDRA FILIMONOVA SHARA MAZHITAIEVA (Karaganda)	
Speech and Silence in Russian (Post)Culture. The Case of Tatyana Tolstaya's <i>The Slynx</i> ...	323
PIOTR FAST (Katowice)	
Do we need a new history of 20th Century Russian literature?	337
KRZYSZTOF BIZIO (Szczecin)	
Selected architectural and exhibition concepts of the national pavilions of Eastern European countries at World Expo 2000-2020 in the context of creating a national image	349

LANGUAGE

ELIZAVETA KOTOROVA (Zielona Góra)	
Text-specific kinds of word formation in Russian and German (a comparative study of fictional and factual texts)	369
DOMINIKA IZDEBSKA-DŁUGOSZ (Cracow)	
Statistical analysis of the Polish-Ukrainian interlanguage – the most difficult points of Polish inflection for Ukrainian speakers	383

HISTORIA

DOI: 10.31648/pw.9699

YURY SNAPKOUSKI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1327-1160>

University of Warmia and Mazury in Olsztyn

**ALEKSANDER ŁAPPA (1802-1869) –
OSTATNI MARSZAŁEK SZLACHTY
GUBERNI MIŃSKIEJ Z WYBORU.
CZEŚĆ II: GUBERNIALNY MARSZAŁEK
SZLACHTY (1859-1863)**

**Alexander Łappa (1802-1869) –
The Last Elected Minsk Governorate Marshal of Nobility.
Part II: Governorate Marshal of Nobility (1859-1863)**

ABSTRACT: Alexander Łappa held the rank of the Minsk Governorate Marshal of Nobility during a period of widespread social transformations in the Russian Empire and a national and political crisis in the Kingdom of Poland and the Western Governorates. Trying to promote his multifaceted program of reforms in the Belarusian-Lithuanian lands, he relied on deep dialogue with the liberal bureaucratic circles of the Imperial Government and, at the same time, rejected conspiratorial, armed and other kinds of adventurous forms of the national liberation struggle. The polarization among the nobles of the Minsk Governorate increased after the scandalous Noble Elections of 1862. It was aggravated after the outbreak of the January Uprising in the Kingdom of Poland and, connected with it, the growing repressive policy of the civil and military authorities. All of these factors caused Łappa to lose influence in the socio-political life of the nobility and voluntarily resign from his position as marshal.

KEYWORDS: Alexander Łappa, marshal of nobility, elections of the nobility, address, the Minsk Governorate, the Russian Empire, Congress Poland

3. Pierwsza kadencja na stanowisku gubernialnego marszałka szlachty (1859-1862)

„Dzisiaj Łappa Alex[ander] wybrany Gubern[jalnym] Marszałkiem” – zapisał w swoim dzienniku miński prawosławny arcybiskup Michał Hałubowicz 3 października 1859 r. (Hałubowicz 2003, 90). Biorąc pod uwagę spore doświadczenie urzędnicze A. Łappy i wysoki status majątkowy – jego nowe stanowisko nie wyglądało na przypadkowe. Jako gubernialny marszałek szlachty zastąpił swojego rówieśnika Ludwika Słotwińskiego, właściciela ziemskiego z wielką posiadłością w sąsiednim

powiecie ihumeńskim, który już dość dawno zajmował różne stanowiska w wybieralnych instytucjach szlacheckich. A. Łappa różnił się od swoich poprzedników nie tylko brakiem rodzinnych związków z arystokracją guberni mińskiej¹, lecz także szczególną troską o dobro własnych poddanych, chociaż jednocześnie był przeciwny zniesieniu poddaństwa, przynajmniej na warunkach zaproponowanych przez władze rosyjskie. Dodatkowo, co szczególnie ważne, cieszył się poparciem licznej szlachty czynszowej. W jego majątku Rudobiełka było wielu dzierżawców ziemi ze stanu szlacheckiego (NAHB, f. 142, inw. 1, sygn. 136). Jako stojący na czele korporacji szlacheckiej z całej guberni A. Łappa przyczynił się (w rzeczywistości aktywnie kontynuował to, co rozpoczęli jego poprzednicy) do tego, że najniższe kręgi szlachty z ziem białoruskich – fałszując „bazę dowodową” – mogły mieć możliwości legalnej obrony swojego szlacheckiego pochodzenia przed instytucjami Imperium Rosyjskiego. W tym sensie wokół tej działalności A. Łappy wytworzyła się w społeczeństwie guberni mińskiej bardzo charakterystyczna opinia, o czym wspomina A. Bohdanowicz:

Według wszystkiego, co wiem o nim, Łappa był wielkim spryciarzem, przedsiębiorczym człowiekiem, w latach 60. [oraz 60. – Y. S.] był on gubernialnym marszałkiem szlachty. Łappa i sekretarz [gubernialnego marszałka] szlachty Hausman sfingowali wiele dokumentów dla drobnej szlachty za dobre pieniądze, sądząc o tym po najpiękniejszym budynku w Mińsku – kamienicy Hausmana, w której znajdowała się deputacja wywodowa [...] (Bogdanovich 2012, 42).

W procedurze legitymizacji najmniej zamożnych rodów szlacheckich poprzez deputację wywodową guberni mińskiej główną rolę organizacyjną odgrywał oczywiście gubernialny marszałek szlachty A. Łappa, zaś jego sekretarz Michał Hausman był odpowiedzialny za samą „część praktyczną”. To wyjątkowe znaczenie A. Łappy w tym procederze wyjaśnia E. Woyniłowicz w swoich wspomnieniach (1931, 52).

Poważne stanowisko wymagało także prowadzenia domu na wysokim poziomie, łączyło się to również z edukacją własnych poddanych. Oto fragment wspomnień Bohdanowicza o swoim ojcu:

Pan Łapa, jako marszałek szlachty, zwłaszcza gubernialny marszałek, musiał mieć dobrą kuchnię i w mieście, i na wsi: to odwieczna tradycja, wymóg dobrych obyczajów. Dlatego musiał szkolić dobrych kucharzy, mając ich u siebie jako rezerwę na wielkie okazje. [...] Razem z innymi wysyłał mojego ojca na naukę produkowania masła i browarnictwa, a także na doskonalenie się, jak mówią w sztuce kucharskiej,

¹ Patrząc z tego punktu widzenia na poprzednich gubernialnych marszałków szlachty, to np. Ludwik Słotwiński ożenił się z córką mińskiego gubernatora cywilnego (w przyszłości – senatora) Wincentego Gieczewicza. Leon Osztorp był wnukiem „starosty mińskiego” Ignacego Iwanowskiego, sam zaś ożenił się z przedstawicielką rodziny Kuncewiczów i wydał swoje córki za mąż za właścicieli ziemskich Ottona Horwatta i Karola Kostrowickiego.

wysłał go na rok do kuchni pana Bułhaka. [...] Tak więc w wieku 20 lat z ojca wyszedł dobry kucharz (Bogdanovich 2012, 42-43).

Wieloletnia praca A. Łappy na stanowisku marszałka powiatowego dała mu duży bagaż doświadczenia i obycia w sprawach politycznych i społecznych. Ukształtowało to jego osobowość doprowadzając, już w czasie kandydowania na marszałka gubernialnego, do wytworzenia silnego zespołu własnych poglądów na wielokierunkowy rozwój regionu (w aspekcie społeczno-politycznym, gospodarczym, narodowym itp.). Ponadto pierwsza trzyletnia kadencja marszałka gubernialnego, na którą został wybrany (1859-1862), nastąpiła w czasie gruntownych przemian społecznych i konfliktów ideologicznych w Imperium Rosyjskim. Społeczne i polityczne przebudzenie w guberniach zachodnich i Królestwie Polskim wymagało od A. Łappy, jako odpowiedzialnego urzędnika, reakcji na żądania społeczeństwa, podjęcia pewnych działań i jasnej pozycji w rozwiązywaniu różnych problemów i dylematów.

W tym kontekście ważne znaczenie dla zrozumienia poglądów i przekonań A. Łappy, oraz jego roli w „dialogu” między władzą państwową a społeczeństwem guberni mińskiej, mają jego dwa pisemne apele do przedstawicieli rządu rosyjskiego, napisane w czasie rozwijających się nastrojów powstańczych w guberniach litewsko-białoruskich (demonstracje antyrządowe itp.). Pierwszym z nich jest jego poufna odpowiedź w liście do ministra spraw wewnętrznych hrabiego Piotra Wajłujewa z 7 września 1861 r. w sprawie przyczyn niezadowolenia ludności guberni mińskiej (Vosstaniye 1863 goda 1964, 532-535, nr 278). Nie wchodząc w szczegóły tekstu A. Łappy, zaznaczę tylko główne wątki tego listu: mieszkańcy guberni, przede wszystkim pochodzenia polskiego, domagali się przywrócenia polskich przepisów postępowania sądowego, przywrócenia działania Statutu litewskiego, zaprzestania ingerencji państwa w sprawę Kościoła rzymskokatolickiego, nauczania w placówkach oświatowych w języku polskim (w tym przywrócenie Uniwersytetu Wileńskiego), jasnego i skutecznego działania systemu sądowego, zniesienia pewnych ograniczeń dla właścicieli ziemskich itp. W rzeczywistości więc A. Łappa sugerował potrzebę przywrócenia w guberni mińskiej tych wszystkich lokalnych elementów rządzenia i kierowania krajem, które istniały przed powstaniem listopadowym.

Istotna, moim zdaniem, jest następująca uwaga A. Łappy:

[...] Niewystarczalność prawa cywilnego i nadużycia władzy administracyjnej, które są zbyt drażliwe zarówno dla nas, jak i dla mieszkańców całej Rosji, dla nas są jednak bardziej dokuczliwe, ponieważ w naszym regionie urzędnicy administracyjni samowolnie i nieodpowiedzialnie nadają wszystkiemu charakter polityczny, po czym w stosunku do nas są ogłaszane przepisy wyjątkowe i powoływane komisje specjalne (Vosstaniye 1863 goda 1964, 534).

Wielkie zmiany spodziewane były w społeczeństwie w związku z ogłoszeniem Manifestu o zniesieniu poddaństwa. A. Łappa łączy je z nadziejami przedstawionymi powyżej i następującymi słowami podsumuje swój analityczny ogląd sytuacji:

[...] Nagromadzone przez lata niezadowolenie wyszło na powierzchnię i [...] masy społeczeństwa, idąc za sugestiami uczuć, w tym kobiety, zwykli ludzie i młodzież, nie mogą pogodzić się z teraźniejszością, żałują przeszłości i mają nadzieję na przyszłość. W tych ruchach i manifestacjach nie ma jednak jasno uświadomionego celu, organizacji i jedności dążeń. Są one wyrazem dawno ukrytych uczuć, a nie działaniem podejrzanego politycznego społeczeństwa (Vosstaniye 1863 goda 1964, 534).

Drugi list A. Łappy z 19 maja 1862 r. był adresowany do ministra oświaty A. Gołownina i miał charakter bardziej programowy (Vilenskiy vremennik 1913, 70-74, nr 61). List ten przewidywał przyszłą reformę szkolnictwa w guberniach litewsko-białoruskich, a zmiany te miały się odbyć w „warunkach i potrzebach regionu, obyczajach i zwyczajach ludu”. Cały program A. Łappy składał się z pięciu punktów: 1) przywrócenie Uniwersytetu Wileńskiego wraz z podległym mu okręgiem edukacyjnym; 2) otwarcie szkół realnych przy niektórych gimnazjach; 3) otwarcie szkół rolniczych wraz z fermami i gospodarstwami doświadczalnymi; 4) przywrócenie języka polskiego w nauczania w szkołach wyższych; 5) zapewnienie swobody kształcenia, nieskrępowanej „żadnymi formalnościami”.

Należy zauważyć, że wyżej wskazane dwa listy A. Łappy do ministrów nie przyniosły żadnego praktycznego skutku. W pierwszym przypadku, za zgodą cesarza, samorządowi szlacheckiemu nawet dodatkowo polecono utrzymywanie porządku i spokoju w guberni (Vosstaniye 1863 goda 1964, 534-535). Generalnie A. Łappa nie był pierwszym i jedynym wśród urzędników tzw. Kraju Północno-Zachodniego, którzy zwracali się do Petersburga z podobnymi inicjatywami. Po wstąpieniu na tron Aleksandra II (1855), które rozbudziło w społeczeństwie nadzieję na nowe (liberalne) zmiany, szlachta guberni litewsko-białoruskich za pośrednictwem swoich marszałków gubernialnych zaczęła „bombardować” stolicę licznymi pisemnymi petycjami². Co więcej, na początku lat 60. XIX w. dotychczasowe postulaty zmian kulturalnych coraz bardziej zaczęły przybierać charakter narodowo-polityczny.

² Więcej o tym: Ulasavets 2014, 130-134.

4. Wybory szlacheckie w Mińsku jesienią 1862 r. i próba przekazania adresu cesarzowi

Kolejne wybory marszałka w guberni mińskiej, w których A. Łappa jako marszałek gubernialny szlachty musiał albo zostać ponownie wybrany na kolejne trzy lata, albo ustąpić miejsce innemu kandydatowi, przypadły chronologicznie na jesień 1862 r. Jednak w warunkach „sytuacji rewolucyjnej” w tym rejonie imperium sama możliwość przeprowadzenia takich wyborów została podana w wątpliwość. We wszystkich guberniach litewsko-białoruskich (za wyjątkiem mińskiej, która była tu niejako na uboczu) wybory marszałków szlachty miały odbyć się „synchronicznie” na przełomie lat 1861-1862 (czyli trzy lata po poprzednich), ponieważ ostatnie wybory odbyły się tam na przełomie 1858-1859 (Zhytko 2003, 203). Zamiast tego władze carskie zdecydowały o wprowadzeniu stanu wojennego w guberniach: wileńskiej, kowieńskiej i grodzieńskiej – od 6 listopada 1861 r., w mohylewskiej i witebskiej – od 28 listopada 1861 r., oraz mińskiej – od 29 czerwca 1862 r. (Ulasavyyets 2014, 136). A ponieważ, zgodnie z obowiązującym ustawodawstwem, wprowadzenie stanu wojennego przewidywało również przesunięcie wyborów szlacheckich, w tym wyborów nowych marszałków szlachty (Zhytko 2003, 203-204), ich przeprowadzenie zostało przełożone na czas nieokreślony, czyli do momentu zniesienia stanu wojennego połączonego z koniecznością uzyskania specjalnego zezwolenia władz na dokonanie tych wyborów.

W związku z dołączeniem w sierpniu 1862 r. guberni mińskiej do generał-gubernatorstwa wileńskiego, za czym szło wzmocnienie w guberni kontroli wojskowej i policyjnej, zniknęła potrzeba utrzymywania jej w specjalnych warunkach stanu wojennego, zwłaszcza że ten zniesiono we wrześniu 1862 r. w innych guberniach litewsko-białoruskich. Dlatego stało się możliwe przeprowadzenie w Mińsku kolejnych gubernialnych elekcji szlacheckich, które wyznaczono na połowę listopada 1862 r.

Jednak ówczesna sytuacja społeczno-polityczna w regionie nadała tradycyjnym wyborom szlacheckim nowe znaczenie ideowe (RPAH, f. 1282, inw. 2, sygn. 1101, k. 1-2). Wpływowo kręgi szlachty polskiej i spolonizowanej szlachty litewsko-białoruskiej zostały ogarnięte dążeniem do składania do cesarza licznych adresów protestacyjnych (posiadających charakter petycji społecznych), które miały zademonstrować jednoznaczną wolę szlachty do zjednoczenia Białorusi, Litwy i Ukrainy z Królestwem Polskim i utworzenia odrębnej autonomicznej jednostki o charakterze polityczno-terytorialnym (swoistego odrodzenia dawnej Rzeczypospolitej, tylko pod berłem cesarza rosyjskiego). Odpowiedni impuls przyszedł z Warszawy, gdzie pod koniec 1861 r. ukształtowała się organizacja „białych” – jeden z obozów politycznych w ruchu narodowowyzwoleńczym. Wśród najbardziej donośnych wypowiedzi „białych”, wybrzmiały we wrześniu 1862 r., znalazły się m.in. następujące:

My jako Polacy, wtedy tylko rząd zaufaniem popierać będziemy mogli, gdy rząd ten będzie naszym, polskim i gdy ustawą zasadniczą przy wolnych instytucjach złączone będą wszystkie prowincje Ojczyznę naszą składające (Kieniewicz 1972, 256).

Obóz „białych”, odrzucający drogę walki zbrojnej jako takiej, preferował wewnętrzną pracę organizacyjną (konspiracyjną), bardzo licząc na instytucje i urzędników samorządu szlacheckiego, przy pomocy których zamierzano w legalny sposób zrealizować własne cele. Dlatego szczególnie nadzieje łączono ze szlacheckimi wyborami gubernialnymi. Jakub Gieysztor, jeden z przywódców „białych” na Litwie, napisał w swoich wspomnieniach:

Obiór marszałków odpowiednich był ważniejszy niż adres, bo w razie potrzeby dobrzy marszałkowie zawsze by podali, nie narażając kraju, i zaraz mogliby mieć zastępców w innych marszałkach, gotowych pójść tą samą drogą (Gieysztor 1913, 179).

Na marszałków szlachty guberni litewsko-białoruskich stawały również środowiska polskiej emigracji we Francji, licząc, że mogą oni odegrać kluczową rolę w organizowaniu masowych demonstracji „przeciwko łamaniu praw ludności polskiej” (Szpoper 2003, 516-517). Ale jednocześnie przeciw takim zamiarom kategorycznie wystąpili niektórzy miejscowi ziemianie. Na przykład właściciel majątku Wiażyń w powiecie wilejskim guberni wileńskiej Konstanty Gieczewicz (syn marszałka szlachty powiatu wilejskiego Hipolita Gieczewicza, wnuk mińskiego gubernatora cywilnego i senatora Wincentego Gieczewicza, mąż córki marszałka szlachty powiatu lepelskiego), dobrze orientując się w nastrojach i poglądach swojego otoczenia, twierdził, że „nie można liczyć na jednomyślne współdziałanie marszałków” (Szpoper 2003, 517).

„Sztafetę” podawania adresów jako pierwsza, za przykładem Warszawy, podjęła szlachta guberni podolskiej, która w połowie września 1862 r. zebrała się w Kamieńcu Podolskim dla przeprowadzenia gubernialnych wyborów szlacheckich. W niemal jednomyślnym odruchu, pomimo ostrego sprzeciwu gubernatora cywilnego, złożyła ona adres do cesarza domagający się dołączenia ich guberni do Królestwa Polskiego. Za tę akcję aresztowano marszałka gubernialnego i wszystkich powiatowych marszałków szlachty. Większość z nich została wywieziona do Petersburga na proces sądowy w senacie (Przyborowski 1896, 393-396; Szpoper 2003, 527-536; 2014, 211-217).

Dwa miesiące po wydarzeniach w Kamieńcu Podolskim oczekiwano gubernialnych wyborów szlacheckich w Mińsku. W przypadku szlachty całego tzw. Kraju Północno-Zachodniego wybory te miały o wiele większe znaczenie niż tylko jako okazja do złożenia kolejnego adresu cesarzowi. Gieysztor przypominał: „Od dojścia mińskich sejmików, zależało wiele, bo z kolei i w innych guberniach, w których odbyć się nie mogły, może by na nie zezwolono” (Gieysztor 1913, 178-179). Szlachta

liczyła na wznowienie wyborów w innych guberniach kraju, ich początek miała dać gubernia mińska (RPAH, f. 1282, inw. 2, sygn. 1101, k. 1). W celu omówienia sytuacji przedstawiciele obozu „białych”, do którego na Białorusi i Litwie należeli głównie wielcy właściciele ziemscy, zorganizowali w Wilnie zjazd na początku listopada 1862 r. (Fajnhauz 1999, 102). Ze wspomnień Gieysztora wynika, że na zjeździe był obecny także miński gubernialny marszałek szlachty A. Łappa, jednak nie do końca wiadomo, czy był on przedstawicielem „białych”, czy po prostu był obecny jako ważny urzędnik samorządu szlacheckiego. Jednak sam fakt obecności A. Łappy na tym zjeździe jest, moim zdaniem, bardzo ważny dla zrozumienia jego kolejnych działań w nadchodzących wyborach szlacheckich w Mińsku.

Zdaniem Gieysztora podczas omawiania kandydatów na stanowiska gubernialnych marszałków szlachty w przypadku możliwego wznowienia elekcji szlacheckich w innych, niż mińskiej guberniach, okazało się, że A. Łappa mógł nie być wybrany gubernialnym marszałkiem szlachty na drugą kadencję (1862-1865), gdyż znalazł poważnego konkurenta w osobie Napoleona Jeleńskiego³. Niemniej jednak A. Łappa prawdopodobnie miał większe szanse, gdyż cieszył się bardzo dużym poparciem i powszechną sympatią. „W Mińsku było do życzenia – pisze Gieysztor – aby gubernialnym marszałkiem został Napoleon Jeleński, lecz A. Łappa, zacny skądinąd człowiek, miał silną partję za sobą” (Gieysztor 1913, 179).

Jeśli chodzi o kwestię wystosowania adresu szlachty guberni mińskiej do Aleksandra II, to stało się to przedmiotem daleko idących kontrowersji wśród obecnych na zjeździe w Wilnie. W rzeczywistości obóz „białych” był podzielony na zwolenników i przeciwników złożenia adresu, sami zaś przeciwnicy stanowili zdecydowaną większość obecnych. Poglądy przeciwników podzielał i A. Łappa. Co ważne, przeciwnicy wysłania adresu odrzucali nie jego treść i samą ideę, ale okoliczności i czas przekazania cesarzowi, uznając go za demonstrację przedwczesną i niepotrzebną, w dodatku – grożącą katastrofalnymi następstwami dla całego stanu szlacheckiego w regionie. Gieysztor, bezpośredni uczestnik narady wileńskiej, tak wspominał tę dyskusję:

Ja w zasadzie zgadzałem się z tymi, którzy uważali, że już nie czas na podawanie wszelkich adresów, a trzeba pracować, organizować się. Adres, jako demonstracja, mógł przeszkodzić dojściu sejmików w Mińsku do skutku. Woląłem, by tam doszły sejmiki i by wybrano ludzi odpowiednich. Od tego więc, czy można było tam liczyć na wybór pomyślny, zależałoby, jak postąpić: jeśli mińscy delegowani mogą zaręczyć za obywatelstwo, które, uznając potrzeby chwili, wybierze ludzi czynnych, oddanych sprawie, to jak sądziłem, lepiej nie podawać adresu, nie narażać się na rozwiązanie wyborów i usunięcie ludzi pożytecznych [...]. Starcia się o adres sejmiku mińskiego

³ Napoleon Jeleński (1810-1883), syn marszałka szlachty powiatu mozyrskiego, właściciel majątku Luczyce powiatu mozyrskiego, uczestnik powstania listopadowego, na początku lat 60. XIX w. przedstawiciel obozu „białych”, w latach 1863-1868 przebywał na zesłaniu w guberni penzeńskiej.

były silne. Z samego Mińska głosy się podzieliły. Napoleon Jeleński i Hieronim [Hieronim Władysław – Y. S.] Kieniewicz obstawali za podaniem adresu [...]. Jerzy Mogilnicki więcej skłaniał się przeciw, Łappa zaś i niby wysłany od młodzieży Michał Łapicki stanowczo byli przeciwni adresowi. [...] Znaczna większość okazała się przeciwna podaniu adresu (Gieysztor 1913, 174-175, 178).

Świadectwo Gieysztor jest tutaj bardzo ważne w tym sensie, że jest chyba jedynym źródłem uchylającym zasłonę nad autorstwem adresu mińskiego:

Z Wilna przyjechali do mnie do Kowna Napoleon Jeleński z Kieniewiczem [Hieronimem Władysławem – Y. S.]. Obaj byli to ludzie niepospolici. [...] Napoleon był krańcowym zwolennikiem adresu, mówił, że będzie on podany i w moim gabinecie napisano projekt, którego tekst dosłownie powtórzył się w podanym później adresie. Pisał go Napoleon, dyktował głównie Djonizy Skarżyński⁴ (Gieysztor 1913, 180).

Sam tekst adresu był krótki, lakoniczny i raczej „śmiały” w treści. Jego semantyczny rdzeń skoncentrowano w następującym akapicie:

Równość wszystkich stanów i wszystkich wyznań, wolność sumienia i instytucje z duchem narodowym zgodne, oto są podstawne warunki wszelkiej społecznej budowy i konieczne następstwa rozpoczętego przez W. C. Mość dzieła. Im smutniejszy jest dzisiejszy stan kraju, im bardziej zaniedbanymi potrzeby z ducha narodowego płynące, tem bardziej umysły wszystkich zwracają się ku przyszłości i jedyne zbawienie w połączeniu z Polską upatrują (Wydawnictwo materyałów 1888, 30).

Jeśli wierzyć słowom A. Łappy, które napisał trzy lata później (w liście do generała-gubernatora wileńskiego Konstantina von Kaufmana), czasowo przebywając w Petersburgu – to on sam, w przededniu wyborów szlacheckich, poinformował władze cywilne w Mińsku o zamiarze szlachty zwrócenia się z adresem do cesarza:

Wśród zebranej wówczas szlachty ziemiańskiej byli ludzie przepelnieni płomiennymi ideami, nie kierujący się logiką, których moje wezwania irytowały jeszcze bardziej. Im to udało się uwieść i skłonić na swoją stronę większość zebrania. Widząc chęć szlachty do przekazania, podczas wyborów, adresu na Najwyższe Imię, o treści podobnej do tej, którą opracowała szlachta guberni podolskiej, podjąłem działania, aby powiadomić o tym byłego gubernatora Kożewnikowa (LPAH, f. 378, inw. 219, sygn. 98, k. 55v-56).

Gubernialne wybory szlacheckie odbywały się w Mińsku od 14 do 19 listopada 1862 r. (RPAH, f. 1282, inw. 2, sygn. 1101, k. 14-21, 56). Dyskutowano na nich o wielu sprawach. Jednak najbardziej bolesnym tematem było złożenie adresu

⁴ Dionizy Skarżyński (1820-1903), syn właściciela ziemskiego powiatu sejneńskiego guberni augustowskiej, uczestnik powstania styczniowego (przedstawiciel obozu „białych”), następnie emigrował (więcej o nim patrz: Śliwowska 1997-1998).

cesarzowi. Władze uwzględniły doświadczenia ostatnich wydarzeń w Kamieńcu Podolskim i ze swojej strony przygotowały się na podobną sytuację (LPAH, f. 378, inw. 153, sygn. 113, k. 1-24; RPAH, f. 1282, inw. 2, sygn. 1101, k. 1-13v). Jeszcze 14 listopada, przed pierwszym posiedzeniem, miński prokurator gubernialny (Adam Krupowicz) wręczył A. Łappie pismo opisujące skutki złożenia adresu w guberni podolskiej i wezwanie mińskiego gubernatora cywilnego Andrieja Każewnikowa (Kožewnikowa), w którym poinformowano marszałka o pełnomocnictwach gubernatora do zamknięcia zgromadzenia szlacheckiego w przypadku podjęcia próby podania adresu (Ulasavyets 2014, 137).

Podczas zjazdu A. Łappa bardzo wyraźnie przedstawił szlachcie stanowisko władz mówiące o niezgodności samego faktu przygotowywania adresu z istniejącym ustawodawstwem i, zgodnie z oczekiwaniami, sam aktywnie sprzeciwił się jego złożeniu. Potwierdza to oficjalna dokumentacja z „politycznej” sprawy A. Łappy, rozpatrywanej w urzędzie generał-gubernatora wileńskiego:

17 listopada po otwarciu walnego gubernialnego zebrania trwała dyskusja nad adresem. [...] Marszałek Łappa tym razem ostro wypowiedział się przeciwko adresowi, przedstawiając jego konsekwencje [podania go cesarzowi – Y. S.] i zdecydowanie zapowiedział, że jeśli szlachta będzie nadal nalegać, nigdy nie podpisze adresu i natychmiast zrezygnuje ze stanowiska (LPAH, f. 378, inw. 219, sygn. 98, k. 92-92v).

Generał-gubernator wileński Władimir Nazimow, w późniejszym wnikliwym i gruntownym śledztwie, odnotował dalsze interesujące szczegóły (w liście do ministra spraw wewnętrznych Wałujewa z 27 listopada 1862 r.):

[...] głównymi osobami podżegającymi do podania adresu byli ziemianie Witold Oskierko i Napoleon Jeleński; rzucając się na kolana w auli przed gub[ernialnym] marszałkiem Łappą, błagali go o pozwolenie napisania tego dokumentu, który, jak to oni ujęli, był niezbędny zarówno dla wsparcia ich rodaków w guberni podolskiej, jak i dla dobra oraz dla zbawienia Polski, albowiem jakoby adresy i oświadczenia tego rodzaju, zebrane od szlachty wszystkich guberni Kraju Zachodniego, przysłużą się pomyślnemu wyzwoleniu Polski spod panowania rosyjskiego [...] (LPAH, f. 378, inw. 153, sygn. 113, k. 75v-76).

Znany działacz społeczny Edward Römer w swoim dzienniku, w zapisie datowanym na 1 grudnia 1862 r., zanotował również kilka ważnych szczegółów dotyczących przebiegu wyborów szlacheckich w Mińsku i działań A. Łappy:

[...] Marszałek Łappa, dał zdanie przeciwne adresowi, stosownie do postanowienia w czasie zjazdu Wileńskiego, poparł go w tem Antoni Jeleński⁵. To były za śmiało

⁵ Antoni Jeleński (1818-1874), właściciel majątków Kopatkiewiczze i Ludziewiczze w powiecie mozyrskim, Dunajczyce w powiecie słuckim i Oknista w powiecie wiłkomirskim. Jedną z głównych

odezwy, przeciw najgorętszym życzeniom ogółu, na czele którego stali Emil Oskierko⁶ i Napoleon Jeleński. Przed tym majestatem prawdy Boskiej, Marszałek i Antoni Jeleński, chyba na klęczkach powinni się byli u szlachty wypraszać od adresu, z pobudek obawy o repressyą Rządową która może zadać straszliwe klęski krajowi. [...] Na następnym posiedzeniu Sejmikowem podane zostało pismo od Gubernatora, upominające obywateli, ażeby adres treści podobnej jak przyłączenie do Polski, nie był przedmiotem narad. Wówczas Emil Oskierko zabrał głos i zapytywał Marszałka czy podług prawa, Gubernator może wtrącać się do obywatelskich narad. Marszałek zszedł do Prokuratorского stolika rozpytywać się o prawo. A Emil Oskierko, znów się odezwał: nie tak ma być Panie Marszałku, nie Pan schodzisz z miejsca, lecz powołujesz przed siebie Prokuratora, który przed Izbą, głośno zdawać sprawę powinien. Prokurator, musiał przyznać że kardynalne prawo Rossyjskie nie dopuszcza mieszania się Gubernatorskiego. Po tem objaśnieniu rzeczy, obywatelstwo uchwaliło aby zapisać protokół tego co zaszło (BLANW, DR, f. 138, sygn. 1777, k. 159-160).

Do tego żywego i wartościowego świadectwa Römera należy dodać stwierdzenie, że burzliwe dyskusje mińskie wokół wysłania adresu skończyły się 17 listopada (w rocznicę powstania listopadowego) przyjęciem swego rodzaju kompromisowej decyzji. Zamiast wysłania adresu cesarzowi w protokole zebrania sejmiku szlacheckiego odnotowano zdecydowany zamiar szlachty guberni mińskiej dotyczący wystosowania adresu z zastrzeżeniem, że miński gubernator cywilny uniemożliwił jego wysłanie do monarchy (LPAH, f. 378, inw. 153, sygn. 113, k. 37). Ogółem protokół podpisały 262 osoby, w tym marszałkowie powiatowi szlachty, a także i sam A. Łappa. Nie złożyło podpisów 46 osób (prawdopodobnie 17 z nich było nieobecnych na zebraniu)⁷ (LPAH, f. 378, inw. 153, sygn. 113, k. 39-48; RPAH, f. 1282, inw. 2, sygn. 1101, k. 57v). Badacz Szpoper twierdzi, że protokołu zebrania szlachty nie podpisali przede wszystkim rosyjscy urzędnicy, właściciele majątków w guberni mińskiej (Szpoper 2003, 540). Ale oficjalne dokumenty mówią co innego.

postaci obozu „białych” w guberniach wileńskiej i mińskiej. W latach 1863-1865 aresztowany, poddany śledztwu, sądzony i skazany na 15 lat zesłania na Syberię do kopalń, wraz z konfiskatą mienia. Został ułaskawiony kilka lat później.

⁶ Emil Oskierko (1804-1871), syn marszałka szlachty powiatu rzeczycykiego, w latach 20. XIX w. asesor II Izby Sądu Głównego Mińskiego, aktywny uczestnik powstania listopadowego, właściciel majątku Wodowicze w powiecie rzeczycykim. Za agitację na wyborach szlacheckich w Mińsku w 1862 r., w której namawiał do złożenia adresu cesarzowi – był następnie pod nadzorem policji (NAHB, f. 588, inw. 1, sygn. 383, k. 24v-25; LPAH, f. 378, inw. 153, sygn. 113, k. 49).

⁷ Podają te dane według kopii tekstu protokołu mińskiego z 17 listopada 1862 r. oraz urzędowych wykazów nazwisk. W literaturze historycznej podawane są błędne informacje dotyczące liczby osób, które podpisały lub nie podpisały protokołu. Tak więc W. Przyborowski, a po nim S. Kieniewicz twierdzą, że protokołu nie podpisały tylko 4 osoby (Przyborowski 1896, 397; Kieniewicz 1986, 119), natomiast D. Szpoper i Ya. Ulasavyets twierdzi, że protokół podpisało 285 z 297 obecnych szlachciców (Szpoper 2003, 540; 98; 2014, 218; Ulasavyets 2014, 137). Najbliższy prawdy (ale nadal nieprecyzyjny) jest A. Smirnov, który pisze, że protokół podpisało 255 osób (w tym marszałkowie szlachty), a nie podpisało go 41 osób (36 „skrajnych zwolenników pańszczyzny” i 5 „liberałów”) (Smirnov 1963, 79).

Wśród osób, które nie podpisały protokołu, znajdziemy m.in. Wilhelma Hindenburga (Niemca z Mińska), prezesa Mińskiej Izby Sądu Cywilnego Rudolfa Piszczalę (przedstawiciela starego rodu szlacheckiego), hrabiego Emeryka Czapskiego, hrabiego Oskara Tyszkiewicza, Wiktora Narkiewicza-Jodko i in. (LPAH, f. 378, inw. 153, sygn. 113, k. 47-48). Jednak wśród tych, którzy podpisali protokół, byli akurat rosyjscy urzędnicy, np. „miński właściciel ziemski” sekretarz gubernialny Dmitrij Popow (LPAH, f. 378, inw. 153, sygn. 113, k. 41v, nr 96), który, zgodnie z wiadomością mińskiego gubernatora cywilnego do generał-gubernatora wileńskiego z 5 stycznia 1863 r.,

będąc pochodzenia rosyjskiego i wyznania prawosławnego, poddał się polskim nastrojom i nie zważając na głosy współbraci, przeszedł na stronę wrogiej partii i wzmocnił swoje błędy podpisaniem protokołu wraz z innymi wrogimi, podobnie myślącymi ludźmi (LPAH, f. 378, inw. 153, sygn. 113, k. 80v).

Szlachta, która nie podpisała protokołu, była albo przeciwnikiem ideowej treści adresu w sprawie przyłączenia guberni mińskiej do Królestwa Polskiego, albo odwrotnie, jego zagorzałym zwolennikiem, który zdecydował się zaakceptować jedynie fakt złożenia adresu cesarzowi, lecz gdy do tego nie doszło, nie chciał podejmować żadnych innych kompromisowych decyzji, takich jak zapisanie adresu w protokole (Smirnov 1963, 79). Późniejsze oficjalne dokumenty z „politycznej” sprawy A. Łappy powiedziały:

Niektórzy z tych, którzy uparcie chcieli go [adres – Y. S.] złożyć, nie podpisali tego protokołu, a ich partia wyraziła swoje niezadowolenie w tym, że w nocy z 17 na 18 wybito okna u Łappy i u innych prawomyślnych szlachciców i na ulicach rozklejono wiersze *К подписавшим протокол* ‘Do tych, którzy podpisali protokół’⁸, zarzucające im zdradę (LPAH, f. 378, inw. 219, sygn. 98, k. 93).

Gubernialnego marszałka szlachty A. Łappę, w wystąpieniach przeciw złożeniu adresu, obok Antoniego Jeleńskiego, aktywnie wspierał też marszałek szlachty powiatu mozyrskiego Hieronim Kieniewicz (dziadek słynnego polskiego historyka Stefana Kieniewicza). Podczas wyborów szlacheckich stanowili oni „partię mniejszą”. Ponadto Kieniewicz był jedynym przeciwnikiem adresu, spośród wszystkich powiatowych marszałków szlachty guberni mińskiej, co odnotowano później w oficjalnej dokumentacji (RPAH, f. 1282, inw. 2, sygn. 1101, k. 36v, 67-67v).

Należy zaznaczyć, że w literaturze historycznej i w większości źródeł jest mowa o napisaniu w dniu 17 listopada 1862 r. tylko jednego protokołu. W rzeczywistości istniały dwa protokoły – główny (LPAH, f. 378, inw. 153, sygn. 113, k. 37; RPAH,

⁸ Teksty tych wierszy, zob. LPAH, f. 378, inw. 153, sygn. 113, k. 52-53; RPAH, f. 1282, inw. 2, sygn. 1101, k. 31-32.

f. 1282, inw. 2, sygn. 1101, k. 41-41v) i dodatkowy (LPAH, f. 378, inw. 153, sygn. 113, k. 38; RPAH, f. 1282, inw. 2, sygn. 1101, k. 42; Przyborowski 1896, 397-398). Protokół dodatkowy zawierał odpowiedź mińskiego prokuratora gubernialnego Krupowicza na pytanie gubernialnego marszałka A. Łappy o legalność adresu i był równie ważny dla zebrania szlacheckiego, gdyż „odpowiedź ta ostatecznie uniemożliwiła szlachcie sporządzenie domniemanego adresu”. Ponadto podpisała się pod nim znacznie mniejsza liczba szlachty – 221 osób, w tym powiatowi marszałkowie szlachty i marszałek gubernialny.

W konsekwencji za podpisanie „protokołu mińskiego” gubernialny marszałek A. Łappa otrzymał naganę od generała-gubernatora wileńskiego Nazimowa. Ponad trzy lata później (28 lutego 1866 r. w Petersburgu), będąc już na zesłaniu i prosząc kolejnego generała-gubernatora wileńskiego, Konstantina von Kaufmana, o zgodę na powrót do guberni mińskiej, tak dodatkowo wyjaśniał podpisanie protokołu:

[...] to był jedyny sposób, w jaki mogłem zapobiec przestępczemu podaniu adresu i uchronić szlachtę przed szkodliwymi konsekwencjami tego czynu; tym bardziej, że w podpisaniu protokołu nie dostrzegłem żadnego związku z chęcią podania adresu, a jedynie – zwykłe poświadczenie w księdze protokołów o tym, co wydarzyło się podczas zebrania (LPAH, f. 378, inw. 219, sygn. 98, k. 56-56v).

Ten „dwoisty” charakter działań A. Łappy został szybko zauważony w Petersburgu przez ministra spraw wewnętrznych Wałujewa i samego cesarza, po czym (8 grudnia 1862 r.) generał-gubernator wileński Nazimow otrzymał polecenie

poinformować mińskiego marszałka szlachty Łappę, że jego sprzeciw wobec układania adresu został zaakceptowany, a jednocześnie zaznaczyć, że nie powinien być podpisywać protokołu 17 listopada, jako zawierającego deklarację woli podania właśnie tego adres, któremu wcześniej się sprzeciwiał (LPAH, f. 378, inw. 153, sygn. 113, k. 68).

Głównym efektem gubernialnych wyborów szlacheckich w Mińsku, zakończonych 19 listopada 1862 r., na skutek zarządzenia gubernatora cywilnego, było to, że A. Łappa pozostał nadal (w ciągu sześciu miesięcy) całkowicie zgodnie z prawem przywódcą szlachty w guberni mińskiej (LPAH, f. 378, inw. 219, sygn. 98, k. 56v, 93v-94). Same zaś wybory stały się, niestety, ostatnimi w dziejach samorządu szlacheckiego w guberniach litewsko-białoruskich.

5. Ostatnie miesiące kariery (grudzień 1862 r. – maj 1863 r.)

Wybory listopadowe 1862 r. i ich konsekwencje stanowiły poważną próbę moralną dla A. Łappy. Z jednej strony rozumiał, że jako wybrany najwyższy urzędnik samorządu szlacheckiego musi się liczyć w wyborcami i reprezentować

ich interesy oraz żądania, z drugiej zaś absolutnie nie chciał działać wbrew własnym przekonaniom, a tym bardziej konfliktować się z władzami lokalnymi i rządem w Petersburgu. Wkrótce po zakończeniu wyborów, pod koniec listopada, A. Łappa został wezwany do Wilna w celu złożenia osobistych wyjaśnień generał-gubernatorowi Nazimowowi, który tak opisał treść rozmowy (w liście do ministra spraw wewnętrznych Wałujewa z 27 listopada 1862 r.):

[...] [Łappa] wyraził mi skrajny żal i głęboką skruchę z powodu swojej ustepliwości, ale dodał, że przekonawszy się o niemożliwości dalszego przeciwdziałania, zwłaszcza gdy niektóre osoby, wspierane przez silną partię, zaczęły próbować ułożyć adres, wołał wybrać mniejsze zło i dlatego postanowił zezwolić na sporządzenie wspomnianego protokołu, który powinien być zastąpić adres na Najwyższe Imię (LPAH, f. 378, inw. 153, sygn. 113, k. 75v).

Te dokumenty, moim zdaniem, nie tyle konkretyzują istotę tego, co się wydarzyło na wyborach szlacheckich w Mińsku, ile mówią o dwuznacznym położeniu, w którym w wyniku tych wydarzeń znalazł się A. Łappa pełniący przecież wysoką funkcję urzędniczą.

Szlachta guberni mińskiej najwyraźniej nie zamierzała zmniejszać swojej aktywności społeczno-politycznej. Jak wynika z tego, co powiedziałem w poprzednim rozdziale, wybory szlacheckie w Mińsku nie osiągnęły swojego głównego celu: nie dokonano wyboru nowego lub reelekcji obecnego gubernialnego marszałka szlachty, a także nie wybrano innych urzędników. Zakładano, że w przyszłości zostanie wyznaczony termin kolejnej elekcji szlacheckiej, na której zostanie podjęta decyzja we wszystkich nierozstrzygniętych sprawach. Jednak w tych okolicznościach władze nie spieszyły się z przeprowadzeniem nowych wyborów. Pod koniec grudnia 1862 r. generał-gubernator wileński Nazimow pisał do ministra spraw wewnętrznych Wałujewa:

[...] według pogłosek, które doszły do mnie prywatnie, są powody przypuszczać, że szlachta gub[erni] mińskiej zamierza, w razie, gdyby termin [wyborów szlacheckich – Y. S.] został wyznaczony przez rząd po raz drugi, nie zebrać się w mieście i pozostać w swoich domach, zarówno po to, aby postawić rząd w trudnej sytuacji, jak i po to, aby dać możliwość i czas szlachcie z innych guberni, aby ona z kolei postąpiła dokładnie w ten sam sposób, czyli żeby złożyła protokoły ze swoimi żądaniami dotyczącymi przyłączeniu do Królestwa Polskiego [...] (LPAH, f. 378, inw. 153, sygn. 113, k. 69v-70).

Niemniej jednak w styczniu 1863 r. A. Łappa został ponownie wezwany do Wilna, gdzie generał-gubernator Nazimow oficjalnie poinformował go o zamiarze cara Aleksandra II osobistego ustalenia terminu przeprowadzenia nowych wyborów szlacheckich w Mińsku (LPAH, f. 378, inw. 153, sygn. 113, k. 96-96v). Oznaczało to faktyczne bezterminowe odłożenie tychże wyborów. Taka forma odroczenia

wyborów ogłoszona przez władze została, moim zdaniem, wymyślona z dwóch powodów. Po pierwsze, aby uspokoić szlachtę guberni mińskiej i przekonać ją o zamiarze rządu, nie zakłócania ustalonego „biegu rzeczy”, a po drugie, w celu wykorzystania tego czasu na represje wobec najbardziej radykalnych uczestników ostatnich gubernialnych wyborów szlacheckich i tym samym na „przygotowanie gruntu” pod nowe wybory. I tak za inicjatorów i najgorętszych zwolenników złożenia adresu cesarzowi uznano 5 osób: właścicieli ziemskich z powiatu mozyrskiego: Napoleona Jeleńskiego i Jana Wiszniewskiego, z powiatu rzeczyckiego: Emila Oskierkę i jego syna Witolda, oraz ziemianina z powiatu nowogródzkiego – majora w stanie spoczynku Dominika Korbuta (LPAH, f. 378, inw. 153, sygn. 113, k. 63). Wraz z nimi uznano kolejnych 15 osób za takie które „ogólnie wykazują skrajną chęć do wrogich działań wobec władz” (LPAH, f. 378, inw. 153, sygn. 113, k. 84-85v). Niemal wszystkie te osoby zostały albo zesłane w styczniu 1863 r. do guberni wiackiej, tambowskiej, wołogodzkiej i penzeńskiej (LPAH, f. 378, inw. 153, sygn. 113, k. 107-108), albo pozostawione w miejscu zamieszkania pod ścisłym nadzorem policji. Szlachta, która podpisała „protokół miński” i pełniła służbę państwową, została pogrupowana według różnego stopnia *политической благонадежности* (‘politycznej prawomyślności’) i częściowo zwolniona ze stanowisk urzędniczych (LPAH, f. 378, inw. 153, sygn. 113, k. 81-83). Szlachta, która nie podpisała protokołu, „będąc w pełni świadoma i przekonana o słuszności swego postępowania”, została obdarowana „najwyższą łaską” cesarza (LPAH, f. 378, inw. 153, sygn. 113, k. 68-68v, 86).

Taka ideologiczna i polityczna polaryzacja wśród szlachty guberni mińskiej i rozpoczęte wobec niej represje nie mogły skłaniać marszałka A. Łappę do dalszej pracy na swoim stanowisku. Ponadto w styczniu 1863 r. w Królestwie Polskim wybuchło powstanie, w związku z którym lojalność urzędników wobec tronu, zwłaszcza na poziomie gubernialnym, wymagała, w ocenie władz rosyjskich, jednoznacznego określenia. A. Łappa nie wykazał żadnych oznak solidarności z powstańcami. Ale również nie zamierzał się stać trybem w mechanizmie represji. Miński tymczasowy gubernator wojskowy, generał-porucznik Wasilij Zabołocki tak pisał o treści jednej ze swoich osobistych rozmów z A. Łappą (razem z raportem do generał-gubernatora wileńskiego Murawjowa z 31 maja 1863 r.):

Pan Łappa mówił: że od samego początku ruchu starał się oddziaływać na szlachtę swoimi radami, ale przy gorących umysłach nie mógł osiągnąć powodzenia; że mało znaczący ludzie, którzy nigdy nie mieli głosu ani wpływów, chcąc poprawić swoją reputację, deklarują teraz okrzykami i podburzaniem swój patriotyzm, a ponieważ jest ich wielu, zagłuszają ludzi rozsądnych; że kobiety i młodzież są bardzo rozgorączkowane, te pierwsze rozpalają [nastroje], podczas gdy ci drudzy podejmują działania; że on nawet teraz radami i napomnieniami stara się odwieść swoich współbraci [szlachtę – Y. S.] od głupich uczynków; ale choćby nawet zesłano go na Syberię, nie wskazałby tych osób, albowiem wówczas dla niego i jego dzieci,

z pokolenia na pokolenie, nie byłoby życia, tylko pogarda – jest wiele tego przykładów. Ludzie, którzy w 1831 roku pozostali wierni [rządowi – Y. S.], – a nawet ich dzieci – pozbawieni są szacunku i wyalienowani ze społeczeństwa. Jego własne córki prosiły go, aby był wierny [rządowi – Y. S.], ale nikogo nie wydawał (LPAH, f. 378, inw. 219, sygn. 98, k. 35-35v).

Dodatkowo stanowisko A. Łappy jako gubernialnego marszałka szlachty zostało obciążone nabrzmiewającymi konfliktami społecznymi związanymi z kwestią włościańską. Na początku marca 1863 r. przybyli do Mińska marszałkowie szlachty powiatów rzeczycykiego (Mieczysław Prozor) i borysowskiego (Franciszek Mokrzycki). Oni to osobiście oraz pisemnie inni marszałkowie (mozyrski – Hieronim Kieniewicz, piński – książę Edwin Drucki-Lubecki, nowogródzki – Władysław Brochocki, słucki – Tadeusz Woyniłłowicz) informowali A. Łappę o przypadkach masowego nieposłuszeństwa chłopów w ich powiatach, o propagandzie duchowieństwa prawosławnego przeciwko „polskim panom”, o gwałceniu przez chłopów praw własności ziemian itp. (LPAH, f. 378, inw. 219, sygn. 98, k. 7-8v, 21-28). W tych sprawach A. Łappa wdał się w bezowocną korespondencję z generał-gubernatorem wileńskim Nazimowem i ministrem spraw wewnętrznych Wałujewem (np. LPAH, f. 378, inw. 219, sygn. 98, k. 15-19). Ale w warunkach powstania władze nie miały zamiaru stanąć po stronie polskich ziemian. Miński tymczasowy gubernator wojskowy Zabołocki później powiedział (razem z raportem do generał-gubernatora wileńskiego Murawjowa z 31 maja 1863 r.): „[...] nie ukarzę chłopów, na których nieposłuszeństwo on [Łappa – Y. S.] zwrócił uwagę, ale wręcz przeciwnie, wykorzystam ich do uśmierzenia [powstania – Y. S.], jako klasę, która pozostała wierna rządowi” (LPAH, f. 378, inw. 219, sygn. 98, k. 36).

Dobrowolna rezygnacja A. Łappy ze stanowiska gubernialnego marszałka szlachty, o której w kwietniu 1863 r. poinformował on ministra spraw wewnętrznych Wałujewa, jest przez niektórych badaczy bezpodstawnie łączona z inspirowanym przez obóz „białych” masowym podaniem się do dymisji marszałków szlachty, pośredników włościańskich i innych w guberniach litewsko-białoruskich (Ulasavets 2014, 138-139). Jednak pismo A. Łappy o rezygnacji zbiega się z tą akcją tylko chronologicznie i sam w sobie taki zbieg okoliczności nie jest dowodem jego solidarności z „białymi”. Ponadto, jak wykazałem powyżej, zamiar A. Łappy podania się do dymisji został po raz pierwszy wyrażony przez niego podczas elekcji szlacheckich, w trakcie burzliwej dyskusji nad złożeniem adresu (LPAH, f. 378, inw. 219, sygn. 98, k. 92v). W świetle oficjalnych dokumentów z „politycznej” sprawy mińskiego gubernialnego marszałka szlachty A. Łappy jego rezygnacja, wręcz przeciwnie, wcale nie wygląda na polityczną demonstrację zerwania stosunków między przywódcą szlachty guberni mińskiej a rządem cesarskim. Tak napisał o tym miński tymczasowy gubernator wojskowy Zabołocki (razem z raportem do generał-gubernatora wileńskiego Murawjowa z 31 maja 1863 r.):

Powodem, dla którego poprosił o zwolnienie są zajęcia w majątkach, które wymagają jego obecności. Kiedy powiedziałem mu o wniosku, który z tego wyciągnąłem, że nie powinien być zwolniony i że powinien zostać z nami, aby wspomagać miejscowe władze w zaprowadzeniu porządku w kraju, to zadeklarował gotowość pozostania [marszałkiem – Y. S.], ale prosił, żeby mu zezwolono czasami dojeżdżać z Mińska do majątku, aby opiekować się gospodarstwem (LPAH, f. 378, inw. 219, sygn. 98, k. 36-36v).

Miński gubernator cywilny Każewnikow wyjaśniał (w końcu maja 1863 r. w liście do mińskiego tymczasowego gubernatora wojskowego Zabołockiego) dobrowolną rezygnację A. Łappa w bardziej szczegółowy, ale i mocno subiektywny sposób:

[...] on [Łappa – Y. S.] nie ma odwagi obywatelskiej, i kierując się poczuciem własnego bezpieczeństwa, z jednakową lekkością przechodzi od roli osoby umiarkowanej do osoby z niemożliwymi roszczeniami; to samo poczucie nakazuje mu prosić o zgodę na rezygnację ze służby. [...] Łappa w obecnych okolicznościach powinien chronić powierzoną mu część [społeczeństwa – Y. S.] i dawać przykład wiernopoddańczego oddania w utrzymaniu porządku i nawracaniu błądzących i z tego powodu powinien mieszkać w mieście gubernialnym i starać się swoim oddziaływaniem powstrzymać lekkomyślne nastroje szlachty, które są podniecane jedynie frywolnością i fantazją (LPAH, f. 378, inw. 219, sygn. 98, k. 33-33v).

Sam A. Łappa kilka lat później, już na zesłaniu (w liście do generała-gubernatora wileńskiego von Kaufmana z 28 lutego 1866 r.), jeszcze bardziej bezpośrednio i jednoznacznie zadeklarował swoje lojalistyczne przekonania i wierność tronowi cesarskiemu:

Przez całe swoje życie i w trakcie wieloletniej służby na wybieralnych stanowiskach, wielokrotnie miałem okazję zaprezentować dowody: mego niezachwianego oddania prawowitej władzy i głęboko zakorzenionych we mnie wiernopoddańczych uczuć wobec naszego cesarza, co było dobrze znane wszystkim moim byłym przełożonym. [...] byłem zawsze oddany spokojnej pracy i porządkowi, a nie jakimkolwiek politycznym marzeniom. Przy zapalnym stanie umysłów i demokratycznym kierunku pewnej części szlachty dokładałem wszelkich starań, aby powstrzymać społeczeństwo od namawiania do nieporządków, ale za poglądy, które publicznie głosiłem, byłem tylko prześladowany przez partię, która starała się mieć przewagę nad pozostającą w spokoju większością i dlatego nie mogłem skutecznie wpływać na całą klasę szlachecką, a tym bardziej nie miałem możliwości działania na rzecz uspokojenia rozpalonych umysłów, niepokojących całe społeczeństwo (LPAH, f. 378, inw. 219, sygn. 98, k. 55-55v).

Nie ma więc powodu, by w dobrowolnej rezygnacji A. Łappa ze stanowiska gubernialnego marszałka szlachty widzieć głęboki podtekst polityczny. Odnotowany w oficjalnej dokumentacji, oparty na jego słowach, choć i nie jedyny, powód

rezygnacji („zajęcia w majątkach, które wymagają jego obecności”) wygląda całkiem prawdopodobnie, zwłaszcza biorąc pod uwagę fakt, że A. Łappa był znanym rolnikiem. Według świadectwa gubernatora mińskiego Pawła Szelgunowa „kierował [on] osobiście” swoim rozległym majątkiem Rudobiełka (LPAH, f. 378, inw. 219, sygn. 98, k. 89v), uznawanym za jeden z najlepszych w guberni, co znaczyło, że łączył w swojej osobie funkcje właściciela ziemskiego oraz zarządcy (administratora i ekonomy).

„Upadek” A. Łappy bezpośrednio związany był z objęciem władzy w generał-gubernatorstwie wileńskim przez Michała Murawjowa w maju 1863 r. Jak wiadomo, za Murawjowa represje polityczne w guberniach litewsko-białoruskich osiągnęły apogeum, praktyka aresztowań i wysyłania bez sądu i śledztwa w głąb Rosji osób podejrzanych jedynie o *политической неблагонадежности* (‘polityczną nieprawomyślność’) stała się powszechna. Prawdziwe przyczyny i powody aresztowania i zesłania A. Łappy to, moim zdaniem, temat na osobne opracowanie. Chciałbym także zauważyć, że podpisanie przez A. Łappę uznanego przez władze za „skandaliczny” protokołu podczas wyborów szlacheckich w 1862 r. było tylko jednym z formalnych powodów uznania A. Łappy za *неблагонадежного* (‘nieprawomyślnego’). Nie rozumiejąc lub nie chcąc zrozumieć sytuacji, Murawjow naprawdę widział w A. Łappie jednego z „głównych podżegaczy do powstania” (Murawyow 2016, 65). A. Łappa został wezwany do Wilna 31 maja 1863 r. i tam aresztowany bezpośrednio w pałacu generał-gubernatora na osobisty rozkaz Murawjowa (LPAH, f. 378, inw. 219, sygn. 98, k. 34; Römer 2017, 150; Cherevin 2020, 81-82).

A. Łappa spędził ostatnie lata życia, jako już stary człowiek, na zesłaniu w guberni permskiej (od 1863 r. do 1865 r.) i nowogrodzkiej (od 1865 r. do 1866 r.), po czym na mocy specjalnych zezwoleń (w celu uregulowania spraw majątkowych) mieszkał przez niedługi czas w guberni mińskiej (od 1866 r. do 1867 r.), a przez pewien czas przebywał też w Petersburgu (1867, 1868 rr.) (LPAH, f. 378, inw. 219, sygn. 98, k. 37-114). Zmarł w sierpniu lub wrześniu 1869 r. w mieście Krzemieńczugu w guberni połtawskiej, gdzie „miał zamiar zająć się handlem drzewem” (LPAH, f. 378, inw. 160, sygn. 227, k. 3; Gieysztor 1913, 345). Majętność ziemską A. Łappy podległa przymusowej sprzedaży: w 1867 r. majątki Rudobiełka oraz Kosarzyce w powiecie bobrujskim zostały sprzedane urzędnikowi Ministerstwa Spraw Zagranicznych baronowi Aleksandrowi Wranglowi, a majątek Chołopienicze w powiecie borysowskim – cenzorowi Petersburskiego Komitetu Cenzury Rudolfowi Wilkenowi.

Wnioski

Aleksander Łappa pochodził z drobnoszlacheckiego litewsko-białoruskiego rodu, który po rozbiorach Rzeczypospolitej, w wyniku udanych zabiegów matrymonialnych, majątkowych i stopniowego wspinania się po szczeblach kariery urzędniczej, wszedł w szeregi najbardziej wiodących oraz szanowanych właścicieli ziemskich w guberniach białoruskich. Można też powiedzieć, że jeśli chodzi o wybieralne stanowiska w organach samorządu szlacheckiego, to zbliżył się nawet do kręgów ówczesnej arystokracji miejscowej.

Zajmując elekcyjne stanowiska, najpierw bobrujskiego powiatowego, potem mińskiego gubernialnego marszałka szlachty, A. Łappa cechował się postępowymi poglądami na rozwój społeczno-polityczny, narodowy i gospodarczy ziem litewsko-białoruskich. Pozostając przekonanym zwolennikiem „idei polskiej”, dostosowanej do istniejących realiów, był jednocześnie przeciwnikiem konspiracyjnych, zbrojnych i wszelkich, jego zdaniem – „awanturniczych” form walki narodowyzwoleńczej. Opowiadał się za lojalnością wobec tronu rosyjskiego i poszukiwaniem dialogu z władzą carską, stawiając na liberalne, biurokratyczne koła Petersburga: „[...] wszystkie moje aspiracje dotyczyły osiągnięcia tego, z czego korzysta Kraj Ostżejski”⁹ – podsumował na wygnaniu swoją wieloletnią działalność w guberni mińskiej (LPAH, f. 378, inw. 219, sygn. 98, k. 41v).

Podczas elekcji szlacheckich w Mińsku w listopadzie 1862 r. i w pierwszych miesiącach powstania styczniowego A. Łappa zaczął tracić wpływ na ruch społeczno-polityczny w regionie, stając już postacią raczej symboliczną.

W rozważaniach 60-letniego A. Łappy, odnotowanych w oficjalnej dokumentacji, widać pewne zmęczenie latami aktywności polityczno-społecznej, która w ostatnich miesiącach pracy na stanowisku marszałka gubernialnego nie przynosiła już żadnego efektu. W dodatku w kontekście zaostrzających się konfliktów społeczno-politycznych stawiała go w bardzo niejednoznacznej sytuacji. Przy aktywnym zaangażowaniu A. Łappy w rozwiązywanie problemów gospodarczych i narodowych jego działalność miała jednocześnie pewien wydźwięk apolityczny. Będąc przede wszystkim rolnikiem z przekonania i praktyki, stał raczej w jednym szeregu z kolegami ze swojej sfery, takimi jak witebski gubernialny marszałek szlachty Jan de-Lippe-Lipski, który „stronił od wszelkich ekscesów politycznych”. Zamierzając odejść od polityki, A. Łappa dobrowolnie zrezygnował ze stanowiska marszałka szlachty, co jednak nie uratowało go od prześladowania. Wraz z utratą stanowiska trafił do więzienia i na zesłanie, stając się tym samym jedną z pierwszych ofiar powstającego „systemu Murawjowa”.

⁹ Kraj Ostżejski – od niemieckiego określenia Morza Bałtyckiego (Ostsee). Tak nazywano gubernię estlandzką, kurlandzką i liflandzką leżące nad Morzem Bałtyckim.

Bibliografia

Źródła archiwalne

- Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich, Wilno (BLANW), Dział Rękopisów (DR) [Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Vilnius, Rankraščių fondas], f. 138, sygn. 1777, Edward Römer, Rocznik na 1862 rok, 229 k.
- Litewski Państwowy Archiwum Historyczny, Wilno (LPAH) [Lietuvos valstybės istorijos archyvas, Vilnius], f. 378, inw. 153, sygn. 113; inw. 160, sygn. 227; inw. 219, sygn. 98.
- Narodowe Archiwum Historyczne Białorusi, Mińsk (NAHB) [Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, Мінск], f. 142, inw. 1, sygn. 136; f. 588, inw. 1, sygn. 383.
- Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne, Petersburg (RPAH) [Российский государственный исторический архив, Санкт-Петербург], f. 1282, inw. 2, sygn. 1101.

Źródła drukowane

- BOGDANOVICH, A. YE. (2012), *Ya vsyu zhizn' stremilsya k svetu. 1. Moi vospominaniya*. Minsk. [Богданович, А. Е. (2012), *Я всю жизнь стремился к свету. 1. Мои воспоминания*. Мінск.]
- SHEREVIN, P. A. (2020), *Zapiski generala Cherevina o „pol'skom” myatezhe*. Minsk. [Черевин, П. А. (2020), *Записки генерала Черевина о „польском” мятеже*. Минск.]
- GIEYSZTOR, J. (1913), *Pamiętniki z lat 1857-1865. 1. Wilno*.
- HAŁUBOWICZ, M. (2003), *Diariusz z XIX stulecia. Dzienniki Michała Hałubowicza jako źródło historyczne*. Januszkiewicz, J. (oprac.). Mińsk.
- MURAWYOW, M. (2016), *Natatki pra kiravannye Pawnochna-Zakhodnim krayem i pra padawlyennye w im buntu*. Minsk. [Мураўёў, М. (2016), *Нататкі пра кіраванне Паўночна-Заходнім краем і пра падаўленне ў ім бунту*. Мінск.]
- RÖMER, S. (2017), *Dziennik spisany 16 kwietnia – 1 czerwca 1863 r.* W: Römer, S. *Wspomnienia spisane w 1863 roku*. Warszawa | Kielce, 135-150.
- Vilenskiy vremennik (1913), *Vilenskiy vremennik. VI/1. Milovidov, A. I. (sost.). Vil'na*. [Виленский временник (1913), *Виленский временник. VI/1. Миловидов, А. И. (сост.). Вильна*.]
- Vosstaniye 1863 goda (1964), *Vosstaniye 1863 goda: Materialy i dokumenty. Revolyutsionnyy pod'yem v Litve i Belorussii v 1861-1862 gg.* Moskva. [Восстание 1863 года (1964), *Восстание 1863 года: Материалы и документы. Революционный подъем в Литве и Белоруссии в 1861-1862 гг.* Москва.]
- WOYNIŁOWICZ, E. (1931), *Wspomnienia 1847-1928. 1. Wilno*.
- Wydawnictwo materyałów (1888), *Wydawnictwo materyałów do historyi powstania 1863-1864. Tom wstępny*. Lwów.

Opracowania

- FAJNHAUZ, D. (1999), *1863. Litwa i Białoruś*. Warszawa.
- KIENIEWICZ, S. (1972), *Powstanie styczniowe*. Warszawa.
- KIENIEWICZ, S. (1986), *Dereszewicze 1863*. Wrocław etc.
- PRZYBOROWSKI, W. (1896), *Historia dwóch lat. 1861-1862. Z. L. S. (wyd.). 2/V*. Kraków.
- SMIRNOV, A. F. (1963), *Vosstaniye 1863 goda v Litve i Belorussii*. Moskva. [Смирнов, А. Ф. (1963), *Восстание 1863 года в Литве и Белоруссии*. Москва.]
- SZPROPER, D. (2003), *Pomiędzy caratem a snem o Rzeczypospolitej. Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich w guberniach zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego w latach 1855-1862*. Gdańsk.

- SZPOPER, D. (2014), Politicheskiye initsiativy shlyakhty Podol'skoy i Minskoy guberniy nakanune Pol'skogo vosstaniya 1863 goda. W: Vestnik istorii, literatury, iskusstva. 9, 211-221. [Шпопер, Д. (2014), Политические инициативы шляхты Подольской и Минской губерний накануне Польского восстания 1863 года. W: Вестник истории, литературы, искусства. 9, 211-221.]
- ŚLIWOWSKA, W. (1997-1998), Skarżczyński Dionizy. W: Polski słownik biograficzny. XXXVIII. Warszawa | Kraków, 97-98.
- ULASAVYETS, YA. V. (2014), Sproba wdzycelu pradvadzitsyelyaw dvaranstva w farmiravanni wradavay palityki w dachynyenni da byelaruskikh hubyernyaw u 1855-1863 hh. W: Pratsy historychnaha fakul'teta BDU: Navukovy zbornik. Korshuk, U. K. (adk. red.). Minsk, 129-141. [Уласавец, Я. В. (2014), Спроба ўдзелу прадвадзіцеляў дваранства ў фарміраванні ўрадавай палітыкі ў дачыненні да беларускіх губерняў у 1855-1863 гг. W: Працы гістарычнага факультэта БДУ: Навуковы зборнік. Коршук, У. К. (адк. рэд.). Мінск, 129-141.]
- ЖЫТКО, А. П. (2003), Dvaranstva Byelarusi rueryuadu kapitalizmu. 1861-1914 hh.: Managrafiya. Minsk. [Жытко, А. П. (2003), Дваранства Беларусі перыяду капіталізму. 1861-1914 гг.: Манаграфія. Мінск.]

DOI: 10.31648/pw.9700

ROMAN JURKOWSKI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3424-0307>

University of Warmia and Mazury in Olsztyn

KATOLICY I PRAWOSŁAWNI W ANEGDOCIE KRESOWEJ Z PRZEŁOMU XIX I XX WIEKU. KILKA REFLEKSJI O HISTORII ZAWARTEJ W ÓWCZESNYM HUMORZE I DOWCIEPIE

**Catholic and Orthodox Christians in the Borderlands –
anecdotes from the turn of the 19th and 20th centuries.
A few reflections on the history contained in the humor
and jokes of that time**

ABSTRACT: The article is an attempt to determine to what degree historical anecdotes can be used in scientific historical research. Several selected anecdotes relating to denominational and religious issues occurring in the Taken Lands at the end of the 19th and at the beginning of the 20th century are analyzed. The author shows that this type of information can only be of a supporting nature in scientific research. Nevertheless, they cannot be omitted because they are valuable research material for the personal characteristics of given historical figures.

KEYWORDS: historical anecdotes, the Taken Lands, religious relations, Orthodoxy and Catholicism, Poles – Belarusians – Russians

Mój nieodżałowanej pamięci Mistrz, wybitny polski historyk Roman Wapiński, często powtarzał – gdy jakieś pojęcie, słowo, lub termin historyczny ma być przedmiotem naszych rozważań – sięgnijmy najpierw do słowników, aby porównać nasze wyobrażenie z definicją naukową. Idąc za tymi wskazówkami, wziąłem do ręki trzy słowniki wyrazów obcych (Rysiewicz | Safarewicz | Słuszkiewicz et al. 1961, 5; Kopaliński 1975; Tokarski 1980), aby znaleźć tam wyjaśnienie słowa *anegdota*. Okazało się, że wszystkie te słowniki znajdując greckie i następnie łacińskie pochodzenie tego słowa, obok ogólnego wyjaśnienia („krótkie, żartobliwe opowiadanie o zabawnym zdarzeniu”), uwzględniają też termin *anegdota historyczna*. Najbardziej syntetyczną, ale także bardzo ogólną definicję przytacza W. Kopaliński: „krótka, zabawna albo charakterystyczna historyjka, powiastka (aktualna albo historyczna)”. Słownik wyrazów obcych PWN wyjaśnia: „krótkie opowiadanie o charakterystycznym zdarzeniu z życia postaci historycznej” (Tokarski 1980, 33),

zaś najstarszy z posiadanych przeze mnie słowników wyrazów obcych podaje, że anegdota to „krótkie opowiadanie o drobnym, ale charakterystycznym zdarzeniu z życia postaci historycznej” (Rysiewicz | Safarewicz | Słuszkiewicz et al. 1961, 54). A więc reasumując: *anegdota historyczna* powinna dotyczyć postaci historycznej, charakterystycznego, ale drobnego zdarzenia w jej życiu, a samo przedstawiane zdarzenie winno być krótkie. Z tych czterech elementów w niniejszym tekście czasami nie uda mi się zachować tego pierwszego, albowiem nie zawsze przytoczone anegdoty będą dotyczyły osoby znanej z nazwiska lub stanowiska (jaki ładny rym się pojawił!), ale mimo to wykorzystam je dla pełniejszej ilustracji czasu, miejsca wydarzenia i postaci.

Anegdoty historyczne bardzo trudno poddają się klasyfikacji i próbom systematyzacji czy choćby zwyczajowemu odpowiedniemu ułożeniu w tekście artykułu. Każda jest przecież zamkniętą całością umieszczoną w konkretnym czasie, miejscu i otoczeniu kulturowo-cywilizacyjnym. Bardzo często anegdota odnosząca się do danej osoby jest jednocześnie opisem wydarzenia, w którym niezmiernie ważny może być np. kontekst narodowościowy, mentalnościowy czy konfesyjny. I właśnie tej ostatniej kwestii poświęcę swoje rozważania, skupiając się na anegdotach odnoszących się do zagadnień wyznaniowo-religijnych.

Na obszarze Ziem Zabrzanych, głęboko zróżnicowanych wyznaniowo toczyła się walka między wyznaniem „państwowym”, czyli prawosławiem, a katolicyzmem, uważanym za wyznanie „pańskie” lub „polskie”. Właśnie we wzajemnych relacjach prawosławia i katolicyzmu wyraziście odzwierciedlała się rywalizacja Polaków i Rosjan, „polskich panów” z rosyjskimi czynownikami; katolickich Litwinów i katolickich Białorusinów z prawosławnymi chłopami. Rodziło to najróżniejsze sytuacje, szczególnie gdy dochodziło do konwersji z jednego wyznania na drugie. Oczywiście ich ocena zawarta w anegdocie zależała też od czasu, w którym one zachodziły:

- (1) Biskup wileński Stefan Zwierowicz (rządził diecezją w latach 1897-1902), usunięty z Wilna za wydanie listu do duchowieństwa i okólnika z 12 II 1902 r. zabraniającego posyłania dzieci katolickich do szkół cerkiewno-parafialnych i tzw. szkół gramoty – rozmawiał z generałem-gubernatorem wileńskim, kowieńskim i grodzieńskim Witalisem Trockim (1897-1901). Były to lata silnej presji państwa rosyjskiego na katolików, zwłaszcza z małżeństw mieszanych, aby przechodzili na prawosławie. Generał-gubernator mówiąc biskupowi o przypadkach takich konwersji, zwrócił się do niego z następującymi słowami: – A więc widzi Wasza Ekscelencja, jak nasza wiara się rozszerza! – Owszem, a nasza się oczyszcza – odciął się biskup wileński.

Podobnie pięknie z wyrafinowaną ciętością języka odniósł się do spraw wyznaniowych hrabia Eustachy Tyszkiewicz (1814-1873) założyciel Wileńskiej Komisji Archeologicznej i Wileńskiego Muzeum Starożytności. Gdy po otwarciu Muzeum

Starożytności w latach 50. XIX w. zwiedzał je wysoki urzędnik Imperium Rosyjskiego, zobaczył tam stary nagrobek Ostafija Tyszkiewicza – prawosławnego z inskrypcjami napisanymi cyrylicą:

- (2) Rzekł do hr. Eustachego Tyszkiewicza, że ponieważ przodek jego był prawosławny, wypadaloby więc i potomkowi Ostafija Tyszkiewicza także stać się prawosławnym. Stary hrabia odrzekł z ukłonem: – Moi przodkowie w wieku XV rzeczywiście byli prawosławnymi, no jeszcze wcześniej niewątpliwie byli poganami... Wahając się, do której wyznaniowości z moimi przodkami mam powrócić, wolę wierzyć w to, w co już wierzę (LNMMB, RS, F. 171, 13, k. 10).

Zygmunt Domański, ziemianin z powiatu słuckiego w guberni mińskiej, po traktacie ryskim polski urzędnik i dziennikarz, przytoczył w swoich *Pamiętnikach* inny przykład konwersji z prawosławia na katolicyzm. Dokonał jej w okresie pierwszej rewolucji rosyjskiej (w 1905 r.) książę Michał Światopełk-Mirski (1870-1938), wywodzący się ze starożytnych Rurykowiczów, ostatni właściciel zamku w Mirze:

- (3) Za polskich już czasów złożył księciu wizytę wiceprezes Sądu Okręgowego w Nowogródku, z pochodzenia Rosjanin i to kiedyś mocno reakcyjny nacjonalista, naturalnie prawosławny. W czasie kolacji, niezbyt taktowny gość zapytał gospodarza, czy to prawda, że przeszedł na katolicyzm i dlaczego? Księcia ubodła wielka niedelikatność wtrącania się w tak intymne sprawy. Poirytowany odpowiedział: „tak zrobiłem to, bo uważam religię katolicką za pańską, a prawosławną za chamską”. Oburzony z kolei prezes zapytał: „A czy książę wie, że ja jestem prawosławny?” Na to Mirski z uśmiechem rozłożył ręce: „Panie, to już nie moja wina”. Skonfundowany gość przedziutko się wyniósł (BN, OR, akc. 9216/1-2, k. 338-339).

Kłopoty wynikające z rywalizacji prawosławia z katolicyzmem mieli nie tylko, wprawdzie bardzo nieliczni, rosyjscy arystokraci. Oto następujące zdarzenie z sądu pokoju w guberni mińskiej:

- (4) W sądzie okręgowym w powiecie ihumeńskim drobny szlachcic zagrodowy był oskarżony o to, że po wyjściu z karczmy, po pijanemu ubliżał popu z cerkwi stojącej nieopodal szynku. Oskarżenie wniósł pop, a świadkiem obrony był starszy krewny szlachcica. Żarliwie bronił go przed sądem, a kończąc swoją wypowiedź na sali sądowej, zwrócił się do oskarżonego z niemal ojcowskim wyrzutem: – A mówiłem ci, Janku, w karczmie, abys tego przeklętego prawosławia nie tykał, bo bieda będzie...

Prawosławnym chłopom białoruskim (a także ukraińskim) wyznanie katolickie jednoznacznie kojarzyło się z „pańską wiarą”, bo polscy ziemianie w ogromnej większości byli katolikami. Wyznawanie prawosławia nieraz łączyło się z dylematami natury świadomościowej. W powszechnym odczuciu ludności włościańskiej

na ziemiach białoruskich wiara prawosławna była „chłopska”. Ale jednocześnie tę „mużycką” wiarę wyznawał sam car, a poprzez ten fakt było to wyznanie „panujące”, czyli prawosławni chłopci powinni być dumni z przynależności do dominującego w Rosji wyznania. Natomiast w realiach Ziem Zabrzanych zazwyczaj więcej zależało od katolickiego, polskiego „pana” niż od popa czy niższego rangą prawosławnego urzędnika w gminie lub powiecie. To „pan” oddawał ziemię w dzierżawę, to na jego polach i lasach chłopci mieli serwituty, to u niego zarabiano podczas żniw, zbioru buraków czy kartofli. Witold Wańkowicz (1882-1944), starszy brat Melchiora, ostatni dziedzic Kalużyc w powiecie ihumeńskim guberni mińskiej, a zarazem miejscowy sędzia pokoju opowiadał o zdarzeniu w sądzie pokoju:

- (5) Sędzia pyta chłopca białoruskiego: jakiego jesteś wyznania? Chłop podrapał się w głowę i wstydliwie odpowiedział: – Nie ma się czego chwalić – prawosławnego (Wańkowicz 1979, 77).

Dla białoruskiego chłopca w końcu XIX w. nie istniały inne wyznania poza dwoma chrześcijańskimi – prawosławiem i katolicyzmem oraz religią mojżeszową. Nuanse w rodzaju różnych odmian protestantyzmu – były mu całkiem obce. Wspomniany już Melchior Wańkowicz junior podaje taką anegdotę:

- (6) Wiktor Świda (1855-1911) polski ziemianin wyznania kalwińskiego, biskup kalwiński, wzorowy polski patriota, właściciel majątku Hlewin w powiecie borysowskim guberni mińskiej dawał za coś reprimendę białoruskiemu chłopcu. Chłopina sumitował się: – Czyż ja jakiś kalwin, panoczku albo inny złodziej? – Co ty mówisz – z pąsem na twarzy – zawołał Wiktor Świda (Wańkowicz 1979, 77).

Represje rosyjskie wobec polskości i katolicyzmu po powstaniu styczniowym skutecznie przytłumiły rywalizację katolików i różnych odmian protestantyzmu, tak przecież silną w XVII i XVIII w. Ale echa dawnych sporów i walk pozostały w pamięci następnych pokoleń. W Słucku, gdzie od 1617 r. istniało doskonale prowadzone kalwińskie Gimnazjum Męskie (fundacji kalwina – księcia Krzysztofa Radziwiłła 1585-1640), jeszcze w latach 20. XX w. było powszechnie znane następujące powiedzenie odnoszące się do rzymsko-katolickiej, starożytniej, modrzewiowej fary wzniesionej w 1419 r. z fundacji księcia Michała Bolesława Kiejstutowicza (1390-1452): „Słucka fara, starsza niż kalwińska wiara” (Woyniłłowicz 1931, 20).

Bywało też i tak, że niechęć do religii urzędowej (prawosławnej) łączyła się z niechęcią, a nawet wrogością do cesarza panującego w Rosji i całej dynastii Romanowów. Mikołaj Wisznicki (1870-1954), syn ziemianina z Kijowszczyzny, późniejszy pułkownik Wojska Polskiego, pionier polskiego krajoznawstwa, wspominał takie zdarzenie z lat nauki gimnazjalnej w Kijowie w latach 90. XIX w. Młodzież gimnazjalna, niezależnie od wyznania, musiała obowiązkowo, ze sprawdzaniem

listy obecności przed nabożeństwem, uczestniczyć w cerkiewnych uroczystościach z okazji urodzin i imienin (tezoimienictwa)¹ cara Mikołaja II:

- (7) Trzeba było śpiewać gremialnie i obowiązkowo hymn państwowy „Boże caria chрани...” oraz inną jeszcze wiernopoddańczą pieśń zaczynającą się od słów: „Sławsia, sławsia nasz russkij car, Bogom nam dannyj car gosudar”. Kilku nas bliżej zżytych Polaków śpiewając tę pieśń o dość skocznym rytmie, zastępowaliśmy słowa „sławsia, sławsia” innymi bardzo podobnymi w brzmieniu, ale zgoła wypranymi z jakiegokolwiek szacunku dla cara-gosudara: – „Srawsia, srawsia nasz russkij car”. W ogólnym hałasie śpiewu uchodziło to niepostrzeżenie, my zaś cieszyliśmy się serdecznie (Wisznicki 1980, 110).

Wiele anegdot dotyczyło wysokich dostojników kościoła katolickiego na ziemiach litewsko-białoruskich. Biskup wileński baron Edward von der Ropp (1851-1939), który rządził diecezją wileńską w latach 1903-1907, ostatni arcybiskup mohylewski (1917-1926) pochodził z niemieckich baronów kurlandzkich, których jedna linia uległa polonizacji i przeszła na katolicyzm. Biskup bardzo nie lubił polskiej endecji, którą uznawał za partię jątrzącą wśród narodowości zamieszkujących jego diecezję i przez to będącą przyczyną wielu konfliktów między Polakami i Litwinami. Jego krewna, wybitna polska poetka Kazimiera Iłakowiczówna (1893-1983), zanotowała w okresie międzywojennym taką rozmowę z wujem arcybiskupem, gdy w dyskusji próbowała bronić Narodowej Demokracji. Arcybiskup nie przyjmował żadnych argumentów poetki, więc postanowiła użyć, jak jej się zdawało, poważnego, ale i ostatecznego:

- (8) – Ależ wuju – powiedziała – przecież nawet endecy mają duszę! – Bardzo wątpię – odparł niewzruszony arcybiskup metropolita.

Podczas któregoś z moich wyjazdów na Białoruś w latach 20. XXI w., do Polaków tam mieszkających, w uroczym miasteczku Rubieżewicze leżącym na rubieży (jak mówi jego nazwa), tj. ówczesnej granicy ryskiej w Mińszczyźnie – zwiedzałem piękny kościół pod wezwaniem św. Józefa. Kościół jest cały murowany z kamienia. Zbudowali go miejscowi katolicy w latach 1907-1917 z inicjatywy miejscowego katolika, włościanina Antoniego Tura, który w 1906 r. trzykrotnie pieszo (bo pieniądze zamiast na bilet kolejowy wołał przeznaczyć na budowę kościoła) wędrował do Petersburga, aby złożyć carowi prośbę o zgodę na budowę świątyni. Otrzymał zgodę pod warunkiem, że kościół będzie duży i zbudowany w ciągu trzech lat. I tak się stało – budowę rozpoczęto w 1906, zaś w 1910 kościół był już czynny.

1 Tezoimienictwo – jest to dzień, w którym obchodzi się imieniny. W tym dniu obchodzi się pamięć świętego, którego imię nadano dziecku w czasie chrztu.

Od miejscowego proboszcza usłyszałem następującą opowieść o ostatnim diecezjalnym biskupie pińskim (1932-1946) Kazimierzu Bukrabie.

- (9) Podczas wizytacji parafii w Rubieżewiczach biskup egzaminował ministrantów z zasad wiary. Zapytał jednego z nich: w ilu osobach jest Pan Bóg? – W czterech osobach – usłyszał odpowiedź. Biskup już nieco zdetonowany takim brakiem wiedzy, nie dał po sobie poznać, co myśli o takim ministrancie i kazał wymienić te osoby: – Bóg Ojciec, Syn Boży, Duch Święty i Bóg Raba – usłyszał w odpowiedzi.

Czasami anegdota dotyczące duchownych katolickich wynikały z różnego znaczenia słów w polszczyźnie i polszczyźnie kresowej. Taką anegdotę związaną z biskupem żmudzkiem Leonardem Palulonem (żył w latach 1834-1908 i był biskupem żmudzkiem w latach 1883-1908) przytoczył cytowany już Melchior Wańkiewicz junior. Wydarzenie miało miejsce w uzdrowisku w Połędzie, gdzie różne schorzenia leczono kąpielami w wodach mineralnych:

- (10) Byłem ja kiedyś w Połędzie – opowiadał jeden z proboszczów na obiedzie u babki Melchiora Wańkowicza Felicji z Baczyźmalskich Szwoynickiej żony Konstantego Szwoynickiego w Nowotrzebach nad Niewiażą położonych 17 kilometrów od Kowna. Aż tu idzie biskup Palulon, zatrzymał się i pyta: co ty robisz? – Moczę się pasterzu, moczę się – odpowiedział rezolutnie zapytany ksiądz (Wańkiewicz 1979, 51).

* * *

Takich i podobnych anegdot historycznych można przytoczyć jeszcze wiele. Życie ludzkie jest zaskakujące i barwne w swojej złożoności, a także w swojej prostocie. Czy anegdota historyczne na pewno pokazują prawdę o ludziach z przeszłości? Gdy są to znane osoby, jak wspomniani tutaj dwaj biskupi wileńscy i biskup piński, to anegdota z nimi związane wzbogacają biografie i dodają kolorytu cechom ich osobowości, niekiedy zaś informują o ich poglądach politycznych lub społecznych. Nierzadko jedno zdanie zanotowane przez postronnego słuchacza, jak np. wypowiedź hr. E. Tyszkiewicza o stosunku do własnej religii czy błyskotliwa riposta biskupa S. Zwierowicza na słowa rosyjskiego generała-gubernatora, więcej mówią o ich autorach niż obszerne naukowe elaboraty. A więc niektóre anegdota historyczne (pod warunkiem, że są oryginalne, a nie wymyślone przez apologetów lub prześmiewców) zawierają wiele prawdy o ludziach, z którymi są związane. Ale wiele nie znaczący wszystko, czyli oparcie się na fakcie, do którego odnosi się anegdota, nie wystarcza do wyciągania ogólnych wniosków lub do podjęcia pełniejszej próby scharakteryzowania danej postaci historycznej. Bo biskup wileński S. Zwierowicz śmiało i bezpośrednio w pierwszej anegdocie odpowiadający rosyjskiemu

generałowi-gubernatorowi, w 1902 r. pozbawiony diecezji i na krótko zesłany w głąb Rosji, kilka lat wcześniej był obecny na odsłonięciu pomnika M. Murawiewa-Wieszatela w Wilnie. W 1898 r. był więc w Wilnie nazywany ugodowcem i lojalistą (w nielegalnej prasie polskiej – zdrajcą hańbiącym imię Polaka i księdza katolickiego), a w 1902 r. niemal męczennikiem represjonowanym przez władze carskie za wydanie zakazu uczęszczania przez katolickie dzieci do szkół cerkiewnych. Gdyby więc oceniać biskupa przez pryzmat tej jednej anegdoty – otrzymalibyśmy bardzo fałszywy obraz postaci. I taka konstatacja nie powinna zaskakiwać żadnego historyka, albowiem – jak napisałem kilka zdań wyżej – „życie ludzkie jest zaskakujące i barwne w swojej złożoności”.

Czy anegdoty dużo mówią o konkretnych wydarzeniach? Jak najbardziej – przecież katolicy chłopcy z gimnazjum w Kijowie dużo ryzykowali, gdy w cerkwi w trakcie zbiorowego śpiewu na cześć monarchy rosyjskiego zamiast słów hymnu pochwalnego używali innych, wprawdzie podobnie brzmiących (zwłaszcza w trakcie chóralnego śpiewu), lecz mało cenzuralnych wyrażen. Gdyby ktoś usłyszał, co śpiewają, mogli być wyrzuceni ze szkoły i otrzymać tzw. wilczy bilet, zakazujący przyjmowania ich do wszystkich gimnazjów państwowych w Imperium Rosyjskim, lub – co gorsza – mogli być karnie sądzeni za obrazę Cerkwi i majestatu monarchy.

Taka informacja o wydarzeniu zawsze łączy się z określeniem miejsca, w którym to wydarzenie zachodziło. Bo, odnosząc się do ostatniego przykładu – określenie miejsca ma duże znaczenie dla naszej wiedzy historycznej. Kijów był wielkim miastem w Cesarstwie Rosyjskim, położonym na południowo-wschodnich ziemiach dawnej Rzeczypospolitej, gdzie żyły obok siebie różne narody, wyznające różne religie, stąd obok cerkwi istniały synagogi, kirchy protestanckie i kościoły katolickie. Dlatego w państwowym gimnazjum męskim w tym mieście było wielu katolickich uczniów. Gdzieś głęboko w wielkiej Rosji uczniów katolików w cerkwi nie było, bo zazwyczaj w tamtejszych szkołach nie było katolików. W kijowskiej cerkwi nie znaleźli się jednak dobrowolnie, z własnej chęci. Jako uczniowie szkoły państwowej musieli obowiązkowo uczestniczyć w nabożeństwach z okazji dni teozimienictwa cesarskiego i nie miało żadnego znaczenia to, że byli katolikami, a nie prawosławnymi. Tak działo się w Imperium Rosyjskim, czyli w miejscu, gdzie rządził car i obowiązywały rosyjskie prawa. W innym miejscu, np. w Poznaniu, w Cesarstwie Niemieckim, uczniowie katolicy nie musieli chodzić do protestanckiej kirchy na nabożeństwa z okazji imienin cesarza.

Ludzie, miejsca i wydarzenia w anegdocie historycznej umieszczone są w określonym czasie. To czwarty komponent pytania o czas, miejsce, wydarzenie i postać oraz ich rolę w anegdocie historycznej. Ten składnik jest bezwzględnie konieczny, albowiem czas historyczny, epoka w dziejach narodu, społeczeństwa, grupy społecznej czy tylko lata życia człowieka w określonym czasie historycznym – są niezbędne dla zrozumienia anegdoty już choćby tylko dlatego, że np. dzisiaj nas bawią teksty z XIX w., które wtedy były napisane jako poważne.

Czy to oznacza, że bez określonej wiedzy historycznej nie zrozumiemy anegdoty historycznej? I tak, i nie. Anegdotę o biskupie K. Bukrabie i egzaminowanym ministrancie można przecież umieścić w dowolnym czasie, w dowolnym miejscu (oczywiście nie w takim, gdzie nikt nie zna zasad wiary katolickiej), jest to bowiem anegdota z rodzaju śmiesznych skojarzeń wynikających z oryginalnego nazwiska. Wyjaśnienia do niej mogą dotyczyć tylko samej postaci historycznej, jaką był biskup K. Bukraba. Ale już anegdoty o premierze Wincentym Witosie i jego rozmowie z patriarchą kresowego, zaściankowego rodu szlacheckiego nie sposób zrozumieć bez znajomości realiów historycznych związanych z tą anegdotą. Oto ona:

Podczas podróży premiera Wincentego Witosa na kresy w 1922 r. delegacją rządową zawieziono do jednego z zaścianków szlacheckich, którego mieszkańcy znani byli z patriotycznej postawy w czasie powstania styczniowego, lat represji po nim i następnie wojny z bolszewikami w latach 1919-1920. Delegację zaprowadzono do seniora jednego z rodów, który chcąc pokazać premierowi Rzeczypospolitej tradycje szlacheckie walecznych mieszkańców zaścianka, z namaszczeniem wyciągnął ze starej drewnianej skrzyni dokumenty rodowe sięgające czasów ostatnich królów I Rzeczypospolitej. Wincenty Witos widząc biedny wygląd zaścianka, niczym nie różniącego się od znanych mu nędznych wsi galicyjskich, tak bardzo kontrastujący z nadaniami szlacheckimi i pięknymi pieczęciami dawnych władców Rzeczypospolitej na pokazywanych dokumentach, zapytał: „A po co panie wam te papierki?” Na to usłyszał ostrą odpowiedź: „A po to, panie Witos, że gdy chamów Moskale w dupę bili, to nas nie mogli” (BN, OR, akc. 9216/1-2, k. 307).

Dla czytelnika lub słuchacza, który nie posiada określonej wiedzy historycznej, ta kapitalna anegdota z dziejów mentalności stanowej obydwu rozmówców wcale nie jest zabawna, no chyba że dla kogoś śmieszne będzie obcesowe zwrócenie się do premiera rządu polskiego, uzupełnione mało dyplomatycznym, ale powszechnie używanym, określeniem tylnej części ciała ludzkiego. Niezbędne są zatem objaśnienia całego kontekstu historycznego tej anegdoty. Spróbuję to zrobić. Po pierwsze, premier W. Witos jest chłopem, w dodatku podkreślającym wszędzie i zawsze swoje chłopskie pochodzenie, wie też o tym jego szlachecki rozmówca. Po drugie, rozmawia on z biednym szlachcicem, ale dumnym ze swojego historycznego szlactwa. Po trzecie, dla praktycznego chłopca, jakim jest W. Witos, dokumenty z przeszłości nie mają żadnego znaczenia, bo nic nie zmieniają w nędznym życiu tegoż zaściankowego szlachcica, poza tym są przebrzmiałym świadectwem szlachetczyzny, z którą tak wytrwale przez lata walczył chłopski przywódca zanim został premierem. W dodatku jest on premierem rządu Rzeczypospolitej, w której zniesiono przywileje stanowe, a szlactwo w demokratycznym społeczeństwie nie ma żadnego znaczenia prawnego. Dlatego z przekąsem zadaje pytanie: „A po co panie wam te papierki?” I słyszy odpowiedź: „A po to, panie Witos...”. Nie ma tu słów wyrażających szacunek należny premierowi Polski, lub nawet odnoszących

się do gościa, który zaproszony przychodzi do czyjegoś domu, jak np. „panie premierze Witos”. Jest tylko: „panie Witos”. Bo to mówi szlachcic do chłopca, a więc we własnym przekonaniu i tak bardzo go honoruje, bo szlachcic do chłopca mówił „ty”, i nie mieści mu się w głowie, że może być inaczej, gdyż to chłop do szlachcica powinien mówić „panie”. I dalej: „że gdy chamów...”. Dla szlachcica, a takim od pokoleń jest ów szlachcic zagonowy, chłop był i jest „chamem” – i celowo mówił on tak do premiera pochodzącego z chłopów, gdy tenże wcześniej drwiąco mówił o „papierkach”, którymi były chronione przez dziesięciolecia dokumenty świadczące o dawnej świetności rodu. Nie powiedział: „że gdy chłopów”, a celowo użył słów: „że gdy chamów...” – bo szlachcic mógł takich słów używać i na pewno używał. I na koniec istota tej wypowiedzi: „gdy chamów Moskale w dupę bili, to nas nie mogli”. Albowiem prawo rosyjskie zabraniało stosowanie kar cielesnych wobec osób ze stanu szlacheckiego, nawet gdy nie była to szlachta wylegitymowana, czyli posiadająca oficjalne uznanie szlachectwa potwierdzone przez Departament Heroldii Senatu Rządzącego Imperium Rosyjskiego. Nędzny wygląd zaścianka szlacheckiego informował o tym, że szlachta ta z różnych powodów (np. braku pieniędzy) nie udowodniła swojego szlachectwa i została przez rządy rosyjskie (ukaz październikowy Mikołaja I z 1831 r.) przeniesiona do stanu tzw. grażdan i jednodworców. Jednak mimo tej formalnej degradacji mentalnie i historycznie nadal mieli oni głęboko zakodowane poczucie przynależności do stanu szlacheckiego.

Po takich objaśnieniach sens tej anegdoty jest już zrozumiały, natomiast czy nadal jest ona „krótkim, zabawnym opowiadaniem o drobnym, ale charakterystycznym zdarzeniu z życia postaci historycznej”? W wersji pisanej może jeszcze jakoś to ujdzie, lecz jak opowiedzieć taką anegdotę, aby było i ciekawie, i śmiesznie, i... krótko?

Bibliografia

- Biblioteka Narodowa (BN), Oddział Rękopisów (OR), akc. 9216/1-2, Pamiątniki Zygmunta Domańskiego.
- Lietuvos Nacionalinė Martyno Mažvydo Biblioteka, Vilnius (LNMMB), F. 171, 13, 10, M. Brenštejno.
- KOPALIŃSKI, W. (1975), Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych. Warszawa.
- RYSIEWICZ, Z. | SAFAREWICZ, J. | SŁUSZKIEWICZ, E. et al. (red.) (1961), Słownik wyrazów obcych. Warszawa.
- TOKARSKI, J. (red.) (1980), Słownik wyrazów obcych. Warszawa.
- WAŃKOWICZ, M. (1979), Czerwień i amarant. Szczeniące lata. Opierzona rewolucja. Kraków.
- WISZNICKI, M. (1980), Moje lata gimnazjalne w Kijowie 1881-1889. W: Pamiątnik Kijowski. IV. 89-112.

DOI: 10.31648/pw.9701

LESZEK OPYRCHAŁ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7585-843X>

Military University of Technology in Warsaw

JUSTYNA RECLAW-MASTRONARDI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3094-7225>

PLANY OBLĘŻENIA KAMIENĆA PODOLSKIEGO W 1672 ROKU

Plans of the Kamieniec Podolski siege from 1672

ABSTRACT: The article discusses two undated, handwritten plans for the Kamieniec Podolski fortress in 1672. The first plan (Paris) has descriptions in French and Turkish and shows the location of individual Ottoman units during the siege of Kamieniec Podolski in 1672. The second plan (Bologna) is very similar to the Paris plan. It was provided with a legend made later in Italian, but its contents do not indicate the date of its creation. A comparison of the view of the fortifications (the Black Tower and the Turkish Bridge) with other plans shows that the Bologna plan is an unfinished copy of the Paris plan and was made between the years 1672-1685, most likely after the fortress was conquered by the Ottoman army in 1672. This is evidenced by the minarets located in the city.

KEYWORDS: Kamieniec Podolski, fortress, Polish-Turkish war in 1672, old cartography

Wstęp

Kamieniec Podolski od XV do XVIII w. był jedną z najważniejszych twierdz Rzeczypospolitej Obojga Narodów, stanowiącą kluczową pozycję w obronie jej południowej granicy. Już A. Gwagnin w drugiej połowie XVI w. odnotował, że od miasta „częstokroć Turcy, Tatarowie i Wołochowie [...] z wielką porażką i sromotą nazad odciągają musieli” (Gwagnin 1860, 205-206). Pomimo doskonałych warunków obronnych Kamieniec Podolski został po krótkim oblężeniu poddany sułtanowi tureckiemu Mehmedowi IV w 1672 r. (Woliński 1966) Jego międzynarodowa sława wzrosła w okresie walk Ligi Świętej z imperium osmańskim. Potwierdza to wydanie drukiem w drugiej połowie XVII i pierwszej połowie XVIII w. 24 różnych planów tej twierdzy oraz 12 różnych rycin (Opyrchał 2016). Równie bogaty jest dorobek rękopiśmiennych planów. Do 1812 r., czyli do zlikwidowania twierdzy przez Rosjan, wykonano ich co najmniej 76 (Opyrchał 2019). Zachowane zabytki kartograficzne pochodzą w większości z XVIII w. Pomimo

bogatej literatury zabytki kartografii planów Kamieńca Podolskiego nie są jeszcze w pełni rozeznane. Znajdujemy je zarówno w bibliotekach polskich, rosyjskich, wiedeńskich czy drezdeńskich, co wydawałoby się oczywiste, jak i w odległych Londynie i Madrycie.

Po raz pierwszy plan Kamieńca Podolskiego pokazał K. Górski (1890, 170/171). Była to kopia planu C. Tomaszewicza (1672)¹ wykonana przez K. Kornelli (1890)². Pierwszego, w języku ukraińskim, przeglądu planów drukowanych – miedziorytów, wykonał J. Sicins'kij (1997). Rozprawa ta została napisana w 1930 r., jednak opublikowano ją dopiero pośmiertnie (Sicins'kij 1997, 4). Pierwsze polskie omówienie kartografii Kamieńca Podolskiego opublikował T. Nowak (1973). Informacje o planach nieomawianych przez Nowaka, a znajdujących się w zagranicznych bibliotekach podali: Z. Nowak i A. Tomczak (1971), M. Zgórnjak (1991), D. Kołodziejczyk (2001). M. Petrow (2002) omówił plany i ryciny Kamieńca, podając częściowe informacje o planach znajdujących się w rosyjskich archiwach. T. Bertanowicz (2003) omówił i zaprezentował kopie dwóch planów Kamieńca znajdujących się w prawdopodobnie w Bibliotece Akademii Nauk w Sankt Petersburgu³. W 2006 r. J. Matviyishyn (2006) opublikował pracę omawiającą znane plany Kamieńca oraz nieznaną zamku chocimskiego, a także nieznaną wcześniej, omawianą w niniejszym artykule, plan zdobywania Kamieńca z 1672 r. Sygnatury planów Kamieńca znajdujących się w Szwecji podała U. Ehrensverd (2008). L. Opyrchał (2015a) omówił: plany znajdujące się w Austriackiej Bibliotece Narodowej oraz plany wykonane przez podróżnika Carstena Niebuhra (2015b), a wraz z A. Bąk (2016) plany przechowywane w Dreźnie. Przegląd wraz z przedrukiem wybranych planów Kamieńca Podolskiego wykonali J. Czubiński, J. Tucholska (2005). Te same informacje zostały powtórzone w syntetycznym dziele omawiającym polską kartografię przez R. Aleksandrowicza, J. Łuczyńskiego i R. Skryckiego (2017). Wybrane plany z okresu rozbiorów Rzeczypospolitej zamieściła M. Wiraszka (2008). O. Płamienicka (2012), w swojej książce poświęconej Kamieńcowi Podolskiemu, zamieściła reprodukcję wielu planów, zwłaszcza pochodzących z Rosyjskiego Archiwum Historyczno-Wojennego w Moskwie (Российский государственный военно-исторический архив). L. Opyrchał (2016, 2019) wykonał zestawienie informacji o występujących w literaturze planach Kamieńca Podolskiego, zarówno drukowanych, jak i rękopiśmiennych. W 2020 r. ukazał się w języku ukraińskim elektroniczny katalog planów Kamieńca

¹ <https://polona.pl/item/kamieniec-podolski,NDA0Njly/0/> (dostęp: 22.01.2019).

² <https://polona.pl/item/kamieniec-podolski,MzE3MzgzlMjM/0/> (dostęp: 22.01.2019).

³ Profesor Bernatowicz otrzymał (informacja osobista) publikowane przez niego plany od znajomego z Białorusi, który nie podał mu proveniencji tychże planów. Na czarno-białej fotografii jednego z planów wyraźnie widać, że został on umieszczony w atlasie na karcie nr 40. Z kwerendy przeprowadzonej w Bibliotece Akademii Nauk w Sankt Petersburgu, za pomocą elektronicznych środków komunikacji, wynika, że w bibliotece znajdują się XVIII-wieczne albumy i atlasy o nieskatalogowanej zawartości, w których mogą być, publikowane przez prof. Bernatowicza, plany Kamieńca Podolskiego, a także innych twierdz Rzeczypospolitej.

obejmujący nie tylko plany rękopiśmienne, lecz także miedzioryty⁴. Liczne, choć niepełne zestawienia planów Kamieńca Podolskiego i popełniane przez większość autorów błędy pokazują, na jakie poważne problemy trafia badacz założeń obronnych tej twierdzy.

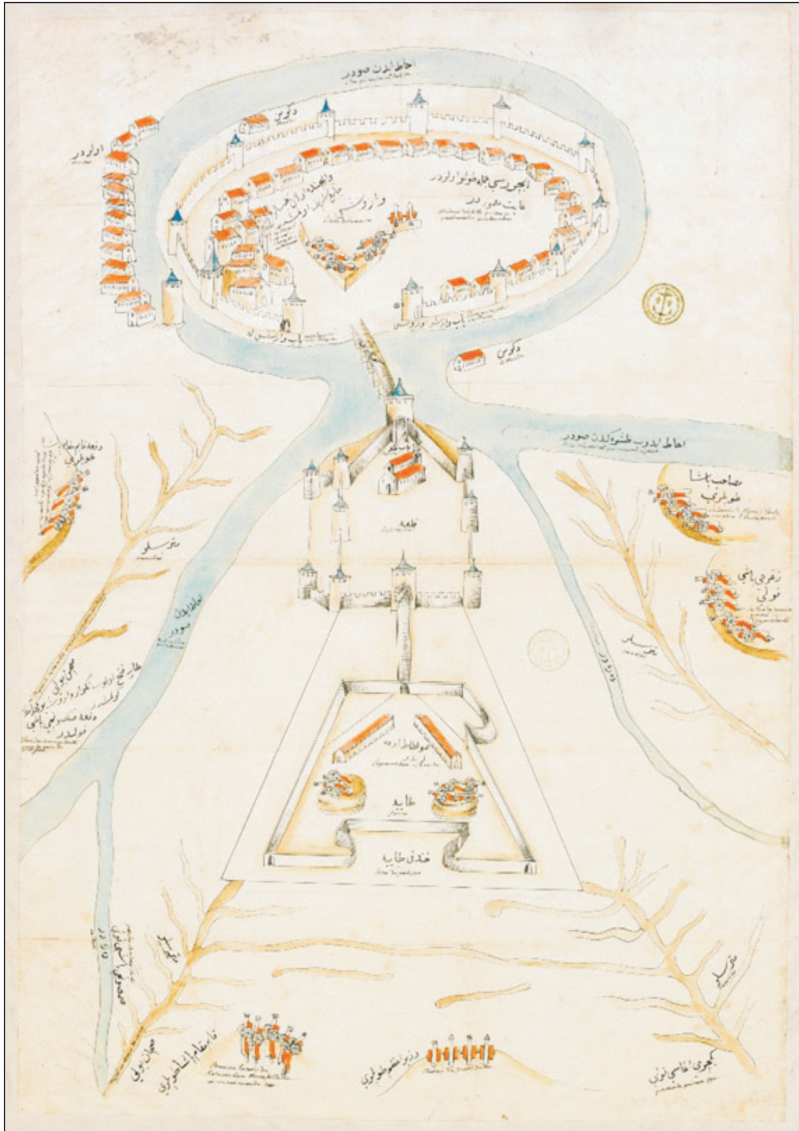
Z okresu panowania Turków w Kamieńcu Podolskim (1672-1699) pochodzą dwa ciekawe zabytki kartografii rękopiśmiennej, prezentujące zdobywanie kamienieckiej twierdzy. Przechowywane są one w Service historique de la Défense w Vincennes (SHD) oraz w Biblioteca Universitaria Bolonia w Bolonii (BUB). Ponieważ Vincennes należy do monocentrycznej aglomeracji paryskiej, dlatego pierwszy z planów będzie nazywany paryskim, a drugi bolońskim. Obydwa plany dotyczą ważnego wydarzenia w historii Polski, jakim było zdobycie Kamieńca Podolskiego przez wojska osmańskie w 1672 r. Problem zdobycia twierdzy kamienieckiej w 1672 r. był omawiany na podstawie źródeł: polskich – K. Górski (1890) i J. Woliński (1966), ukraińskich – S. Kopylov (2005) oraz tureckich – K. Şakul (2021). Stan twierdzy kamienieckiej i przygotowania do jej obrony znajdujemy w pracach Z. Hunderta (2014) i J. Stolickiego (2000). Natomiast aktualny stan zachowanych fortyfikacji opisują Z. Bania i M. Wiraszka (2001) oraz J. Janczykowski (2000). Trzeba jednak pamiętać, że zachowane fortyfikacje nie odpowiadają tym z 1672 r., gdyż zarówno w okresie panowania tureckiego (1672-1699), jak i w XVIII w. kamienieckie umocnienia przeszły znaczącą modyfikację. Znacznie twierdz, w tym twierdzy kamienieckiej, dla obronności XVII-wiecznej Rzeczypospolitej omówił B. Dybaś (2018).

Plan oblężenia Kamieńca Podolskiego – paryski

Pierwszy z omawianych planów jest przechowywany w SHD, pod sygnaturą: SHD 71 recueils, Recueil 52/90 (rys. 1). Zabytek ten został odszukany i po raz pierwszy opublikowany w 2006 r. przez pracującego we Francji ukraińskiego matematyka Matviyishyna (2006, 254). Anonimowy, niezatytułowany plan narysowany jest w orientacji wschodniej, a jego wymiary wynoszą 608 × 431 mm. Na planie nie jest zaznaczona ani podziałka, ani skala rysunku. Data powstania planu również nie jest znana, można tylko przypuszczać, że powstał on niedługo po upadku Kamieńca Podolskiego w 1672 r.

Plan przedstawia oblężenie Kamieńca Podolskiego w 1672 r., o czym świadczą napisy przy dwóch bateriach postawionych na zewnątrz twierdzy – „bateria Mustafy Paszy”. Anonimowy autor planu wyraźnie skupił się na – w miarę poprawnym – oddaniu budowli Zamku Ziemnego (Nowego) i Kamiennego (Starego) połączonego z miastem arkadowym, kamiennym mostem, a pomiędzy sobą mostem drewnianym.

⁴ <http://niazkamenec.org.ua/malunku/file/katalog-planiv.pdf> (dostęp: 3.03.2021).

Rys. 1. Plan oblężenia Kamieńca – paryski; rękopis, autor nieznan
 Service historique de la Défense w Vincennes, sygn. 71 recueils, Recueil 52/90.
 Wymiary: 608 × 431 mm, orientacja: wschodnia, brak skali i podziałki liniowej

Miasto zaznaczono tylko schematycznie i niepoprawnie zarówno co do kształtu, jak i budowli obronnych. Nigdy nie było ono otoczone murem. Wiemy, że atak turecki na Kamieniec Podolski skupił się głównie na obydwu zamkach. Można zatem przypuszczać, że autor planu brał udział w oblężeniu Kamieńca i dlatego w miarę wiernie oddał atakowany cel, zaniedbując miasto, które atakowane nie było.

Zwraca jeszcze uwagę fakt, że na planie zaznaczono jako istniejącą tę basztę, która uległa całkowitemu zniszczeniu na skutek wybuchu prochu. Nastąpił on już po poddaniu twierdzy, po zachodzie słońca 27 sierpnia 1672 r. (Tomaszewicz 1672, legenda p. 19). Na tymże planie uwidocznione jest miejsce wraz z naprawionym murem po wysadzonej baszcie. Zatem plan obydwu zamków został wykonany przed wybuchem, czyli pomiędzy 14 a 27 sierpnia 1672 r. Natomiast napis umieszczony na terenie miasta: „katedra zamieniona na meczet” jednoznacznie wskazuje, że plan został dokończony już po zdobyciu i przejęciu twierdzy przez imperium osmańskie. Uroczysty wjazd sułtana Mehmeda IV i zamiana katedry kamienieckiej na meczet (Dr Antoni J. 1880, 118) nastąpiły 3 września 1672 r.

Wyraźnym zamiarem autora planu było udokumentowanie znaczącej przewagi artylerii tureckiej (dysponującej, jak pokazano na rysunku, 22 działami) nad artylerią polską (miała do dyspozycji 14 dział – 7 w Zamku Ziemnym i 7 na szańcu miejskim). Jak ustalił Woliński (1966, 181), armia turecka dysponowała ponad 100 działami, w tym 26 ciężkimi. Największe były te o wagomiarze 45 funtów (Kołodziejczyk 1994, 169). Liczba dział ciężkich w przybliżeniu odpowiada tej na planie. Natomiast całkowita liczba dział była zdecydowanie większa. Jeżeli chodzi o artylerię kamieniecką, to w całej twierdzy odnotowano 50 dział i 4 moździerze, z czego 3 najcięższe miały wagomiar 31 funtów (Kołodziejczyk 1994, 169). Możliwe, że znajdowały się one wśród 12 dział Szańca Miejskiego (Wagner 2009, 253), gdyż z tego miejsca ostrzeliwano przeciwległe brzegi doliny, koryto rzeki Smotrycz, a także wzniesienie po południowej stronie Nowego Zamku, zwanego też Zamkiem Ziemnym, gdzie stał sułtański namiot (Woliński 1966, 189). Plan pokazuje rozmieszczenie baterii tureckich oraz podaje, kto nimi dowodził. Jest to zgodne z ustaleniami Wolińskiego, że w centrum naprzeciwko kurtyny Nowego Zamku znajdowały się dwie baterie, a na skrzydłach po jednej baterii (Woliński, 1966, 189), chociaż według napisu na planie bateria na lewym skrzydle została zbudowana dopiero po zdobyciu, a w zasadzie ustąpieniu Polaków z Ziemnego Zamku. Na planie paryskim na prawym skrzydle pokazano dwie blisko siebie położone baterie. Możliwe, że zadaniem jednej było prowadzenie ostrzału Starego, a drugiej Nowego Zamku. Patrząc na plan paryski, łatwo zauważyć, że obydwie zamki były od strony południa słabo zabezpieczone przed ogniem przeciwnika. Tłumaczyłoby to, dlaczego po odzyskaniu Kamieńca Podolskiego w 1699 r. jednym z najważniejszych celów pierwszych modernizacji twierdzy stało się zbudowanie z południowej strony Starego Zamku Baterii św. Urszuli. Została ona ukończona w 1709 r. (Król-Mazur 2008, 162).

Ważnym elementem planu jest pokazanie wykonanych robót ziemnych. Okopy ciągną się do obydwu narożników bastionów, gdzie później podłożono ładunki wybuchowe uwidocznione na planie Tomaszewicza. Okopy z lewej strony planu ciągną się do Bramy Polskiej. Prawdopodobnie wykonywane były od wzniesienia w stronę doliny Smotrycza. Aprosze do Bramy Ruskiej prowadzone były wzdłuż strumienia Dłużek. Na planie wcale nie dochodzą one w pobliże Bramy Ruskiej

i na ich końcu nie ma szanca, z którego miano ostrzeliwać zaporę ziemną, znajdującą się przy tejże Bramie, grożąc jej zniszczeniem. Jak pisze, w swoim niedatowanym liście (Grabowski 1945, 170), biskup kamieniecki, którym był W. Lanckoroński (Duchniewski 2004, 447), „od obydwu bram miejskich były szanice blisko bardzo, od ruskiej można było kamieniem docisnąć, i działa tam zasadzone były, żeby tamę zbić i wodę przepuścić byli mogli”. Trzeba zwrócić uwagę, że rowy komunikacyjne ciągną się pionowo, od dołu planu, czyli od miejsca, gdzie wejście do systemu okopów było bezpieczne. Nie sięgał już w to miejsce ostrzał artyleryjski. Uwaga ta dotyczy zarówno aproszy ciągnących się do Bramy Polskiej i Ruskiej, jak i równoległych do kurtyny zamku ziemnego, poprzecznych na planie. Kształt wykopanych rowów jest nieregularny, czyli taki, jaki wykonuje się w praktyce, w czasie, gdy wykonujący roboty ziemne narażeni są na ostrzał nieprzyjaciela.

Gdy analizuje się szczegóły planu, powstaje pytanie: które napisy są pierwotne – francuskie czy tureckie? Napisy w języku tureckim zostały wykonane piórkiem zdecydowanie grubszym od linii wykonanych na planie, a także od napisów francuskich. Napisy francuskie zostały umieszczone bliżej opisywanych obiektów oraz są bogatsze w treści od napisów tureckich. Te fakty sugerują, że jest to plan francuski z dopisanym później tłumaczeniem tureckim. Z umieszczonych na planie napisów w języku francuskim można wnioskować, że anonimowy autor planu był jednym z inżynierów francuskich, którzy swoją wiedzę wspomagali turecką armię w trakcie oblężenia w 1672 r. i później przy rozbudowie umocnień twierdzy (Grabowski 1845, 208). Z końcem XVII w. francuscy inżynierowie wojskowi należeli do najlepszych na świecie. Od drugiej połowy XVII do końca XVIII stulecia Francja stanowiła główny ośrodek inżynierskiej myśli budownictwa fortyfikacyjnego, rozwijanego najpierw przez Sebastiana Vubana (1633-1701), a później Marka Montalemberta (1714-1800). Warto w tym miejscu przypomnieć, że polski inżynier, fortyfikator, Jan Bakałowicz (1740-1794) także kształcił się we Francji (Bochenek 1890, 14-15 i in.).

Poniżej podano treść znajdujących się na planie napisów w językach tureckim oraz francuskim. Zostały one pogrupowane według miejsca ich położenia na planie. Najpierw podano napisy francuskie, a następnie odpowiadające im tureckie (z zastosowaniem współczesnego alfabetu). Zarówno do napisów francuskich, jak i tureckich w nawiasach dołączono tłumaczenia.

Napisy dokoła zamków od strony prawej do lewej:

La Batterie de Mussaip Pasha c'est à dire le Pasha favoris (Główna bateria faworyta Musahiba [Mustafy] paszy⁵ to znaczy paszy faworyta [sułtańskiego]); Musahib Paşa topları (Bateria Musahiba [Mustafy] paszy)

⁵ Musahib Mustafa Pasza – w 1672 r. funkcję drugiego wezyra pełnił Mustafa Pasza, noszący oficjalny tytuł *musahiba*, czyli faworyta (protegowanego), bliskiego powiernika sułtana. Był on nie

Le poste des janissaire nommes du Zagar Zibachi (Pozycja janczarów nazywanych od Zagar Zibachiego⁶); Zağarcıbaşı kolu (oddział Zagardzy baszego)
 Tranchées (Okopy); Meteris (Okopy)
 quartier du genoissarie Aga (pozycja agi janczarów⁷); yeniçeri ağası kolu (oddział agi janczarów).
 Batterie du grant visier (Bateria wielkiego wezyra⁸); vezir-i azam topları (bateria wielkiego wezyra)
 Premiere batterie du Kaimmakam Mustafa Pascha au commencement du siege (Pierwsza bateria kajmakama Mustafy Paszy na początku oblężenia); kaimakam paşa topları (bateria kajmakama paszy)
 Boyau ou chemin des Souris (Kiszka/wąż lub mysia droga – zygzakujący okop komunikacyjny); sıçan yolu (droga myszy – zygzakujący okop)
 Poste du Samsongibachi qui ll eau (Pozycja [oddziału] smasondzy baszego⁹ z dostępem do wody); Samsoncubaşı kolu deredir (stanowisko samsondzy baszego znajdujące się [przy] strumieniu)
 Boyau de la marchée nommé le chemin des Souris (Kiszka/ wąż rękawa nazywany mysią drogą – okop komunikacyjny); sıçan yolu (droga myszy)
 La batterie du Kaimakamm Mustapha Pasza apres la prise du petit fort (bateria kajmakama¹⁰ Mustafy Paszy [zbudowana] po zdobyciu małego fortu); def'a kaimakam paşa topları (ponowna bateria kajmakana paszy)

Napisy dokoła miasta od strony lewej do prawej:

Porte du costé de la Pologne (Brama w stronę Polski); Bab-ı varış-ı Leh (Brama od strony polskich folwarków)
 Moulin (Młyn); değirmen (młyn)
 L' eau qui enuironne la ville (Woda otaczająca miasto); İhata eden sudur (Otaczająca [miasto] woda)
 Porte qui regarde la Russie (Brama w stronę Rusi); Bab-ı varış-ı Urus (Brama w kierunku ruskich folwarków)

tylko protegowanym, lecz także zięciem sultana Mehmeda IV. Więcej o funkcji *musahiba* paszy podaje Fleischer (1986, 159).

⁶ Zağarcıbaşı (czyt: zagardzy baszy) – dowódca zagardźych ok. 400-osobowej formacji janczarów, której zadaniem była organizacja polowań.

⁷ Aga – dowódca janczarów, podczas zdobywania Kamieńca był nim był Abdurrahman Abdi Pasza (1616-1686) (Woliński 1966, 189).

⁸ Podczas zdobywania Kamieńca Podolskiego w 1672 r. był nim Ahmed Köprülü (1635-1676) (Woliński 1966, 179).

⁹ Samsoncu/saksoncu başı (czyt: samsondzu/saksondzu baszy) – dowódca samsondźych/saksondźych, 71 roty janczarów, której żołnierze zajmowali się też dbaniem o sułtańskie psy myśliwskie, zob. <https://islamansiklopedisi.org.tr/saksoncubasi> (dostęp: 27.09.2019).

¹⁰ Kajmakam – namiestnik wielkiego wezyra gdy ten przebywał poza stolicą; będący trzecim wezyrem Kara Mustafa pasza (1620-1683) pełnił tę rolę już w końcu lat 1660, gdy Ahmed Köprülü osobiście dowodził osmańską armią na Krecie podczas oblężenia Kandii (obecnie Heraklion). W 1683 r. dowodził armią turecką w bitwie pod Wiedniem w 1683 r. (Woliński 1966, 179 i in.).

Napisy w centrum miasta od strony lewej do prawej:

Eglise qui me este changees on Mosquees (Kościół zamieniony na meczet); ve içinde olan kiliseler cam'i-i şerif olmuştur (i znajdujące się we wnętrzu kościoły stały się meczetami)

La Ville de Kamieniec (Miasto Kamieniec); Varuş (Przedmieścia)

Maisons de la ville qui sone en grand nombre uenbon ordre (Domy w mieście będące w dużej liczbie i w dobrym stanie); İçerüsi cümle dolu olurdur, gayet ma'murdur (Wnętrze całe jest zabudowane [dosłownie: zajęte, pełne], całkiem dobrze utrzymane [dosłownie: kwitnące])

Napis na moście:

Pont du fort (Most zamkowy); köprü (most)

Napisy w Starym Zamku:

La porte (Brama); bab-i kale' (brama zamku)

la forteresse (twierdza); kale' (zamek)

Napisy w Nowym Zamku:

Logements dela o a mison (Koszary); soldat odalarıdır (baraki żołnierzy)

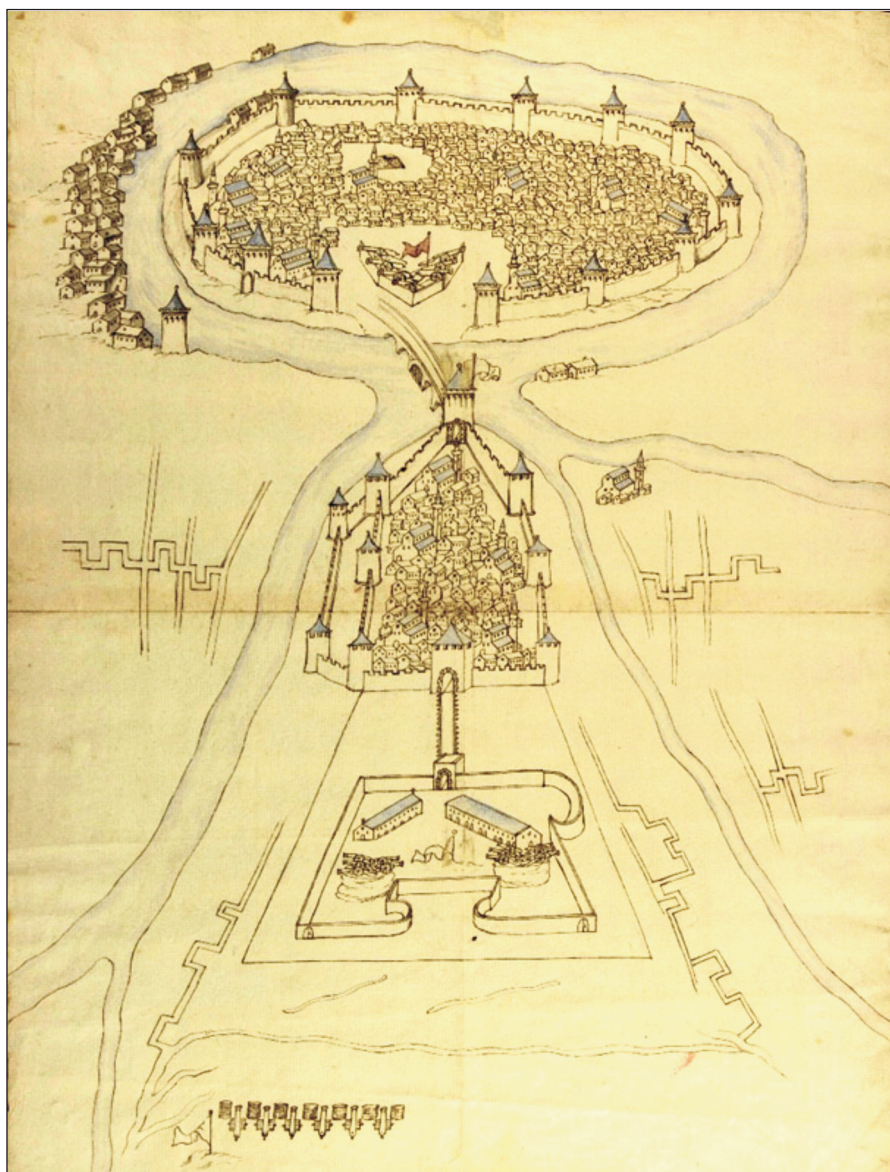
Fortine (Fort); tabiye (bastion)

Fosse du petit fort (Fosa przed małym fortem); hendek-i tabiye (fosa bastionu)

Plan oblężenia Kamieńca – boloński

Drugi plan zdobywania Kamieńca jest przechowywany w zbiorach biblioteki BUB, pod sygnaturą: BUB, ms. Marsili 5, nr 14. (rys. 2), dlatego nazywany będzie planem bolońskim. Został on odszukany i opublikowany przez Kołodziejczyka (2001, 231). Plan boloński jest wyraźnie wzorowany na wcześniej opisanym planie paryskim. Jest tak samo anonimowy, narysowany w orientacji wschodniej, bez podania podziałki i skali. Ma również zbliżone wymiary – 600 × 443 mm.

Plan znajduje się w zbiorze zatytułowanym: „Piante di fotrezze, forti, assedi, ponti, accampamenti e proposizioni fatte all'Imperatore Leopoldo nelle guerre dell'Ungheria e dell'Impero dal Generale Co. Lodovico Ferdinando Marsili” (tłumaczenie: Mapy Fortec, Fortów, Oblężeń, Mostów, Stacjonowania i Propozycji przedstawionych Imperatorowi Leopoldowi w Wojnie Węgierskiej i Imperialnej przez Generała Hrabiego Lodovica Ferdinanda Marsili), a zgromadzonym przez habsburskiego dyplomatę, inżyniera wojskowego i kartografa hrabiego Luigi

Rys. 2. Plan oblężenia Kamieńca – boloński; rękopis, autor nieznany
Biblioteca Universitaria Bologna w Bolonii, sygnatura: ms. Marsili 5, nr 14,
wymiary 600 × 443 mm, orientacja wschodnia, brak podziałki liniowej i skali

Fernando Marsili¹¹. Nie wiadomo dokładnie, kiedy wszedł on w posiadanie omawianego planu Kamieńca Podolskiego. Plan mógł znajdować się w zbiorach rękopiśmiennej biblioteki, którą uratował Luigi Marsili po zwycięskim szturmie Budy w 1686 r. Równie prawdopodobnie mógł Luigi Marsili otrzymać plan razem ze zbiorem tureckich map i atlasów od renegata z Livorno w trakcie podróży do Stambułu w latach 1691-1692 (Kołodziejczyk 2001, 170). Plan boloński zaopatrzonej jest w dwie później wykonane legendy. Pierwsza, napisana w języku włoskim, numerowana jest literami, druga napisana po łacinie, numerowana jest cyframi. Oznaczeń tych nie ma na planie.

Poniżej podano treść pierwszej legendy z zachowaniem oryginalnej pisowni, w nawiasach podano tłumaczenia:

Descrizione del sito di Camieniez (Opis miejscowości Kamieniec)

L'Aqua e corente ma non troppo rapida (Nurt wody nie jest zbyt rwący)

di Largezza di piedi 15 (o szerokości 15 stóp)

La reppia e alta Clofter 6 (Wzniesienie terenu 6 sążni)

dalla parte segnata A cui e una alteza che comanda la Citta ma none montagna ma colo colle (w oznaczonej części A jest zawarta wysokość położenia miasta, nie w górach, a na wzgórzu)

B. ponte con (lo disenio ?) B.B (B. most [na rysunku oznaczony?] B.B)

L'intervallo delli due C.C. sara In circa piedi comuni 300 (Przerwa [odległość do C.C.?] wynosi około 300 stóp)

D. parte della Citta di mezzo con mia terra mescolata con Rocha (D. część miasta, pośrodku stanowi ziemia zmieszana ze skałą)

La detta Citta comanda alle due altre (Omawiane miasto dominuje nad dwoma innymi)

Al resto della pianura si ritrova un posto montuoso (W pozostałej części niziny znajduje się górzyste miejsce)

¹¹ Hrabia Luigi Fernando Marsili urodził się i zmarł w Bolonii (20.07.1658-1.11.1730). Został wykształcony zarówno w dziedzinie nauk matematycznych, jak i humanistycznych. Pracował w służbie austriackich Habsburgów jako kartograf i fortyfikator. Wiosną 1683 r. dowodził budową fortyfikacji polowych na wyspie Rab (obecnie Chorwacja) wznoszonych w celu obrony przed zbliżającą się armią osmańską. 2 lipca 1683 r. został ciężko ranny i schwytany przez Tatarów, a następnie sprzedany. Jako turecki niewolnik był pod Wiedniem w roli pomocnika kucharza i zaparzacza kawy. Po dziewięciu miesiącach niewoli został wykupiony przez krewnych i powrócił do służby w armii cesarskiej. Podczas szturm Budy latem 1686 r. udało mu się uratować znaczną część biblioteki rękopiśmiennej, którą potem uzupełnił w trakcie podróży do Stambułu w latach 1691-1692. Swoje bogate zbiory Luigi Fernando Marsili przekazał Uniwersytetowi w Bolonii. Są to drugie co do wielkości zbiory rękopisów we Włoszech (za: <https://www.deutsche-biographie.de/sfz58564.html> [dostęp: 22.11.2018]). Postać hrabiego Luigi Fernando Marsili została omówiona w monografii J. Stoye (1994).

Treść drugiej legendy:

Kamenecum

1. Civitas in petra inferiora sita (Miasto znajduje się na niższej położonej skale).
2. Arx antiqua muris per altis fundata (Głębokie fundamenty murów starego zamku).
3. Castello Nouvo fundamento lateris altum (Wysokie mury nowego zamku).
4. Inter uallis inserie aris (Suche przejście między dolinami).
5. Porta Lechica (Brama Polska).
6. Porta Russica (Brama Ruska).
7. Molina sub Ponte (Młyn pod mostem).
8. Fluius Szmotrycz (Rzeka Smotrycz).

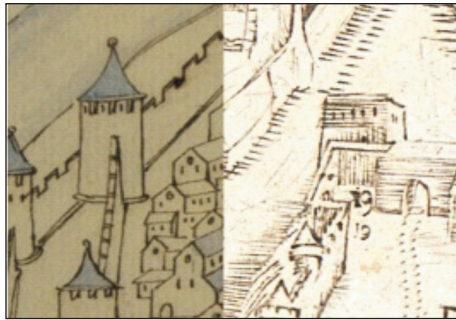
Plan boloński jest niedokończony. Pokolorowane na niebiesko zostały dachy kościołów – meczetów, oraz częściowo okalająca miasto rzeka Smotrycz. W przeciwieństwie do planu paryskiego nie wprowadzono innych kolorów. Podobnie jak na planie paryskim w miarę wiernie oddano szczegóły budowli obydwu zamków, natomiast kształt miasta został podobnie zdeformowany. Także niepoprawnie pokazano, że miasto jest w całości otoczone murem. Identycznie, jak na planie paryskim, uwidoczniiono basztę zniszczoną wybuchem prochu w 1672 r. Zaznaczono, że most łączący Stary Zamek z miastem, tzw. most turecki, opary jest na arkadach. Znaczącą różnicą pomiędzy omawianymi planami jest pokazanie na planie bolońskim minaretów przy kościołach, co wyraźnie wskazuje, że w chwili tworzenia planu bolońskiego miasto i twierdza były opanowane przez wyznawców proroka Mahometa. Drugą istotną różnicą pomiędzy planami jest pokazanie na planie bolońskim ścisłej zabudowy dziedzińca Starego Zamku domami, co nie było zgodne z rzeczywistością.

Różnica pomiędzy planem paryskim i bolońskim dotyczy także okopów otaczających zamki z lewej i prawej strony. Na planie paryskim mają one kształt nieregularny, natomiast na bolońskim – zaznaczone są w postaci regularnych kształtów geometrycznych. Nieregularny jest kształt okopu równoległego do kurtyny Nowego Zamku. Przed samą kurtyną zostały zaznaczone dwa okopy, do których nie ma dojścia.

O ile datowanie planu paryskiego nie budzi wątpliwości – przedstawia on oblężenie Kamieńca Podolskiego w 1672 r., o tyle w przypadku planu bolońskiego sprawa nie jest już tak oczywista. Przedstawione różnice szczegółów obydwu planów sugerują, że plan boloński jest niedokończoną kopią planu paryskiego, czyli także pokazuje oblężenie twierdzy kamienieckiej z 1672 r. Wykonany jednak został nieco później niż plan paryski, na co wskazują minarety przy kościołach na terenie miasta i zamku. Natomiast Kołodziejczyk (2001, 170), któremu plan paryski nie był znany, podaje, że plan boloński powstał w latach 1687-1691, a sześć dział umieszczonych w lewym dolnym rogu planu są to działa polskie ostrzeliwujące Kamieniec Podolski w trakcie jego oblężenia w 1687 lub 1689 r. Gdyby plan

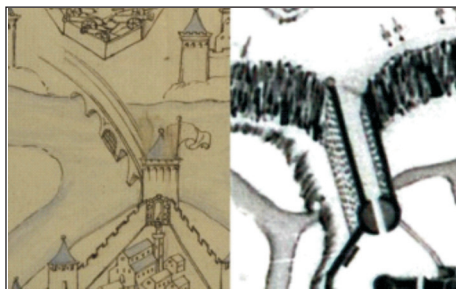
boloński powstał w 1687 r. lub po tym roku, to przede wszystkim nie powinno być na nim Baszty Czarnej, gdyż została ona wysadzona w 1672 r. Na rys. 3 pokazano Basztę Czarną zaznaczoną na omawianym planie bolońskim. Na umieszczonym obok fragmencie planu Tomaszewicza pod nrem 19 znajduje się naprawiony mur w miejscu, gdzie znajdowała się Baszta Czarna, co potwierdza legenda tegoż planu. Poza tym w przypadku wykonania planu bolońskiego po 1687 r. powinna być uwidoczniła zmieniona konstrukcja mostu tureckiego, który został przebudowany w latach 1685-1686 (Kołodziejczyk 1994, 113). Wtedy to arkady wypełniono i obudowano z boku kamieniem. Zabudowanie filarów mostu jest wyraźnie uwidocznione na opublikowanym przez Bernatowicza (2003, 20) planie Gorneuitte'a (rys. 4).

Powyższe szczegóły jednoznacznie wskazują, że plan boloński przedstawia oblężenie Kamieńca Podolskiego przez armię osmańską w 1672 r.

Rys. 3. Baszta Czarna oraz miejsce, gdzie się ona znajdowała, na planach Kamieńca Podolskiego.

Na pierwszym planie od lewej strony – bolońskim (BUB, ms. Marsili 5, nr 14) widać Basztę przed jej zniszczeniem. Na drugim planie – miedziorycie Tomaszewicza (Biblioteka Narodowa, ZZG G. 61 622) pod nrem 19 pokazano naprawione mury po wysadzeniu baszty 27 sierpnia 1672 r.

Rys. 4. Most turecki. Po lewej stronie konstrukcja filarowa (plan boloński, BUB, sygnatura: ms. Marsili 5, nr 14); po prawej stronie ten sam most, ale konstrukcji monolitycznej, powstałej po wypełnieniu arkad i obudowaniu mostu kamieniem w latach 1685-86 (plan Gorneuitte'a, 1699-1702, proveniencja nieznana, fot. dzięki uprzejmości prof. Bernatowicza)

Podsumowanie

Omówione plany Kamieńca Podolskiego nie wnoszą istotnie nowej wiedzy ani do historii, ani do zmian zachodzących w architekturze obronnej tej twierdzy, choć potwierdzają wcześniejsze ustalenia Wolińskiego, który tego planu nie znał, na temat rozmieszczenia sił tureckich w trakcie oblężenia Kamieńca Podolskiego. Są jednak ciekawym epizodem kartograficznym, wartym ponownego przedstawienia, a tym samym utrwalenia w obiegu naukowym. Natomiast nowością jest przedstawienie opisów znajdujących się na planach bądź do nich dołączonych. Zwraca uwagę także duże podobieństwo omawianych planów Kamieńca Podolskiego do jednego planu rękopiśmiennego i dwóch drukowanych. Są to „Plan – szkic przypisywany Filipowi Dupont”, „Plan Ceminietz capo della Podolia” (Opyrchał 2019, 7, 30) oraz „Plan de Rubeis – rzymski” (Opyrchał 2016, 29). Wszystkie cechuje orientacja wschodnia oraz znaczne zniekształcenie kształtu wyspy, na której znajduje się miasto. Na planach tych autorzy skupili się na odwzorowaniu zamków starego – murowanego i nowego – ziemnego, natomiast samo miasto zostało przedstawione raczej tylko schematycznie. Nieprawidłowo odwzorowano powierzchnię miasta, która na omawianych planach jest porównywalna z powierzchnią zamków. W rzeczywistości obszar, jaki zajmuje miasto, jest kilkukrotnie większy. Duże podobieństwo planów sugeruje, że są one kolejnymi kopiami. Ustalenie pierwowzoru oraz kolejności kopiowania wymaga dalszych szczegółowych badań.

Dostępność danych

Cyfrowe kopie planów, które pojawiają się w treści pracy, mogą być przekazane w przypadku uzasadnionej prośby. Nie dotyczy to planu bolońskiego, którego przekazanie wymaga uprzedniej zgody Biblioteka Universitaria Bologna.

Podziękowanie

Autorzy składają serdeczne podziękowanie pani dr Natalii Królikowskiej-Jedlińskiej z Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego za przetłumaczenie napisów osmańskich, Łukaszowi Cholewińskiemu z Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego w Częstochowie za tłumaczenie napisów francuskich.

Bibliografia

- ALEKSANDROWICZ, S. | ŁUCZYŃSKI, J. | SKRYCKI, R. (2017), *Historia kartografii ziem polskich do końca XVIII wieku*. Warszawa.
- BANIA, Z. | WIRASZKA, M. (2001), *Kamieniec Podolski, miasto – legenda. Zarys dziejów urbanistyki i architektury od czasów najdawniejszych do współczesności*. Warszawa.

- BOCHENEK, H. R. (1980), 1000 słów o inżynierach i fortyfikacjach. Warszawa.
- BERNATOWICZ, T. (2003), Na Kresach Multańskich. Kamieniec Podolski i zamki pogranicza polsko-tureckiego w świetle nieznanych planów. W: Sulimierska, A. | Szmelter, A. (red.), *Studium urbis charisteria Teresiae Zarebska Anno Jubilaei oblata*. Warszawa, 13-29.
- CZUBIŃSKI, J. | TUCHOLSKA, J. (2005), Historyczna kartografia Kamieńca Podolskiego. W: *Czasopismo Techniczne*. 13-A, 47-71.
- DR ANTONI J. (Rolle, J. A) (1880), Zameczki podolskie na kresach multańskich. Kamieniec nad Smotryczem. Warszawa.
- DUCHNIEWSKI, J. (2004), Lanckoroński Wespazjan. W: *Encyklopedia katolicka*, X. Lublin.
- DYBAŚ, B. (2018), Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku, Toruń.
- EHRENSVÄRD, U. (2008), *Cartographica Poloniae 1750-1930*. Katalog źródeł rękopiśmiennych do historii ziem polskich w zbiorach szwedzkich. Warszawa | Sztokholm.
- FLEISCHER, C. (1986), *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali (1541-1600)*. New Jersey.
- GRABOWSKI, A. (1845), Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawniej Polski: diaryusze, relacje, pamiętniki itp., służąc mogące do objaśnienia dziejów krajowych: tudzież listy historyczne do panowania królów Jana Kazimierza i Michała Korybuta, oraz listy Jana Sobieskiego marszałka i hetmana wielkiego koronnego. Kraków.
- Gwagnin, A. (1860), *Z kroniki sarmacyi europejskiej, ... opisanie Polski*, W. Ks. Litewskiego, ziemie ruskiej, ziemie pruskiej, ziemie intflantskiej, ziemie żmudzkiej. Kraków.
- Górski, K. (1890), *Wojna Rzeczypospolitej Polskiej z Turcyą w latach 1672 i 1673 przez Konstantego Górskiego*. W: *Biblioteka Warszawska*. 163-183.
- HUNDERT Z. (2014), Garnizon wojskowy Kamieńca Podolskiego w latach 1667-1672 – zarys problematyki. W: *Saeculum Christianum*. Pismo historyczne. 21, 141-153.
- KRÓL-MAZUR, R. (2008), *Miasto trzech nacji*. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII w. Kraków.
- KOŁODZIEJCZYK, D. (1994), *Podole pod panowaniem tureckim*. Ejalet Kamieniecki 1672-1699. Warszawa.
- Kołodziejczyk, D. (2001), O Turkach w Kamieńcu raz jeszcze – refleksje z kwereudy w Bolonii. W: *Barok: Historia – Literatura – Sztuka*. 8/1, 165-175.
- KOPYLOV, S. (2005), *Kam"yanets'-Podil's'kyu i pol's'ko-turets'ka viyna 1672-1676 rr.: retsept-siyav ukrayins'komu istorychnomu pys'menstvu (kinets' XVII – persha tretyna XVIII st.)*. W: Kiryk, F (red.), *Kamieniec Podolski: studia z dziejów miasta i regionu*, 2, Kraków. 140-148
- [Копилов, С. (2005), *Кам'янець-Подільський і польсько-турецька війна 1672-1676 рр.: рецепція в українському історичному письменстві (кінець XVII – перша третина XVIII ст.)*.]
- Matviyishyn, Y. (2006), *Kam"yanets'-Podil's'kyui Khotyn na rukopysnykh planakh XVII-XVIII st.* W: *Istorychnatopohrafiya i sotsiotopohrafiya Ukrayiny: zb. nauk. Prats'*. L'viv, 216-257.
- [Матвійшин, Я. (2006) „Кам'янець-Подільський і Хотин на рукописних планах XVII-XVIII ст.” W: *Історична топографія і соціотопографія України: зб. наук. Праць*. Львів, 216-257.]
- NOWAK, T. (1973), *Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego w XVIII w.* W: *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. XIX, 139-186.
- NOWAK, Z. | TOMCZAK, A. (1971), *Rękopiśmienne plany miast dawnej Rzeczypospolitej w zbiorach Biblioteki Królewskiej w Kopenhadze*. W: *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*. XVI, 225-232.
- OPYRCHAŁ, L. (2015a), *Rękopiśmienne plany Kamieńca Podolskiego w zbiorach Austriackiej Biblioteki Narodowej w Wiedniu*. W: *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. 16 (67/4), 131-140.
- OPYRCHAŁ, L. (2015b), *Osiemnastowieczne plany Kamieńca Podolskiego z diariusza podróżnika Karstena Niebuhra (1773/1815)*. W: *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*. 3, 69-74.
- OPYRCHAŁ, L. | WAŁ, A. (2016), *Drezdeńskie plany Kamieńca Podolskiego*. W: *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*. 1, 55-66.

- ОПЫРЧАЛ, Л. (2016), Drukowane plany i grafiki oraz medale z wizerunkiem twierdzy Kamieniec Podolski. Kraków.
- ОПЫРЧАЛ, Л. (2019), Рękopiśmienne plany i ryciny twierdzy Kamieniec Podolski. Warszawa.
- РЕТРОВ, М. (2002), Istorychna topohrafiya Kam'yanetsya-podil's'koho Kintsyaxvii-XVII-XVIII st. (Istoriografiya. Dzherela). Kam'yanets'-Podil's'kyu. [Петров, М. (2002), Історична топографія Кам'янця-подільського кінця XVII-XVIII ст. (Історіографія. Джерела). Кам'янець-Подільський.]
- PLAMENYTS'KA, O. (2020), Castrum Camenecensis Fortetsya Kam'yanets'. Kam'yanets'-Podil's'kyu. [Пламєницька, О. (2020), Castrum Camenecensis Фортеця Кам'янець. Кам'янець-Подільський.]
- ŞAKUL, K. (2021), Kamanice Kuşatması 1672. İstanbul.
- СІТСІНСЬКИЙ, Ю. (1994), Нариси з історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його околиць. Кам'янець на Поділля. [Сіцинський, Ю. (1994), Нариси з історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його околиць. Кам'янець на Поділля.]
- STOLICKI, J. (2000), Przygotowanie Kamieńca Podolskiego do obrony przed rokiem 1672. W: Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne. 127, 59-72.
- STOYE, J. (1994), Marsigli's Europe. The life and times of Luigi Ferdinando Marsigli, soldier and virtuoso. New Haven.
- WAGNER, M. (2009), Wojna polsko-turecka w latach 1672-1676. Zabrze.
- WIRASZKA, M. (2008), Rozwój przestrzenny i zabudowa miast guberni podolskiej w czasach Imperium Rosyjskiego. Warszawa.
- WOLIŃSKI, J. (1966), Oblężenie Kamieńca w 1672 r. W: Zeszyty Naukowe. Seria Historyczna Wojskowej Akademii Politycznej. XLIV, 177-196.
- ZGÓRNIAK, M. (1991), Nieznany plan Kamieńca Podolskiego z 1713 r. W: Studia i Materiały do Historii Wojskowości. XXXIV, 321-325.

DOI: 10.31648/pw.9702

MARIUSZ KORZENIOWSKI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9245-3987>

Maria Curie-Skłodowska University in Lublin

WOKÓŁ UKŁADU PIŁSUDSKI-PETLURA. POROZUMIENIE W ŚWIETLE PUBLIKACJI WYBRANYCH TYTUŁÓW POLSKIEJ PRASY CODZIENNEJ

The Piłsudski and Petlura pact. The agreement in the light of selected publications from the daily Polish press

ABSTRACT: The present study analyzes the reaction of the subjectively selected titles of the daily Polish press to the signing of the Piłsudski-Petlura agreement. The article examines the consequences of the pact for the concerned parties and the significance of the treaty for the formation of the relations between the Second Polish Republic and Bolshevik Russia, and thus for the Polish government's Eastern policy. The article also explores the extent of the publicists' knowledge of the course of the talks between Poland and the Ukrainian People's Republic.

KEYWORDS: the Piłsudski-Petlura pact, the daily Polish press, the Ukrainian cause, Ukrainian national movement, Polish-Ukrainian relations

Państwo polskie po odzyskaniu suwerenności nie tylko musiało zdefiniować cele polityki zagranicznej w stosunku do najgroźniejszego wschodniego sąsiada, tj. Rosji sowieckiej, lecz także wobec aspiracji państwowotwórczych Litwinów, Białorusinów i Ukraińców. Dynamicznie zmieniająca się w pierwszych latach jego istnienia konstelacja polityczna i militarna na wschodzie Europy, w którą wpisywał się także rozpoczęty jesienią 1918 r. konflikt zbrojny między Polakami a Ukraińcami, zmuszały II Rzeczpospolitą do podjęcia odpowiednich działań. Jedną z zasadniczych kwestii dla dyplomacji stały się stosunki polsko-ukraińskie w okresie wojny polsko-bolszewickiej, których kształt określiło zawarcie w kwietniu 1920 r. układu Piłsudski-Petlura¹.

Przedmiotem rozważań będzie reakcja polskiej prasy codziennej na podpisanie porozumienia, jego konsekwencje dla układających się stron oraz znaczenie

¹ O relacjach polsko-ukraińskich w latach 1917-1923, w tym o układzie Piłsudski-Petlura, zob. szerzej: Bruski 2000; Krasiński 2010; Pisuliński 2013; Małkiewicz 2020.

traktatu dla kształtowania się stosunków Rzeczypospolitej z Rosją sowiecką i dla definiowania polskiej polityki wschodniej, a także pozycji państwa na arenie międzynarodowej. Podjęta też została próba odpowiedzi na pytanie o zakres wiedzy publicystów na temat przebiegu rozmów między Polską a Ukraińską Republiką Ludową (URL). Dlatego też zdecydowano się na analizę subiektywnie wybranych tekstów, które ukazywały się w dniach poprzedzających podpisanie układu oraz ogłaszanych drukiem w czasie wyprawy kijowskiej na łamach codziennej prasy polskiej wychodzącej w Warszawie, Krakowie, Poznaniu i Lwowie. Zamieszczane w gazetach informacje, czynione niemal natychmiast obserwacje, wygłaszane opinie, publikowane z pewnym opóźnieniem pogłębione analizy dotyczące znaczenia umowy warszawskiej² dla Polski, jej roli w budowaniu państwa ukraińskiego czy też oceny stanowiska w tej kwestii polskich sił politycznych były dla ówczesnego czytelnika, ale także znawców relacji polsko-ukraińskich bogatą w treści lekturą. Pozwalały odbiorcom na wyrobienie opinii o tej części polskiej polityki wschodniej.

Nie bez znaczenia dla formułowanych ocen pozostawała też proveniencja polityczna gazet, których publikacje uczyniono przedmiotem analizy. Sięgnięto zatem po dzienniki o zabarwieniu konserwatywnym, narodowo-demokratycznym, socjalistycznym czy demokratyczno-liberalnym, związane z określonymi ugrupowaniami politycznymi nadającymi ton polskiej scenie politycznej w roku podpisania porozumienia Piłsudski-Petlura.

Wśród wziętych pod uwagę periodyków znalazł się konserwatywny krakowski „Czas”, związany z ruchem ludowym, „Kurier Lwowski” czy też endecki „Kurier Poznański”. Sięgnięto również po demokratyczno-liberalny, a jak pisze Andrzej Paczkowski, uznawany w 1919 r. przez pravicę za „belwederski organ prasowy” warszawski „Kurier Poranny” (Paczkowski 1980, 66). Niezmiernie cenną lekturę stanowiły także inne gazety ukazujące się w stolicy, tj. socjalistyczny „Robotnik” i narodowo-demokratyczna „Gazeta Warszawska” (ibidem, 72-73)³.

Warto zauważyć, iż kwestia ukraińska niemal od początku funkcjonowania II Rzeczypospolitej była podnoszona w wymienionych tytułach dość systematycznie. Czytelnik otrzymywał treści związane z wydarzeniami zachodzącymi na ziemiach ukraińskich po rozpadzie państwa Romanowów, a zatem informacje o działalności ukraińskiego ruchu narodowego i jej efektach, o zmieniających się formach ukraińskiej państwowości, przebiegu wojny polsko-ukraińskiej w latach 1918-1919, o tragicznym położeniu ludności polskiej w byłych ukraińskich guberniach carskiego imperium czy też o kontaktach dyplomatycznych między Ukraińcami i Polakami. Jako przykład niech posłuży cykl publikacji pod wspólnym tytułem

² Umowa warszawska – termin ten jest stosowany w literaturze ukraińskiej na określenie układu Piłsudski-Petlura.

³ Na temat tytułów, których publikacje stały się przedmiotem niniejszej pracy, zob. szerzej: Łojek 1976; Fikus 1978; Jakubowska 1978; Paczkowski 1980; 1983.

Ukraina, zamieszczony w sierpniu 1919 r. w endeckiej „Gazecie Warszawskiej” (IDEM 1919a; 1919b; 1919c).

Z nie mniejszą zapewne uwagą spotykały się publikowane w latach 1919-1920 w tej gazecie artykuły poświęcone kwestii ukraińskiej w kontekście relacji z Rosją sowiecką. Zagadnieniem tym zajął się przed zawarciem traktatu między Polską a URL Zygmunt Berezowski (prawnik, dziennikarz, polityk endecki, działacz Polskiego Komitetu Wykonawczego na Rusi w Kijowie). Autor rozpoczął od konstatacji, iż zwolennicy koncepcji tzw. samostijnego jej rozwiązania, a więc polskie partie lewicowe, byli aktywiściami⁴ oraz w pewnym sensie rząd polski i Ministerstwo Spraw Zagranicznych „uważali państwo ukraińskie za klin rozbijający i osłabiający Rosję” (Berezowski 1920a, 1). Reprezentanci tych środowisk wyrażali jednocześnie przekonanie, iż pozostałoby ono w ścisłym sojuszu z Rzeczpospolitą, a tym samym doszłoby do utraty przez Rosję dostępu do Morza Czarnego, który z kolei uzyskałaby Polska dzięki unii z Ukrainą; tym samym też zyskałaby ona „puklerz obronny przeciwko zaborczemu imperializmowi” (rosyjskiemu w wydaniu bolszewickim) oraz dostęp do wielkiego rynku zbytu dla polskiego przemysłu. Berezowski jednak odniósł się do tej koncepcji dość sceptycznie. Uznał, że jawi się jako zbyt romantyczna i nierealna, twierdząc ponadto, że „od początku do końca jest oderwaną spekulacją, operowaniem fikcjami, znajduje się w rażącej sprzeczności i pozbawiona jest realnych podstaw dziś już istniejących w faktach i ich rozwojowej tendencji”. Nowa faza rozwoju narodowego ruchu ukraińskiego skłoniła publicystę do sformułowania uwagi, iż Ukraińcy nie mieli ani interesu, ani ochoty na wiązanie się z Polską; dążyli natomiast do wejścia z Rosją w związek federacyjny, w którego ramach doszłoby do zjednoczenia „w miarę możliwości wszystkich ziem ruskich aż po San”. Wskazywał, że w istocie Ukraina stała się zagrożeniem dla rozwoju terytorialnego Polski, albowiem obdarowana „przez nas ziemiami, krwią żołnierza polskiego wyzwolonymi, [...] ułatwi utratę tych niezbędnych dla naszej mocarstwowej mocy terenów na rzecz odrodzonej Rosji, kurcząc naszą granicę wschodnią i zamykając drogę państwowej i cywilizacyjnej ekspansji”.

Berezowski za błędny uznał pogląd, iż kwestię ukraińską należy postrzegać jako dążenie „do form państwowych jednego, ukształtowanego, zespolonego wewnętrznie nowoczesnego narodu”. Dodawał przy tym, że naród ukraiński nie istniał w ówczesnym tego słowa znaczeniu, gdyż nie spełniał kryterium, w myśl którego narody stanowiły rezultat wspólnych dziejów politycznych „i wspólnej własnej cywilizacji”. Mieszkańcy tzw. wielkiej Ukrainy w przeszłości zbyt krótko funkcjonowali w „zespoleniu państwowym, by wytworzyć naród i cywilizację współczesną”. Próba zaś stworzenia państwa ukraińskiego podjęta w końcu I wojny

⁴ Terminem tym określano polskie partie i środowiska polityczne, które w latach I wojny światowej opowiadały się za współpracą z państwami centralnymi, szczególnie po ogłoszeniu przez nie Aktu 5 listopada.

światowej przez galicyjskich Ukraińców (pod wpływem Niemiec i Austro-Węgier) również musiała się wiązać się z koniecznością rozstrzygnięcia kwestii przynależności terytoriów potencjalnie suwerennej Ukrainy (dodajmy od Kubania po San) do różnych systemów gospodarczych, politycznych i cywilizacyjnych. Według Berezowskiego powstanie państwa ukraińskiego na tak rozległym obszarze leżało przede wszystkim w interesie Niemiec i było tylko jednym z etapów w ich dążeniu do zapanowania nad światem. Tak stworzone państwo miało pomóc odciąć Rosję od Morza Czarnego. Podejmowany wysiłek zmuszał zatem Ukraińców galicyjskich do realizowania zadań zmierzających do utworzenia państwa i narodu ukraińskiego. Dlatego też Berezowski pisał, że opinia publiczna stała się świadkiem „nie, jak chcą niektórzy, uprawnionego dążenia wspólnego i wyrobionego wewnątrz narodu do niepodległego bytu państwowego, ale raczej zjawiska odwrotnego, dążenia partii jednego ze szczepów ruskich⁵ do stworzenia na etnograficznym podłożu plemion ruskich samodzielnego państwa w celu wytworzenia w nim po latach nowego narodu ukraińskiego”. W tym dążeniu i w poparciu państw centralnych należało też upatrywać przyczynę, zakończonej niepowodzeniem, trwającej już trzy lata wojny z Polską i Rosją o zjednoczenie ziem ukraińskich. Autor publikacji wskazywał, że nie zaistniały odpowiednie warunki, by mogło powstać państwo ukraińskie; tym bardziej że nie pomogły w tym ani Niemcy, ani przychylnie stanowisko ententy.

Berezowski dopatrywał się przyczyn niepowodzenia tej inicjatywy również w słabości Ukraińców, którzy nie stworzyli silnej armii. Zauważając, iż nie przekroczyła ona 50 tys. żołnierzy, jednocześnie podkreślał, że działające na Ukrainie tzw. bandy rozbójnicze przewyższały liczebnością regularne siły zbrojne połączonych państw ukraińskich⁶. Dodawał ponadto, iż wojska ukraińskie nie potrafiły oprzeć się żadnej zewnętrznej sile zbrojnej (np. armii gen. Antona Denikina czy bolszewickiej Rosji), natomiast z powodzeniem dokonywały regularnych rzezi „resztek polskiego ziemiaństwa i Żydów”. Do fiaska idei państwowej przyczyniła się również szerząca się na Ukrainie anarchia.

Kontynuując rozważania, Berezowski konstatował, że część polityków ukraińskich wywodzących się z Galicji, mających świadomość impasu, w jakim znalazła się idea stworzenia suwerennej Ukrainy, podjęła, aczkolwiek niespiesznie, prace nad opracowaniem nowych podstaw „programu państwowotwórczego”, uwzględniającego okoliczności ewentualnej jego realizacji. Odstępowano w nim od niepodległości

⁵ Autor tekstu użył terminu – *szcypy ruskie*. Wydaje się, że wyjaśnił, co rozumie przez to sformułowanie w analizowanym artykule. Pisał – „Dziś po długich usiłowaniach i wiekowym oddziaływaniu cywilizacji polskiej i rosyjskiej, kiedy ziemie ruskie z pokrewną ludnością, nie zdobywszy się na zespolony odrębny naród w znaczeniu współczesnym, rozpadły się na różne części składowe, na odrębne polityczne i cywilizacyjne organizmy jak: Galicja Wschodnia, Bukowina, Ruś zakarpacka, Ukraina naddnieprzańska, z podziałem na prawo i lewobrzeżną, Ukraina stepowa Nowowoją zwana oraz Kubań, będące w sferze różnych i odmiennych wpływów gospodarczych, politycznych i cywilizacyjnych” (Berezowski 1920a,1).

⁶ Autor publikacji miał na uwadze siły zbrojne URL i Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej.

tw. wielkiej Ukrainy i rezygnowano z tworzenia ukraińskiego Piemontu nad Dniestrem lub nad Dnieprem (Berezowski 1920b, 3). Zapowiadano podjęcie działań, które prowadziłyby wyłącznie do zjednoczenia ziem ukraińskich, co postrzegano jako pierwszy, niezbędny etap procesu formowania narodu i państwa ukraińskiego. Według zwolenników tej koncepcji do realizacji takiego planu mogło dojść tylko w ścisłym związku z Rosją, ponieważ do niej należało 2/3 obszarów przyszłej tzw. wielkiej, a zarazem silnej Ukrainy, jej najbogatszych i najlepiej uprzemysłowionych terytoriów, ze złożami węgla kamiennego i rudy żelaza oraz z dostępem do morza. Państwo ukraińskie zaś bez przemysłu, wybrzeża morskiego, naturalnych granic oraz niezależności skazane byłoby na wegetację, a tym samym zdaniem zwolenników omawianej koncepcji zostałyby pozbawione możliwości „mocarstwowego rozrostu”. W tych okolicznościach politycy ukraińscy świadomi, iż nie zdołają odebrać wspomnianych wyżej terytoriów, a tym samym stworzyć samodzielnego państwa, postanowili znaleźć „*modus vivendi* z Rosją, by za cenę chwilowych ustępstw ze swych aspiracji mocarstwowych na terytoriach tych zostać i umocnić się”.

Berezowski, omawiając aspiracje narodowego ruchu ukraińskiego, uznał je za groźne zarówno dla Polski, jak i Rosji. Twierdził bowiem, że dążenia Ukraińców do zjednoczenia godziły w te terytoria, które były niezbędne dla „wzrostu i mocy” Rzeczypospolitej. Jednocześnie, jak zauważał publicysta, Rosja uzyskiwała broń przeciwko Polsce w sytuacji, kiedy ta „osłabiona rewolucją i wojną domową nie potrafiła uporać się z ruchem panukraińskim i pozwoliła mu z biegiem lat dojrzeć do fazy państwowej [...]”. Powołany zaś do państwowego bytu naród ukraiński niewątpliwie dążyłby do suwerenności i w rezultacie doprowadziłby do oderwania się od Rosji. W konsekwencji Rosja nieodwracalnie przestałaby być mocarstwem europejskim. Berezowski twierdził ponadto, iż zagrożenie ze strony ruchu ukraińskiego wskazywało też kierunek polskich działań dyplomatycznych. W jego przekonaniu Polska powinna dążyć do porozumienia z Rosją „na zasadzie wspólnego zwalczania ruchu panukraińskiego i podziału terenów upatrzonych na terytoria przyszłego wielkiego państwa ukraińskiego, stosownie do cywilizacyjnych i gospodarczych tendencji zamieszkujących je rozlicznych grup ruskich”. Publicysta zakładał, że Rosja (niezależnie od panującego w niej reżimu) przypuszczalnie zgodziłaby się na proponowane przezeń rozwiązanie sprawy ukraińskiej, wszakże pod warunkiem, że Polska zaniecha prób „tworzenia na 10 czy na 12 powiatach petlurowskiej Ukrainy. Nie zadowolni ona bowiem nikogo, a tylko usunie podstawy do porozumienia się polsko-rosyjskiego i zgodnego rozgraniczenia się na terenach ruskich oraz ułatwi Rosji nowe nabytki terytorialne w Rzeczypospolitej, umożliwiając żądanie w imieniu zjednoczonej i sfederowanej z Rosją Ukrainy i tych ziem ruskich, niezbędnych dla naszego państwowego wzrostu, na których sami dobrowolnie ruch panukraiński tworzymy”.

Rozpoznanie Berezowskiego znalazło kontynuację w rozważaniach opublikowanych 10 kwietnia 1920 r. w artykule pt. *My, Rosja a sprawa Ukrainy*.

Kazimierz Smogorzewski (dziennikarz i publicysta) odniósł się w nim do konkluzji poprzednika. Zgodził się, iż nie ma narodu ukraińskiego w ówczesnym pojmowaniu tego terminu, jednocześnie wskazując, że istniał narodowy ruch ukraiński, który będzie się rozwijał i nie da się tego procesu zatrzymać, czego dowodzą przykłady z historii (Smogorzewski 1920, 1).

Smogorzewski zgadzał się z Berezowskim, że ruch ukraiński zagrażał Polsce. Dostrzegając niebezpieczeństwo, twierdził jednak, że nie zaradziłoby mu porozumienie z Rosją, które spełniłoby swoją rolę, ale „tylko wówczas gdybyśmy się zgodzili na linię Bug-San jako naszą granicę wschodnią”. Dodawał, że żaden Polak tego rozwiązania nie potraktowałby poważnie, tym bardziej iż „polityka «zbierania ziem rosyjskich» zagraża całości Polski równie dobrze jak i panukrainizm”. Opinię tę wsparł twierdzeniem, że żaden z polityków rosyjskich – niezależnie od opcji politycznych (Sergiusz Sazonow⁷, Aleksander Kiereński⁸, Borys Sawinkow⁹) – nie uznał prawa Polski do Galicji Wschodniej, a więc terytorium, które do Rosji nigdy nie należało.

Na uwagę zasługuje ta część rozważań, w których Smogorzewski przyznawał Ukraińcom prawo do niepodległego bytu, a także do budowania samodzielnego państwa. Polska – według publicysty – nie powinna tego procesu utrudniać. Stawiał jednak warunek, a mianowicie: Ukraińcy powinni ostatecznie zrezygnować z ziem polskich, „które nigdy «ukraińskimi» nie były i nie będą”. Jego spełnienie spowodowałoby, że Polska mogłaby okazać życzliwość ukraińskim zabiegom o własne państwo, a nawet udzielić poparcia. Tym bardziej że Rosja dobrowolnie nie zgodziła się na niepodległość państw bałtyckich, zakaukaskich i Ukrainy. Publicysta zaznaczał, że polskie poparcie powinno wynikać z faktu, iż kiedy „z bagna bolszewickiego wyłoni się jakieś nowe imperium rosyjskie”, to jego nowy władca zacznie ponownie zbierać utracone „ziemie rosyjskie”.

Kwestia ukraińska rozpatrywana w kontekście zawarcia pokoju z Rosją sowiecką była też przedmiotem publikacji zamieszczonej na początku kwietnia 1920 r. w „Kurierze Lwowskim”. Słabość narodowego ruchu ukraińskiego oraz jego nieufność wobec Polski uznano w nim za przyczyny, które spowodowały, że polski program „w kwestii wschodniej” w zasadzie nie mógł uzyskać pomocy ludności ukraińskiej, nawet w okolicznościach „realizowania jej własnej niepodległości” (Alfa 1920, 2). Autor tekstu twierdził, że podjęcie organizacji państwa ukraińskiego wymagało nakładu ogromnych „sił i energii”, którymi Polska nie dysponowała. Dlatego publicysta sugerował rezygnację z idei tworzenia państwa ukraińskiego przy równoczesnym ułożeniu stosunków z Ukraińcami tak, „aby sprawy nie przesądzić na przyszłość”; natomiast w ewentualnych rokowaniach z Rosją sowiecką

⁷ Sergiusz Sazonow – minister spraw zagranicznych Rosji carskiej.

⁸ Aleksander Kiereński – premier rosyjskiego Rządu Tymczasowego.

⁹ Borys Sawinkow – pisarz, polityk, w latach 1920-1921 przewodniczący Rosyjskiego Komitetu Politycznego w Warszawie.

uznać za nieaktualny program rozwiązania sprawy ukraińskiej proponowany przez tzw. komitet paryski¹⁰ i konsekwentnie popierany przez narodowych demokratów. Sprowadzał się on bowiem do aneksji „szerokiego pasa nadgranicznego” i *desintéresment* co do pozostałego terytorium ukraińskiego. W przekonaniu autora program ten „nie załatwiłby stosunków z Ukrainą”, a także z Rosją; ta bowiem szukałaby możliwości ugruntowania swojego panowania nad jej terytorium, a tym samym odzyskania utraconych kresów zachodnich, które z ukraińskiego punktu widzenia zostałyby anektowane przez Polskę.

Zdaniem publicysty odrzucenie omawianego programu nie zamykało innych scenariuszy rozwiązania kwestii ukraińskiej. Jeden z nich zakładał stworzenie z prawobrzeżnej części Ukrainy, opartego na Polsce, ukraińskiego Piemontu. W tej koncepcji domagano się od Rosji sowieckiej rezygnacji z ingerencji na terytorium, które znajdowało się w granicach Rzeczypospolitej z 1772 r. Autor publikacji wprawdzie uznał ów plan za korzystny dla Polski, ale dostrzegał związane z nim ryzyko, ponieważ groził on zatargiem z Rosją sowiecką, a tym samym niedojściem do skutku zawarcia tak niezbędnego dla obu stron pokoju. Jednocześnie zauważał, że wśród Ukraińców zamysł „utworzenia niepodległej Ukrainy z pozostawieniem jej kresów zachodnich przy Polsce, a Zadnieprza przy Rosji, spotka się z podobnym przyjęciem¹¹, co naturalnie pracy państwowotwórczej i udziału polskiego w niej bynajmniej nie ułatwi”. Utworzenie ukraińskiego Piemontu z polskiego punktu widzenia mogło ponadto prowadzić do licytacji między Polską a Rosją w sprawie ukraińskiej. Publicysta zwracał bowiem uwagę, że sowiecka Ukraina w stosunku do jej odpowiednika, tj. państwa ukraińskiego usytuowanego po prawej stronie Dniepru, „rozporządzała prócz argumentów politycznych [...] argumentami natury społecznej”. Za takie uznawał władanie ziemią, które „ze względu na polski stan posiadania i bądź co bądź bardzo silne wpływy prawicowe w Polsce i tak nader drażliwa, może się stać w rękach bolszewików atutem niebezpiecznym”.

Autor publikacji wskazywał, że pomimo korzyści, jakie Polska uzyskiwałaby w wyniku zrealizowania wspomnianego planu, błędem byłoby rozbijanie rokowań pokojowych z Rosją sowiecką o „tak postawioną sprawę ukraińską”. Jej podnoszenie powinno mieć charakter agitacyjny, przynajmniej do momentu, w którym strona ukraińska nie zmieni stanowiska wobec Polski.

Współpracujący z „Kurierem Lwowskim” publicysta rozpatrywał jeszcze inną opcję, tj. pozostawienia Ukrainy w granicach Rosji, jednakże z międzynarodową gwarancją jej pełnej autonomii, która dodatkowo zapewniałaby „zabezpieczenie polskich mniejszości narodowych i pewne przywileje gospodarcze państwu polskiemu”. Polska powinna ponadto patronować interesom ukraińskim, dążąc

¹⁰ Autor miał na myśli działający w Paryżu Komitet Narodowy Polski, na którego czele stał Roman Dmowski.

¹¹ Chodzi o protest, wynikający z przekonania strony ukraińskiej o rozbiórce jej ziem między Polskę i Rosję.

do zapewnienia Ukrainie jak największej samodzielności oraz zagwarantować jej autonomię, „której naruszenie powinno być określone traktatem, jako dostateczny i usprawiedliwiony powód do polskiej interwencji, ewentualnie jako *casus belli*”. Według autora proponowana koncepcja, choć nie pozwoliłaby Rosji na wyzyskanie przewagi wobec Ukrainy, miała zapewnić państwu polskiemu jej sympatię i doprowadzić do skłaniania się ku Polsce, która byłaby przeciw wagą dla rosyjskich wpływów. Naturalny zaś proces rozwijania świadomości narodowej ludności ukraińskiej mógł doprowadzić do wzrostu jej aspiracji niepodległościowych, a w przyszłości, przy pewnej tylko pomocy zewnętrznej, do powstania niepodległej Ukrainy. Osiągnięcie tego celu nie było możliwe w 1920 r., ponieważ ukraińską niepodległość „trzeba by stwarzać bez udziału, a czasem nawet wbrew masom chłopskiej ludności”.

O konieczności zajęcia się złożonym problemem ukraińskim w Galicji Wschodniej, w kontekście rokowań pokojowych z Rosją sowiecką, pisał w początkach kwietnia 1920 r. zbliżony do kół belwederskich „Kurier Poranny”. Autor publikacji *Kocioł ukraiński* zwracał uwagę, że złudne okazało się przekonanie, iż zapewnienie autonomii tej prowincji w ramach Rzeczypospolitej będzie dobrym rozwiązaniem. Dowodzi tego jego konstatacja, w której odnosił się do toczących się w Warszawie rozmów polsko-ukraińskich. Stwierdzał, że o ile uczestniczący w nich politycy ukraińscy o kijowskiej proveniencji z Andrijem Liwyckim (polityk, minister spraw zagranicznych URL) na czele, kierujący się realistyczną oceną ówczesnej sytuacji politycznej, „chcą stworzyć pozytywny program politycznego porozumienia polsko-ukraińskiego, [to] szowiniści wschodnio-galicyjscy rozdierają szaty z rozpaczy na wieść, że ukraińska misja staje w dalszym ciągu na stanowisku deklaracji z 2 grudnia 1919 i byłaby skłonna za cenę zrzeczenia się praw do Galicji po Zbrucz, Chełmszczyzny i Podlasia mniej więcej po Horyń, skorzystać z poparcia Polski w dziele utworzenia niezawisłej Ukrainy po prawym brzegu Dniepru, od Dniepru po Zbrucz i Horyń” (Dr. B. 1920, 2).

Publicysta zwracał uwagę, zastrzegając się, że wspomniany wyżej projekt porozumienia należy postrzegać jedynie jako zarys „koncepcji politycznego współdziałania Ukrainy”, spotkał się jednakże z protestami galicyjskich Ukraińców, nawet tych którzy „najbliżej stali planów rządu Petlury”. Na poparcie tej opinii przywołał stanowisko Mykoły Hankewycza (polityk, założyciel Ukraińskiej Partii Socjal-Demokratycznej) wyartykułowane w piśmie „Wpered”, w którym Ukraińiec protestował przeciwko porozumieniu z Polską, twierdząc, że doprowadziłoby ono do rozbioru ziem ukraińskich. Dokonanego, dodajmy, nie tylko przez Rzeczpospolitą, której przypadłyby ziemie północno-zachodnie Ukrainy, lecz także przez Czechosłowację (Zakarpacie), Rumunię (część Bukowiny i Besarabii) oraz Rosję (Ukraina Zadnieprzańska). Autor publikacji zamieszczonej w „Wperedzie” uznał warunki polskie, przedstawione podczas rozmów ze stroną ukraińską w Warszawie, za aneksjonistyczne oraz imperialistyczne. Posunął się też do stwierdzenia,

że naród ukraiński potraktuje Petlurę jak hetmana Pawła Skoropadskiego, kiedy z pomocą wojsk polskich wkroczy na Ukrainę prawobrzeżną.

Otoczone tajemnicą, jak pisała „Gazeta Warszawska” na początku kwietnia 1920 r., rozmowy polsko-ukraińskie stały się też przedmiotem jej publikacji, w której odwołuje się, co wydaje się zaskakujące, do informacji zamieszczonych w ukraińskim „Wperedzie”. Czytelnik zatem dowiadywał się, że pertraktacje polsko-ukraińskie rozpoczęły się 10 marca 1920 r. i zakończyły podpisaniem porozumienia. Według ukraińskiej gazety w ciągu kolejnych dni rządu Polski i Rumunii miały uznać samodzielność oraz niezależność Ukrainy i jej władze. Dziennikarz informował, że strona polska żądała granicy na Zbruczu i Horyniu, dopuszczając jej ustalenie wzdłuż rzeki Styr (Rokowania 1920, 5). Dopełnienie układu miały stanowić konwencje gospodarcza i wojskowa; postanowiono także powołać w skład rządu ukraińskiego ministra do spraw polskich oraz jednego narodowości polskiej. Rosji sowieckiej Polska miałaby oznajmić, że nie uznaje władz sowieckiej Ukrainy, które traktuje jako okupacyjne i uzurpatorskie. „Wpered” informował również, że przed rokowaniami z Rosją sowiecką strona polska przedstawi postulat przywrócenia granicy z 1772 r., ale w stosownej umowie Rzeczpospolita zobowiązałaby się przekazać Ukrainie terytorium między Dnieprem, Dniestrem, Zbruczem i Styrem (lub inną rzeką). Czytelnik dowiadywał się ponadto, iż Polacy domagali się zapewnienia wolnego tranzytu z Polski do Odessy, a konwencja wojskowa przewidywała udzielenie przez Polskę wszelkiej pomocy Ukraińcom w opanowaniu prawobrzeżnej Ukrainy oraz niewysłanie wojsk na lewy brzeg Dniepru. Jednocześnie stwierdzono, że strona polska na żądanie władz ukraińskich wycofa siły zbrojne z obszarów, które mogą być obsadzone oddziałami ukraińskimi.

Działania dyplomatyczne polskiego rządu w kwestii ukraińskiej stały się przyczyną krytycznej oceny dokonanej przez autora publikacji pt. *Chaos*, zamieszczonej 13 kwietnia 1920 r. w „Gazecie Warszawskiej”. Źródeł błędnych decyzji upatrywano w tym, że nie podejmował ich rząd, a „czynniki konstytucyjne nieodpowiedzialne”. Dlatego też były one nieskoordynowane, niekonsekwentne i chaotyczne (Chaos 1920). Autor publikacji wskazywał, że władze uspakajały, aby nie traktować zbyt poważnie „imprezy Petlurowsko-ukraińskiej”, ponieważ Polska nie uczestniczyła w tworzeniu państwa ukraińskiego i nie udzieliła temu zamysłowi jakichkolwiek gwarancji, a jedynie ograniczyła się do tolerowania „na pięciu powiatach anemicznego jakiegoś pseudorządu, którego przyszłość niewiadoma”. Zmiana polskiego stanowiska miała nastąpić po kilkunastu dniach. Z tego też powodu gazeta, nie przebiegając w sformułowaniach, pisała, że strona polska zamierzała na podstawie formalnego traktatu „ze zbankrutowanym we własnym społeczeństwie, a perfidnym wobec Polski Petlurą powołać sztucznie do życia wielką Ukrainę niepodległą od Zbrucza do Dniepru, Ukrainę, która ma się frontem zwrócić przeciwko Rosji, dziś bolszewickiej, jutro niebolszewickiej”. Zaangażowanie Polski w sprawę ukraińską publicyści uznali za potencjalną przyczynę przedłużenia wojny z Rosją sowiecką.

Wskazywał ją ponadto jako przesłankę do ewentualnego prowadzenia w przyszłym konflikcie światowym przez Polskę wojny na dwa fronty, tj. z Rosją i Niemcami. W celu uniknięcia niekorzystnego scenariusza Rzeczpospolita powinna zatem szukać porozumienia z państwem niemieckim. Popieranie Petlury i czynienie z Polski twórczyni niepodległej Ukrainy mogło w przyszłości doprowadzić do jej agresji na polskie kresy południowo-wschodnie.

Wieść o zerwaniu rokowań przez delegację ukraińską warszawski korespondent endeckiego „Kuriera Poznańskiego” w depeszy z 14 kwietnia 1920 r. uznał za kompromitację strony polskiej. Ukraińcy motywowali, jak pisał, swoją decyzję sprzeciwem (co już podnoszono) wobec włączenia w granice państwa polskiego Wołynia, Podola, Galicji Wschodniej i Chełmszczyzny (Zdrada ukraińska 1920, 1). Dziennikarz zauważał jednocześnie, iż strona polska dopatrywała się przyczyny zerwania rozmów w otrzymaniu przez Ukraińców fałszywej informacji o niepomysłnym dla Polaków przebiegu walk na Polesiu. Wiadomość ta posłużyła pismu do przypomnienia, iż fiasko rozmów z Petlurą przewidywali politycy Związku Ludowo-Narodowego (ZLN). Wskazywano, że liderzy Związku bezskutecznie próbowali unaocznić polskiemu rządowi, że „Ukraińcy jak zawsze Polskę zdradzali, tak i tym razem w decydującej chwili przerzucą się na stronę bolszewików militarnie i politycznie”. Pismo wskazywało, że obóz belwederski konsekwentnie dążył do utworzenia niepodległej Ukrainy i „wygrania jej przeciwko Rosji”. Dodawano, że od dłuższego czasu przygotowywano grunt pod wspomniane rozwiązanie, czego dowodziło organizowanie na bazie polskich środków wojsk ukraińskich, użyczenie Petlurze siedziby w Warszawie w Alei Róż, a przede wszystkim prowadzenie pertraktacji z Ukraińcami. Redakcja gazety zauważyła też, iż do zerwania rozmów doszło w przeddzień rozpoczęcia rokowań pokojowych z Rosją sowiecką. Powyższe konstatacje skłoniły pismo do zadania rządowi polskiemu pytania – czy zamiast angażować się w „awanturę Petlurowską” nie należało poprzez odpowiednie posunięcia dyplomatyczne zacieśnić relacji z Łotwą, Finlandią i Rumunią. Gazeta zarzucała bowiem polskiej dyplomacji, iż z powodu jej nieudolności państwa te zawierały traktaty pokojowe z Rosją sowiecką, tym samym doprowadzając do osamotnienia Polski w relacjach z Sowietami.

Kolejną odsłonę dyskusji o relacjach polsko-ukraińskich na łamach prasy polskiej sprowokowały informacje o zawarciu umowy warszawskiej. Krakowski „Czas” podał ją trzy dni po sygnowaniu dokumentu, powołując się na publikację „Gazety Warszawskiej” z 23 kwietnia 1920 r. Czytelnik z lapidarnej notatki dowiadywał się, że została podpisana umowa między rządami polskim a ukraińskim „co do okupacji Ukrainy przez Polaków do Dniepru”, zaś granica państwowa między układającymi się stronami miała przebiegać między Zbruczem i Styrem (O politykę na Wschodzie 1920).

O pewnym zamieszaniu związanym z podpisaniem układu świadczy, zamieszczona w „Gazecie Warszawskiej”, wypowiedź posła ZLN Aleksandra Skarbka

podczas obrad sejmowej komisji spraw zagranicznych. Występując z wnioskiem o przedłożenie przez rząd polski zapisów układu, zwracał uwagę, że jego treść znana jest z publikacji prasowych, zwłaszcza ukraińskiej proveniencji. Dowodził, że podawały one niepokojące informacje, a mianowicie, iż Polska zobowiązała się do niezawierania jakiegokolwiek porozumienia bez zgody strony ukraińskiej; że z traktatem związana jest umowa wojskowa określająca m.in. kompetencje polskiego naczelnego dowództwa (*Nasza polityka* 1920, 1). Stwierdzał ponadto, iż umowy polityczna i handlowa leżały w kompetencjach sejmowej komisji spraw zagranicznych i z tego powodu powinna być zaznajomiona z ich treścią na jej tajnym posiedzeniu. W odpowiedzi Skarbek usłyszał od uczestniczącego w obradach wiceministra spraw zagranicznych Jana Dąbskiego, że umowa była tajna, a układające się strony zobowiązały się w stosownej klauzuli do nieujawniania jej zapisów bez wzajemnej zgody sygnatariuszy układu. Zgodziły się jedynie na oficjalne ogłoszenie uznania państwa ukraińskiego przez Polskę.

W tym samym dniu „Kurier Poranny” zamieścił wywiad z byłym przedstawicielem rządu ukraińskiego w Warszawie Kłymem Pawlukiem, którego wypowiedź wskazuje, że panowała pewna dezorientacja, czy istotnie porozumienie zostało podpisane. Na pytanie korespondenta gazety odpowiedział bowiem, że nie miał dokładnych informacji, ponieważ nie reprezentował już wtedy władz ukraińskich w trakcie pertraktacji z Polską (*W sprawie* 1920, 3). Dodał jednak, że potencjalne zawarcie traktatu uznawał za „rzecz możliwą i wysoce pożądaną”. Podkreślał bowiem, iż przyniósłby obu stronom korzyści tak w dziedzinie militarnej, jak i ekonomicznej. Twierdził, że obecne władze ukraińskie i Petlura cieszyli się szerokim poparciem mas ukraińskich, zaś zawarte porozumienie przyczyni się do skonsolidowania wszystkich ukraińskich partii politycznych, a „co za tym idzie, do wyparcia i zgniecenia ostatecznego inwazji bolszewickiej”. Zapewnił o negatywnym stosunku Ukraińców do bolszewików oraz wykluczał jakiegokolwiek porozumienie z sowiecką Ukrainą. Uznał ponadto czas podpisania traktatu, a tym samym akceptacji Ukrainy przez Polskę, za właściwy, ponieważ doszło do tego w momencie przewidywanej ofensywy bolszewickiej. Gazeta podała również, że strona polska przedstawiła Ukraińcom kilka tygodni wcześniej „warunki pokoju” oraz że po uzyskaniu aprobaty Petlury ukraiński minister spraw zagranicznych udał się do Kamieńca Podolskiego, gdzie dokonano zatwierdzenia układu przez Ukraińską Radę Narodową.

Warto zwrócić uwagę, iż oficjalny komunikat polskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych o uznaniu niepodległej Ukrainy i jej władz został opublikowany na łamach gazet z końcem kwietnia 1920 r. Wraz z nim zamieszczono odezwy – Symona Petlury do Ukraińców, a także Józefa Piłsudskiego do mieszkańców Ukrainy (*Polska i Ukraina* 1920, 2; *Uznanie* 1920a, 1; *Uznanie* 1920b, 3-4).

Kilka dni po zawarciu traktatu „Kurier Poznański” opublikował interesujący stenogram z posiedzenia sejmowej komisji spraw zagranicznych, dotyczący

polskiej polityki wschodniej. Integralną częścią dyskusji była kwestia układu polsko-ukraińskiego z 21 kwietnia 1920 r. Już we wprowadzeniu do publikacji redakcja pisała o wybuchu konfliktu między klubem ZLN a rządem Leopolda Skulskiego, którego źródło stanowiły rozbieżne zapatrywania na sprawę ukraińską. Pismo zwracało uwagę, że rząd polski poparł ideę powstania niepodległej Ukrainy, a ZLN uznał tę decyzję „za hazard, nader niebezpieczny dla interesów Polski” (Polityka wschodnia 1920, 96). Przedstawiciele Związku zarzucali premierowi Skulskiemu, że nie dotrzymał zobowiązania, które złożył wobec reprezentantów klubu sejmowego endeków. Rzecz sprowadzała się do tego, iż ZLN zgodził się, że Polska nie sprzeciwi się „zorganizowaniu się Ukraińców pod Petlurą w kilku powiatach na wschód od Zbrucza pozostających w polskiej okupacji wojskowej”. W zamian premier miał zapewnić narodowych demokratów, że polskie naczelne dowództwo nie będzie żądało przywrócenia granicy z 1772 r., by nie doprowadzić do wmieszania się mocarstw zachodnich w spór polsko-rosyjski oraz odstąpi od planowanej federacji z Białorusią. Skulski rzekomo zobowiązał się, iż przed przeprowadzeniem pertraktacji z bolszewikami polski rząd nie doprowadzi do podpisania porozumienia z Petlurą oraz nie „stworzy państwa ukraińskiego”. W przywoływanym stenogramie znajduje się wypowiedź Mariana Seydy, posła ZLN, potwierdzająca zapewnienia Skulskiego. Reprezentant endecji stwierdził, że złożonej przez premiera obietnicy przeczyło podpisanie traktatu z Petlurą, w myśl którego strona polska „tworzy niepodległą wielką Ukrainę, oddając jej wszystkie ziemie od Zbrucza aż do granic z 1772 r.”. Warto także zauważyć, że Skulski, używając terminów tzw. mała i wielka Ukraina¹², nader ogólnie dowodził, iż Polska może zdefiniować „tylko zachodnią granicę Ukrainy [...] a czy od niej na wschód będzie małą, czy dużą – to od nas nie zależy”. Dodawał przy tym, że państwo polskie nie zamierzało prowadzić wojny o przesunięcie wschodniej granicy Ukrainy poza obowiązującą między Polską a carską Rosją w 1772 r.

Dzień wcześniej „Gazeta Warszawska” opublikowała wywiad ze Stanisławem Grabskim (polityk, ekonomista) dotyczący układu z Petlurą. Szczególnie krytycznie ocenił on punkt związany ze stanowiskiem Polski w pertraktacjach z Rosją sowiecką, m.in. w odniesieniu do polskiej granicy wschodniej. Zawarto w nim postanowienie, że państwo polskie w trakcie przyszłych rokowań pokojowych umożliwi Ukraińcom „wysunięcie swych postulatów [...] przeciwko pretensjom sowiektów kijowskich do reprezentowania «narodu ukraińskiego»” (O naszą politykę wschodnią 1920, 1). Tymczasem Grabski wskazywał, że w trakcie ewentualnych

¹² Termin *wielka Ukraina* użyty przez Skulskiego dotyczył poszerzenia terytorium państwa ukraińskiego poza granice byłej Rzeczypospolitej szlacheckiej z 1772 r. Polski premier stwierdził bowiem w swojej wypowiedzi, że Rzeczypospolita nie będzie prowadziła wojny o ich przesunięcie poza granice sprzed I rozbioru. Wydaje się, że Skulski, odnosząc się do tzw. małej Ukrainy, miał na myśli terytorium położone między przyszłą granicą polsko-ukraińską a granicą byłej Rzeczypospolitej szlacheckiej z Rosją w 1772 r.

rozmów Petlura zamiast przeciwstawić się sowieckiej Ukrainie mógłby się z nią porozumieć przeciwko Polsce. Za lekkomyślne uznał oddanie Ukraińcom Kamieńca Podolskiego i Płoskirowa, w sytuacji gdy nie było pewności, że „«przyszła Ukraina» nie wyprze się Petlury”, a tenże dotrzyma umowy zawartej z Polską i nie wejdzie w porozumienie z Rosją sowiecką. Polityk dowodził, że niekorzystne dla Polski było „formowanie siłą polską buforowej Ukrainy”. Wskazywał, iż zawieranie układów z Petlurą jest ryzykowne, albowiem nie posiadał on dostatecznego poparcia na Ukrainie i z tego powodu musiał „z niej uciekać pod polską protekcję”. Zarzucał ponadto atamanowi niedotrzymywanie porozumień, a w konsekwencji zdradę sojuszników.

Grabski w dalszej części wywiadu konstatawał, że nie można utworzyć Ukrainy bez Kijowa. Polska, aby ją utrzymać, musiałaby zdobyć nie tylko to miasto, lecz także Czernihów, Połtawę i Odessę, dzięki czemu Kijów nie znalazłby się „na samej granicy”. Zdaniem polityka, jeżeli państwo ukraińskie zostałyby utworzone z Wołynia, Podola i części Kijowszczyzny, to Ukraina Petlury przyłączy się do jej sowieckiego odpowiednika „w myśl naturalnego dążenia [do] narodowego zjednoczenia”. W efekcie albo dojdzie do powtórzenia błędu, który popełnili Niemcy, zajmując ukraińskie przestrzenie, albo też Polska utraci Wołyn i Podole – prowincje te ponownie (tym razem dzięki polskiemu wysiłkowi militarnemu) połączą się z Kijowem, „w którym niewątpliwie przeważają dziś rosyjsko-bolszewickie, a jutro przeważać będą rosyjsko-eserowskie czy rosyjsko-liberalne zawsze jednak rosyjskie wpływy”. Rozmówca gazety wskazywał, że wcześniej czy później na arenie międzynarodowej, która zabierze głos „w sprawie naszego stosunku do Rosji”, to ona i Polska będą zgłaszać pretensje do Wołynia i Podola. Po uznaniu zaś niepodległej Ukrainy przez inne państwa stanie się ona trzecim pretendencem nie tylko do tych terytoriów, lecz także zgłosi roszczenia do Galicji Wschodniej. Odrzucenie żądań Ukraińców do polskich ziem wschodnich, gdy Polska uzna istnienie państwa ukraińskiego, jak uważał Grabski, będzie trudne, „bo podpis Petlury na umowie, którą zrzekłby się on na rzecz Polski Galicji Wschodniej i zachodniego Wołynia, straci wszelką wartość z chwilą, gdy go się wyprze ewentualna konstytuanta ukraińska. Wyprze się go ona zaś niewątpliwie, jeśli zechce on dochować wierności Polsce”.

Grabski pokusił się też o zdefiniowanie stosunku Polski do Ukrainy. Otóż pomna tradycji wspierania dążeń wolnościowych innych narodów strona polska nie mogła zajmować wobec Ukrainy nieprzychylnego stanowiska. Jednakże narody nie powstawały w konsekwencji decyzji dyplomatycznych, ale były efektem pracy organicznej pokoleń. Ta konstatacja pozwoliła w dalszej części rozmowy stwierdzić, że lud ukraiński „nie dał jeszcze dowodów, iż chce i potrafi stworzyć niepodległe państwo”. Podjęte zaś w latach 1917-1918 dwie próby utworzenia państwa ukraińskiego – najpierw przez Francję i Anglię, a następnie przez Niemcy – zakończyły się „zwycięstwem na Ukrainie rosyjskiego bolszewizmu”. Dlatego też zalecał życzliwe czekanie „póki nie dojrzeje samowiedza narodowa

ludu ukraińskiego”. Formowanie zaś przez Polskę państwa ukraińskiego, gdy jej wykształcona część „mówi, czyta i pisze wyłącznie po rosyjsku”, a nie w języku ojczystym zakończy się tym, że Rosja wygra z państwem polskim rywalizację o Ukrainę. Zwracał jednocześnie uwagę na fakt, że ziemie, z których Polska miała tworzyć Ukrainę, jedynie w czwartej części wchodziły w granicę Rzeczypospolitej z 1772 r., a pozostałe znajdowały się w rękach rosyjskich. Dodawał ponadto, iż Ukraina może docenić korzyści z sojuszu z Polską, ale jedynie wtedy gdy „przejdzie przez dłuższy okres walki o swą cywilizacyjną tożsamość z tłumiącą jej indywidualizm narodowy kulturą, literaturą, cerkwią i państwowością rosyjską”.

Z dużą dozą przychylności wiadomość o uznaniu niepodległości Ukrainy przez władze polskie przyjął Tadeusz Hołówko (polityk, publicysta, działacz Polskiej Partii Socjalistycznej, Polskiej Organizacji Wojskowej), czemu dał wyraz w stosownej publikacji zamieszczonej na łamach „Robotnika”. Nie omieszkał zauważyć, iż podjęcie decyzji w tej materii przez stronę polską powinno nastąpić rok wcześniej, a więc zanim doszło do krwawych bratobójczych walk między Polakami i Ukraińcami (Hołówko 1920, 1). Autor publikacji doceniał fakt, że mimo tragicznych relacji podjęto próbę porozumienia, która zaowocowała umową polsko-ukraińską.

Hołówko zwrócił też uwagę na fakt, że wprawdzie układ został podpisany przez władze polskie i ukraińskie, ale jego wartość zależała od tego, jak „szerokie masy obu narodów” go przyjmą. Należało pamiętać o latach walki i nienawiści między Polakami i Ukraińcami. Przypominając o niszczeniu polskiego żywiołu na Ukrainie i polskich obozach dla jeńców ukraińskich w Przemyślu i Brześciu, wzywał do zapomnienia o tych trudnych momentach wspólnych dziejów. Równocześnie jednak zadawał pytanie, czy zaniechają odwoływania się do nich polscy i ukraińscy politycy, którzy wykorzystywali przeszłość do realizowania celów politycznych. Dodawał, że utworzenie niepodległej Ukrainy służyć będzie Polsce, gdyż jej wzmacnianie wpisze się w odgrodenie „łańcuchem wolnych narodów” Rzeczypospolitej od Rosji.

Należy zauważyć, że Hołówko namawiał Polaków zamieszkałych na terytorium przyszłego państwa ukraińskiego do włączenia się w pracę na rzecz jego budowania, a tym samym zapewnienia mu inteligencji, w którą było ono ubogie. Polacy ukraiński mieli według Hołówki tylko dwie drogi do wyboru, tj. albo wspólnie z Ukraińcami należeć do Rosji, albo razem z nimi budować niepodległą Ukrainę. Żywioł polski musiał się również pogodzić z koniecznością zniknięcia tzw. obszarników, a tym samym z likwidacją wielkiej własności. Autor tekstu jednocześnie postulował, by mniejszość polska miała zapewnioną całkowitą autonomię kulturalno-narodowościową.

Warto też zwrócić uwagę na publikację „Czasu” z końca kwietnia 1920 r., zawierającą informację nie tylko o odezwie Naczelnika Państwa określającej cel wkroczenia polskich oddziałów na Ukrainę oraz manifest Petlury zapowiadający połączenie wojsk ukraińskich z wkraczającymi Polakami, lecz także o dotarciu sił

zbrojnych Rzeczypospolitej do wschodnich granic Wołynia i Podola, a co za tym idzie o przekroczeniu zachodniej granicy Ukrainy (Historyczny dzień 1920, 1). Jej przejście posłużyło gazecie do wyrażenia nadziei, że jeśli za Petlurą opowie się naród ukraiński, „to wnuki i prawnuki nasze obchodzić będą dzień wczorajszy [tj. wejścia wojsk polskich na Ukrainę – uzup. M. K.] jako wielkie narodowe święto, jako dzień rozpoczynający nową erę obustronnych stosunków”. Autor zauważał, że jeżeli nie zostanie zdefiniowana podstawa „dla zgodnego pożycia [to] ani Polska ani Ukraina rozwijać się należycie nie mogą – może tylko rósć i rozkwitać na mogiłach ich obu – Rosja!”.

W kolejnych publikacjach prasowych, które ukazywały się zarówno w trakcie marszu na Kijów, jak i po jego zajęciu przez wojska polskie, pojawiały się entuzjastyczne informacje o sukcesach oręża polskiego. Teksty te zawierały także kontynuację rozważań o stosunku do idei niepodległej Ukrainy i jej przyszłości polskich środowisk politycznych. Krakowski „Czas” np. nad wyraz trafnie odniósł się do zajęcia Kijowa (Zajęcie Kijowa 1920, 1). Pismo uznało wejście Polaków do ukraińskiej stolicy za wielki sukces polityczny. Miał się on przyczynić do zaprzestania upokarzającego traktowania Rzeczypospolitej przez państwa zachodnioeuropejskie „jako jednego z małych pupili koalicji, któremu się rozdaje klapsy albo cukierki”, jednakże nie pytano jej o opinię w sprawach Europy Wschodniej. Według gazety zdobycie Kijowa przez polskie siły zbrojne otwierało przed wschodnią częścią Starego Kontynentu nowe perspektywy rozwoju. Zauważyć należy, że pismo ich nie definiowało, zastanawiając się niemożnością dokładnego określenia potencjalnych przedsięwzięć w tej materii. Zdaniem redakcji niezależnie od tego, czy Ukraińcy będą zmierzać do samodzielnego bytu narodowego, czy też związku politycznego z Rosją, strona polska osiągnęła swój cel. Doprowadziła bowiem do wyrwania narodu ukraińskiego z letargu, w jakim znajdował się od czasu najazdu tatarskiego na Ruś.

Opinię krakowskiego „Czasu” w dużej mierze podzielał „Kurier Lwowski”. Gazeta stosowną publikacją uznała kwestię ukraińską i wyprawę kijowską nie tylko za najważniejsze dla Polski zagadnienia polityczne i strategiczne, lecz także za „pierwszy wielki i samodzielny krok polityczny naszego państwa, dokonany w myśl idei Naczelnika Państwa” (W. J. 1920, 1). „Kurier Lwowski” uważał ponadto, że mogą się one przyczynić do zmiany statusu Rzeczypospolitej na arenie międzynarodowej – Polska przestanie być traktowana jako przedmiot, o którego przyszłości i losach decydował Zachód, a stanie się podmiotem „regulującym stosunki na wschodzie, skupiającym około siebie sąsiadów”. Pismo uznało, że Polska przechodziła swoistą próbę „mocarstwowego uzdolnienia”, natomiast Ukraińcy mieli dowieść, „czy są narodem dojrzałym, świadomym swego państwowego celu”, a tym samym bytu lub niebytu Ukrainy. „Kurier” nie bez przyczyny artykułował swoją opinię o ukraińskich aspiracjach. Wpływał na to także partykularyzm Ukraińców galicyjskich – przemawiająca przez nich nienawiść do Polaków okazywała się ważniejsza „od zapewnienia Ukrainie bytu państwowego i od uratowania idei

narodowej ukraińskiej przed zupełnym pogromem”. Pismo, jak się wydaje, przestrzegało Ukraińców galicyjskich przed daniem upustu emocjom, ponieważ „rzucenie się – z nienawiści ku Polakom – w objęcia Rosji oznacza nie tylko zagładę aspiracji państwowych, ale i nad wyraz niebezpieczne zagrożenie odrębności narodowej ukraińskiej”. Dodawała przy tym, iż mieszkańcy tzw. Ukrainy właściwej¹³ byli mniej odporni na wpływy rosyjskie niż Ukraińcy galicyjscy na polskie. Związek z Rosją doprowadzi do likwidacji idei państwowości ukraińskiej, a znaczna część Ukraińców nie będzie poddana procesowi kształtowania ich świadomości narodowej. Przymierze z Polską dawało państwu ukraińskiemu „byt i wolność”, zaś jego ukraińskim obywatelom możliwość zachowania odrębności narodowej.

Swoiste dopełnienie rozważań publicysty „Kuriera Lwowskiego” o stosunku galicyjskich Ukraińców do idei niepodległości Ukrainy stanowił tekst zamieszczony na jego łamach 14 maja 1920 r. W artykule *Historia nie czeka! Przestroga dla Ukraińców* gazeta nie ukrywała zażenowania ich postawą wobec umowy warszawskiej i ogłoszenia niepodległości Ukrainy, jednocześnie zwracając uwagę, że Ukraińcy znajdowali się mniej więcej w tej samej sytuacji, w jakiej funkcjonowali po rozpadzie państw centralnych (*Historia nie czeka* 1920, 1). W 1918 r. stali przed wyborem – „iść na Kijów i około niego budować Ukrainę lub krwawić się pod Lwowem”. Pismo w „prowincjonalnej nienawiści” galicyjskich Ukraińców do Polaków upatrywało przyczynę ich klęski, zwieńczonej poddaniem się „wojsk siczowych (które swego czasu przeszły do bolszewików), wojsku polskiemu w czasie obecnej ofensywy [tj. wyprawy kijowskiej]”. Przegrana doprowadziła również do definitywnej likwidacji idei stworzenia „Ukrainy od «Galicii wschodniej»” – przez samych siczowników”.

Intersujący artykuł pt. *Problem ukraiński* w dniu zajęcia Kijowa zamieścił na swoich łamach krakowski „Czas”; zadał w nim pytanie, „co pod względem politycznym jest w tej chwili do zrobienia na Ukrainie?” (*Problem ukraiński* 1920, 1). Odpowiadając skonstatował, że państwo polskie powinno dążyć do jej pacyfikacji rozumianej jako wspieranie władz ukraińskich i współdziałanie z nimi w celu zapewnienia ludności miejscowej bezpieczeństwa, zaprowadzenia porządku i wolności w duchu zachodnioeuropejskim. Konkluzja ta wynikała z przytoczonej przez gazetę wypowiedzi marszałka Sejmu Ustawodawczego Wojciecha Trąmpczyńskiego, że polskie zwycięstwo przyniosło mieszkańcom Wołynia, Podola i Kijowszczyzny „możliwość spokojnej pracy i pewność, że nikt jej owoców nie zagrabi”. Swoją myśl dopełnił on kolejną, iż Polska wkroczyła na Ukrainę w celu „jej podźwignięcia się z upadku i do zbudowania własnego praworządnego państwa”; jednocześnie jednak wskazywał, że los Ukrainy zależał od woli ludności ukraińskiej i jej wyboru drogi współpracy z Polską czy Rosją.

¹³ Wydaje się, że podana w artykule nazwa odnosi się do obszarów mającego powstać państwa ukraińskiego, znajdującego się na wschód od przyszłej granicy między Polską a Ukrainą.

* * *

Kwestia ukraińska i jej znaczenie dla polskiej polityki wschodniej to zagadnienie, które stale gościło na łamach prasy codziennej w pierwszych latach niepodległej Rzeczypospolitej. Niezależnie od sympatii politycznych poszczególnych publikatorów redakcje i publicyści zgodnie podkreślali, jak była ona istotna dla interesów Polski, szczególnie w kontekście relacji z Rosją sowiecką. Dowodzą tego również artykuły poświęcone układowi Piłsudski-Petlura, którego interpretacje dokonywane w codziennej prasie polskiej posłużyły do zaprezentowania jego odbioru przez ukraińską scenę polityczną, a także prób zdefiniowania roli Polski na arenie międzynarodowej.

Bibliografia

- ALFA (1920), Pokój z Rosją i kwestia ukraińska (II). W: Kurier Lwowski. 85, 2.
- BEREZOWSKI, Z. (1920a), Kwestia ukraińska a pokój z Rosją (I). W: Gazeta Warszawska. 70, 1.
- BEREZOWSKI, Z. (1920b), Kwestia ukraińska a pokój z Rosją (II). W: Gazeta Warszawska. 71, 3.
- BRUSKI, J. J. (2000), Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukrainiejskiej Republiki na wychodźstwie (1919-1924). Kraków.
- Chaos (1920), Chaos. W: Gazeta Warszawska. 101, 1.
- Dr. B. (1920), Kocioł ukraiński. W: Kurier Poranny. 97, 2.
- FIKUS, F. (1978), „Kurier Poznański” i inne wydawnictwa prasowe Drukarni Polskiej S. A. w Poznaniu w latach 1918-1939. W: Kwartalnik Historii Prasy Polskiej. 17(4), 49-53.
- Historia nie czeka (1920), Historia nie czeka! Przestroga dla Ukraińców. W: Kurier Lwowski. 119, 1.
- Historyczny dzień (1920), Historyczny dzień. W: Czas. 103, 1.
- HOLÓWKO, T. (1920), Polska a Ukraina. W: Robotnik. 121, 1.
- IDEM (1919a), Ukraina (I). W: Gazeta Warszawska. 228, 1.
- IDEM (1919b), Ukraina (II). W: Gazeta Warszawska. 230, 1.
- IDEM (1919c), Ukraina (III). W: Gazeta Warszawska. 232, 3-4.
- JAKUBOWSKA, U. (1978), Twórcy „Gazety Warszawskiej” w latach 1918-1925. W: Kwartalnik Historii Prasy Polskiej. 17(4), 55-69.
- KRASIŃSKI, O. (2010), Stosunki ukraińsko-polskie w latach 1917-1923. Gniezno
- ŁOJEK, J. (red.) (1976), Prasa polska w latach 1864-1918. Warszawa.
- MAŁKIEWICZ, A. (2020), Geneza wyprawy kijowskiej. Józef Piłsudski wobec Ukrainy do roku 1920. Studium myśli politycznej. Kraków.
- Nasza polityka (1920), Nasza polityka wschodnia w komisji sejmowej. W: Gazeta Warszawska. 118, 1.
- O naszą politykę wschodnią (1920), O naszą politykę wschodnią. Wywiad z prof. St. Grabskim. W: Gazeta Warszawska. 115, 1.
- O politykę na Wschodzie (1920), O politykę na Wschodzie. W: Czas. 98, 1.
- PACZKOWSKI, A. (1980), Prasa polska w latach 1918-1939. Warszawa.
- PACZKOWSKI, A. (1983), Prasa codzienna Warszawy w latach 1918-1939. Warszawa.
- PISULIŃSKI, J. (2013), Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918-1923. Toruń
- Polityka wschodnia (1920), Polityka wschodnia w komisji sejmowej dla spraw zagranicznych. W: Kurier Poznański. 96, 2-3.
- Polska i Ukraina (1920), Polska i Ukraina. W: Gazeta Warszawska. 116, 2.

- Problem ukraiński (1920), Problem ukraiński. W: Czas. 108, 1.
- Rokowania (1920), Rokowania polsko-ukraińskie. W: Gazeta Warszawska. 94, 5.
- SMOGORZEWSKI, K. (1920), My, Rosja a sprawa Ukrainy. W: Gazeta Warszawska. 98, 1.
- Uznanie (1920a), Uznanie niepodległości Ukrainy. W: Czas, 102, 1.
- Uznanie (1920b), Uznanie niepodległości Ukrainy. W: Kurier Lwowski, 107. 3-4.
- W sprawie (1920), W sprawie traktatu polsko-ukraińskiego (Rozmowa z b. reprezentantem rządu ukraińskiego E. K. Pawlukiem). W: Kurier Poranny. 112, 3.
- W. J. (1920), Dziejowa próba. W: Kurier Lwowski. 116, 1.
- Zajęcie Kijowa (1920), Zajęcie Kijowa. W: Czas, 112, 1.
- Zdrada ukraińska (1920), Zdrada ukraińska. W: Kurier Poznański. 87, 1.

DOI: 10.31648/pw.9703

WOJCIECH MARCINIAK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0640-6816>

University of Lodz

“AN INTERNAL MATTER FOR THE SOVIET UNION”. THE ATTITUDE OF THE POLISH EMBASSY IN MOSCOW TOWARDS PROBLEMS WITH CHANGING THE CITIZENSHIP OF POLISH REPATRIATES FROM THE DEPTHS OF THE SOVIET UNION IN 1945¹

ABSTRACT: After concluding the Polish-Soviet repatriation agreement (6 July 1945), the Soviet Union (the USSR) started preparing for the evacuation of Polish exiles: victims of the Soviet deportation from the years 1940–1941. It soon became apparent that those who wanted to return to Poland were required to undergo the procedure of changing citizenship. The exiles had to prove they had been Polish citizens prior to 17 September 1939. The majority of them did not have the documents that could confirm this, thus, the planned repatriation was under threat. In the autumn of 1945, the Polish Embassy in Moscow took action to make the procedure of changing citizenship easier, and finally mass repatriation began.

KEYWORDS: Polish exiles in the USSR; repatriation; Polish Embassy in Moscow; Polish-Soviet relations in 1945

The Soviet invasion of Poland on 17 September 1939 resulted in the massive repression of its citizens. Many Poles, Jews, Belarusians, and Ukrainians were deported to remote parts of the Soviet Union (the USSR). It is estimated that the number of victims of the Soviet deportation from the years 1940-1941 exceeded 320 thousand. The destinations of the special trains were distant areas of the European part of Russia, Siberia, and Kazakhstan (Głowacki 2009, 238-246).

The Kremlin, in the diplomatic note of 17 September 1939 to the Polish Ambassador in Moscow, Waław Grzybowski, “justified” the Red Army crossing the border with Poland by the collapse of the Polish state (“the Polish State and its Government have, in fact, ceased to exist”) (Gieysztor et al. 1995, 74-75). The result of that position was the decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the

¹ This article was created as a result of the implementation of the scientific project NCN MINIA-TURA no 2020/04/X/HS3/00169 “Policy of Poland toward Poles in the USSR – deportees (exiles), prisoners, repatriates and displaced (1944-1948)”.

USSR of 29 November 1939 on the imposition of Soviet citizenship on all people living in Western Belarus and Western Ukraine: Polish territories annexed by the Soviets. That decision had political implications for the relations between Poland and the Soviet Union in the years 1941-1943. The Soviet interpretation of the issue of Polish citizenship after the restoration of diplomatic relations with the Polish government in London was the core of the political crisis between Poland and the USSR. At the beginning of 1943, the Soviet authorities once again imposed Soviet citizenship on Polish exiles staying in the USSR after the evacuation of Władysław Anders' army (Głowacki 1990, 33-43).

After severing diplomatic relations between the Soviet Union and Poland in April 1943, the only representative of Polish exiles in the depths of the USSR was the Union of Polish Patriots (Związek Patriotów Polskich – ZPP) – established in June 1943 and controlled by Stalin's regime. The formation of the Polish Committee of National Liberation (Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego, PKWN) in 1944 initiated a new chapter, both in Polish-Soviet relations and the history of Poland. The head of ZPP – Wanda Wasilewska – in July 1944 became the vice-chairwoman of PKWN. The Committee announced changes to the Polish borders, economy, domestic and foreign policy and, above all, the alliance with the Soviet Union. The policy of the PKWN was controlled by the Soviets. On 26 June 1944, an agreement with the Soviet headquarters of the Red Army concerning relations between the Polish and Soviet administrations in the liberated territories of Poland was concluded. In fact, it allowed for the arrest and deportation of Polish citizens living in the frontline area. The following day, the PKWN reached yet another agreement with the Kremlin, pertaining to the eastern borders of Poland; the Polish Eastern Borderlands (Kresy Wschodnie) were ceded to the USSR (Noskova 2005, 31-49).

Meanwhile, on 22 June and 14 July 1944, the Presidium of the Supreme Soviet of USSR decided to grant Polish citizenship to Polish soldiers (and their families) who had originated from eastern Poland. The same right was also given to other people involved in the fight against Nazi Germany. Regrettably, those decisions proved to be applicable only in theory. The Soviet government did not take any steps to implement them in practice (AMSZ: sign. 6-30-461, p. 91; Marciniak 2013, 115-116).

However, in September 1944, the PKWN concluded agreements with the Soviet Belarus, Ukraine, and Lithuania regarding the resettlement of Poles from the eastern districts of the Second Republic of Poland. They were a part of the de-polonization process of those areas. It must be emphasized that it was not repatriation, but simply resettlement. Poles from Kresy Wschodnie (Eastern Borderlands) did not come back to their "homeland", so they were not repatriated. It might be said that their homeland had left them due to the alteration of Poland's eastern borders (Przesiedlenie 1999, 13-17, 55-61).

In the autumn of 1944, the PKWN administration was aware of the problem related to the necessity to properly regulate the legal status of the citizens of the Second Republic of Poland who found themselves, against their will, in the USSR. Mainly, they were wartime exiles, victims of the 1940-1941 deportations. The Soviet authorities categorized those Poles as Soviet citizens. The PKWN administration estimated their number (according the ZPP's data) at over 270,000 and considered it necessary to repatriate them to Poland (AMSZ: sign. 27-2-24, pp. 42-46). One month after concluding the resettlement agreements, the PKWN Legal Office gave a special opinion on the issue of Polish citizenship in relation to the Soviet government. Its author suggested the need for concluding the Polish-Soviet agreement concerning citizenship, even if the mass repatriation of Poles from the distant parts of the USSR was still unviable. Moreover, Poles in prisons and labour camps in the USSR could not take advantage of the amnesty of 10 August 1944 as it was only meant for Polish citizens. Meanwhile, a large number of Poles in the USSR were Soviet citizens. For the same reason, the Soviets rejected issuing visas to those from among them who were being summoned by the PKWN administration (AMSZ: sign. 27-2-24, pp. 40-41).

Needless to say, for political reasons and due to the "Polish-Soviet friendship", repressions remained unmentioned at the time. Another important matter was the interpretation of the 1920 Polish Citizenship Act. It prohibited from becoming a citizen of another state, joining a foreign army, or its legal office. Meanwhile, in the autumn of 1939, the Soviet authorities on the annexed Polish territories forced Poles to accept Soviet citizenship. Moreover, many of them had been enrolled in the Red Army against their will. Therefore, in the opinion of the PKWN Legal Office, there was a kind of a legal deadlock over the issue of the citizenship of Poles in the USSR, for if they were to "voluntarily" accept Soviet citizenship or "voluntarily" join the Red Army, then, in the light of the Polish law, they could be regarded as "unworthy" of belonging to the Polish state. In the meantime, the question of their citizenship was critical to solving various repatriation problems. As the PKWN was completely dependent on the Kremlin, it could not raise those issues with the Soviet authorities (AMSZ: sign. 27-2-24, p. 41; Journal of Laws of the Republic of Poland, 7 (1920), item 44).

In August 1944, a representation of the PKWN in Moscow started cooperating with its head, Stefan Jędrychowski. Shortly afterwards he tried to persuade the Soviet government to conclude the agreement on the regulation of the legal status of Polish exiles in the depths of the Soviet territory (Russia, Siberia, Eastern Ukraine, Central Asia). He inquired Vyacheslav Molotov about the individual repatriation of some Poles from the interior of the Soviet Union (those arrested in Lviv, Poles in labour camps and mobilized in the Red Army, the families of PKWN's clerks). After the initial talks, the Soviet minister refused. The Soviet authorities would not agree

to regulate the legal status of Polish exiles, labour camp workers, and prisoners, let alone arrange their mass repatriation (AMSZ: sign. 27-2-15, pp. 14-16, 37).

In the autumn of 1944, Jędrychowski signalled to the PKWN administration the necessity of restoring Polish citizenship to Poles in the USSR. He also raised the question of establishing a network of Polish consulates in the Soviet Union as well as individual repatriation. However, the Kremlin rejected those ideas in practice. Despite that some Poles were eventually able to return to Poland late into 1944 (AMSZ: sign. 27-2-15, p. 35; Jędrychowski 1987, 67-69, 75).

In December 1944, the PKWN was reconstituted as the Provisional Government of the Republic of Poland. At the beginning of 1945, the PKWN mission in Moscow was transformed into the Polish Embassy. Before long, its head – Zygmunt Modzelewski – entered into negotiations with the Soviet authorities on an agreement allowing the repatriation of the Polish population from the depths of the USSR: mostly victims of the 1940-1941 deportations. On 6 March 1945, Modzelewski sent a request to Warsaw to approve the commencement of official negotiations concerning the future agreement. The Polish Ambassador proposed to establish the “General Polish-Soviet Joint Committee on Repatriation Issues”. Those inter-governmental authorities would have broad powers to grant Polish citizenship. The Committee’s principal right would be to decide if a given person should be granted Polish citizenship and the right to repatriation or not. It is worth noting that the local Polish proxies of the Joint Committee would play their role in Polish consulate agencies. It was a very bold concept and met with the Kremlin’s opposition as Moscow considered all the changes in the legal status of Poles residing in the USSR as an exclusively Soviet prerogative (AMSZ: sign. 27-10-155, pp. 1-7).

In the spring of 1945, Ambassador Modzelewski participated in the talks with the officials of the Soviet foreign ministry pertaining to repatriation and citizenship. He sent a few drafts of the repatriation agreement to the Soviets. Aleksander Juszkiewicz (secretary of the General Board of the Union of Polish Patriots in USSR – ZPP) was also involved in the work on them. Modzelewski and Juszkiewicz proposed to the Soviets that Polish citizenship should be restored to Polish exiles as soon as they succeeded in the procedure of changing citizenship (called *opcja*). Moreover, they suggested taking into account any documents they possessed. It appears that Modzelewski and Juszkiewicz predicted difficulties with reinstating Polish citizenship to Siberian exiles (AMSZ: sign. 27-10-155, pp. 15-31, 33-38, 40-47).

However, the proposals presented by Ambassador Modzelewski were rejected by the Soviet authorities. They were written excluding Polish solutions. *The final version* of the agreement was signed on 6 July 1945 by Zygmunt Modzelewski and Andrey Vyshinsky (Deputy Foreign Minister). As a document giving the right to repatriation and to change citizenship provided to the Polish exiles it included a formal possibility of returning to their homeland. In practice, the Soviets made

it even more difficult. The most important problem with the implementation of the repatriation agreement, and the principal obstacle in reclaiming Polish citizenship on the part of exiles, were unrealistic deadlines and the Soviet position on rules of the *opcja* procedure. The agreement concerned only the citizens of the Second Republic of Poland who had been deported to the USSR between the years 1939-1941 and regulated the manner and terms of the planned repatriation. The right to go to Poland was granted only to people of Polish and Jewish ethnicity: Polish citizens until 17 September 1939. Exiles – citizens of the Second Polish Republic of Belarusian, Lithuanian, Russian and Ukrainian ethnicity as well as those Poles and Jews who, under Soviet pressure, had declared any other nationality were forced to stay in the USSR (Dokumenty i materiały 1974, 500-505)

According to the agreement, the path to repatriation seemed uncomplicated. Polish and Jewish exiles were to apply for a change of citizenship (from Soviet to Polish) to the committee on the citizenship of the Presidium of Supreme Soviet by 1 November 1945. The document provided for voluntary submission was to be executed by 1 November 1945. The successful procedure for changing citizenship gave a person the right to participate in the organized repatriation, which was supposed to be completed by 31 December 1945. It soon became apparent that the deadlines were impossible to maintain. Moreover, the Soviets claimed that the issue of Polish citizenship was “an internal matter for the USSR” (Polska Delegacja 2016, 21-23).

The agreement established the Polish-Soviet Joint Committee on Evacuation for the coordination of the repatriation, yet no procedure for changing citizenship. The decision to restore Polish citizenship to Poles in the USSR belonged exclusively to the Soviet authorities. Even members of the Polish delegation to the Joint Committee were Soviet citizens, with no empowerment to issue citizenship to exiles (Polska Delegacja 2016, 31-38).

In the autumn of 1945, the procedure of changing citizenship commenced, nevertheless, it was stopped after a few weeks. Most of the exiles did not have the documents that could confirm they had been Polish citizens before 17 September 1939. Thus, their applications were rejected without being processed. Not possessing adequate documents practically equalled no right to repatriation. “Evidence of being Polish” was required by the Soviet militia as well. According to the instructions of the Soviet delegation to the Joint Committee, valid documents included an identification card, an office/army certificate, a university degree certificate, a school report, or a birth certificate. The situation seemed peculiar: the exiles had to prove to the Soviet authorities that they had Polish citizenship. This very authority had deprived them of their Polish citizenship and deported them into the interior of the USSR. Consequently, many of them gave up hope of returning to Poland (Polska Delegacja 2016, 31-33).

Meanwhile, Warsaw sent a new Polish ambassador to Moscow. On 20 August 1945, Bolesław Bierut appointed Professor Henryk Raabe, who came to the USSR and promptly began his official duties. He was not a professional diplomat, namely a scientist (zoologist), social activist and a member of the Polish Socialist Party. It appears that Raabe was supposed to act as a puppet, however, he refused to play that role and quickly showed great determination in enabling repatriation not only of the war-time exiles but also of those from among the Polish citizens who arrived in the USSR after the end of the war. The activities of the Polish Embassy in Moscow at that time, the legal situation of various groups of Poles, including exiles, inmates of forced labour camps, prisoners, as well as the prospects for their repatriation were the key issues. In the years 1945-1946, during talks with the Soviet authorities, Polish diplomats raised the question of Poles in the USSR. Nonetheless, those Poles – since they were holders of Soviet passports – were not formally under the protection of the Moscow Embassy. Even some members of its staff, actively involved in repatriation matters, were citizens of the USSR.²

In the autumn of 1945, Raabe held a series of meetings with Soviet diplomats. He talked with Viatcheslav Molotov, Andrey Vyshinsky, and Alexei Pavlov (the head of the Fourth European Department of the Soviet Foreign Ministry). He tried to convince the Soviets to change the rules of the *opcja* procedure. The Polish ambassador explained problems regarding the change of citizenship of exiles and proposed various solutions; his activity was supported by the Polish Ministry of Foreign Affairs. The Polish Embassy sent numerous diplomatic notes to the Soviet Foreign Ministry, containing information about problems with the *opcja* procedure. In the reports and letters to Warsaw, Henryk Raabe and Henryk Wolpe (Chairman of the Polish Delegation of the Polish-Soviet Joint Committee on Evacuation) pointed out ways of resolving the crisis. After approval, the proposals on the part of the Polish government were submitted to the Soviets. Raabe and Wolpe suggested that the documents should be considered with less “official value”, such as various certificates, letters, medical notes, and even photos. Notwithstanding, the Polish solutions were rejected by the Kremlin (AMSZ: sign. 6-29-447, pp. 1-8; sign. 6-30-452, pp. 1-2, 6; sign. 22-10-246, p. 5; sign. 27-10-155, pp. 102-104).

As time progressed the completion date for repatriation was approaching. Despite numerous difficulties, Raabe was persistent in trying to have an impact on the Soviet attitude towards repatriation. The issue of changing citizenship threatened the implementation of the repatriation agreement, yet it was not the only problem. Moscow disagreed to appoint proxies of the Joint Committee in the districts where exiles were concentrated. Raabe emphasized that while the *opcja* procedure was still in progress, this could significantly accelerate and facilitate the preparations for the repatriation. Even so, the Soviets ignored those arguments.

² Regarding the activity of the Polish Embassy in Moscow on the restoration of Polish citizenship and repatriation of exiles from the depths of the USSR see: Marciniak 2021, 110-129.

The problems with changing citizenship and the uncertainty of repatriation frustrated and disappointed the exiles. Many of them believed that the announced organized repatriation would never take place. Some of them even considered leaving the USSR for Poland on their own. They looked for various ways of escaping from the places of their exile and of reaching the former eastern parts of the Second Republic of Poland, from where they could go to Poland within its new borders. Poles and Jews from the depths of the USSR used the permission to resettle to Western Belarus, Western Ukraine, or Lithuania to flee. Those unable obtain the permission, decided to flee; they travelled by hiding on trains. It was extremely dangerous, both because of the peril involved as well as being penalized (AMSZ: sign. 6-32-502, pp. 13a-14; AAN, ZPP: sign. 75, p. 61; sign. 118, pp. 28-29; sign. 1164, p. 58; sign. 1334, p. 94; sign. 1481, p. 305; sign. 1483, pp. 61-62).

1 November 1945 was the deadline for submitting application forms to change citizenship by the exiles. According to the NKVD data, only a small number of the forms were considered positively. On 9 November 1945, Vyshinsky handed the draft of the decision of the All-Union Communist Party on “The way of resettling the former Polish citizens of Polish and Jewish ethnicity to Poland and renouncing Soviet citizenship by them” to Beria. A day later, it was accepted by the authorities of the Bolshevik party and by the Soviet government. The decision contained the prolongation of the *opcja* deadline until 1 January 1946 and the repatriation until 15 June 1946. Following it, local organs of the militia receiving applications for a change of citizenship were given a new instruction. From that moment onwards, all the applications from the exiles of Polish and Jewish ethnicity – Polish citizens until 17 September 1939 – were to be approved, even if the exiles had no documents as evidence of being pre-war Polish citizens (Przemieszczenie 1999, 306-311).

It is worth adding that the Presidium of the Supreme Soviet, on 10 November 1945, decided that the repatriates would gain Polish citizenship on leaving the Soviet Union rather than as a result of undergoing the *opcja* procedure successfully (Bugaj 1994, 122-123).

Consequently, Soviet authorities’ decision on changing the repatriation terms and simplifying the procedure of reinstating citizenship, the agreement of 6 July 1945 was supplemented with an additional protocol. It was signed by Raabe and Vyshinsky on 20 November 1945, nevertheless, dated 11 November (Polska Delegacja 2016, 10).

In February 1946, the first repatriation transports departed from the USSR’s interior. In total, more than a quarter of a million war-time exiles had returned to Poland in an organized way by July 1946. In the summer of 1946, the Soviet authorities declared the repatriation based on the agreement of 6 July 1945 to be completed. Even so, a great many exiles had no chance to benefit from the possibility of reaching Poland. According to the Polish Embassy data from the autumn of 1946, approximately 4 thousand exiles did not take a part in the mass repatriation because the Soviet authorities rejected their *opcja* applications or for other reasons (AMSZ: sign. 27-15-255, pp. 6-7).

Henryk Raabe still tried to re-open mass repatriation. Moreover, he strove for the implementation of the Soviet amnesty for Poles detained in prisons and labour camps. In December 1945 and March 1946, ambassador Raabe wrote two reports on the problems with repatriation that multitudinous groups of Poles in the USSR experienced. He suggested practical solutions regarding their issues with citizenship. The following categories of Poles were primarily of interest to the Polish Embassy in Moscow: displaced persons, prisoners, forced labour camp inmates from central Poland and areas annexed by the USSR (mainly soldiers of the Home Army), people qualified for “repatriation” and arrested in the Eastern Borderlands of the Second Republic of Poland, people who had decided to stay in their current place of residence, people conscripted into the Red Army, people who had been demobilized, deported Silesians, Mazurians, Kashubians, Warmians, repressed Anders’ Army soldiers, those who were arrested in the USSR after 1943, inhabitants of the Baltic republics annexed to the USSR who were Polish, as well as free persons, students, children separated from their parents during the Soviet and German occupations, and wartime exiles. The legal status and the opportunity of returning Poles deprived of liberty and those free ones (as potential participants of official resettlement actions) to their homeland were an extremely important part of the activity of the Polish Embassy in the years 1945-1946 (Marciniak 2016, 167-178).

Having Soviet citizenship made it difficult for numerous Poles to apply for release and repatriation. They wrote many letters to the Embassy asking for help, and the Embassy intervened with the Soviet authorities. Henryk Raabe brought up their problems during talks with the Soviets and reports to the Polish Ministry of Foreign Affairs. Regrettably, the determination of the Ambassador was undesirable both in Moscow and Warsaw. In 1946 – after the mass repatriation of war exiles finished – the Soviet authorities insisted on his removal from the post. Hence, Raabe was dismissed in September 1946. When he left, an inspection of the Embassy was carried out by a commission of the Polish Labour Party, being the first sign of Stalinization in Polish post-war diplomacy. The report advised exchanging the staff with “reliable” people who would serve as a facade (AAN, KRN: sign. 856, pp. 183-188).

In the years 1946-1947, the Polish Delegation to the Joint Committee tried to re-open repatriation, however, the Soviets opposed. In turn, in the years 1947-1948, the Polish Embassy in Moscow officially denied repatriation to Polish citizens living in the Soviet Union, except for diplomats and students (Marciniak 2017, 187-196). Nonetheless, at the same time, the government in Warsaw analyzed the Polish-Soviet repatriation and resettlement agreements and worked at the first post-war Citizenship Law (1951). That very important issue was the interpretation of the rules for gaining Polish citizenship on the grounds of the above mentioned agreements. The conclusions were included in the Polish-Soviet Convention on the Regulation of the Citizenship of Persons with Dual Citizenship (1958) and the Convention on the Prevention of Cases of Dual Nationality (1965).

References

Archival Sources

- Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN)
Krajowa Rada Narodowa (KRN), sign. 856.
Związek Patriotów Polskich w ZSRR (ZPP), sign. 75, 118, 1164, 1334, 1481, 1483.
- Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Warszawie (AMSZ)
Ambasada Polski w Moskwie, sign. 27-2-15, 27-2-24, 27-10-155, 27-15-255.
Biuro ds. Repatriacji, sign. 22-10-246.
Departament Polityczny. Wydział Radziecki, sign. 6-29-447, 6-30-452, 6-30-461, 6-32-502.

Printed Sources

- BUGAJ, N. F. (red.) (1994), Specjalna teczka Stalina. In: *Zeszyty Historyczne*. 107, 76-151.
- CIEŚLSKI, S. (ed.) (1999), Przesiedlenie ludności polskiej z Kresów Wschodnich do Polski 1944-1947. Warszawa.
- Dokumenty i materiały (1974), Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich, 8: styczeń 1944 – grudzień 1945. Warszawa.
- GIEYSZTOR, A. | MATERSKI, W. | PICHÓJA, R. (red.) (1995), Katyń. Dokumenty zbrodni, 1: Jeńcy nie wypowiedzianej wojny. Sierpień 1939 – marzec 1940. Warszawa.
- JĘDRYCHOWSKI, S. (1987), Przedstawicielstwo PKWN w Moskwie. Materiały i studia historyczne, 1. Warszawa.
- MARCINIAK, W. (red.) (2016), Dwa raporty ambasadora Henryka Raabego o obywatelach polskich represjonowanych w ZSRR (1943-1946). In: *Wrocławskie Studia Wschodnie*. 20, 167-178.
- MARCINIAK, W. (red.) (2016), Polska Delegacja w Polsko-Radzieckiej Komisji Mieszanej do spraw Ewakuacji. Wybór dokumentów (1945-1947). Łódź.
- MARCINIAK, W. (red.) (2017), Tajna notatka Wydziału Zagranicznego KC PPR o problemach repatriacyjnych Polaków z ZSRR z 5 grudnia 1947 r. In: *Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX-XX wieku. Losy Polaków na Wschodzie. Wiek XX i współczesność*. 18, 187-196.

Literature

- GŁOWACKI, A. (1990), Sytuacja prawna obywateli polskich w ZSRR w latach 1939-1945. In: *Marszałek, A. (red.), Położenie ludności polskiej na terytorium ZSRR i wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej w czasie II wojny światowej*. Toruń, 29-49.
- GŁOWACKI, A. (2009), Deportowani w latach 1940-1941. In: *Materski, W. | Szarota, T. (red.), Polska 1939-1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*. Warszawa, 238-246.
- MARCINIAK, W. (2013), Uwagi o genezie polsko-radzieckiej umowy repatriacyjnej z 6 lipca 1945 r. In: *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica*. 91, 111-132.
- MARCINIAK, W. (2021), Repatriation of Polish citizens – Catholics and Jews from Distant Parts of the Soviet Union in Polish-Soviet relations 1944-1947. In: *Friedla, K. | Nesselrodt, M. (eds.), Polish Jews in the Soviet Union (1939-1959). History and Memory of Deportation, Exile and Survival*. Boston, 110-129.
- NOŚKOWA, A. (2005), Na drodze do stworzenia PKWN – rola Moskwy. In: *Pamięć i Sprawiedliwość*. 4(2), 31-49.

EKONOMIKA

DOI: 10.31648/pw.9704

ZDENĚK PIKHART

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8176-8200>

University of Economics in Prague, Faculty of Finance and Accounting

PAVEL PROCHÁZKA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9900-2713>

University of Economics in Prague, Faculty of Finance and Accounting

IMPACT OF DIVIDEND AND CAPITAL INTENSITY OF LABOUR ON REAL WAGES IN POST-COMMUNIST ECONOMIES¹

ABSTRACT: This paper aims to verify gains and losses from foreign direct investment as well as outflow of capital in the form of dividends from Central and Eastern Europe. The topic of dividend outflow is currently at the centre of political as well as media interest. At the same time, it is prone to simplistic interpretations and possible political intervention might exert a significant negative social impact. The contemporary economic theory and empirical research are in relative consensus on the positive effects of foreign investment. Most notably, it increases capital endowment of labour. However, the questions that have not yet been resolved are the rate of intensity, phases and channels of foreign capital flows. The effect of foreign investment during the different phases of foreign life-cycle is practically unexplored. The need for this type of research does not arise in Western Europe's economies as they are in a position of creditor compared to Central and Eastern Europe. Therefore, the article examines whether the outflow of dividends is associated with the deterioration of aggregate demand or an increase of export capacities. Through the panel regression method, these relationships are captured in Western Europe's economies and compared with the Central and Eastern Europe's economies. The effect of capital intensity and dividend outflow on real wages in the post-communist countries was examined. The findings break down the myth portrayed in the media concerning the cost of dividend outflow and, on the contrary, they confirm substantial benefits stemming from the capital inflow. Late stages of foreign investment cycle connected with dividend outflow do not bear any adverse effects. The high profitability of foreign-controlled enterprises is in line with the favourable wage development of domestic labour force.

KEYWORDS: Dividend outflow, Foreign direct investment, Capital intensity, Compensation of employees

¹ This work was supported by the Czech Science Foundation project No. 18-12340S Anti-cyclical policies and external equilibrium in a model of inflation targeting. The support is gratefully acknowledged.

1. Introduction

Since its transformation to market-based economies, Central and Eastern Europe have seen a massive inflow of foreign investment. It has been shifting to its late stages and outflow of dividends has already exceeded the volume of the reinvested earnings in several countries. The sum of dividend outflows from the Visegrad Group, Slovenia and Baltic countries reaches 2.8% of their combined GDP in 2019. Such high levels have implications for a wide range of human activities, from the economic area (impact on external stability, price and financial stability, investment activity, aggregate demand), to the social area (unemployment, poverty, social peace), political areas (reactions of political elites and the consistent inclination of society to populism or extremism) to the cultural sphere (overlapping of these issues into individuals' lifestyles, development of institutions, rise of elites, etc.). The topic of dividend outflow is currently in the centre of interest of politicians and the media² and, at the same time, prone to superficial interpretations. Moreover, possible political intervention might have a significant negative social impact. Also, international institutions, e.g. European Commission (2016) pay attention to investment position or outflow of capital as a potential risk of external imbalances.

Certain misinterpretations and simplistic conclusions are partly a result of the lack of quality and objective research which would address the issue of dividend outflow to the extent of its importance. Therefore, confusion and a limited theoretical and empirical grasp of this complex topic prevail in the public area nowadays.

In the field of the present economic theory and empirical research there is a relative consensus over positive effects of investment, most notably increasing capital endowment of labour. However, the question that has not yet been resolved is the rate of intensity, life-cycle and channels of foreign capital flows. The impact of foreign investment during the different phases of the life-cycle has been practically unexplored. The need for this type of research does not arise in Western Europe's economies as they are in a position of Central and Eastern Europe's creditor. Consequently, focusing research on the phase of foreign investment in which profits are withdrawn and the dividends flow out of the country, is extremely relevant for the Post-Communist countries.

The paper aims to analyze the significance of foreign investments, including their inevitable outflow as dividends from the Post-Communist economies in regard to real wages. It also investigates whether it is a threat to the economy or, on the contrary, whether it is a natural consequence of prior investment activity, which could be distorted by imposing a sector tax. Furthermore, this study examines whether the outflow of dividends is associated with the deterioration of aggregate

² In such a circumstance, the analysis of Government of the Czech Republic (2016) or material of Confederation of Industry of the Czech Republic (2017) can be mentioned.

demand or whether it increases capacities for exports. Using panel regression method, these relationships are captured in Western European economies and compared with those of Central and Eastern Europe.

The main findings shed some light on the benefits and costs of foreign direct investments (FDI) in the final stage of life-cycle investment associated with dividend payments. The method applied in Central and Eastern Europe provides estimates of the impact of the outflow of dividends and capital endowment of labour on the real earnings.

Such a complex and structured research of this up-to-date issue is not only unique in the Czech Republic, but in the entire Central and Eastern Europe. In addition, the added value refills the state of knowledge by analyzing the impacts of the late phases of the foreign investment life-cycle in which the Post-Communist economies are currently situated.

The study is structured as follows: Section 1 presents a review of literature, section 2 examines the development of foreign direct investment (FDI) in Post-Communist countries with an emphasis on the Visegrad Group and Baltic countries and, finally, Section 3 presents model specifications for compensations of employees with empirical tests and results.

2. Review of the literature

Capital inflow to Central and Eastern Europe is driven by numerous factors and its impact on the GDP growth differs sector by sector. The main reasons attracting FDI into manufacturing industry are wages and qualified labour force (Walsh/Yu 2010), the quality of institutional framework (Doytch | Eren 2012) or geographical location near potential investors from EU-15 (Lefilleur | Maurel 2010). FDI into services might be motivated by labour costs (Kolstad | Villanger 2008) or developed human capital (Ramasamy | Yeung 2007). To continue, FDI into the financial sector is negatively affected by inflation (Cazzavillan | Olszewski 2012).

The impacts of capital endowment on growth have been a subject of empirical research. Aizenman and Sushko (2011) based their analysis on the sectoral capital inflow in the form of FDI and concluded that FDI inflows are correlated with the growth of productivity in the manufacturing industries and tend to result in positive growth effects. Economies using foreign capital in the form of FDI are more stable and less vulnerable to external shocks than countries with the dominance of portfolio or debt capital. Their outcomes were verified by Fidrmuc and Martin (2011) on the sample of Post-Communist countries. However, Bogumil (2014) saw a positive impact of inflows of debt capital on the condition that it helps to build up infrastructure, which may increase potential product of economy.

Sectoral composition of the FDI and its impact constitutes an object of interest of Aykut and Sayek (2007). The inflow of capital to the primary sector has a negligible effect on the growth of local economy as the linkages between foreign companies and the rest of the economy are limited. On the contrary, FDI into the manufacturing industry has a larger impact in the host country due to deeper linkages. However, the influence of FDI in the tertiary sector (services) on the economic growth is more ambiguous given the wide range of various activities and sub-sectors (electricity, telecommunications, financial sector, wholesale and retail, tourism etc.). Similarly, Kinoshita (2011) perceived capital inflow into the tradable sector as a positive stimulant to export performance which in the final consequence improves a balance of trade. As a threat for the downturn of GDP, chiefly in the post-communist countries, Mitra (2011) indicated capital inflows into bank and real-estate sectors and that might temporarily create price bubbles. By way of alternative, in the sample of 10 countries in the period 2000 – 2012 Bogumil (2014) established that FDI inflows into construction and real estate had a statistically significant positive impact on the real GDP growth. Nevertheless, it was not proved on the manufacturing sector due to absence of proxy of spill-over effects in the form of technology transfers from the FDI flows. Positive impact of FDI was also confirmed by Makiela, Wojciechowski, and Wach (2021) in the case of the Visegrad Group's sectors. Based on the study, there is transmission mechanism (represented by labour productivity growth, use of input factors and efficiency of the total factor productivity) through which FDI determines economic growth.

Ferragina and Pastore (2005) examined the structure of FDI on the case of Central and Eastern Europe. The first waves of FDI flow into the industries with a low value added and high labour endowment and help to enhance labour productivity. They both assume that FDI makes a faster convergence of value added per capita and its structure to the Western Countries. According to Velde and Xenogiani (2007) FDI increases skill and knowledge development in economics that are relatively well skill-endowed. Countries with a lower skill rate tend to specialize in low-skill intensive production, while those with a high skill endowment and thus more innovation potential prefer to specialize in the production with a higher value added. Jude and Silaghi (2016) are of the opinion that FDI has a positive effect in the long-run period on employment only if foreign affiliates are vertically integrated into the host economy via local suppliers. Such effects have been observed in the countries of the European Union.

As stated by Onaran and Stockhammer (2008), labour endowment through FDI and international trade help post-communist economies to become equal with Western Europe with regard to the standard of living. Similarly, Landesmann and Stehrer (2002), Landesmann (2003), Hunya and Geishecker (2005) see the export-orientated inflow of FDI as a fast way to be comparable to advanced members of the EU in terms of GDP per capita. Positive contribution of trade integration

to productivity growth in the case of Polish manufacturing sector was also examined by Parteka and Wolszczak-Derlacz (2013).

However, not all of the studies attribute positive macroeconomic development to FDI. For instance, Mencinger (2003) argues that FDI could force local (domestic) companies out of business through the lack of technological progress owing to weak linkages between foreign companies. Blaas and Lóránt (2005) report in the case of Hungary that the spill-over effect from foreign firms through linkages with the local sector does not appear to be strong enough to increase growth performance since multinational companies usually use their well-known foreign contractor). Hence, a side-effect of the FDI inflow might increase the risk of external imbalances.

Neither positive nor negative impacts of FDI were found by Castejón and Wörz (2011). In panel data regression a weak correlation between the FDI inflows and GDP growth was discovered. On the other hand, they pointed out that the former might have indirect positive effects on growth through export-orientated production.

In the matter of international trade, Egger and Stehrer (2003) believe that exports of intermediate goods may exert a positive impact on the wages of both skilled and unskilled workers. However, it is negative as for the exports of final goods on wages.

The concept of FDI inflow is associated with the assumption that foreign-owned capital will stimulate wages and productivity growth through higher capital intensity of labour, transfer of technologies, positive spill-over effects and connection to international trade chain as indicated by Kyaw and Macdonald (2009). Nevertheless, Mencinger (2003) is of the opinion that FDI can be realized only under low labour cost conditions. In addition, more than spill-over effects for the catching-up economy, FDI creates dual economy without limited positive impacts on economy.

Based on Burke and Epstein (2001), it is necessary to divide FDI effects into capital intensive and labour intensive industries. In the case of the latter there is a trend to relocate production to destinations with a lower wage level in order to take advantage of reduced labour costs. Conversely, in capital-intensive industries capital mobility is moderate due to unique labour force specialization, which has implications for the duration of FDI inflow effects. In addition, it tends to increase wage level in the long term.

3. Foreign investment and outflow of profit in central Europe and Baltic area

Since the Post-Communist economies launched the development strategy based on foreign capital inflow and emphasis on labour intensive production, inward FDI increased dramatically, which changed the structure of their economies, trade

patterns, outward-looking industry orientation as well as connections with Western Europe. The rising deficit on the primary income outflow became the sign of the capital inflow of foreign direct investment (Graph 1).

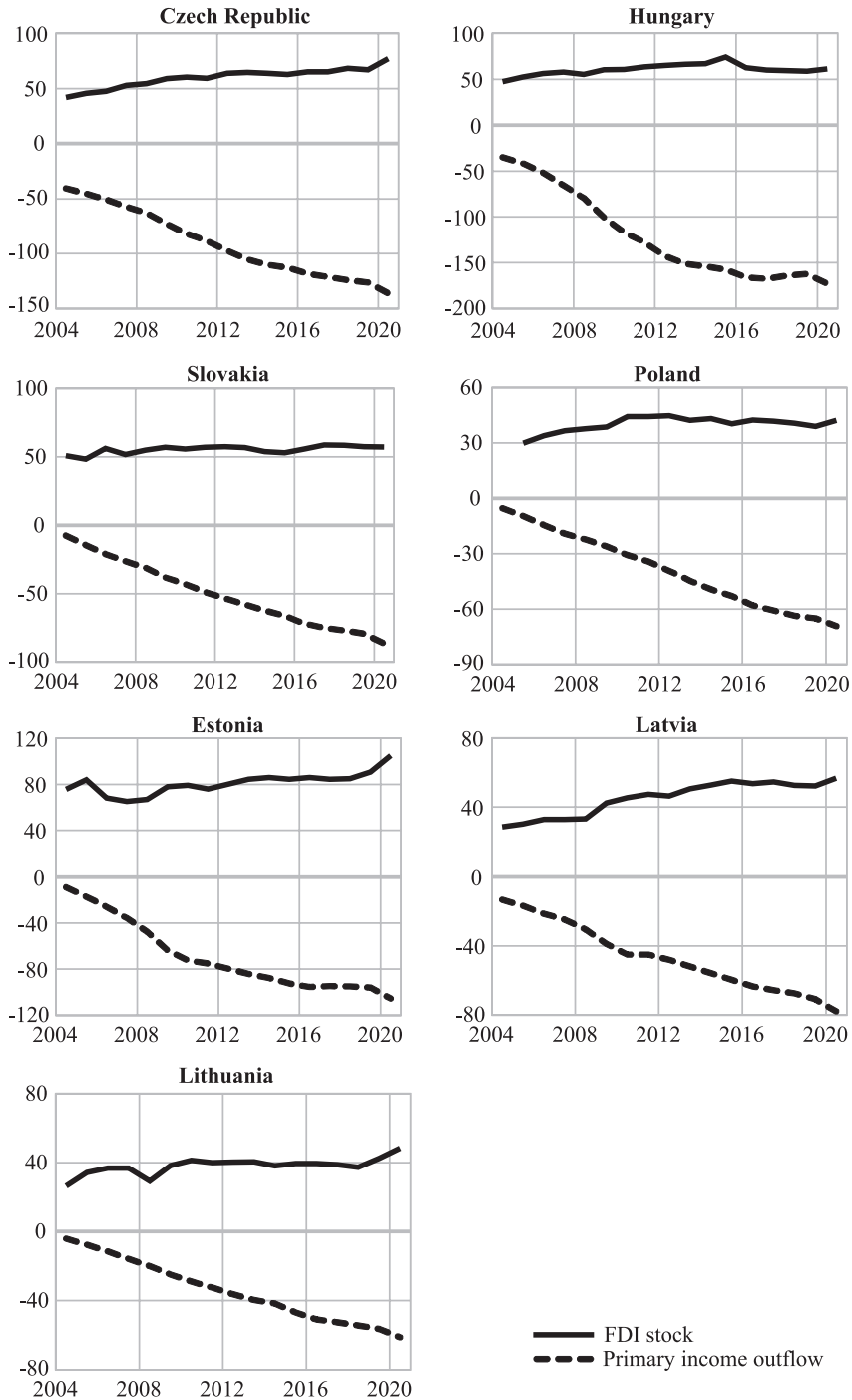
Post-Communist countries are, in general, characterized by a high inflow of foreign investments, of which the FDI has the largest share. Higher stocks of FDI in Central and Eastern Europe signify nothing less than a result of a lack of accumulation of capital.

The structure of FDI income in a number of ways shows the different phases of investment life-cycle. Investment income has been divided into dividends, reinvested earnings and, to a lesser extent, also interests. In the first phase of investment cycle, reinvested earnings usually play a crucial role. As it is close to its end, dividends take on significance. Data on dividend outflows from selected countries imply unbalanced development (Graph 2). A higher share of dividends in the Czech Republic, Slovakia or Estonia may specify the last phase of the investment cycle.

The balance of primary income is mainly related to the outflow of profits in the form of dividends. In this matter, however, methodical treatment is an important aspect. Apart from the dividends, the balance of primary income also includes reinvested earnings as a part of FDI. Reinvested earnings, nonetheless, are recorded as an outflow of funds on the current account and, at the same time, as an inflow on the financial account within foreign direct investments. In other words, the entire profit automatically enters into the investment income account regardless of whether the foreign company, in fact, makes a payment abroad (dividend payment; real outflow) or retains it for further development in the host country (reinvested earnings). Value added generated by foreign-owned companies (gross operating surplus) simultaneously creates primary income balance, which is the difference between the GDP and the Gross National Income (GNI). A part of this amount might be reinvested back, treated as a new FDI, and the rest flows out in the form of dividends abroad. The structure of primary income and its decomposition can be seen in Graph 3.

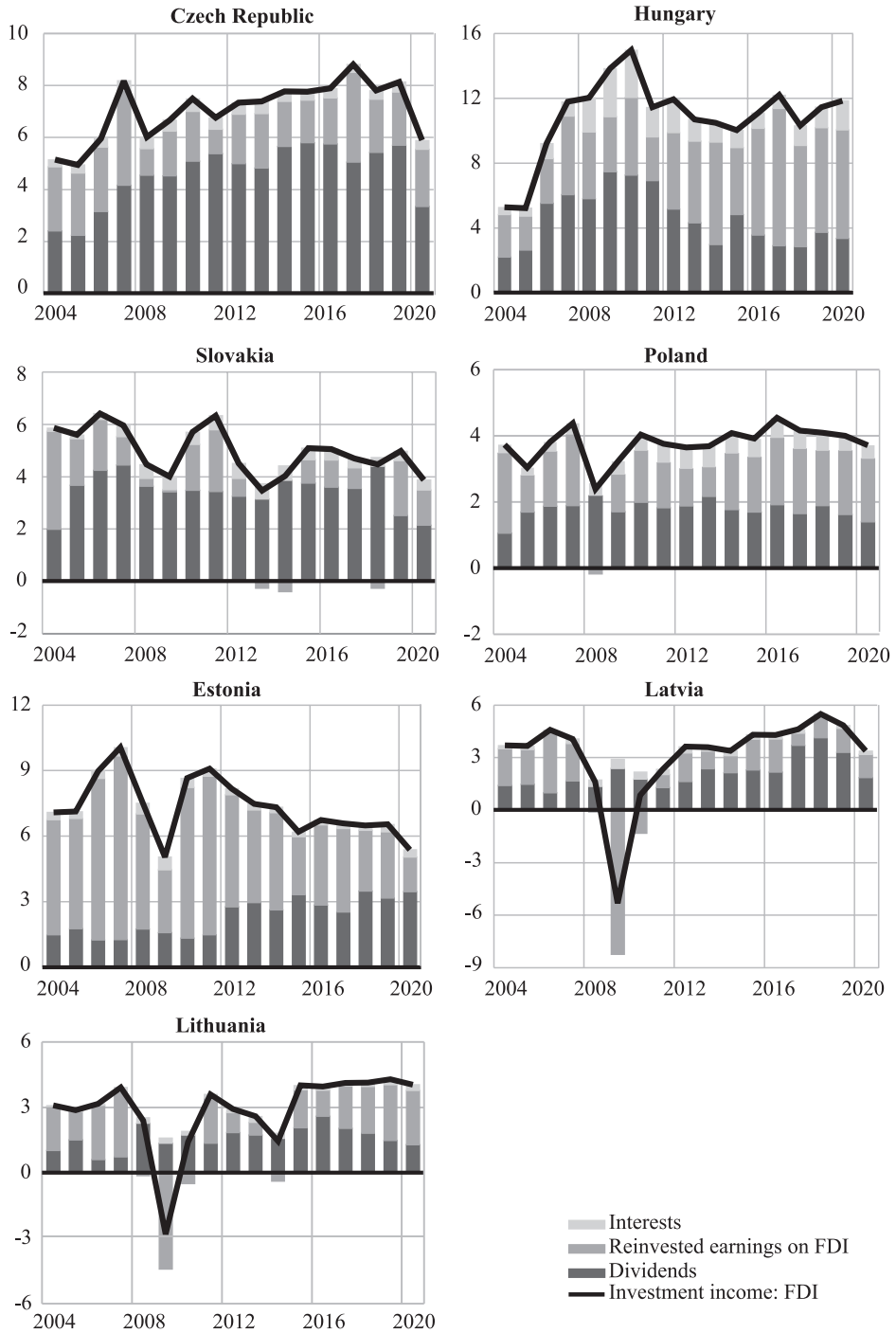
Lipseý (2006) or Bogumil (2014) declared that a high outflow of dividends may be also determined by the structure of FDI and a high share of investments flowing to above-average profit sectors (financial services, manufacturing). In the Czech Republic and Hungary the share of the above mentioned profitable sectors is approximately 60% of the total FDI, more than 50% of the total FDI is reached in the case of Latvia and Slovakia. The remaining countries (Hungary, Estonia and Lithuania) share of profit sector accounts is less than 50% of the total FDI (Graph 4). Poland is also the country with the lowest share of FDI stock to GDP.

The FDI inflow to Post-Communist countries seems to have supported the development of the export industry and laid the foundation for future growth. Newly created capacities with the participation of foreign capital were largely export-oriented. After the initially increased demand of realized investments for

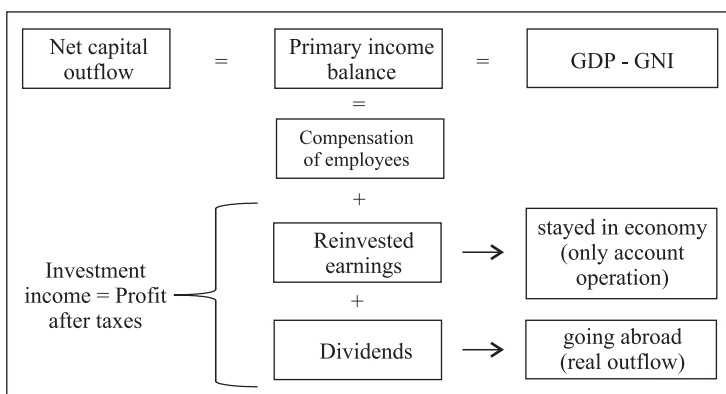

Graph 1. Relationship between the accumulated stock of FDI and the outflow of primary income in selected Central and Eastern European economies (% of GDP)

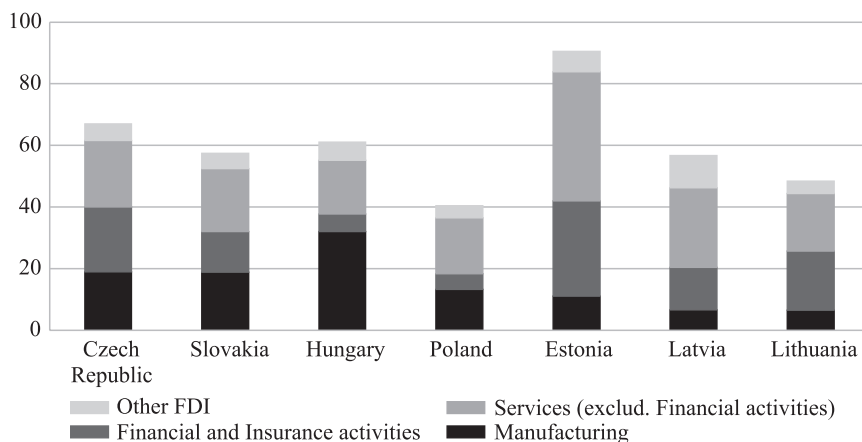
Source: Czech National Bank, National Bank of Slovakia, Hungarian National Bank, National Bank of Poland, Bank of Estonia, Bank of Latvia, Bank of Lithuania, Eurostat

Graph 2. Breakdown of Direct Investment Income of non-residents in % of GDP in the case of the Visegrad Group and Baltic countries
Source: Eurostat

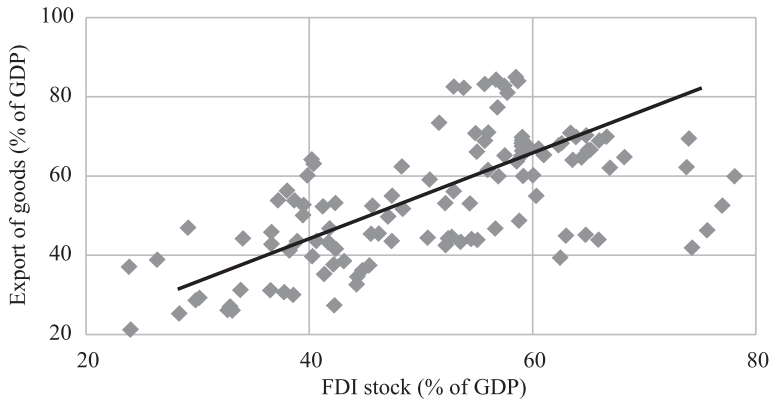
Graph 3. Methodological aspect of the outflow of capital
 Note: For the sake of simplicity interests are not included
 Source: Authors' own – based on the Balance of Payments and International Investment Position Manual

Graph 4. Sectoral Breakdown of FDI in selected countries – inward position at the end of 2020 (in % of GDP)

Source: Czech National Bank, National Bank of Slovakia, Hungarian National Bank, National Bank of Poland, Bank of Estonia, Bank of Latvia, Bank of Lithuania

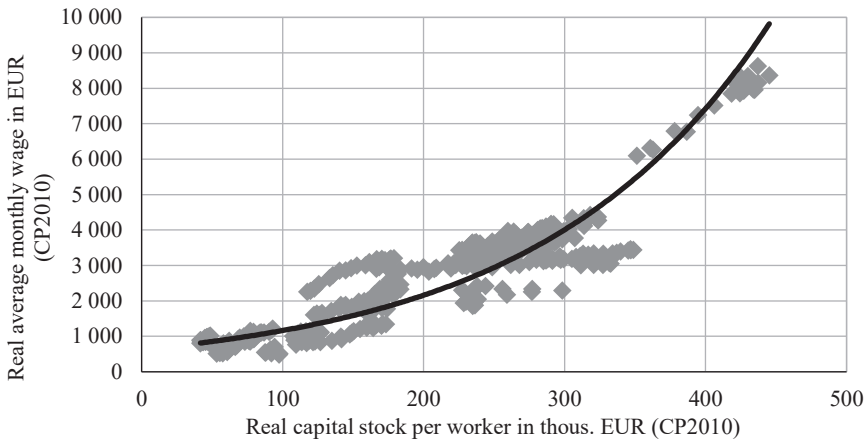
the import of technologies, their export potential prevailed (Ministry of Finance of the CR 2018). As is apparent from the case of the Visegrad Group and Baltic area (Graph 5), higher FDI stock is mostly associated with greater openness and export orientation. In parallel, surplus on the balance of goods has been reached. At the time of the initial FDI inflow the trade balance deficit is reached, but in the following-up stages there is trade balance surplus in the extent of dividend outflow, ceteris paribus.

Graph 5. Cross-sectional relationship between FDI stock and export of goods to GDP in the Visegrad Group and Baltic countries

Source: Eurostat

Apart from export orientation, there is also a pattern from cross-sectional relationship between capital intensity and average real wage (Graph 6). Growth of capital stock is connected with a higher real wage per worker. Economies with higher capital endowment (Western Europe) reach a higher standard of living.

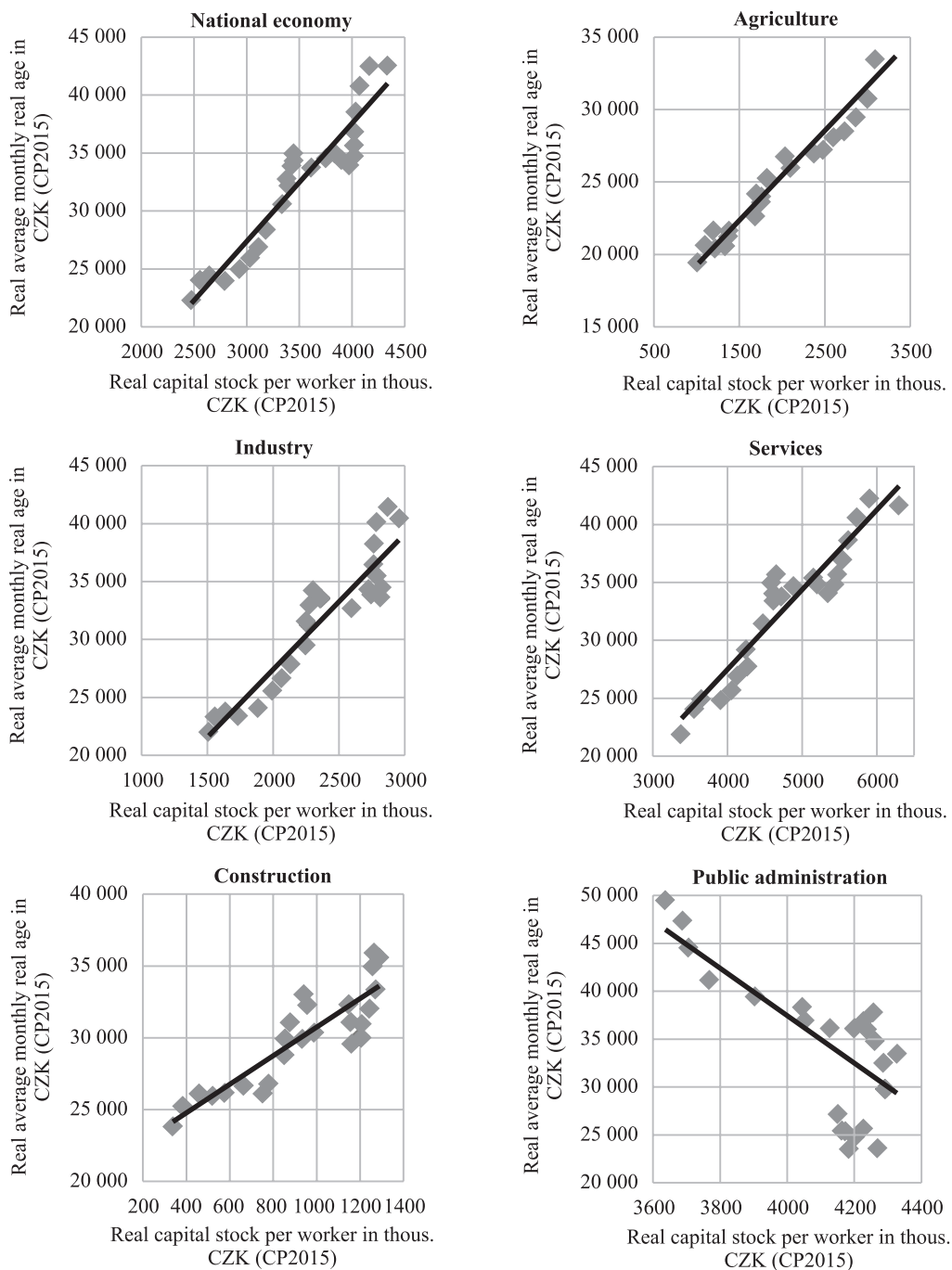

Graph 6. Cross-sectional relationship between capital intensity of labour and wage in the EU

Note: Sample includes 22 EU member states between 1996-2020

Source: Eurostat

The structure of FDI itself also determines compensation of employees in the economy. Higher profitability in manufacturing and services (related to capital inflow into those sectors) stimulates real wages. In the case of the Czech Republic's sectoral view, steep slope is evident in industry and service sectors whereas moderate slope in agriculture and construction (Graph 7). There is even a negative

Graph7. Relationship between capital intensity and wages in the Czech Republic – sectoral view
 Source: Czech Statistical Office

correlation between wages and capital intensity in public administration. In reality, the relationship is ambiguous. Higher capital intensity of government employees might increase value added of this sector, yet wages of public officials closely reflect wage level in the economy. So the impact of higher value added given by stronger capital intensity on aggregate wage level is likely to be delayed and diminished. Additionally, the public sector in Post-Communist countries historically owned an excessive amount of capital, which had not been used effectively. During the process of the privatization of public assets, labour productivity in the government sector had been increasing.

4. Data and model specifications

To estimate the impact of dividend outflow and capital intensity of labour on real wages, a panel data regression model is used, taking into account individual influences within the model. To choose between fixed and random effects, the Hausman test with a zero hypothesis of the non-correlation of individual influences with each of the explanatory variables is applied. Under the zero hypotheses both random and fixed effect estimators are consistent, however, only random effect estimator is efficient. Rejection of the zero hypotheses suggests inconsistency of a random effect estimator, while fixed effects are consistent. All the presented panel regression models use random-effects based on the result of the Hausman test.

Panel regression model of real capital stock per employee and dividend outflow with intercept α captures specific random effect and with vectors of other explanatory variables X influencing real average wage has the following form:

$$wage_{i,t} = \alpha_i + \beta capital_{i,t} + \gamma wage_{i,t-1} + \gamma X_{i,t} + \varepsilon_{i,t}; t = 1, \dots, T; i = 1, \dots, N. \quad (1)$$

To remove the autocorrelation of residuals, a lagged real average wage (deflated by GDP deflator) was included in the model. The variables were selected from a large set of macroeconomic aggregates with the strongest relationship to the development of real wages. Other explanatory variables incorporate real capital stock per employed person (deflated by GDP deflator), debit primary income from a balance of payment, index of economic freedom, government debt and revenue and consumer price index. Data have been available since 1995 until 2020 on a yearly basis and downloaded from the Eurostat database. The quality of the institutional environment is expressed by the Heritage Foundation's Economic Freedom Index (2021). All the data are differentiated to ensure a time series stationarity. The stationarity test of the input variables is shown in Table 1.

Table 1. Fischer-ADF unit root tests

variable	abr.	European Post-Communist countries	Western Europe countries
realaveragecompensationsofemployees	wage	25.141**	86.028***
realcapitalstock per employed person	capital	49.987***	74.691***
outflowofprimaryincome (% of GDP)	primary	78.805***	83.577***
index ofeconomicfreedom	freedom	66.170***	77.779***
governmentdebt (% of GDP)	gov_debt	48.922***	56.833***
governmentrevenue (% of GDP)	gov_rev	75.026***	94.287***
consumerprice index	CPI	35.081***	47.368***

Note: Fischer-ADF is augmented Dickey-Fuller statistic under the null of unit root (*, **, *** denote rejection of the null at 10%, 5% and 1% level of significance, respectively).

Source: Authors' own

Countries have been divided into two groups: European Post-Communist countries and Western Europe countries because primary income outflow is particularly characteristic of the European Post-Communist countries. The list of incorporated countries is shown in Table 2. For each group of countries 6 models are estimated with the successive addition of explanatory variables.

Table 2. Distribution of countries

European Post-Communist countries	Western European countries	
Czech Republic	Belgium	Luxembourg
Hungary	Denmark	Netherlands
Poland	Germany	Austria
Slovakia	Ireland	Portugal
Estonia	Greece	Finland
Latvia	France	Sweden
Lithuania	Italy	United Kingdom
	Cyprus	

Source: Authors' own

5. Results

In the case of European Post-Communist countries, the following conclusions can be reached. Real capital stock per employed person is statistically the most robust variable in every model, which is in line with the assumption that increasing the capital stock per employed person increases their wage.

The outflow of dividends has no impact on real wages across all models, thus a wider definition of primary income outflow has been used. One-year delay is applied because wage dynamics in non-residents corporations is partly set up as a reaction to a company's profit from the previous period (Strifler 2018). The coefficient on primary income outflow (one year delay) is significant; in this case growth of the reinvested profit of foreign-owned companies positively stimulates domestic real wages. Similarly, a higher rate of economic freedom contributes to higher wages as Post-Communist countries converge to Western Europe institutions.

The negative impact on the dynamics of real wages is represented by the size of government debt. A relatively strong effect might be the result of a short period of repayments and a lower trust of investor to Central and Eastern Europe. Similarly, the increase of government revenues counteracts the growth of wages as higher tax rates reduce economic performance, which is associated with the decline of work motivation. People are likely to be less willing to contribute to public funds compared to Western Europe. It might be a result of previous experience with central planning economy and general distrust towards public transfers. As a factor on the supply side of the economy, inflation contracts real wages. The results of the panel regression for European Post-Communist countries are shown in Table 3.

Table 3. Determinants of compensations of employees in European Post-Communist countries

Endogenousvariable: wage												
	1		2		3		4		5		6	
intercept	0,854		0,806		1,266		1,826		1,710		1,321	
	[0.428]	**	[0.421]	**	[0.417]	***	[0.555]	***	[0.384]	***	[0.418]	***
capital	0,336		0,289		0,321		0,274		0,238		0,293	
	[0.101]	***	[0.102]	**	[0.096]	***	[0.100]	***	[0.079]	***	[0.096]	***
primary (-1)	0,484		0,453		0,277		0,491				0,328	
	[0.196]	**	[0.193]	**	[0.188]		[0.187]	**			[0.187]	*
freedom			0,334		0,296		0,255				0,284	
			[0.169]	*	[0.159]	*	[0.173]				[0.166]	*
gov_debt					-0,271				-0,332		-0,270	
					[0.078]	***			[0.073]	***	[0.077]	***
gov_rev (-2)							-0,574		-0,523		-0,561	
							[0.247]	**	[0.223]	**	[0.239]	**
CPI (-1)							-0,320					
							[0.123]	**				
wage (-1)	0,383		0,378		0,377		0,455		0,406		0,379	
	[0.090]	***	[0.089]	***	[0.083]	***	[0.095]	***	[0.077]	***	[0.083]	***

cont. Table 3

Effects	random		random		random		random		random		random	
Countries	7		7		7		7		7		7	
Observations	120		120		120		118		135		118	
Adj, R-squared	0,31	***	0,33	***	0,41	***	0,40	***	0,40	***	0,43	***
D-W stat	2,13		2,15		2,22		2,20		2,28		2,14	
Hausman test	3,34		3,81		4,68		3,88		7,21		4,75	
Theil	0,41		0,39		0,36		0,35		0,35		0,34	
RMSE	3,22		3,15		2,95		2,90		3,04		2,88	

Note: Estimates of the coefficients with standard errors are given in parenthesis. Adj. R-squared denotes the adjusted coefficient of determination. The level of significance of Adj. R-squared represents a p-value for an F-test under the null of slope coefficients equal to 0. D-W stat is the Durbin-Watson statistic.

RMSE is a root mean square error. Theil is Theil inequality coefficient

(* , ** , *** denote rejection of the null at 10%, 5% and 1% level of significance, respectively).

Source: Authors' own

Western, and capital-rich Europe, stands predominantly in the “capital donor” position. Therefore, unlike in the Post-Communist countries, the coefficient on primary income outflow was strongly insignificant within all the models in Table 4. Hence, they are no longer part of the presented estimates. Panel regressions use similar variables as in the case of Central and Eastern Europe. Also in this instance the most statistically significant is capital stock and it is the main determinant of real wages. All models demonstrate similar results of statistical tests which indicate stability of the variables used. In this sphere, capital endowment has a stronger effect on real wages than in Central and Eastern Europe. Despite the fact that the law of diminishing marginal productivity of capital should signify a lower real wage, economies of scale are likely to prevail as well as the possibility of agglomeration effects and deepening of the division of labour (Krugman, 1991). It may be also a result of a better infrastructure, which helps to spread capital endowment to other regions (Younis, 2014).

In the case of government debt and revenue, there are the same negative effects with regard to real wages as in Central and Eastern Europe. However, negative contribution of tax increase is weaker in Western Europe, it being indicative of higher satisfaction with public services. The list of the analysed countries also includes Sweden and Finland, both known for a high share of the redistribution of income.

An insignificant variable in all the regressions is an indicator of economic freedom. By way of explanation, Western countries have a solid level of freedom and any changes in high levels have a marginal impact on real wages. The results are shown in Table 4.

Table 4. Determinants of compensations of employees in Western Europe countries

Endogenousvariable: wage										
	1		2		3		4		5	
intercept	0.350		0.397		0.404		0.585		0.396	
	[0.143]	**	[0.132]	***	[0.142]	***	[0.142]	***	[0.148]	***
capital	0.405		0.399		0.398		0.361		0.400	
	[0.045]	***	[0.044]	***	[0.046]	***	[0.045]	***	[0.046]	***
gov_debt			-0.046		-0.045		-0.046		-0.044	
			[0.019]	**	[0.019]	**	[0.019]	**	[0.020]	**
gov_rev (-1)					-0.241		-0.312		-0.243	
					[0.108]	**	[0.107]	***	[0.109]	***
freedom									0.018	
									[0.050]	
Effects	random		random		random		random		random	
Countries	15		15		15		15		15	
Observations	356		356		337		324		324	
Adj, R-squared	0.21	***	0.23	***	0.23	***	0.24	***	0.22	***
D-W stat	1.64		1.69		1.65		1.76		1.66	
Hausman test	0.28		2.08		2.11		2.48		2.21	
Theil	0.51		0.50		0.50		0.50		0.50	
RMSE	1.81		1.81		1.79		1.74		1.79	

Note: Estimates of the coefficients with standard errors are given in parenthesis. Adj. R-squared denotes the adjusted coefficient of determination. The level of significance of Adj. R-squared represents p-value for an F-test under the null of slope coefficients equal to 0. D-W stat is the Durbin-Watson statistic. RMSE is a root mean square error. Theil is Theil inequality coefficient (*, **, *** denote rejection of the null at 10%, 5% and 1% level of significance, respectively).

Source: Authors' own

5. Conclusion

The outflow of dividends generated by FDI to their owners abroad is a subject of discussion in many Post-Communist countries, not only from the balance of primary income point of view. Dividend outflows are usually associated with losses for economies, which leads to a lower wealth in society.

The study focused on identifying the benefits and costs of FDI within the whole life-cycle, including the final phases, accompanied by dividend withdrawals. The main goal was to investigate the existence and the extent of beneficial effects of FDI as well as consecutive dividend outflow. Specifically, the common narrative attributed to the negative impact of the dividend outflow on the host economy was explored in comparison to the outflow being a natural result of prior investments and

bearing no significant negative consequences. First, a substantially positive effect of higher capital per worker caused by FDI on a real average wage was confirmed. International shifts of capital and labour help to reveal comparative advantages and to deepen a division of labour with a higher level of factors of production specialization.

Second, based on panel data regression of seven Post-Communist economies it can be concluded that the outflow of dividends does not have a negative impact on real wages. The only visible result of FDI is the increase of compensation of employees. The inflow of capital to the Central and Eastern Europe also benefits the domestic labour force whose labour productivity and ultimately real wages increase owing to higher capital intensity. The outflow of income from FDI is nothing else than a consequence of the previous inflow of foreign capital.

Thus, a deficit of primary income which has become synonymous with the outflow of earnings should be viewed as a profit from the newly created value produced by foreign entities. Foreign companies generating profit are not in conflict with the increase of the average compensation of an employee. On the contrary, favourable economic conditions for capital investments, both domestic and foreign, create opportunities for labour force and the rest of the economy.

Foreign investments have significantly accelerated the transformation process of the Post-Communist economies. Production procedures and the know-how of foreign countries stimulated the value added of the Post-Communist economies, at the same time leading to higher involvement of domestic companies in international supply chains.

References

- AIZENMAN, J. | SUSHKO, V. (2011), Capital flow types, external financing needs and industrial growth: 99 countries, 1991-2007. In: National Bureau of Economic Research. Working Paper. 17228, 30. <http://www.nber.org/papers/w17228> (accessed: 31.05.2022).
- AYKUT, D. | SAYEK, S. (2007), The role of the sectoral composition of foreign direct investment on growth. In: Piscitello, L. | Santangelo, G. D. (eds.), *Do multinationals feed local development and growth?* Amsterdam, 35-59.
- BLAAS, W. | LÓRÁNT, K. (2005), Current account as a structural weakness of the new EU members. 9th Workshop of the research network *Alternative Macroeconomic Policies*. Berlin, 23.
- BOGUMIL, P. (2014), Composition of capital inflows to Central and Eastern Europe (CEE) – is Poland different? In: *ECFIN Country Focus*. 11(8), 1-9.
- BURKE, J. | EPSTEIN, G. (2001), Threat effects and the internationalization of production. In: *Political Economy Research Institute. Working Paper*. 15, 1-49.
- CAZZAVILLAN, G. | OLSZEWSKI, K. (2012), Interaction between foreign financial services and foreign direct investment in Transition Economies: An empirical analysis with focus on the manufacturing sector. In: *Research in Economics*. 66(4), 305-319.

- CASTEJÓN, C. F. | WÖRZ, J. (2011), Good or bad? The influence of FDI on productivity growth: An industry-level analysis. In: *Journal of International Trade & Economic Development*. 20(3), 293-328.
- CNB (2021), Balance of payments statistics. Czech National Bank, Prague.
- Confederation of Industry (2017), Reakce na studii ÚV – “Analýza odlivů zisků: Důsledky pro českou ekonomiku anávrhyopatření”. Confederation of Industry of the Czech Republic, Prague, 20.
- CZSO (2021), National accounts. Czech Statistical Office, Prague.
- DOYTC, N. | EREN, M. (2012), Institutional Determinants of Sectoral FDI in Eastern European and Central Asian Countries: The Role of Investment Climate and Democracy. In: *Emerging Markets Finance & Trade*. 48(4), 14-32.
- EGGER, P. | STEHRER, R. (2003), International Outsourcing and the Skill-Specific Wage Bill in Eastern Europe. In: *The World Economy*. 26(1), 61-72.
- EestiPank (2022). International investment position. Bank of Estonia, Tallinn.
- European Commission (2016), The Macroeconomic Imbalance Procedure: Rationale, Process, Application: A Compendium. In: *Economic and Financial Affairs*. Institutional Paper 039, 132.
- Eurostat (2021), Complete database. Eurostat, Brussel.
- FERRAGINA, A. M. | PASTORE, F. (2005), Factor Endowment and Market Size in EU-CEE Trade: Would Human Capital Change Actual Quality Trade Patterns? In: *Eastern European Economics*. 43(1), 5-33.
- FIDRMUC, J. | MARTIN, R. (2011), FDI, trade and growth in CESEE countries. In: *ONB Focus on European Economic Integration*. Q1/2011, 70-89.
- Government of the Czech Republic (2016), Analýza odlivů zisků: Důsledky pro českou ekonomiku a návrhyopatření. Prague.
- Heritage Foundation (2021), Index of Economic Freedom. Heritage, Washington, D.C.
- HNB (2021), Foreign Direct Investments. Hungarian National Bank, Budapest.
- HUNYA, G. | GEISHECKER, I. (2005), Employment Effects of Foreign Direct Investment in Central and Eastern Europe. In: *The Vienna Institute for International Economic Studies*. Research Report no. 321, 33. In: <https://wiiw.ac.at/employment-effects-of-foreign-direct-investment-in-central-and-eastern-europe-dlp-348.pdf> (accessed: 31.05.2022).
- JUDE, C. | SILAGHI, M. I. P. (2016), Employment effects of foreign direct investment: New Evidence from Central and Eastern European countries. In: *International Economics*. 145, 32-49.
- KINOSHITA, Y. (2011), Sectoral composition of foreign direct investment and external vulnerability in Eastern Europe. In: *IMF Working Paper* no. 11/123, 30. In: <https://www.imf.org/-/media/Websites/IMF/imported-full-text-pdf/external/pubs/ft/wp/2011/wp11123.ashx> (accessed: 31.05.2022).
- KOLSTAD, I. | VILLANGER, E. (2008), Determinants of foreign direct investment in services. In: *European Journal of Political Economy*. 24(2), 518-533.
- KRUGMAN, P. (1991), Increasing Returns and Economic Geography. In: *Journal of Political Economy*. 99(3), 483-499.
- KYAW, K. S. | MACDONALD, R. (2009), Capital Flows and Growth in Developing Countries: A Dynamic Panel Data Analysis. In: *Oxford Development Studies*. 37(2), 101-122.
- LANDESMANN, M. (2003), Structural change, convergence and specialization in the EU Accession Countries. In: *The Vienna Institute for International Economic Studies*. Structural Report 2003 on Central and Eastern Europe. 1, 1-26. In: <https://wiiw.ac.at/structural-change-convergence-and-specialization-in-the-eu-accession-countries-dlp-1613.pdf> (accessed: 27.05.2022).
- LANDESMANN, M. | STEHRER, R. (2002), The CEECs in the Enlarged Europe: Convergence Patterns, Specialization and Labour Market Implications. In: *The Vienna Institute for International Economic Studies*. Research Report no. 286, 51. In: <https://wiiw.ac.at/the-ceecs-in-the-enlarged-europe-convergence-patterns-specialization-and-labour-market-implications-dlp-212.pdf> (accessed: 27.05.2022).
- Latvijas Banka (2022), Direct Investment. Bank of Latvia, Riga.

- LEFILLEUR, J. | MAUREL, M. (2010), Inter- and intra-industry linkages as a determinant of FDI in Central and Eastern Europe. In: *Economic Systems*. 34(3), 309-330.
- Lietuvos Bankas (2022), Direct investments statistics. Bank of Lithuania, Vilnius.
- LIPSEY, R. E. (2006), Measuring the Impacts of FDI in Central and Eastern Europe. In: National Bureau of Economic Research. Working Paper no. 12808, 28. In: https://www.nber.org/system/files/working_papers/w12808/w12808.pdf (accessed: 31.05.2022).
- MAKIELA, K. | WOJCIECHOWSKI, L. | WACH, K. (2021), Effectiveness of FDI, technological gap and sectoral level productivity in the Visegrad Group. In: *Technological and Economic Development of Economy*, 27(1), 149-174.
- MENCINGER, J. (2003), Does foreign direct investment always enhance economic growth? In: *Kyklos*. 56(4), 491-508.
- MF CR (2018), Macroeconomic Forecast of the Czech Republic. Ministry of Finance of the Czech Republic. April.
- MITRA, P. (2011), Capital flows to EU new member states: Does sector destination matter? In: IMF Working Paper no. 11/67, 28. In: https://www.imf.org/-/media/Websites/IMF/imported-full-text-pdf/external/pubs/ft/wp/2011/_wp1167.ashx (accessed: 31.05.2022).
- NBP (2021), Foreign Direct Investment in Poland. National Bank of Poland, Warsaw.
- NBS (2021), Foreign Direct Investments. National Bank of Slovakia, Bratislava.
- ONARAN, Ö. | STOCKHAMMER, E. (2008), The effect of FDI and foreign trade on wages in the Central and Eastern European Countries in the post-transition era: A sectoral analysis for the manufacturing industry. In: *Structural Change and Economic Dynamics*. 19(1), 66-80.
- PARTEKA, A. | WOLSZCZAK-DERLACZ, J. (2013), The impact of trade integration with the EU on productivity in a post-transition economy. The case of Polish manufacturing sectors. In: *Emerging Markets Finance and Trade*. 49(2), 84-104.
- RAMSAMY, B. | YEUNG, M. (2007), The Determinants of Foreign Direct Investment in Services. In: *World Economy*. 33(4), 573-596.
- STRIFLER, M. (2018), Profit sharing and firm profitability: The differential impact of underlying firm profitability on the wage-profit elasticity. In: *Journal of Participation and Employee Ownership*. 1(2/3), 191-220.
- YOUNIS, F. (2014), Significance of Infrastructure Investment for Economic Growth. In: Munich Personal RePEc Archive. Working paper no. 72659, 35. In: https://mpra.ub.uni-muenchen.de/72659/1/MPRA_paper_72659.pdf (accessed: 24.05.2022).
- VELDE, D. W. | XENOBIANI, T. (2007), Foreign Direct Investment and International Skill Inequality. In: *Oxford Development Studies*. 35(1), 83-104.
- WALCH, J. P. | YU, J. (2010), Determinants of Foreign Direct Investment: A Sectoral and Institutional Approach. In: IMF Working Papers. (187), 27. In: <https://www.library.imf.org/downloadpdf/journals/001/2010/187/001.2010.issue-187-en.xml> (accessed: 20.05.2022).

DOI: 10.31648/pw.9705

ZBIGNIEW KLIMIUK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8555-3522>

The Institute of Labor and Social Studies

UWARUNKOWANIA ROZWOJU STOSUNKÓW FINANSOWO-KREDYTOWYCH KRAJÓW BŁOKU RADZIECKIEGO Z ZACHODEM W LATACH 80. XX WIEKU

Determinants of the development of financial-credit relations between Soviet bloc countries and the West in the 1980s

ABSTRACT: Economic relations between Comecon countries led by the Soviet Union (communist bloc) and OECD countries (Western Europe, the USA, Canada and Japan) in the 1980s were characterized by deep stagnation in all areas of mutual cooperation. This was due to many negative factors interconnected in a short time. They were very diverse in terms of nature, range and durability of impact. The article contains an analysis of the development of the financial and credit relations of the Soviet bloc countries with the West in the 1980s in the existing political and economic conditions of East-West relations. The financial and credit dependence of the socialist countries was very clear and intense at that time. Its elimination or reduction as a result of the development of connections in other directions was only partially possible. Its negative impact also covered areas vital for individual economies. In addition, it was of a long-term nature, which made this type of dependence useful as an economic instrument for political purposes, both in the aspect of short-term and long-term pressure on the implementation of political intentions. When analyzing the entirety of East-West economic contacts, one cannot omit the problem of the debt of the Comecon countries, which largely determines the development of all areas of cooperation. In the 1980s, in Comecon-OECD credit relations, two trends clearly intersected: negative and positive. A negative trend was manifested in the increase in debt burdening the economies of many Central and Eastern European countries. This was caused by an increase in payment liabilities for servicing debts resulting from the postponement of loan repayment dates.

KEYWORDS: Comecon and OECD countries, trade relations, balance of payments and trade, financial and credit relations, debt of the communist bloc countries, debt repayment, credit blockade, economic restrictions, debt restructuring, payment obligations

Wstęp

Stosunki gospodarcze między krajami RWPG na czele ze Związkiem Radzieckim (blok komunistyczny) a krajami OECD (Europa Zachodnia, USA i Kanada oraz Japonia) w latach 80. XX w. charakteryzowały się głęboką stagnacją we wszystkich dziedzinach wzajemnej współpracy. Złożyło się na to wiele powiązanych ze sobą w krótkim czasie negatywnych czynników. Były one bardzo różnorodne pod względem charakteru, zasięgu oraz trwałości oddziaływania (Siebert 1999, 34-78). W stopniu najbardziej skumulowanym ujawniły się one na przełomie lat 70. i 80., ale dodatkowe utrudnienia pojawiły się także w połowie lat 80., chociaż miały już znacznie węższy zasięg oddziaływania (Fallenbuchl 1980, 280-304). Podstawowym czynnikiem negatywnie wpływającym było pogorszenie się politycznej atmosfery w kontaktach Wschód-Zachód, a w szczególności między USA i ZSRR. W rezultacie przyniosło ono zastosowanie przez kraje OECD ostrych dyskryminacji w wymianie z krajami socjalistycznymi (Bayard | Pelzman | Perez-Lopez 1983, 73-87). W zakresie czynników ekonomicznych na pierwszy plan wysunęły się implikacje wynikające z załamania się (na początku dekady) koniunktury gospodarczej w krajach kapitalistycznych. Polityka protekcjonizmu doprowadziła do utrudnienia dostępu towarów wytworzonych w krajach Europy Środkowo-Wschodniej do rynków krajów zachodnich. Dodatkowo, proces rozwoju współpracy gospodarczej był hamowany przez trudną sytuację wewnętrzną krajów RWPG, na którą składało się: zadłużenie dewizowe, luka technologiczna, presja rynku wewnętrznego oraz przestarzała struktura towarowa eksportu krajów bloku komunistycznego. Powyższy splot uwarunkowań oraz głębokość zmian i procesów zachodzących w gospodarce światowej w znacznym stopniu wpłynęły na ograniczenie podstawowej dziedziny współpracy Wschód-Zachód, tj. wymiany towarowej (Niewinowski 1985, 91-102). Rozwój tej wymiany był na ogół funkcją możliwości eksportowych RWPG, które limitowały w sposób zasadniczy import z Zachodu. O rozmiarach, a w dużej mierze także o strukturze eksportu na rynki zachodnie, decydowały dotychczas głównie względy bilansowe poszczególnych krótkoterminowych programów gospodarczych. Ograniczony był natomiast wpływ planowania i programowania długookresowego oraz mechanizmów stymulujących eksport, jako działań na rzecz penetracji rynków zagranicznych. W tych warunkach znaczenie eksportu w rozwoju społeczno-gospodarczym krajów RWPG sprowadzało się do oddziaływania na ten rozwój w sposób pośredni, tj. poprzez dostarczanie dewiz na sfinansowanie zakupów importowych w obrotach z krajami kapitalistycznymi.

Głównym partnerem Zachodu w stosunkach handlowych i finansowo-kredytowych z krajami kapitalistycznymi był w tym czasie Związek Radziecki. W 1971 r. na ZSRR przypadało 35% udziału w ogólnych obrotach handlowych Wschód-Zachód, w 1981 r. udział ten wzrósł do poziomu aż 55%. Kraj ten 32% swego eksportu kierował do państw OECD. Inne kraje RWPG charakteryzowały się także

(poza Bułgarią) stosunkowo wysokim udziałem eksportu do krajów zachodnich w ogólnej kwocie wywozu (np. w przypadku Węgier wynosił on 33%). Dla ZSRR handel zagraniczny miał dużo mniejsze znaczenie w ogólnej działalności gospodarczej niż w przypadku uprzemysłowionych krajów zachodnich (Schönfeld 1973, 837-847). Obroty handlu zagranicznego ZSRR wynosiły ok. 5% dochodu narodowego, podczas gdy np. w RFN przekroczyły w tym czasie poziom 20%. Handel sowiecki z krajami uprzemysłowionymi (z wyjątkiem Finlandii) polegał w tym okresie na prostych zakupach, za które płacono gotówką, kredytem lub bezpośrednią wymianą jednego towaru na drugi (np. Pepsi-Cola za alkohol). Wchodziły jeszcze w rachubę umowy o współpracy przemysłowej, w ramach których firmy zagraniczne brały udział w budowie lub eksploatacji fabryk w Związku Radzieckim (Becker 1983, 17-54). W tych ostatnich przypadkach płatności były dokonywane w postaci eksportu produkcji pochodzącej z nowych zakładów. Natomiast handel z Finlandią, która nie miała w tym czasie waluty wymiennej, odbywał się na podstawie dwustronnych porozumień rozliczeniowych, podobnie jak handel sowiecki z partnerami z krajów RWPG. W latach 70. i 80. Związek Radziecki w dużym stopniu polegał na różnego rodzaju eksporcie paliw, aby otrzymać dochody w walutach wymiennych, a zachodni partnerzy uważali ZSRR za niezwykle niezawodnego dostawcę ropy naftowej i gazu ziemnego. W latach 80. Związek Radziecki przyznał pierwszeństwo i priorytet w polityce energetycznej gazowi, węglowi i energii jądrowej, aby uwolnić więcej rezerw ropy naftowej na eksport. Było to konieczne ze względu na wyższe koszty produkcji i straty w walutach wymiennych wynikające ze spadku światowych cen ropy naftowej. Czynniki te stymulowały również zwiększenie wydobycia gazu ziemnego na użytek krajowy oraz na eksport. W latach 1970-1986 eksport gazu ziemnego wzrósł z 1% do 15% całkowitego sowieckiego eksportu na Zachód. Z powodu gorszej jakości towarów sowieckich Związkowi Radzieckiemu nie udało się zwiększyć eksportu wyrobów przemysłowych (Smith 1987, 89-96). W 1987 r. tylko 18% sowieckich wyrobów spełniało standardy techniczne. W 1986 r. mniej niż 5% sowieckiego eksportu na Zachód stanowiły maszyny. Pozostały radziecki eksport produktów niepaliwowych obejmował w latach 80. drewno, eksportowane głównie do Japonii, oraz chemikalia, których eksport znacznie wzrósł w latach 1984-1985.

Artykuł powstał na bazie studiów literaturowych i statystycznych. Zastosowano w trakcie jego redagowania monograficzną metodę badawczą. Teza opracowania jest następująca: w ówczesnych uwarunkowaniach politycznych i ekonomicznych stosunków Wschód-Zachód zależność finansowo-kredytowa była wyraźnie występującą i dominującą formą zależności ekonomicznej krajów socjalistycznych. Jej wyeliminowanie lub zmniejszenie w wyniku rozwoju powiązań na innych kierunkach było możliwe jedynie częściowo. Negatywne jej oddziaływanie obejmowało również ważne dziedziny dla poszczególnych gospodarek. Ponadto miała ona długotrwały charakter, co powodowało, iż ten typ zależności był przydatny

do wykorzystania jako instrument ekonomiczny w celach politycznych zarówno w aspekcie doraźnego, jak i długotrwałego nacisku na realizację zamierzeń politycznych.

1. Ogólne ograniczenia oraz specyfika w stosunkach gospodarczych Wschód-Zachód

Należy podkreślić, że na przełomie lat 70. i 80. stopień uzależnienia importowego krajów RWPG od Zachodu był na tyle wysoki, iż jego celowa lub przymusowa redukcja wywoływała negatywne konsekwencje w postaci zwolnienia tempa wzrostu dochodu narodowego i eksportu, obniżenia efektywności gospodarowania oraz powstania zakłóceń rynkowych. Dotyczyło to zwłaszcza importu żywności i wyrobów technologicznie zaawansowanych, w przypadku których uzależnienie było dotychczas stosunkowo największe. Ze względu na wysokie koszty transportu, charakter polityki handlowej oraz oddziaływanie wielu czynników techniczno-technologicznych, handel z europejskimi krajami socjalistycznymi miał w tym czasie wręcz minimalne znaczenie w rozwoju społeczno-gospodarczym krajów zamorskich OECD (USA, Japonia, Kanada). Nieco inaczej przedstawiała się natomiast sytuacja w przypadku krajów kapitalistycznych Europy Zachodniej, w tym zwłaszcza Finlandii, Austrii, Szwecji, Włoch i RFN. Spośród gospodarek Zachodu były one bowiem bardziej zaangażowane w wymianę ze Wschodem. Ich pewne uzależnienie od tego rynku przejawiało się jednak w zróżnicowanym zakresie w przekroju poszczególnych działów i gałęzi produkcji. Generalnie stopień zależności handlu zagranicznego Zachodu od europejskich krajów socjalistycznych był ograniczony i nieporównywalny ze stopniem zależności tych ostatnich od Zachodu. Ponadto w przypadku importu z krajów RWPG rozwinięte gospodarczo kraje kapitalistyczne dysponowały relatywnie dużymi możliwościami jego ograniczenia, względnie substytucji, poprzez reorientację struktury geograficznej przywozu, czy też substytucję zbliżonymi produktami. Zatem z punktu widzenia gospodarek krajów OECD rynek wschodni miał jedynie znaczenie uzupełniające.

Wobec takiego stanu rzeczy powiązania strukturalne między Wschodem i Zachodem powinny mieć charakter wewnątrzgałęziowego podziału pracy. Było to jednak (jak dotąd) utrudnione ze względu na kłopoty w zrównoważeniu bilansu płatniczego. Jedynym rozwiązaniem było równoczesne uruchomienie własnych źródeł postępu naukowo-technicznego. W innym przypadku kraje socjalistyczne coraz bardziej pogarszały swoją pozycję w handlu międzynarodowym oraz zwiększały swoją zależność od transferu nowoczesnej wiedzy i technologii z Zachodu (Fallenbuchl 1983). Dynamika obrotów Wschód-Zachód powinna być podnoszona również na bazie uruchomienia w szerokim zakresie prostych rezerw, na co pozwalały reformowane mechanizmy gospodarcze, a także bardziej

efektywnego wykorzystania nowoczesnych form współpracy, zwłaszcza budzących duże zainteresowanie obu stron powiązania typu *joint ventures*. Efektywność wpływu reform na wymianę na ówczesnym etapie rozwoju była osłabiona w pewnym stopniu także przez powściągliwość strony zachodniej, zajmującej pozycję nieco wyczekującą na bardziej przejrzyste i zdecydowane ukształtowanie się kierunku zmian.

Gdy analizuje się całokształt kontaktów gospodarczych Wschód-Zachód, nie można pominąć problemu zadłużenia krajów RWPG, determinującego w znacznym stopniu rozwój wszystkich dziedzin współpracy. W latach 80. w stosunkach kredytowych RWPG-OECD krzyżowały się dość wyraźnie dwie tendencje: negatywna i pozytywna. Negatywna przejawiała się we wzroście zadłużenia, obciążającego gospodarki wielu krajów Europy Środkowo-Wschodniej. Spowodowana była ona zwiększeniem zobowiązań płatniczych z tytułu obsługi długów wynikających z przesuwania terminów spłaty kredytów. Pozytywna tendencja wyrażała się natomiast we wzroście, pod wpływem dokonywanych zmian wewnętrznych, wiarygodności płatniczej krajów socjalistycznych, a w związku z tym większej niż na początku lat 80. gotowości partnerów zachodnich do kontynuowania współpracy finansowo-kredytowej. Prawidłowy rozwój stosunków kredytowych był elementem niezwykle istotnym dla dynamizacji wymiany między Wschodem i Zachodem oraz podnoszenia jej poziomu jakościowego. Lata 80., chociaż nacechowane licznymi trudnościami i barierami w rozwoju stosunków gospodarczych między krajami RWPG i OECD, przyniosły jednak zwrot w kierunku tworzenia sprzyjających warunków współpracy. Zwłaszcza występowanie zjawisk, takich jak tendencja do generalnej poprawy atmosfery politycznej w rezultacie dialogu rozbrojeniowego między obu mocarstwami światowymi (ZSRR i USA) oraz wdrażanie przeobrażeń systemowych w krajach RWPG, miało znaczenie przełomowe dla dalszego rozwoju sytuacji (Bertsch 1981, 67-82). Ponadto nie można zapominać o szybko zachodzących w gospodarce światowej następujących procesach: internacjonalizacja produkcji, globalizacja problemów ekonomicznych i ekologicznych, także postęp naukowo-techniczny i organizacyjny, które stworzyły zarówno w krajach Wschodu, jak i Zachodu nowe problemy. Ich pełne i efektywne rozwiązanie było możliwe jedynie pod warunkiem ściślejszej niż dotychczas współpracy. Wszystko to pozwalało z większym optymizmem patrzeć na rozwój stosunków gospodarczych między obu grupami krajów, jakkolwiek konkretne efekty zachodzących zmian wymagały czasu.

Stosunki ekonomiczne Wschód-Zachód ze względu na swoją złożoność były, są i zapewne długo jeszcze będą przedmiotem badań wielu ekonomistów. Cechą charakterystyczną tych powiązań była nadrzędna rola czynników pozaekonomicznych (politycznych, instytucjonalnych itd.) w stosunku do uwarunkowań ekonomicznych (strukturalnych, technologicznych, koniunkturalnych itp.). Czynniki pozaekonomiczne ograniczały również swobodne działanie bodźców ekonomicznych,

szczególnie w warunkach napięć i kryzysów politycznych. Jednocześnie sprzyjający klimat polityczny nie wystarczał do rozwoju korzystnych kontaktów gospodarczych. Kształtowanie się współpracy gospodarczej między Wschodem i Zachodem (w zarysowanych uwarunkowaniach) wzbudzało zawsze szerokie zainteresowanie. Pojęcie Wschód-Zachód w kontekście stosunków ekonomicznych było raczej dla wszystkich zrozumiałe, ale żeby nie pozostawić żadnych wątpliwości, należy podkreślić, iż na ogół terminem „Wschód” były określane europejskie kraje Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej (RWPG): ZSRR, Bułgaria, Rumunia, Węgry, Czechosłowacja, Polska i NRD. Natomiast „Zachód” obejmował kraje należące do Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD) utworzonej przez państwa EWG i EFTA oraz USA, Kanadę i Japonię.

Dekadę lat 80. rozpoczął kryzys współpracy gospodarczej wynikający ze splotu negatywnych czynników politycznych i ekonomicznych. Uwzględniając niezaprzeczalną wagę czynnika politycznego, zwłaszcza przy ocenie zmian krótkookresowych, podkreślić jednak należy rolę, jaką w formowaniu się nowej sytuacji odegrały czynniki ekonomiczne. Właśnie im poświęcono zdecydowaną większość analizy zawartej w opracowaniu. Uwarunkowania polityczne były interesujące o tyle, o ile kształtowały charakter i zakres wzajemnych kontaktów ekonomicznych.

Wszeczhronne rozpoznanie źródeł postępującej stagnacji stosunków gospodarczych wymagało uwzględnienia przyczyn sprawczych, wywodzących się zarówno z zewnętrznej, jak i wewnętrznej sytuacji krajów RWPG, a przede wszystkim dynamiki wzrostu i struktury ich gospodarek wpływających na wymianę z zagranicą. Zagadnienie współpracy Wschód-Zachód należy do tematów bardzo obszernych, trudnych do badania również ze względu na swoją wielopłaszczyznowość oraz zespół problemów, który musiał być wzięty pod uwagę przy dokonywaniu analizy. Z całości opisywanych stosunków można wyodrębnić zatem cztery najbardziej reprezentatywne formy współpracy. Należały do nich: wymiana towarowa, kooperacja produkcyjna, współpraca naukowo-techniczna oraz stosunki finansowo-kredytowe. Przy analizie tych ostatnich skupiono się przede wszystkim na omówieniu czynników determinujących rozwój wymienionej formy współpracy, wielkości, dynamice oraz charakterze tych kontaktów, kończąc najczęściej oceną zależności państw Wschodu i Zachodu. Trzeba pamiętać, iż w połowie lat 70. ekstensywne źródła rozwoju gospodarczego poszczególnych krajów członkowskich RWPG zaczęły się gwałtownie wyczerpywać (Fallenbuchl 1973, 52-70). Dotyczyło to również gospodarki Związku Radzieckiego. Rozbudowany potencjał przemysłowy wchłonał maksymalnie rezerwy niewykorzystanej siły roboczej, zwłaszcza poprzez mobilizację ruchów migracyjnych ludności wiejskiej do miast. Równocześnie można było zaobserwować wyraźne zwolnienie demograficznego wzrostu na obszarze całego bloku komunistycznego. Wyczerpały się ogromne i łatwo dostępne zasoby bogactw naturalnych, a w szczególności realizowane po niskich cenach i w znacznych ilościach

dostawy surowców paliwowo-energetycznych ze Związku Radzieckiego. Wysoki wzrost w tym czasie obrotów handlowych z krajami zachodnimi stanowił potwierdzenie tezy, że Związek Radziecki nie mógł już zaspokajać rosnących potrzeb surowcowo-energetycznych pozostałych krajów RWPG (Skórkowska 1984, 67-77). Jednocześnie najbardziej nowoczesne technologie i środki produkcji okazały się całkowicie niedostępne dla firm socjalistycznych na obszarze rynku RWPG w wystarczających rozmiarach i asortymencie.

2. Współpraca kredytowa

Cechą charakterystyczną tej dziedziny obrotów między obu grupami krajów był jednostronny dopływ kredytów z krajów OECD do krajów RWPG. Rozwój stosunków w tym wymiarze znajdował odmienne motywacje po obu stronach. Ze strony krajów OECD wyrażały się one w możliwości osiągnięcia tą drogą korzyści, polegających na rozszerzeniu rynków zbytu w krajach socjalistycznych na bazie kredytów. Jakkolwiek kredyty udzielone krajom socjalistycznym nie oddziaływały tak jak w przypadku bezpośrednich inwestycji kapitałowych, jednak sprzyjały one w sposób pośredni (poprzez kreowanie zakupów inwestycyjnych na większą skalę oraz kooperację produkcyjną) tworzeniu długofalowych powiązań w zakresie produkcji i zbytu. Tym samym udzielanie kredytów stanowiło istotne wsparcie dla długofalowego utrzymania udziału wielu firm zachodnich w sprzedaży na rynkach krajów RWPG.

Dla krajów socjalistycznych natomiast otrzymanie kredytów w ogóle, a zwłaszcza średnioterminowych kredytów handlowych, oznaczało możliwość korzystania z warunków powszechnie stosowanych w wymianie dóbr inwestycyjnych na rynkach światowych. Z kolei otrzymanie kredytów długoterminowych, często związanych z dostawą dóbr inwestycyjnych, pozwalało na okresowe powiększenie poprzez wykorzystanie środków zewnętrznych funduszu akumulacji, co wpływało na przyspieszenie procesu restrukturyzacji i unowocześnienie przemysłu. Na pytanie, czy kraje socjalistyczne poprzez zaciągane kredyty realizowały w sposób optymalny ten cel, trudno udzielić jednoznacznie twierdzącej odpowiedzi. W 1982 r. sześć krajów członkowskich RWPG (bez ZSRR) posiadało dług zagraniczny w wysokości 56,3 mld dol., w tym Polska 23,7 mld dol., natomiast łącznie z ZSRR – 66,4 mld dol. Począwszy od drugiej połowy lat 70. w krajach socjalistycznych dość znacznie ograniczono import, czego przyczyną były wysokie deficyty w ich bilansach handlowych i płatniczych.

Zastanawiając się nad źródłami niskiej efektywności tej dziedziny współpracy dla krajów socjalistycznych w latach 70. i 80., należałoby wskazać na istotne przyczyny o charakterze wewnętrznym. Jedną z nich był brak warunków do wykorzystania zachodnich kapitałów w postaci inwestycji bezpośrednich. Występujące

pod tym względem bariery miały niejako charakter obiektywny, wynikający z różnic w funkcjonowaniu systemów gospodarczych w obu grupach krajów. Stopień nieefektywnego wykorzystania kredytów zaciągniętych w latach 70. był dość zróżnicowany w poszczególnych gospodarkach. Mocno uwidocznił się on przede wszystkim w tych krajach, które zmierzały przyspieszyć tempo wzrostu gospodarczego nie drogą reform gospodarczych, prowadzących do racjonalizacji systemu produkcji i metod zarządzania, lecz poprzez wykorzystanie zewnętrznych źródeł zasilania (Zabielski 1981). Najszerzej zjawisko to wystąpiło w Polsce.

Niezależnie jednak od licznych niedociągnięć wewnętrznej polityki gospodarczej krajów RWPG wykorzystanie kredytów zewnętrznych do realizacji podstawowego celu, tj. kształtowania bardziej racjonalnej struktury przemysłowej pozwalającej na większą konkurencyjność w skali międzynarodowej, a tym samym gwarantującej w przyszłości także sprawne wywiązywanie się z obsługi długów, mogło być osiągnięte tylko w warunkach względnie stabilnej sytuacji na światowym rynku kredytowym. Innym nie mniej ważnym czynnikiem była stabilizacja stosunków politycznych Wschód-Zachód, mająca decydujący wpływ na funkcjonowanie rynku kredytowego. Niestety, dekada lat 80. nie stworzyła sprzyjających warunków do osiągnięcia zamierzonych celów. Agresja i wojskowe zaangażowanie Związku Radzieckiego w Afganistanie oraz ogłoszenie stanu wojennego w Polsce przyczyniły się do poważnego kryzysu politycznego między Wschodem a Zachodem. Państwa zachodnie zdecydowały się wówczas na wprowadzenie restrykcji gospodarczych w stosunku do krajów RWPG. Instrumentami restrykcyjnymi, będącymi w dyspozycji państw OECD w zakresie wstrzymania lub ograniczenia transferu kredytów (embargo kredytowe) były następujące posunięcia: 1) obowiązek uzyskiwania przez banki zezwoleń na udzielenie kredytów; 2) zakaz udzielania kredytów; 3) cofnięcie gwarancji państwowych (lub subsydiów)¹; 4) ogłoszenie niewypłacalności danego kraju; 5) pośrednie wpływanie na instytucje kredytowe.

Wszystkie te posunięcia finansowo-walutowe (przy różnej ich intensywności i kierunku oddziaływania) charakteryzowały się generalnie najwyższym stopniem dotkliwości w ramach restrykcyjnych instrumentów ekonomicznych². Wynikało to zarówno ze specyfiki stosunków Wschód-Zachód (strukturalna nierównowaga obrotów), jak i charakteru samych posunięć kredytowych, mających nie tylko bezpośredni wpływ na sferę finansowania, lecz także szerokie skutki w zakresie funkcjonowania stosunków gospodarczych Wschód-Zachód oraz poszczególnych gospodarek krajów bloku komunistycznego. Zakres i sposób wykorzystania wskazanych wyżej instrumentów był zależny zarówno od motywów działania politycznego, jak i możliwości wyznaczonych przez relację między państwem

¹ Obniżenie przez państwo stóp procentowych w odniesieniu do kredytów udzielanych przez eksporterów i wpływanie w ten sposób na poprawę ich międzynarodowej konkurencyjności.

² Również: zaostrzona kontrola rynków kredytowych oraz włączenie transakcji zagranicznych w narodowe zasady udzielania kredytów.

a bankami, przy czym (najogólniej ujmując) w żadnym z krajów zachodnich nie występował system umożliwiający pełne bezpośrednie oddziaływanie państwa na banki w celu wprowadzenia całkowitego zakazu udzielania kredytów. Do wskazanych wyżej możliwości zastosowania restrykcyjnych posunięć w sferze współpracy finansowej Wschód-Zachód w latach 80. zostały wykorzystane jedynie niektóre i to w niepełnym zakresie. Jako zasadnicze przyczyny tego stanu należy wymienić obawy państw zachodnich przed wystąpieniem bardzo poważnych i niekiedy trudnych do przewidzenia w końcowym efekcie zaburzeń w stosunkach gospodarczych Wschód-Zachód oraz sprzeczności między państwami zachodnimi (Weiss 1983). Rozbieżne stanowiska wśród państw Zachodu były wyznaczone z jednej strony przez konfrontacyjną postawę Stanów Zjednoczonych, wynikającą ze ścisłego podporządkowania instrumentów ekonomicznych celom politycznym, a z drugiej – przez znacznie bardziej umiarkowane podejście państw zachodnioeuropejskich, dążących do nieobciążania współpracy kredytowo-finansowej z krajami socjalistycznymi elementami politycznymi.

3. Charakter i dynamika rozwoju powiązań finansowo-kredytowych

Problematyka zależności kredytowej krajów socjalistycznych była zjawiskiem stosunkowo nowym, które pojawiło się dopiero w latach 70. Do tego czasu kraje socjalistyczne w bardzo ograniczonym zakresie występowały w roli kredytobiorców. W wyniku oddziaływania wielu czynników w latach 80. nastąpiło gwałtowne zwiększenie zadłużenia krajów RWPG (prawie 11-krotne)³. O ile coraz wyraźniej rysujący się z końcem lat 70. problem narastania zadłużenia zwiększał ostrożność krajów socjalistycznych w zaciąganiu nowych pożyczek i kredytów, o tyle wśród zachodnich kredytodawców przeważało przekonanie, że kraje te z uwagi na niskie ryzyko ekonomiczne i polityczne są nadal solidnymi dłużnikami (Portes 1981, 23-57). W przerwaniu fazy ożywionej współpracy kredytowo-finansowej Wschód-Zachód pod koniec lat 70. istotne znaczenie miał splot czynników ekonomicznych i politycznych z wyraźną przewagą tych ostatnich. Jedną z pierwszych przyczyn zmiany polityki kredytowej banków zachodnich stanowiła druga w 1980 r. podwyżka cen ropy naftowej przez kraje OPEC, powodująca gwałtowne wyczerpanie się rezerw rynków kapitałowych. Nie bez znaczenia pozostawały również przyczyny dotyczące zmian funkcjonowania banków i rynków kredytowych: zaostrzające się kontrole tych rynków, wprowadzenie rezerw minimalnych w transakcjach kredytowych, włączenie transakcji zagranicznych w narodowe zasady udzielania kredytów czy

³ Wzrost rocznego zadłużenia kształtował się w 1975 r. na najwyższym wówczas poziomie ok. 14 mld dol. Średnioroczne przyrosty uległy w drugiej połowie lat 70. zmniejszeniu do 11 mld dol., przy czym w 1979 r. (w którym roczny przyrost wynosił jeszcze 13 mld dol.) był nietypowy dla tej tendencji.

wreszcie rosnąca niechęć do przejmowania ryzyka transformacji krótko- i średnio-okresowych lokat w długookresowe kredyty. Wszystko to spowodowało wiele zmian w strukturze kredytodawców i kredytobiorców, a także w charakterze udzielanych kredytów. Dotyczyły one eliminowania lub bardzo utrudnionego dostępu krajów socjalistycznych do rynków kredytowych, a ponadto niekorzystnej z punktu widzenia tych krajów tendencji do przechodzenia (w celu zwiększenia płynności zachodnich rynków kapitałowych) na krótko- i średnioterminowe okresy udzielania kredytów.

Nie ulega jednak wątpliwości, że zasadniczą rolę w załamaniu się współpracy kredytowej Wschód-Zachód, poczynając od końca 1981 r., odegrały czynniki polityczne oddziałujące w trzech kierunkach: kształtowanie ogólnej atmosfery współpracy międzynarodowej, określanie reakcji rynku finansowo-kredytowego i wpływanie na bezpośrednie posunięcia państw (Daoudi | Dajani, 1983). Znalazło to wyraz w następujących decyzjach: a) okresowe zawieszenie spłat kredytów przez Polskę oraz ich przejęcie w ramach gwarancji przez rząd amerykański, b) zainicjowanie w Stanach Zjednoczonych dyskusji na temat niewypłacalności Polski i wprowadzenia sankcji walutowych, c) skierowanie głównych restrykcji kredytowo-finansowych przeciwko Związkowi Radzieckiemu (Stent 1981). Negatywny wpływ na stanowisko kredytodawców wywarła także niepotwierdzona w rzeczywistości teoria o „radzieckim parasolu ochronnym” w przypadku głębokiej nierównowagi finansowej lub niewypłacalności poszczególnych krajów socjalistycznych. Jak się wydaje, był to jeden z współdecydujących elementów (obok czynnika politycznego) rozszerzenia restrykcyjnej polityki kredytowej na pozostałe kraje socjalistyczne, również te, których wiarygodność kredytowa nie budziła wątpliwości. Sankcja ta została dodatkowo pogłębiona przez fakt, iż trudności płatnicze dotyczyły najpoważniejszego dłużnika Zachodu, angażującego ok. 1/3 łącznego zadłużenia krajów socjalistycznych. Wśród czynników ekonomicznych istotną rolę odegrały również spekulacje banków oparte na zasadniczej zbieżności systemów krajów socjalistycznych oraz ich ścisłych wzajemnych powiązań, implikujących prawdopodobieństwo zjawisk społeczno-ekonomicznych, w tym także ewentualność wystąpienia analogicznych trudności płatniczych.

Dlatego też, po wprowadzeniu blokady kredytowej wobec Polski, rozciągnięto ją na Rumunię na podstawie oceny, że rozwój jej wewnętrznej sytuacji gospodarczej zmierza w podobnym kierunku jak w Polsce. Później w mniejszym lub większym stopniu restrykcyjna polityka została zastosowana w odniesieniu do pozostałych państw RWPG. W 1982 r. zwłaszcza Węgry i NRD stanęły przed problemem wzrostu trudności płatniczych, kiedy wierzyciele zachodni gwałtownie ograniczyli udzielanie kredytów tym krajom. Co więcej cofnęli przyrzeczone już kredyty krótkoterminowe. Czynnikiem pogarszającym sytuację płatniczą państw RWPG był również wzrost stopy procentowej na zaciągnięte kredyty z 4,8% w 1980 r. do 17,4% w 1981 r.

Większość krajów RWPG doświadczyła w latach 70. i 80. „pułapki zadłużenia” w stosunkowo łagodnej postaci (Bożyk | Misala 1988, 294). Niekorzystnie pod tym względem wyróżniała się Rumunia, a zwłaszcza Polska, gdzie zjawisko to wystąpiło w pełnym zakresie. Mianowicie doszło tu do zaciągania dodatkowo krótkoterminowych kredytów finansowych na spłatę rat czy nawet odsetek. W związku z wysokim oprocentowaniem tego typu kredytów oraz rosnącym poziomem stopy procentowej oznaczało to zwiększenie obciążenia walnodewizowego i jeszcze bardziej pogłębiało trudności w zakresie obsługi długów. Wzrost zadłużenia prowadził do spadku produkcji, a ten do zmniejszenia potencjału eksportowego. Spadek produkcji i dochodu narodowego powodował destabilizację gospodarki i niepokoje społeczne, czego następstwem był dalszy wzrost zadłużenia, a tym samym pogłębianie się pułapki zadłużenia. Polska i Rumunia stanęły w 1981 r. przed koniecznością dokonania restrukturyzacji zadłużenia⁴. Restrukturyzacja ta przyjęła dwie główne formy: konwersji zadłużenia i refinansowania zadłużenia (Sik 1982, 15-30). Konwersję kredytów udzielonych Polsce i Rumunii przez rządy krajów wierzycielskich lub gwarantowanych przez te rządy przeprowadzono w ramach Klubu Paryskiego⁵. Poprzez zawarcie odpowiednich umów dokonano również konwersji części kredytów udzielonych Polsce i Rumunii przez banki komercyjne bez gwarancji rządowych (Hanson 1981, 13-45). Umowy konwersyjne zawierały następujące elementy: zakres zobowiązań objętych operacją konwersyjną, okres, na jaki zostały odroczone spłaty rat kapitałowych (w tym okres karencji), wysokość odsetek, prowizje oraz warunki uzyskania nowych kredytów od wierzycieli i lokowanie za granicą zwiększonego eksportu, potrzebnego na spłatę zadłużenia. Do końca 1984 r. Polska podpisała cztery tego typu umowy konwersyjne. Podobne umowy zawarła również Rumunia. O dramatycznej sytuacji krajów socjalistycznych mogła świadczyć również zmiana trendów w dopływie środków dewizowych w latach 1980-1982. Dopływ netto w wysokości 5 mld dol. w skali roku przekształcił się w ciągu trzech lat w odpływ środków dewizowych netto z tych krajów w wysokości 10 mld dol. Po 1982 r. zaakceptowana została przez kraje OECD zasada zbliżenia warunków kredytu państwowego w handlu zagranicznym do komercyjnego, a tym samym podniesienia poziomu stopy procentowej oraz zwiększenia płatności gotówkowych do 30-40% wartości kontraktu. Zmiany te dotyczyły teoretycznie wszystkich kredytobiorców, ale z uwagi na stosowanie ulg, z których korzystali w większym lub mniejszym stopniu tylko kredytobiorcy zachodni, zaostrzenie warunków odnosiło się wyłącznie do krajów socjalistycznych. Druga sprawa dotyczyła zmiany zaszeregowania do konkretnych grup (w zależności od dochodu na jednego mieszkańca) poszczególnych krajów

⁴ Restrukturyzacja zadłużenia – zmiana kalendarza spłat i innych warunków płatności istniejących długów.

⁵ Wielostronne forum złożone z przedstawicieli rządów krajów wierzycielskich oraz rządów krajów dłużniczych obradujące w stolicy Francji.

będących importerami kapitałów (Zachodnia polityka 1987, 24). O ile do grupy I⁶ wchodziły kraje z produktem narodowym brutto (PNB) powyżej 3 tys. dol. rocznie na 1 mieszkańca, do II – od 1 do 3 tys. dol., a do III – poniżej 1 tys. dol., to obecnie do grupy I weszły kraje z PNB powyżej 4 tys. dol. na 1 mieszkańca, a do III – powyżej 624 dol. W zależności od przynależności do konkretnej grupy kształtował się zakres ulg kredytowych, wyrażający się m.in. w wysokości oprocentowania kredytu (np. w 1985 r. dla grupy I – 12%, II – 10,7%, III – 9,85%). Zmiana wprowadzona po 1982 r. polegała na przesunięciu trzech krajów, tj. ZSRR, Czechosłowacji i NRD do grupy I, pozostałe kraje RWPG znalazły się w grupie II. W grupie III, korzystającej z największych ulg i przywilejów, nie znalazł się żaden z krajów RWPG.

W latach 1982-1984 wykorzystując poprawę sytuacji koniunkturalnej w krajach kapitalistycznych do zwiększenia eksportu przy jednoczesnym ograniczeniu wzrostu importu oraz ograniczając się w zaciąganiu nowych kredytów, kraje RWPG przez trzy kolejne lata systematycznie redukowały swoje zadłużenie w krajach OECD. Łączna suma zadłużenia zmniejszyła się z 95,5 mld dol. w 1981 r. do 85,3 mld dol. w 1984 r., czyli o ponad 10 mld dolarów⁷. Dowodem tego był fakt, iż w pierwszej połowie lat 80. niektóre kraje (ZSRR, NRD, Bułgaria, Rumunia i Czechosłowacja) w pełni wywiązując się z obowiązku obsługi zadłużenia, spłaciły część zaciągniętych kredytów. Pozytywnie odnotowany został również przez banki zachodnie fakt, iż dokonywane przez kraje RWPG (jako całość) spłaty były wyższe od nowo zaciąganych kredytów. W drugiej połowie lat 80. szala przechyliła się jednak w odwrotnym kierunku. Poczynając od 1984 r., fala głębokiego załamania stosunków kredytowych zaczęła słabnąć. Banki zachodnie w odniesieniu do wielu państw RWPG zaczęły wykazywać większą gotowość do udzielania kredytów. O ile w latach 1982-1984 suma nowo zaciągniętych kredytów wynosiła 5,2 mld dol., to w latach 1985-1987 powiększyła się 3-krotnie do poziomu 15,5 mld dol. Na ożywienie tendencji do wzrostu zadłużenia wpływały czynniki zarówno pozytywne, jak i negatywne. Do pozytywnych zaliczyć należy stopniową normalizację warunków rozwoju stosunków kredytowych między obu grupami krajów pod wpływem zmiany i poprawy atmosfery politycznej. Natomiast wśród czynników negatywnych wymienić należy pogorszenie *terms of trade* w wymianie towarowej oraz związane z tym zmniejszające się możliwości finansowania importu inwestycyjnego (Wang | Winters 1991). Istotny wpływ wywarły także trudności rozwojowe niektórych krajów (np. Węgier), przeżywających stagnację wzrostu gospodarczego, czy też Polski, wykazującej wprawdzie poprawę w zakresie wzrostu gospodarczego, ale jeszcze zbyt niskiego, ażeby podołać obowiązkowi obsługi długu przy jednoczesnym

⁶ Kraje bogate (I) obejmowały początkowo prawie wszystkich członków OECD oraz kraje naftowe; średniozamożne (II) – kraje socjalistyczne, a biedne (III) – pozostałe kraje.

⁷ Financial Times (1987), 23 listopada.

utrzymaniu importu na poziomie niezbędnym do dynamizacji wzrostu (Brenton | Di Mauro 1998, 285-304)). Należy dodać również, że powiększająca się z każdym rokiem, na skutek przesuwania terminów spłaty długów przez niektóre kraje, różnica między wielkością zaciąganych kredytów a dokonywanymi wypłatami z tytułu ich obsługi (w tym oprocentowania) negatywnie oddziaływała na gospodarkę. Oznaczało to bowiem stały i poważny transfer zasobów za granicę oraz konieczność dalszego ograniczania wewnętrznego popytu, inwestycji i spożycia.

Tabela. Zadłużenie netto krajów Europy Środkowo-Wschodniej w latach 1980-1989 (w mld dol.)

Obszar	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989
Bułgaria	2,8	2,4	1,9	1,2	0,7	1,4	3,5	5,1	5,9	7,7
Czechosłowacja	3,9	3,0	3,0	2,6	2,1	2,3	2,7	3,5	3,5	3,1
NRD	11,9	12,3	10,7	8,7	7,1	7,1	8,6	10,1	10,7	11,0
Węgry	8,3	7,8	7,0	9,4	9,4	11,7	14,8	18,1	18,2	19,5
Polska	24,0	25,4	25,2	25,1	25,4	28,1	31,8	36,2	35,6	36,
Rumunia	9,2	9,9	9,5	8,4	6,6	6,3	5,8	4,3	2,3	-0,1
Europa Środkowa	60,1	60,7	57,3	55,5	51,2	56,4	67,1	77,3	76,3	77,7
ZSRR i banki RWPG	10,1	20,5	18,4	16,0	14,2	18,3	22,5	26,1	26,5	36,4
Europa Środkowa i ZSRR	70,2	81,3	75,6	71,5	65,4	74,7	89,7	103,4	102,7	114,1

Źródło: Economic Bulletin for Europe (1986). 38, 44; Economic Bulletin for Europe (1990). 42, 87

W 1985 r. nastąpił pewien wzrost pożyczek i kredytów bankowych udzielonych krajom Europy Środkowo-Wschodniej. Zadłużenie wobec banków tych państw zwiększyło się o ok. 7%, przekraczając poziom 50 mld dol. Nowe pożyczki były głównie uzyskane przez ZSRR i stanowiły 70% całej kwoty (Gospodarka światowa 1986, 25). Wzrost pożyczek wynikał m.in. ze zmiany podejścia USA do problemu zadłużenia dotyczącego współpracy między rządami krajów wierzycielskich i zadłużonych, banków oraz instytucji międzynarodowych. Wyrazem tego był Plan Bakera przedstawiony na dorocznej konferencji Funduszu Walutowego i Banku Światowego w październiku 1985 r. Zasadniczym celem planu było łagodzenie problemu zadłużenia poprzez promocję wzrostu zadłużonego w krajach dłużniczych. Tendencja ta nie utrzymała się jednak zbyt długo. Już w następnym roku kredyty i pożyczki udzielone krajom Europy Środkowo-Wschodniej (również ZSRR) zmniejszyły się z 5 mld dol. do 4 mld dol., tym razem z powodu zmniejszenia się o ponad 25% kwoty środków kredytowych na międzynarodowym rynku kredytowym (Gospodarka światowa 1987, 28).

W kontekście zmniejszania się rozmiarów międzynarodowych rynków finansowych należało zwrócić uwagę na utrzymujące się w gospodarce światowej zjawisko generalnego spadku wiarygodności kredytowej. Warto jednak było odnotować postępującą od kilku lat poprawę pozycji krajów Europy Środkowo-Wschodniej,

gdzie – co prawda – ocena wiarygodności kredytowej również uległa obniżeniu, jednak w stopniu 2-krotnie mniejszym niż średnia światowa. Najsilniejszy spadek odnotowany został w tych krajach socjalistycznych, w których wystąpiły tendencje inflacyjne. Spadkowi wiarygodności Węgier i ZSRR należało przeciwstawić poprawę wiarygodności Czechosłowacji i NRD, gdzie występowały mniejsze napięcia społeczno-gospodarcze. W 1987 r. kraje bloku komunistycznego odnotowały dalsze zmniejszenie dopływu funduszy z rynków międzynarodowych. Kwota środków uzyskanych przez te kraje zmniejszyła się do 3 mld dol., czyli o ponad 25% w stosunku do 1986 r. i o ok. 45% w odniesieniu do 1985 r. Przyczyniła się do tego znacznie mniejsza aktywność ZSRR na międzynarodowym rynku kredytowym (Gospodarka światowa 1989, 33).

Sytuacja płatnicza wszystkich krajów Europy Środkowo-Wschodniej uległa pogorszeniu w ostatnich dwóch latach dekady lat 80. Wystąpiły znaczne spadki nadwyżek Rumunii i Związku Radzieckiego. Pogłębieniu uległy deficyty Polski, Węgier i Czechosłowacji. Europa Środkowo-Wschodnia przeżywała kryzys społeczno-gospodarczy i polityczny w pełni odzwierciedlony danymi o zadłużeniu. Szczególny wzrost zadłużenia zagranicznego zanotowały w 1989 r. ZSRR i Bułgaria. Wbrew popularyzowanej w środkach masowego przekazu tezie okazało się, że Rumunia nie spłaciła wszystkich długów, które wynosiły w tym czasie 19 mld dol. W 1989 r. wystąpiły korzystne zmiany w strukturze zadłużenia krajów Europy Środkowo-Wschodniej (Gospodarka światowa 1990, 30). Zmniejszyły się zobowiązania krótkoterminowe i długoterminowe prywatne. Wzrosło zadłużenie publiczne długookresowe, na które składały się z reguły pożyczki i kredyty udzielone na bardziej korzystnych warunkach i łatwiejsze do dalszego restrukturyzowania.

4. Ocena zależności płatniczej we wzajemnych kontaktach

Istniejący w latach 80. stan stosunków finansowo-kredytowych Wschód-Zachód należy uznać generalnie za typową zależność płatniczą (Michałowski 1984, 23-37). Rozgraniczenia wymagają jednak dwie kwestie: aspekt zadłużenia (obsługa, spłaty, obciążenie gospodarki) oraz dalsze utrzymanie dynamiki wzajemnych kontaktów ekonomicznych. W odniesieniu do pierwszego elementu zadłużenie stanowiło niewątpliwie czynnik poważnie obciążający gospodarki wielu krajów socjalistycznych i stwarzający znaczną barierę w ich dalszym rozwoju gospodarczym. Ocena rozmiaru i stopnia wynikającej stąd zależności ekonomicznej wiązała się głównie z trzema elementami: stanem gospodarki danego kraju, aktualnymi uwarunkowaniami politycznych stosunków Wschód-Zachód oraz całokształtem zewnętrznych powiązań ekonomicznych. W drugim aspekcie istniejąca zależność płatnicza dotyczyła (choć w różnym stopniu) wszystkich krajów socjalistycznych, gdyż w stosunkach Wschód-Zachód system finansowy bezpośrednio warunkował

intensywność wzajemnych kontaktów (Rode | Jacobsen, 1985). Jakkolwiek słuszne było wskazywanie na pewne wspólne elementy w sytuacji finansowo-kredytowej krajów socjalistycznych, to celowe jest także zróżnicowanie oceny sytuacji poszczególnych krajów w tym zakresie. Wynikało to w szczególności z odmiennej sytuacji płatniczej Związku Radzieckiego i pozostałych krajów socjalistycznych (Brainard 1989, 6-22). Sytuacja ZSRR w tej dziedzinie kształtowała się na podstawie następujących czynników: stosunkowo niski poziom zadłużenia, posiadanie liczących się aktywów w bankach zachodnich, oparcie w znacznej mierze eksportu na Zachód na surowcach i nośnikach energii, których cena była w długim okresie zwiększająca, dokonywanie okresowej sprzedaży złota oraz bardzo niska wielkość obsługi zadłużenia (procentowy stosunek wysokości odsetek płaconych z tytułu zadłużenia do wielkości eksportu). W 1982 r. wskaźnik ten wynosił dla Związku Radzieckiego 4,2%, dla Polski – 70,9%, Bułgarii – 15,2%, Czechosłowacji – 12,7%, NRD – 18,5%, Rumunii – 31,3% oraz Węgier – 40,2%. Różnicowało to poważnie sytuację płatniczą poszczególnych krajów socjalistycznych, uwidaczniając odmienną skalę obciążenia ich gospodarek. Niejednolita sytuacja finansowo-płatnicza poszczególnych krajów socjalistycznych wyjaśnia też fakt, dlaczego negatywne skutki, wynikające dla nich z tytułu zahamowania współpracy kredytowej Wschód-Zachód i wprowadzenia posunięć restrykcyjnych, w nierównym stopniu obciążały poszczególne gospodarki. Ogólnie można stwierdzić, iż obciążenia te były większe w przypadku krajów mniejszych, natomiast stosunkowo nieznaczne w przypadku Związku Radzieckiego (Schmidt 1985, 114-121). Lata 80. przyniosły, w wyniku zaostrzenia ogólnej sytuacji Wschód-Zachód, polityczny aspekt wykorzystania zależności płatniczej krajów socjalistycznych, co spowodowało, że kwestie kredytowania przestano traktować jak kategorie ekonomiczne. Restrykcyjne podejście Zachodu dotyczyło w mniejszym stopniu problematyki zadłużenia niż bieżącego kredytowania obrotów i w tym sensie działało na ogólne osłabienie dynamiki stosunków gospodarczych Wschód-Zachód oraz ograniczenie ich zakresu. Stosowane restrykcyjne instrumenty w stosunku do krajów socjalistycznych oddziaływały więc w dwóch kierunkach: ograniczenia wielkości kredytów i pogorszenia warunków ich uzyskania. Choć w wysoko rozwiniętych krajach kapitalistycznych został uzyskany kompromis w kwestii zaostrzenia zasad kredytowania krajów socjalistycznych, to jednak wyraźnie odbiegał on od amerykańskich postulatów pod tym względem. W porównaniu z możliwościami oddziaływania Stanów Zjednoczonych w zakresie transferu technologii (Bertsch 1988) amerykański wpływ na partnerów zachodnich był w kwestiach kredytowania mniejszy, a sprzeczności interesów i stanowisk wydawały się coraz wyraźniejsze.

Podsumowanie

Na koniec 1983 r. zadłużenie brutto w walutach wymiennalnych wszystkich krajów wschodnioeuropejskich RWPG wyniosło już ok. 93 mld dol. Zobowiązania bloku wschodniego były więc niewiele większe niż samego Meksyku, którego zadłużenie zagraniczne wynosiło w tym czasie 85 mld dol., a nawet mniejsze niż Brazylii, której długi zagraniczne na koniec 1983 r. kształtowały się na poziomie prawie 97 mld dol. Niemniej jednak „potencjał destrukcyjny”, jaki mógł wyniknąć z nowego kryzysu bilansów płatniczych w niektórych krajach Europy Wschodniej, a nawet w samej Polsce, był na tyle duży, że groził destabilizacją międzynarodowych rynków finansowych. W połowie lat 80. problemy związane z zadłużeniem krajów komunistycznych zostały nieco zepchnięte na dalszy plan ze względu na wysokie zadłużenie zagraniczne wielu krajów rozwijających, w tym w szczególności na kryzys bilansów płatniczych Brazylii i Meksyku. Wiele wskazywało jednak na to, że potrzeba dostosowania przez zadłużone kraje socjalistyczne swojej polityki bilansów płatniczych nie zmniejszyła się, ale została w dużym stopniu po prostu odroczone. Wydawało się więc prawdopodobne, że w drugiej połowie lat 80. pojawi się nowa potrzeba rozwiązania problemów tych gospodarek oraz ich wierzycieli na Zachodzie. Zadłużenie brutto Polski, Węgier i NRD było szczególnie wysokie i wynosiło ponad 680 dol. na 1 mieszkańca. Kraje te były zadłużone znacznie powyżej średniej zadłużenia przypadającego na 1 mieszkańca na świecie. W zdecydowanej większości krajów rozwijających się tylko Izrael, Gabon, Wenezuela, Argentyna, Meksyk, Algieria i Korea Południowa wykazywały w tym czasie wyższe wartości. Co więcej, statystyki dotyczące zobowiązań RWPG były niekompletne, ponieważ większość krajów Europy Środkowo-Wschodniej była również zadłużona wobec Związku Radzieckiego, innych krajów socjalistycznych oraz krajów OPEC. W szczególności Polska była winna ZSRR ok. 4 mld rubli na koniec 1984 r., głównie spłacając długi, i co najmniej kolejny miliard rubli innym krajom socjalistycznym, zwłaszcza NRD i Bułgarii. W tym samym czasie NRD była winna tylko Związkowi Radzieckiemu (dług rozliczeniowy) kwotę netto w wysokości ponad 4 mld rubli. Niewiele korzystniej wypadła ocena zdolności krajów socjalistycznych do obsługi pożyczonego kapitału. Gdy przyjmiemy za podstawę porównanie eksportu do krajów niesocjalistycznych, którego oszacowanie poza dochodami z usług było prawie niemożliwe do przeprowadzenia, ale był on jedynym dostępnym dochodem przeznaczonym na obsługę zadłużenia w walutach wymiennalnych, wydaje się, że ówczesny poziom zadłużenia utrzymał się na poziomie krytycznym. Stosunek zadłużenia do eksportu rzeczywiście poprawił się od szczytu kryzysu bilansów płatniczych w 1981 r., ponieważ większość krajów socjalistycznych zmniejszyła swoje zadłużenie brutto w wymiennalnych walutach i zwiększyła eksport na Zachód, a spadek stóp procentowych od 1981 r. znacznie zmniejszył obciążenie bilansów płatniczych zadłużonych krajów komunistycznych. Jednak ówczesny odsetek

dochodów z eksportu, które trzeba było przeznaczyć wyłącznie na spłatę odsetek i rat kredytów zachodnich, był wciąż niepokojąco duży, zwłaszcza w odniesieniu do Polski, Węgier i NRD. W szczególności bilans płatniczy Polski dramatycznie pogorszył się, gdy umowy o restrukturyzacji wygasły w drugiej połowie lat 80., a wysokość rat związanych ze spłatą zadłużenia ponownie dramatycznie wzrosła. Analizę w artykule objęta została dekada lat 80., która stanowi bardzo ciekawy okres w stosunkach ekonomicznych Wschód-Zachód (Maddison 1992). Wyjątkowość tego czasu polegała na specyfice trudności gospodarczych, występujących w obydwu grupach krajów, oraz roli czynników politycznych w ich wzajemnych kontaktach. Zmiany, jakie zaszły w krajach RWPG przy pokonywaniu istniejących problemów zarówno w sferze politycznej, jak i ekonomicznej lat 80., wpłynęły niewątpliwie na ówczesne przewartościowanie stosunków Wschód-Zachód. Podkreśla to dodatkowo znaczenie tego okresu dla rozwoju ich dalszych kontaktów, również obecnych.

Bibliografia

- BAYARD, T. | PELZMAN, O. J. | PEREZ-LOPEZ, J. (1983), Stakes and risks in economic sanctions. In: *The World Economy*. 61, 73-87.
- BECKER, A. S. (1983), *Economic relations with the USSR*. Massachusetts | Toronto.
- BERTSCH, G. K. (1981), U.S. Export Controls. The 1970's and Beyond. In: *Journal of World Trade Law*. 15(1), 67-82.
- BERTSCH, G. K. (1988), *Controlling East West Trade and Technology Transfer. Power, Politics, and Policies*. Durham | London.
- BOŻYK, P. | MISALA, J. (1988), *Stosunki gospodarcze Wschód-Zachód – formy i mechanizmy*. Warszawa.
- BRAINARD, L. J. (1989), Finance and Debt in East-West Relations Policy Challenges in an Era of Change. Bankers Trust Company and Massachusetts Institute of Technology. In: MIT Japan Program Working Paper Series. 90-05.
- BRENTON, P. | Di MAURO, F. (1998), Is There Any Potential in Trade in Sensitive Industrial Products between the CEECs and the EU? In: *The World Economy*. 21(3), 285-304.
- DAOUDI, M. S. | DAJANI, M. S. (1983), *Economic sanctions: Ideals and experience*. London.
- Economic Bulletin for Europe* (1986). 38.
- Economic Bulletin for Europe* (1990). 42.
- FALLENBUCHL, Z. M. (1973), The Strategy of Development and Gierek's Economic Manoeuvre. In: *Canadian Slavonic Paper*. 1-2, 52-70.
- FALLENBUCHL, Z. M. (1980), The Impact of External Economic Disturbances on Poland since 1971. In: Neuberger, E. | Tyson, A. (eds.), *The Impact of International Economic Disturbances on the Soviet Union and Eastern Europe. Transmission and Response*. New York, 280-304.
- FALLENBUCHL, Z. (1983), *East technology Transfer. Study of Poland 1971-1980*. Paris.
- Gospodarka światowa i gospodarka polska w 1985 r.* (1986). Warszawa.
- Gospodarka światowa i gospodarka polska w 1986 r.* (1987). Warszawa.
- Gospodarka światowa i gospodarka polska w 1988 r.* (1989). Warszawa.
- Gospodarka światowa i gospodarka polska w 1989 r.* (1990). Warszawa.

- HALIŻAK, E. (1983), Ekonomiczne przyczyny napięć w stosunkach Wschód-Zachód. W: *Sprawy Międzynarodowe*. 7-8, 15-31.
- HANSON, P. (1981), *Trade and Technology in Soviet-Western Relations*. New York.
- LEVCIK, J. | STANKOVSKY, J. (1988), Eastern Europe's Trade Problems Between the USSR and the West. In: Harot, J. | McMillan, C. H. (eds.), *Planned Economies. Confronting the Challenges of the 1980s*. Cambridge, Mass, 23-45.
- MICHAŁOWSKI, S. (1984), Współzależność ekonomiczna w stosunkach Wschód-Zachód. W: *Sprawy Międzynarodowe*. 10, 23-37.
- MADDISON, A. (1992), *Dynamic Forces in Capitalist Development*. Oxford.
- NIEWINOWSKI, M. (1985), Niektóre aspekty intensywnej polityki kredytowej krajów socjalistycznych na tle współpracy naukowo-technicznej Wschód-Zachód. W: *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Oeconomica*. 47, 91-102.
- PORTES, R. (1981), *The Polish Crisis: Western Economic Policy Options*. London.
- RODE, R. | JACOBSEN, H. D. (eds.) (1985), *Economic warfare or detente: An assessment of East-West economic relations in the 1980s*. Boulder.
- SCHMIDT, P. G. (1985), Hard currency indebtedness of the developed socialist countries. In: *Intereconomics*. 20(3), 114-121.
- SCHÖNFELD, R. (1973), Die USA in den Wirtschaftsbeziehungen zwischen Ost und West. In: *Osteuropa*. 23, 837-847.
- SIEBERT, H. (1999), *The World Economy*. London.
- SIK, O. (1982), Die Polnische Krise: Innere und äußere wirtschaftliche Zusammenhänge. In: *Außenwirtschaft*. 37, 15-30.
- SKÓRKOWSKA, B. (1984), Zmiany na światowych rynkach paliwowo-energetycznych i ich wpływ na polskie obroty nośnikami energii. W: *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Oeconomica*. 35, 67-76.
- STENT, A. (1981), *From embargo to Ostpolitik: The political economy of West German-Soviet relations, 1955-1980*. Cambridge.
- The International Trade (1990), *The International Trade and Financial Situation of Eastern Europe in 1988/89' Financial Market Trends*. W: OECD. 45(2).
- VOGEL, H. (1982), *The Politics of East-West Economic Relations Reconsidered: A German View*. W: *Osteuropa – Wirtschaft*. 27, 230-237.
- WANG, Z. K. | WINTERS, L.A. (1991), *The Trading Potential of Eastern Europe*. CEPR Discussion Paper Series. 610.
- WEISS, F. D. (1983), *West Germany's Trade with the East*. Kieler Studien. 179. Tübingen.
- ZABIELSKI, K. (1981), Zadłużenie a polityka gospodarcza w latach osiemdziesiątych. W: *Handel Zagraniczny*. 8-9, 5-7.
- Zachodnia polityka (1987), *Zachodnia polityka ograniczania eksportu do krajów socjalistycznych*. W: *Biuletyn Ekonomiczny*. 1522, 15-27.

**SPOŁECZEŃSTWO,
STOSUNKI MIĘDZYNARODOWE,
KOMUNIKACJA**

DOI: 10.31648/pw.9707

MIROSLAW MINKINA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2391-314X>

University of Siedlce

RUSSIAN SECRET SERVICES IN THE SO-CALLED SPECIAL OPERATION IN UKRAINE

ABSTRACT: This article deals with the role of the Russian Federation's secret services in the ongoing Russian invasion of Ukraine. The author explains the facts and regularities regarding the activity of the Russian secret services in this war. The research was performed from a positivist and post-positivist perspective and takes into consideration the so-called mainstream theories. For its purposes, a system analysis was included as well as references were made to the genesis of the Russian secret services, giving consideration to the space of the post-Soviet states. In addition, an in-depth study of the activity of the Russian special services, bearing in mind the key facts and methods of their operation were conducted. It confirmed the weakness of the Russian secret services. At the same time, the aftermath of this state of affairs is the increase in the importance of military intelligence.

KEYWORDS: Russian Federation, Ukraine, intelligence, secret services, war in Ukraine

Introduction

Russia's invasion of Ukraine raises questions concerning the role of intelligence in modern warfare. The authors of espionage literature, screenwriters, and movie directors use their imagination to build and convey to the audience information pertaining to the methods and techniques of the intelligence operation. Some of them are real and employed by the services, others can be classified as fantasy. However, imagination cannot be depreciated. The author met with intelligence officers who told him about a certain intelligence service that created a cell monitoring literary and film ideas related to intelligence activities to be possibly implemented in real work. The idea seems fine, especially since the category of operational imagination is one of the components of the values and assessments of intelligence and counterintelligence officers. When dealing with artistic work – film or literature – not all the components and sequences of activities that determine a successful intelligence operation will be found. It could not even been done by an eminent writer and intelligence officer such as John le Carré. This is understandable because the vast majority of intelligence activities, practices, and procedures are mundane and bureaucratic in nature and, therefore, it is difficult to transform them into a form

that is attractive to the reader or viewer. Indeed, a more down-to-earth category includes what is crucial in intelligence, namely its usefulness.

As a rule, the intelligence process is mostly associated with the so-called intelligence cycle the majority of intelligence researchers refer to. Although it is a complex and dynamic phenomenon, its basic components can be identified as follows: demand, collection, processing | analysis, as well as development and transfer to the recipient. According to the NATO Glossary of Terms and Definitions, the term intelligence cycle denotes: “The sequence of activities whereby information is obtained, assembled, converted into intelligence and made available to users. It comprises four phases: Direction [...] Collection [...] Processing [...] Dissemination” (NATO Glossary 2017, 251) and the understanding of the sequence reflects its essence, however, in a certain simplification. In fact, it is multidimensional, multidirectional, interactive, and repetitive.

Given the background, the aim of the article is to show and explain the facts and regularities regarding Russian intelligence activities during the special operation in Ukraine and their consequences both for the services themselves and for the course of the war. The research performed is embedded in the positivist and post-positivist perspective and includes the so-called mainstream theories, namely realism, common in Russia. The use of systemic and structural analysis was also justified. Assuming that intelligence services are internally ordered systems and a set of elements with a specific structure, these very methods are the most adequate.

1. Russian Secret Services in the Post-Soviet States

Military secret services differ from civilian ones – in particular, the Federal Security Service (FSB; *Federal'naya Sluzhba Bezopasnosti Rossiyskoy Federatsii*) – in the methods of operation employed. The Fifth Service of the FSB, in charge of Ukraine, is also distinguished by them. Despite being a foreign intelligence body, the FSB is not a typical intelligence structure. It is more of a political police supervising the post-Soviet space, embracing the Baltic States and the so-called near abroad. Its officers are political officers whose task is to interfere in political processes in the countries under their responsibility. The Fifth Service of the FSB, established in the late 1990s, when Putin was the director of the service, was a small directorate for the coordination of operational information. Initially, its task was to coordinate the provincial first (intelligence) directorates (branches) of the FSB. In each regional department of the FSB there is a structure whose task is to recruit foreigners who found themselves in the area of competence of the directorates. This is an old Soviet Committee for State Security (KGB; *Komitet Gosudarstvennoy Bezopasnosti*) foreign intelligence method of working. If a foreigner appeared in some area, the servants could not commit a sin of omission and had to make an attempt to recruit them.

When, together with the collapse of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR), the KGB was liquidated and a separate foreign intelligence service was established, the first branches of the internal security service – the Federal Counterintelligence Service, then the Federal Security Service – would remain without an overarching management and coordination structure. Therefore, there was a need to form an operational information coordination board (Radio Svoboda, 2022b). Its aspirations grew rapidly, specifically in terms of a separate area of competence. When the Foreign Intelligence Service (SVR; *Sluzhba Vneshney Razvedki Rossiyskoy Federatsii*) and the Main Directorate of the General Staff of the Armed Forces (GRU; *Glavnoye Upravleniye General'nogo Shtaba Vooruzhennykh Sil*) agreed in the early 1900s with the services of the Commonwealth of Independent States (CIS) that they would not conduct intelligence activities on their territory; that task was taken over by the newly created Fifth Service of the FSB, as it did not sign such a commitment. In the context of the procedure, there is further evidence that all agreements with the Russian Federation are not binding for this state, and it can be assumed with high probability that they will be violated or circumvented. Thus, the area of operational interest of the above service became the post-Soviet space and that of the near abroad, understood as countries that once belonged to the Soviet sphere of influence.

When the commonly named colour revolutions erupted in the countries that emerged as a result of the collapse of the USSR their monitoring and operational investigation became one of the main tasks of that service. At the same time, more emphasis was placed on interfering in political processes than on gathering information. Hence, the intelligence service developed into a political service. To some extent, it is similar to the duties executed by Western, principally American special services, referred to as *covert action*, and by the author himself as non-information intelligence operations.

2. Russian Secret Services in the So-Called Special Operation

The failures of the so-called special operation in Ukraine are indicative of the poor performance of the Russian secret services, both in the case of foreign intelligence and internal security. The former did not inform that Russian troops would not be greeted with flowers in Ukraine. Quite the opposite, Russian tanks were to be welcomed as a liberating force from the Nazi regime and oppression. Ukrainians and Russians, in the understanding of the Chekist corporation and Putin, are one nation. If one were guided by the logic and professional art of intelligence, the residences and headquarters should recruit a large and high-quality spy network for cooperation, in particular because Ukraine is a fairly convenient recruitment environment. Money remains the main motive for cooperation with the intelligence service,

however, in the case of Ukraine it seems that the motif of family ties can be used successfully, especially since mixed marriages are quite common there. Although this country has strengthened significantly and continues its national identity, there are no small pro-Russian sympathies. Therefore, no network was built to provide reliable information. The inability to fulfill the objectives of the Russian operation aimed at capturing Kiev and installing new pro-Russian authorities there forced the Kremlin to take a more rational approach according to the feasibility criterion. It was considered possible to occupy the Donbass and the southern part of Ukraine, creating an access belt to the Crimean peninsula. The armed forces, in particular, blame other ministries for past failures in the theatre of war. They criticize the 5th FSB Service for incorrectly informing Putin about the situation in Ukraine. As stated by Andrei Soldatov, this view is also shared by other FSB directorates. Consistent various sources, including the head of the service, General Sergei Beseda, who was detained in the FSB prison in Lefortovo, suffered personal consequences (Agentura.ru 2022). After some time, the general was released, which seems bizarre under Russian conditions. Thus far, only Joseph Stalin had allowed himself to arrest and then release generals. Nevertheless, it can be assumed that since according to Putin and Lavrov the special operation is being carried out as planned, a strong signal cannot be given that there is a split or conflict in the siloviki corporation.

Support for the special operation is reinforced by the dissemination of the view that the Russian army is not fighting with the armed forces of Ukraine, but the North Atlantic Treaty Organization (NATO). Therefore, it is necessary to remove any self-constraints and start full-scale hostilities and not hesitate to mobilize (Kaszuba 2019, 66-83; Agentura.ru 2022). Nonetheless, as mentioned by Soldatov, a certain distance towards the actions of the authorities in Ukraine can be observed in the secret services. There is a consensus that something should be done with Ukraine, yet not necessarily in the way it is implemented. After the aggression on Ukraine, when it became apparent that there was no real pro-Russian opposition there, and that the prolonged war and the socio-economic consequences were significantly damaging to Russia, opinions emerged that the occupation of Donbas alone was too small a profit in relation to the losses incurred. In other words, the power ministries believe that goals and tasks should be formulated by the political leadership of the state in a much broader geostrategic dimension (Agentura.ru 2022).

In the face of the failure and criticism of the FSB, military intelligence, the Main Directorate (GRU), begins to gain more importance. The main reason for the change in the balance of power is the aforementioned discredit of the service responsible for political influence operations in Ukraine and the coordination of an allegedly strong and valuable agent network. The Fifth Service seemed more needed by the Kremlin because a political coup in Kiev was expected, which would lead to a political crisis. Only later would the armed forces step in. When it emerged that the concept of a coup failed and the war became widespread, military intelligence once again

proved to be a service of greater significance. The GRU is a tactical and strategic intelligence service, mainly for the needs of the armed forces, yet in practice it also conducts other state tasks, including cyberspace attacks and assassinations ordered by the Kremlin. Responsibility for intelligence operations in Ukraine was entrusted to the first deputy head of the GRU, General Vladimir Alekseyev whose career path was unusual for a GRU officer – work at the headquarters, then a foreign post. He comes from special forces, which may mean that non-information activities and special operations of military intelligence will be the dominant form of war with Ukraine (Soldatov | Borogan 2022b).

In the context of not achieving the goals of the war, there are speculations about a military conspiracy against Putin or his physical elimination as well as some arguments in favour of a low probability of such an action. One of them is the lack of modern traditions of such solutions in Russia. The uprising of the Decembrists failed, the arrest of Beria by Zhukov was made on the orders of the Politburo. It is difficult to envisage that the Russian military will organize itself into a conspiracy group, as in Turkey or Egypt. In these countries, along with Russia, the services played an important political role and participated in the making of state decisions. Vladimir Putin is well aware of the existence of certain threats to his life as well as the power from the army. While still acting as president, in the spring of 2000 he signed a law extending the competences and powers of the FSB in relation to the armed forces. From the beginning, he realized that all the processes taking place in the armed forces ought to be carefully monitored and controlled. Normative solutions also exist for the number of FSB agents that ought to be in specific military structures. To illustrate, an airbase is obliged to have a resident and 20 agents (Radio Svoboda 2022b). In this situation, the troops take an opportunity to talk among themselves in order to plan any conspiracy against the authorities. Moreover, Putin himself is manically cautious. During meetings, he keeps a distance of several meters, for fear of being poisoned, hand shaking included. The Federal Security Service, a formation of 40,000 people, is responsible for his safety.

3. Changes in the Services in the Context of a Special Operation: A Return to the Past

Aggression and the war with Ukraine have changed the functioning of Russian secret services. Before its commencement, Ukraine's affairs had been handled by the already mentioned Fifth Service and the counterintelligence service, which from time to time detained Ukrainian spies or those considered as such, in particular Ukrainian journalists. After the start of the war, more FSB structures began to engage with the problems of Ukraine. Filtration camps were being established on the territory of Russia and occupied territories (Getmanova | Matviyenko 2022, 239-252).

Thus, the directorate of military counterintelligence is responsible for them. It is an extremely important structure that should primarily deal with ensuring the security of the troops, their moral condition as well as detection and prevention of crimes committed by soldiers, specifically thefts, plaguing the Russian armed forces. However, during a special operation, military counterintelligence devotes a significant part of its forces and resources to work in filtration camps where people are interrogated, tortured, and recruited for cooperation. The border service subordinated to the FSB actively also joined the war. In the first stage, its guards did not let Ukrainian citizens leave the Russian Federation and intimidated their citizens and specialists, above all IT ones. Another structure that appears to have a great deal to do with war is the FSB Economic Security Service whose job is to conduct work in factories, mobilize greater discipline and explain how to function in the absence of imported parts and equipment. The personnel policy changed as well, allowing conscripts to sign contracts for service in the FSB. In addition, the same personnel pragmatics as during the Chechen wars began to be applied. The FSB headquarters are intensively trained and sent on business trips to the occupied territories. This indicates, as of the 1990s, that most FSB employees will have war experience, unless it ends sooner. Considering the role of the FSB in the war with Ukraine, in practical terms it signifies a model of NKVD (*Naródnyy komissariát vnútreñnikh del*) functioning for the occupied regions – torture, interrogation, filtration of detainees, and political control over the occupied territory (Soldatov | Borogan 2022a).

It is worth pondering what the consequences of the above mentioned changes in competences may be. Undoubtedly, the war has altered priorities significantly. These are no longer cyberspace attacks, disinformation operations, and all other surveillance and eavesdropping methods. Other ones, namely used in the so-called military-Chekist operations and still taught at the FSB Academy, came to the fore. Andrei Soldatov has the impression that, with the start of the war, old Chekist textbooks were taken out and employed in the didactic process. The service actively and creatively makes use of the experience of the Chekists as indicated, for instance, by the filtration camps exploited in the recent conflict with Ukraine. According to the official version, such camps are installed to prevent people suspected of actively participating in combat operations from entering Russia. However, in reality, it is merely an excuse. The real reason for creating filtration camps is the experience of the wars in Chechnya, where the Russian services had problems with agent work. Recruiting Chechens for cooperation was challenging. As an illustration, a Russian special services officer, coming from a large city, could not simply enter a Chechen village and conduct agent work there conforming to the methodology learned during specialist courses. Based on equivalent experiences, a brutal but effective concept of creating one large concentration camp came into existence. Many people pass through it, especially men, they can be recruited

and then released from it. Thus, no one from the outside will find out who is an agent willing to cooperate with the secret services. In this way, two instruments are cumulated simultaneously. One of them is that of the NKVD, consisting of a combination of the army forces as well as secret services to establish political control and to intimidate and repress the population of the occupied territory. The second mechanism is the use of the experience of the Chechen wars acting as not only filtration camps, but also involving physical and mental torture. It may seem that the military forces, through counterintelligence bodies, are instructed in matters of dealing with the population of the occupied territories (Soldatov | Borogan 2022a).

According to Irina Borogan, the current activities of the secret services resemble the 1930s, although new, specific elements are noticeable in Putin's Russia. Earlier repressions were mainly, if not only, directed at politically active people who had the courage to express their views on Facebook. They did not apply to those who were indifferent to the political situation, who did not voice their views, who went to work, were passive and silent. However, the war with Ukraine does not proceed according to the scenario imagined and planned by the president and his entourage. It failed to take Kiev as well as to change the government, and Russian soldiers were not welcomed in Ukraine with flowers. Since everything has not gone as the Kremlin intended, Russian troops suffer losses, and the armed forces of Ukraine, supported by the West, begin to win victories. Against such a background, it can be assumed that repressions may have a much wider range. Perhaps they will not be on the scale of Stalin's times, but rather like in the 1960s and 1970s, when the dissident movement came into being in the USSR.

Nonetheless, by observing the reality of Putin's Russia, the actions of the authorities that are similar to the 1930s can be noticed. One such example is to consider imposing penalties on doctors who prescribe medicines to their patients' produced by foreign pharmaceutical companies. This procedure was supposed to take place in unspecified regions of Russia, and the FSB was to handle the case, which was reminiscent of the situation in the 1940s when Jewish doctors were accused and blamed for poisoning and killing Soviet executives in concert Zionist organizations (Soldatov | Borogan 2022a). The regime launched an unprecedented campaign against lawyers, particularly those who defend espionage trials. Ivan Pavlov, a lawyer who heads the team of 29 foundations of lawyers and journalists defending freedom of speech and the defender of the journalist Ivan Safronov, was forced by the FSB to emigrate (BBC News, 2021a). The reason for it was the initiation of criminal proceedings for breaching the secrecy of the investigation in the case of Safronov, allegedly guilty of it, even though he had no access to it. In this instance, Pavlov acted as a defender (Sharogradskiy | Chizhova 2021). The lawyer who took over the espionage case after Pavlov's emigration, Dmitry Talantov, was

arrested (Radio Svoboda 2022a). The regime is also disposing of elites who are close to power and most likely have access to inconvenient knowledge.

Some Russian citizens, including the elite, decide to emigrate. However, they must take into consideration the fact that the Russian diaspora is the centre of interest of the Russian secret services. Among their achievements they have the use of various kinds of pressure against their compatriots, including murder. It can be assumed that a sense of concern with Russian emigrants, along with their accounts and assets, will continue to grow. Thus, there will be more intelligence agencies and more criminal proceedings, mainly for espionage. At the same time, it is worth noting that Russian diplomats are being expelled from Western countries, which means that the capabilities of the Russian secret services are limited. Despite such a weakness, the Russian state has great competencies, forces, and means, as well as an apparatus to intimidate the Russian diaspora. Gathering information about political emigrants can be conducted through the use of other organizations, illegal agents, various types of pro-Russian associations and foundations. An important role in this process will certainly be played by the Rossotrodnichestvo (*Россотрудничество*) agency (Soldatov | Borogan 2022a). It should be taken into account that there are agents recruited in the emigration environment and those who willingly provide information to the services. Russian services will not depart from traditional methods of operation, either, incorporating intimidation, pressure on family and loved ones, confiscation of property, kidnapping, and murder. Russian emigration has different experiences in relations with the Russian, previously Soviet, intelligence. The activity of the institution made the emigrants fall ill with espionage, seeing agents everywhere. In such circumstances, the solution will be a compromise, consisting, on the one hand, of vigilance and, of not succumbing to espionage and constant suspicion, on the other.

4. Consequences of the War in Ukraine for the Russian Secret Services

A month after the invasion of Ukraine began, more than 400 Russian intelligence officers were expelled from the United States and European countries. It was the largest undertaking of this type in history. A similar decision was also made by Austria, a country that has so far shown great tolerance for the activities of Russian intelligence. Such a drastic reduction of the personnel resources of the Russian intelligence service will certainly limit the collection of information, recruitment of agents and other operations directed against the political systems and economies of Western countries. Removals of Russian diplomats on a large scale are a rare phenomenon. The most recent one took place in 2018, when 28 countries dismissed 153 diplomats suspected of conducting intelligence activities (Hänni | Grossmann

2020, 403). It was a reaction to the attempted murder in Salisbury, UK, of Sergei Skripal, a former Russian military intelligence officer (Gioe | Goodman | Frey 2019, 561-575).

It seems that the expulsion of Russian spies after the aggression against Ukraine is not only a justified decision, but also a long overdue one. On the territory of the European Union, civil and military intelligence showed great offensiveness in recruiting, locating agents of influence, conducting information warfare, and operationally preparing the area and society for such a war. Of particular concern is the establishment and then placement of Russian agents of influence. Perhaps this might explain such a large tolerance of a wide spectrum of Russian actions against the West and consent to dependence on Russian energy resources (Kaszuba | Stempień 2016, 79-90).

Without entering into speculation and conspiracy theory, one of Vladimir Putin's tasks during his stay in the German Democratic Republic (GDR) was to recruit citizens of this country to cooperate with the KGB. The influence agency, unlike the classic information agency, does not have to be formally recruited. When working with an agent of influence, the element of commitment to cooperation, setting tasks and accountability, discipline, and asking for various types of consent, even in less important matters, is omitted. As the name suggests, agents of influence are people who are influential, enjoying authority, having extensive connections. This category includes politicians, scientists, and journalists. The basic instrument used in cooperating with agents of influence is their appropriate manipulation as well as the use, in various combinations, of the classic set of motivations for cooperation with the intelligence service: money, ideology, pressure, and ego. Scientists can be offered a publication in a prestigious publishing house or journal, a payment for publication or participation in a conference, or an order of a well-paid expert opinion. Politicians can be appreciated, especially before elections, by creating the image of a statesman respected in the international environment. This method was used by Putin toward Western politicians, inviting Tony Blair, Marine Le Pen, Viktor Orban, Silvio Berlusconi. During the visit, he provided them with a rich media setting, an attractive, symbolic tourist programme, exposing how important they are and how much Russia cares for them. Journalists can also be valued by being given exclusive information, access to materials for investigative journalists, which, however, are a controlled leak aimed at accomplishing the desired reception. According to Sergey Zhirnov, a former KGB major, in an interview with Jacek Żakowski:

[Schröder] is a textbook case. First, a delicate relationship, then a job offer at Rosneft. Seems like pure business, but both sides know perfectly well that this is recruitment. Similarly, François Fillon, former Prime Minister of France, or Karin Kneissi, former head of diplomacy of Austria. They are offered astronomical salaries in Rosneft,

Gazprom, and banks, pretending that they are outstanding experts pursuing the best understood interest of their country. The people promoting North Stream 1 and North Stream 2 appeared to act in Germany's interest. Many were even persuaded to do so and sincerely believed it. At the Institute¹, they taught us how to provide truths that were convenient to agents of influence. It is not about them doing what our spy tells them to do, it is about having them believe him. And everyone more easily in such truths that benefit him. A good narrative and strong motivation can eliminate the biggest doubts. Therefore, agents of influence, as a rule, are not offered to formalize cooperation and are not asked to sign anything. It has to be seduction, not rape. An agent who understands that he is becoming an agent loses value. That is why you need to look for people with an exaggerated ego and then pump them up (Polityka 2022, 28).

There are indications that the Kremlin possesses material compromising former President Donald Trump. Because what can explain the words spoken by Trump during the meeting with Putin in Helsinki in 2018? The US president said that he sees no reason to believe in Russia's interference in the 2016 presidential election in his favour, even though Vladimir Putin claims so. Therefore, a strange situation arises in which the head of state, a world power – trusts the president of Russia more than his own security services, in this case the Federal Bureau of Investigation (FBI) (Sikorski 2018; Paul | Jones 2018, 12-19).

Various types of operations of Russian secret services, primarily intelligence, have become a plague in Western countries. There are so many of them that counterintelligence services have a difficult time monitoring and controlling the situation. According to the President of the Office for the Protection of the Constitution, Thomas Haldenwang, espionage against Germany has reached Cold War levels. As regards the war in Ukraine and the conflict between Russia and the West, he predicts a further increase in espionage, acts of sabotage, and illegal influence operations (AP News 2022). Just before the recent expulsions, it was estimated that there were 1,000 undeclared intelligence personnel in Russia's diplomatic and consular posts in Western Europe (The Economist 2022). Nevertheless, espionage is not the only concern of Western security services. Expulsion of intelligence personnel also reduces the risk of sabotage and subversion. In April 2021, the Czech Republic collected evidence and accused the GRU of blowing up an ammunition depot in Vrbietice in 2014 (Defence 24 2021). As a result, the Czech Republic dismissed 81 Russian diplomats, the United States 10, and the rest of Europe 14. The accumulation of various incidents related to Russian intelligence services prompted NATO to conduct an audit of Russian Embassy residences and their activities. It transpired that a large number of GRU, SVR and

¹ This is the school of Soviet civilian foreign intelligence. During the Cold War, it bore various names: the Higher Intelligence School (code name School No. 101), the Red Banner Institute and the Andropov Institute (named after Yuri Andropov, chairman of the KGB in 1967-1982).

FSB officers functioned under diplomatic cover in all the posts, disproportionately to the other diplomatic staff. In October 2021, the NATO Headquarters decided to expel 8 Russian diplomats performing duties in the Russian mission to NATO. According to the statement of the NATO Secretary General, the decision was due to the need to remain vigilant and had nothing to do with specific activities, but with the general excessive activity of Russian intelligence and the fact that mission members had not declared their links with intelligence structures. Thus, the Russian mission decreased from 20 people to 10. In addition to the 8 expelled, the Russians were to decide on their own to liquidate 2 additional posts (BBC News 2021b). The expulsion of Russian diplomats is intended not only to prevent their activities incompatible with diplomatic status but also to hinder support for other illegal operations conducted by intelligence officers. Skripal's assassins pretended to be tourists visiting Salisbury Cathedral, yet the logistical support, equipment, and materials necessary for the task were shipped across the border by diplomatic bag.

Expelling diplomats has both costs and consequences. After the dismissal related to the attempt to poison Skripal, Moscow reciprocated with the same in relation to 189 representatives of Western countries. Russian retaliation in such an operation affects diplomats who have nothing to do with intelligence, drastically limits contacts with the Russians. These are particularly important and in the face of a ubiquitous state propaganda, presenting a Western perspective seems highly justified. Therefore, foreign ministries of countries are less likely to expel diplomatic personnel than security institutions that only perceive an intelligence threat. Naturally, such actions hinder the work of intelligence officers accredited as diplomats, although the scale of the problem is smaller than it appears. The ability of Western services to perform traditional recruitment activities is extremely limited in Russia. Counterintelligence and its agents are omnipresent, and the Russian services, as institutions of a police-totalitarian state ruled by a Chekist corporation, are obsessed with espionage. Such a state results in significant expenditures – personnel and material – on the protection of the state against the imaginary, ever-present Western services conducting a great mythical special operation against Russia. In these realities, it is much easier for a GRU or SVR officer to move around and meet people in Berlin or Paris than for a CIA or Foreign Intelligence Agency (Pol. AW, Agencja Wywiadu) officer in Moscow. Expulsions are not a permanent solution. In place of the dismissed diplomats, new ones are delegated. This significantly involves the security services, particularly the counterintelligence of the host country, which must start the verification procedure of the new diplomat and try to answer the question whether he | she is or is not an intelligence officer, and if so, of what kind. In Western countries, there is also an increasingly popular view to adopt the principle of equality in staffing. Russian posts in a given country should be equal in number to the posts of that country in Russia. However, the adoption of this principle creates numerous new administrative procedures related to visa refusal and information exchange,

so that a diplomat expelled from one country is not sent to another. However, fewer Russian spies also reduce the recruitment base for western intelligence services, especially in terms of recruiting double agents, which is favored by the current geopolitical situation and Russia's aggression against Ukraine. To draw an analogy from the past, the Soviet aggression against Czechoslovakia in 1968 disappointed and outraged KGB General Oleg Kalugin, KGB resident in London, Colonel Oleg Gordievsky, and KGB archivist Vasily Mitrokhin. Kalugin became a dissident and emigrated to the US, the other two gave invaluable services as agents of the British Secret Intelligence Service – MI6. The war in Ukraine is much more brutal than the suppression of the Prague Spring. It is marked by numerous victims, suffering of the civilian population, and war crimes. It cannot be ruled out that its cruelty may have a similar effect on some GRU, SVR or FSB officers. Perhaps the majority of them will realize to what extent their country has been humiliated, how badly it is run, because they have access to information. Senior officers of the secret services are critical of the way the war is fought as well as decisions made based on unreliable information (The Economist, 2022). Large numbers of them know and became accustomed to living in the West, settled their families there, and returning to a totalitarian state does not seem to be an attractive prospect. It can be assumed that some of them will offer cooperation with the Western intelligence service.

Conclusions

The intelligence services of the Russian Federation, which are the heirs of the KGB, famous in the times of the Union of Soviet Socialist Republics, were for a lifetime considered one of the best in the world. In fact, the special operation in Ukraine which became a full-scale war and exposed their inefficiency, particularly that of the Federal Security Service. It had a negative impact on the course of military operations on the side of Russia. Contrary to the common belief that it is easy to recruit in Ukraine, Russian services have failed to build a credible agent network in this country. It appears that the agents of influence also proved to be ineffective, as Ukraine strengthened the sense of national separateness, despite the thesis about one nation, repeated and reinforced by the Russians.

As a result, the importance of military intelligence has increased due to the low effectiveness of the FSB. New tasks have also been assigned to the military counterintelligence service. The methods of operation known and used by Chekists returned, which is confirmed, among others, by filtration camps. The scale of repression against war opponents, including Russians in exile, has widened significantly. There is a return to intimidation, pressure on family and loved ones, confiscation of property, kidnapping, and murder.

At the same time, as a consequence of the war, the Western states expelled several hundred Russian intelligence officers. Therefore, it is reasonable to assume that the Russian ability to collect information, recruit agents and conduct other operations against the political systems and economies of Western countries has been effectively limited. However, the capabilities of Russia's intelligence services should not be underestimated in the context of their inefficiency and reduced staff potential in the West. It must be presumed that appropriate conclusions have already been drawn and that their activity ought to be treated with full seriousness.

References

- Agentura.ru (2022), Siloviki ishchut vinovatykh, April 26. In: <https://agentura.ru/investigations/siloviki-ishhut-vinovatykh/> (accessed: 17.04.2022).
- AP News (2022), German intel chief says espionage at Cold War levels, May 19. In: <https://apnews.com/article/russia-ukraine-covid-health-berlin-cold-war-b6c195bcc3e302628c9a9aa6d2a3f95e> (accessed: 19.04.2022).
- BBC News (2021a), Advokat Ivan Pavlov pokinul Rossiyu. On vozglavlyal "Komandu 29" i vel delo zhurnalista Ivana Safronova, September 7. In: <https://www.bbc.com/russian/news-58475269> (accessed: 24.09.2022).
- BBC News (2021b), NATO expels eight Russians from its mission for spying, October 7. In: <https://www.bbc.com/news/world-europe-58826980> (accessed: 19.01.2022).
- Defence 24 (2021), Czechy ws. Wybuchu składu amunicji: jest tylko jedna wersja [Czech Republic on ammunition depot explosion: there is only one version], April 26. In: <https://defence24.pl/geopolityka/czechy-ws-wybuchu-skladu-amunicji-jest-tylko-jedna-wersja> (accessed 19.06.2022).
- GETMANOVA, D. | MATVIYENKO, S. (2022), Producing the Subject of Deportation. Filtration Processes during the Russia-Ukraine War. In: *Sociologica*. 16(2), 239-252. DOI: 10.6092/issn.1971-8853/15387
- GIOE, D. V. | GOODMAN, M. S. | FREY, D. S. (2019), Unforgiven: Russian intelligence vengeance as political theater and strategic messaging. In: *Intelligence and National Security*. 34(4), 561-575. DOI: 10.1080/02684527.2019.157353
- HÄNNI, A. | GROSSMANN, M. (2020), Death to traitors? The pursuit of intelligence defectors from the Soviet Union to the Putin era. In: *Intelligence and National Security*. 3(3), 403-423. DOI: 10.1080/02684527.2020.1728046
- KASZUBA, M. (2019), The militarization of Russian foreign and security policy and its possible impact on international security. In: *De Securitate et Defensione | O Bezpieczeństwie i Obronności*. 2, 66-83.
- KASZUBA, M. | STOMPIEŃ, M. (2016), Surowce energetyczne w polityce Federacji Rosyjskiej. In: Minkina, M. | Kaszuba, M. (red.), *Polska – Rosja. Polityka bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej. Kontynuacja i zmiana*. Siedlce, 79-90.
- NATO Glossary of Terms and Definitions AAP-6 (2017), NATO/PdP. In: <https://wcnjik.wp.mil.pl/u/AAP6PL.pdf> (accessed: 25.09.2022).
- PAUL, B. | JONES, N. (2018), Influence and Interference in Foreign Elections. The Evolution of its Practice. In: *The RUSI Journal*. 163(1), 12-19. In: <https://doi.org/10.1080/03071847.2018.1446723>
- Polityka (2022), Przesłuchiwał mnie kapitan Putin. Wywiad Jacka Żakowskiego z byłym majorem KGB Siergiejem Żinowem [I was interrogated by Captain Putin. Jacek Żakowski's interview with former KGB major Sergei Zhinov]. No. 25, June 13.

- Radio Svoboda (2022a) Advokatu Dmitriyu Talantovu utyazhelili obvinieniye, September 14. In: <https://www.svoboda.org/a/32033945.html> (accessed: 24.09.2022).
- Radio Svoboda (2022b), V spets sluzhba khidut razgovory, chto s Ukrainoychto-to netak, ivinyat v etom Putina, May 18. In: <https://www.svoboda.org/a/31856120.html> (accessed: 16.06.2022).
- SHAROGRADSKIY, A. | CHIZHOVA, L. (2021), “A volki vse lyutuyut”. Advokat Ivan Pavlov – o presledovanii so storony FSB. In: Radio Svoboda, December 22. In: <https://www.svoboda.org/a/a-volki-vse-lyutuyut-advokat-ivan-pavlov-o-presledovanii-so-storony-fsb/31621391.html> (accessed: 24.09.2022).
- SIKORSKI, K. (2018), Donald Trump o konferencji z Władimirem Putinem w Helsinkach: “Przejęzyczyłem się” [Donald Trump on the conference with Vladimir Putin in Helsinki: “I slipped the tongue”]. In: Polska Times. July 18. In: <https://polskatimes.pl/donald-trump-o-konferencji-z-wladimirem-putinem-w-helsinkach-przejezyczylem-sie/ar/13349055> (accessed: 19.06.2022).
- SOLDATOV, A. | BOROGAN, I. (2022a), Kak voyennyje mesyatsy izmenili FSB. In: agentura.ru, July 19. In: <https://agentura.ru/investigations/kak-pervye-voennye-mesyacy-izmenili-fsb/> (accessed: 16.09.2022).
- SOLDATOV, A. | BOROGAN, I. (2022b) GRU vykhodit na pervyy plan. In: agentura.ru, May 9. In: <https://agentura.ru/investigations/gru-vyhodit-na-pervyj-plan-nbsp/> (accessed: 17.06.2022).
- The Economist (2022), Russian spooks are being kicked out of Europe en masse. April 7.

DOI: 10.31648/pw.9708

ANASTASSIYA STARODUBTSEVA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5503-4759>

The University of Jan Kochanowski in Kielce

THE “RUSSIAN WORLD” CONCEPT IN THE UKRAINIAN MEDIA DISCOURSE: SOME OF THE KEY NARRATIVES

ABSTRACT: The “Russian world” concept is constantly employed in political and media discourse. Despite its active use, no single comprehensive definition exists in scientific literature. In this study, a brief version of the “Russian world” term conceptualization was presented, including two categorical series of semantic formations (social groups and value systems) and three axiological conceptual functions of the “Russian world”. In addition, newly formed narratives in connection with the Russian-Ukrainian war encountered only within the framework of Ukrainian discourse were identified. As research material, Russian and Ukrainian-language texts from the Ukrainian media reflecting the consequences of Russia’s military actions on the territory of Ukraine through the prism of the “Russian world” concept were adopted. The work was conducted applying semantic analysis, contextual analysis, and the substitution method.

KEYWORDS: The “Russian world” concept, Ukrainian media discourse, Russian-Ukrainian war, conceptualization, narratives

Introduction

Currently, due to the aggravation of the Russian-Ukrainian military conflict in the Donbas and the annexation of Crimea in 2014, as well as since the beginning of Russia’s full-scale invasion of Ukraine in February 2022, the “Russian world” (*Русский мир* – in Russian) concept has increasingly appeared in political and media discourse. However, there is still no clear definition of this cognitive unit as a notion, even though it is used in both Russian and non-Russian discourse. Thus, within the framework of the article, a brief historical background and conceptualization of the “Russian world” notion will be presented. They will be relied on in the study of crucial narratives that have emerged and still function in the Ukrainian media discourse arising against the backdrop of an armed conflict.

As far as research material is concerned, texts of Ukrainian media that mention the “Russian world” concept will be analyzed. Thus, the choice of the country is justified by the most active intervention of Russia in Ukraine, unlike other countries of the post-Soviet space. So is the attempt to apply the “Russian world”

ideology at the initial stages, such as the annexation of Crimea, the war in Donbas and, accordingly, the further transformation of the concept in the Ukrainian media field. Based on popularity and ranking five media prepared on the eve of 2022 by specialists from the PRNEWS.IO4 content marketing platform (TSN.ua, Novoye Vremya, Ukrayinska Pravda, 24, Obozrevatel) were singled out. It is essential to note that these are bilingual news resources; therefore, both Russian-language and Ukrainian-language texts were considered. The problem of media discourse as such is unexplored in the article, the main interest being in exemplifying cultural and civilizational manifestations of the “Russian world” concept, in particular media sources derived from high readership.

Hence, publications of February 1, 2014 until December 31, 2022 were chosen. This time span is primary since, at the time of writing the article, a full-scale armed conflict was still in progress. It means that it is impossible to analyze its dynamics, however, the study facilitates the determination of the already existing contexts and narratives for the use of the “Russian world” concept. The selection was made according to the hashtags #русский мир (Russian world in Russian) and #руський мір (Russian world in Ukrainian) by relevance to the above-mentioned time frames. The examination of all the textual statements was performed via semantic analysis, contextual analysis as well as the substitution method; instead of the “Russian world” concept, key conceptual markers were employed, such as Russian mentality, Russianness, Russian people and citizens of Russia, Russian culture, Russian intelligentsia, the ideology of Russian power, as well as the military actions of the Russian authorities.

1. Genesis of the “Russian world” concept

Despite the fact that this study does not imply a detailed presentation of the historical aspect of the “Russian world” concept, it should be noted that it has a long history. Nevertheless, its contemporary formation and structure as a theoretical doctrine were presented by P. Shchedrovitsky, S. Gradirovsky, and E. Ostrovsky in the 1990s. The main idea was to maintain contacts between independent countries formed after the collapse of the USSR and Russian emigrants through the Russian language, combining a “network structure of large and small communities that think and speak Russian” (Shchedrovitsky 2000). Regardless, in the early 2000s, the concept developed into an ideologeme, and, for the first time, it was submitted in socio-political discourse in 2007 by V. Putin during his annual Address to the Federal Assembly. In it he emphasized “cultural, linguistic, and civilizational unity of compatriots with Russia” (Putin 2007).

Since 2010, the “Russian world” has shifted from doctrine and ideology to a political course. It played a significant role in Putin’s election campaign in 2011,

raising his status in the country and across the diaspora as a guarantor of Russia’s political strength and the diaspora’s right to use the Russian language. Subsequently, the attention of the authorities and state media in Russia was focused on the “Russian diaspora and Russian-speaking groups”, falling under the definition of the “Russian world” (Volkhonsky | Mukhanov 2019; Suslov 2017). Later, the “Russian world” ideologue became the rationale and, in fact, “the justification for the annexation of Crimea and the war in Donbas in 2014”, explaining this by protecting the Russian and Russian-speaking population and returning their historical territories (Delong 2020, 51). Thus, the events of the 2010s compelled the “Russian world” concept beyond its intended use, as the policy implied and represented as a “soft power” developed into a military-political conflict (Laruelle 2015; Łoś 2017).

Substantially, it is essential to specify the conceptual core of the “Russian world” concept. Nowadays, most researchers, such as O. Batanova (2008), V. Krivopuskov (2016), and N. Kozlovtseva (2017) assume that the “Russian world” should be comprehended as a particular group of people with certain similar features. These include the Russian language, culture, common historical heritage (Tishkov 2007), traditions and values (Curanović 2015) as well as commitment to Russia (Nikonov 2014), while frequently, the “motherland” concept and the “current authorities” concept become identical. Repeatedly, in research literature, chiefly Russian, the “Russian world” concept denotes “Russia’s political interests in the CIS region”, which is of the most significant interest in connection with the geopolitical conflict in Ukraine, the traditional zone of Russia’s influence, and the presence of the “Russian world” (Narochnitskaya 2015; Götz 2022).

Although the “Russian world” is presented as a multinational and poly-confessional community, it is inconceivable to neglect the influence of the Russian Orthodox Church (ROC) on the formation of the “Russian world” concept, which is “the idea of unity between the peoples of Russia, Belarus, and Ukraine, namely the Holy Rus”, forming the so-called triune Russian nation (Suslov 2014). Subsequently, this ideology was introduced in Putin’s rhetoric “pertaining to fraternal peoples” in his article on the historical unity of Russians and Ukrainians (Putin 2021).

Thus, based on the above definitions, not only a lack of clarity and specificity is revealed but also apparent contradictions as entirely different categories of people are brought under the “Russian world” term, from Orthodox persons and citizens of the Russian Federation to all ethnic Russians and even native speakers of the Russian language. In addition, confusion occurs at the level of identification of Russian mentality, Russian culture, ideology, and politics of the Russian authorities, and if so, then a sole “Russian world” concept cannot be considered since in itself it can be a combination of several related notions.

The “Russian world” as a single notion is a rather complex formation that combines “two categorical series of concepts (social groups and value systems)

as well as three pragmatic conceptual functions (mythologeme, cultureme, and ideologeme)” (Starodubtseva 2022). Each of them as a system of values can become an organizing principle for a particular social group. As a result, three fundamentally different socio-cultural communities can be discussed:

“Russian world I” – Russian society as a synergistic transnational socio-cultural space based on the linguistic, social, and personal interactions of its subjects, united by the mentality and system of cultural and civilizational values (i.e., the mythologeme “Russian world”).

“Russian world II” – the Russian (Russian-speaking) intelligentsia as a cybernetic multinational socio-cultural space based on the linguistic, social, and personal interactions of its subjects, united by a system of spiritual values (i.e., the cultureme “Russian world”).

“Russian world III” – the Russian authorities (political and administrative elite) as a political class based on formal and informal hierarchical ties, united by the state ideology (i.e., the ideologeme “Russian world”) (ibidem).

Each of the above mentioned communities is distinguished by its own system of values, although it may overlap to a greater or lesser extent, which allows all of them to be united by the term *Russian socio-cultural space*. In this sense, the “Russian world” concept covers all of this space as a whole.

Thus, from the terminological point of view, it is necessary to suggest separating three social groups within the cultural and civilizational space of the “Russian world” (I, II, and III) and, accordingly, three axiological conceptual functions of the “Russian world”. The recommended structure of the “Russian world” concept assumes only the formal contours of this cognitive unit.

2. The “Russian world” concept in the Ukrainian discourse

This section analyzes the functioning and some of the key narratives of the “Russian world” concept in Ukrainian media discourse.

A selection of material from 2014 until December 2022 demonstrated that out of 5 media, namely TSN.ua, Novoye Vremya, Ukrayinska Pravda, 24, and Obozrevatel, the “Russian world” concept occurs 145 times, with the most significant number, namely 100, already in 2022, which indicates that the previously studied concept was not as popular as during Russia’s full-scale invasion of Ukraine. It is significant to note that when analyzing its functioning in the headlines, it manifests itself much more frequently than in the news articles’ texts, namely 87 times. It can be assumed that this is the purpose of forming the image of the event already at the stage of reading the title. The headings are landmarks that display the

most crucial textual information, in particular, the reflection of the consequences of the armed invasion through the prism of the “Russian world” concept.

The disclosed titles and text fragments (usually containing one sentence) can be divided into several categories regarding the narratives verbalizing the concept in question; however, since it is unattainable to include all the examples in this article, the most representative ones were introduced.

2.1. Zealots of the “Russian world”

One of the most substantial components of the semantics of the “Russian world” concept are carriers of the Russian mentality, who are obedient and loyal and ideologically motivated by the Russian authorities and not necessarily citizens of Russia. This category also includes adherents of the “Russian world” ideology living abroad, along with collaborators. Such narratives have appeared since 2014, describing the inhabitants of Donbas who supported Russia and its secession from Ukraine, together with those who joined the armies of the unrecognized republics of the LDNR. After 2022, the phenomenon manifested itself not only in the temporarily occupied territories but also in the regions of Ukraine unaffected by the war, in addition to countries with a sizeable Russian diaspora whose representatives organized so-called marches of compatriots collecting humanitarian aid for the Russian army and strongly supporting Russian ideologues’ rhetoric. Generally, the narrative is used in combination with such clearly negatively marked lexical units as *прихильники* ‘adherents’, and *фанаты* ‘fans’ of the “Russian world”, emphasizing the loyalty towards Russia and the desire to change the regime in the country, to support the Russian army, etc. through treacherous actions:

- (1) В Івано-Франківську арештували прихильника “русского міра”: закликав “звільнити” Україну від нацизму (Kurpita 2022d).
- (2) На Черкащині суд виніс вирок місцевій прихильниці “русского міра”: вихваляла окупантів у соцмережі (Kulinich 2022).
- (3) В Італії нашіли фаната “русского мира”, вивесившого на балконі флаг РФ: с ним, розобрались українці (Kravchuk 2022).

Thus, this very group is one of the most common. It began to function as one of the first ones within the framework of the Ukrainian discourse. However, the frequent appearance of the narrative after the commencement of full-scale military operations and the temporary occupation of large Ukrainian cities, such as Mariupol, Kherson, and Odesa, and the emergence of collaborators amidst the local population became another impetus for identifying the “Russian world” with supporters among Ukrainians. An additional critical point is the absence of ethnicity in media texts since there is no emphasis on ethnic and linguistic affiliation. They are characterized by the use of verb nominations, for instance

агітувала ‘agitated’, *носила “георгійівську” стрічку* ‘wore a “Georgian” ribbon’, *підтримував* ‘supported’, *прославляв* ‘glorified’, *мечтала о победі РФ* ‘dreamed of the victory of the Russian Federation’, *начала продвигать идеи “русского мира”* ‘began to promote the “Russian world” ideas’:

- (4) Агітувала за “руській мір” та носила “георгійівську” стрічку: на Дніпропетровщині затримали зрадницю (Hmelnicka 2022b).
- (5) Працівник оборонного заводу Києва підтримував “руській мір” і прославляв окупантів (Hmelnicka 2022c).
- (6) Піддерживала окупантов и мечтала о победе РФ: сторонницу “русского мира” задержали во время бегства в Польшу (Raguckaya 2022a).
- (7) На днях в Киевской электричке женщина начала продвигать идеи “русского мира”, заявляя, что страна-агрессор “пришла защищать” (Timchenko 2022a).

It must be understood that the phenomenon of collaborationism and sympathy for the “Russian world” ideas had been observed in Ukraine long before the full-scale war of 2022. Regardless, they were non-homogeneous, and despite the confusion in their awareness of the 3 conceptual functions of the “Russian world”, not everyone accepted or associated themselves with all the three components. For some, the “Russian world” was exclusively synonymous with the Russian language and culture, which they considered necessary to preserve and promote in Ukrainian society. Other carriers of the Russian mentality identified themselves with the Russian people, and for them, the idea of the “Russian world” signifies one nation that must reunite. Cases of support for the “Russian world” ideologeme personifying Russian power, cannot be excluded. There were also citizens of Ukraine who were tolerant of the “Russian world” and knew about the existence of the concept, yet did not think about its meaning or what was hidden behind it. Hence, it leads to the appearance of such a context with a verbal nomination like *хотела учить детей “русскому миру”* ‘wanted to teach the “Russian world” to children’:

- (8) СБУ сообщила о подозрении директору лицея из Харьковщины, которая хотела учить детей “русскому миру” (Raguckaya 2022b).

From this context it can be assumed that it is impossible to state unequivocally whether the headmaster of the secondary school wishes to teach the Russian mentality to schoolchildren or to introduce the ideology of the Russian authorities into their minds since any attempt to conduct all subjects in Russian is automatically understood as ideologization; therefore, it ought to be specified, otherwise the context will be irrelevant or syncretic, i.e., there is no way to categorize it.

Until the full-scale war of 2022, the “Russian world” in the Ukrainian media discourse was associated with the citizens of Russia and Russia as

a country with which, despite the armed conflict, cultural ties were maintained to a certain degree and joint cultural projects and artistic tours took place:

- (9) Знамениті українці кликали “руській мір”, а він їм “віддячив” пошкодженими будинками і вбивствами (Berezhanskij 2022b).
- (10) Кликали “руській мір” до України, а потім порозбігалися: куди поділася “п’ята колона”? (Kurpita 2022c).

Frequently, the “Russian world” in media texts is understood as citizens of Russia who supported the war in Ukraine and justified the actions of the regime on the part of the authorities. It is also related to the comments left by Russian citizens under the publication of news about Ukraine on social networks of Ukrainian media personalities, in particular by artists, musicians, and athletes:

- (11) Альона Вінницька переконана, що українцям варто убезпечитися від “руського міра”, оскільки доносити правду про війну в Україні до росіян немає сенсу (Karpenko 2022).
- (12) Діти з Росії писали “Щоб ти здохла”: “руській мір” прокляв Різатдінову (Inshakov 2022).

In addition, besides Russians, the “Russian world” in Ukrainian media discourse is also construed as the Russian diaspora abroad, some of whose representatives supported the war in Ukraine and took an active part in rallies in support of Putin, the Russian army, and calls to stop Russophobia:

- (13) У Латвії росіяни влаштували “шабаш руского міра” та підтримали війну (Panchenko 2022a).
- (14) Збирають гроші для Л/ДНР по церквах! У Німеччині помітили сліди “руського міра” (Lisnichuk 2022).

Hence, the examples considered in this section, including such narratives as Ukraine in the Russian world, the entry of Ukraine into the Russian world, and the accession of the Russian world to Ukraine, imply nothing more than the spread of the Russian mentality in Ukraine, and lexical markers such as support, agitation and dissemination of the “Russian world” ideas relate to the ideologeme and directly to the authorities.

2.2. The “Russian world” as destruction, violence, death, and genocide

The most numerous category encompasses headlines and fragments of texts linking the “Russian world” with lexical markers as *руйнування* ‘destruction’, *разруха* ‘devastation’, *разрушеные дома* ‘destroyed houses’, etc. The “Russian world”

is presented as a force that wipes cities off the face of the earth and destroys the usual way of life. Such narratives are widely presented in headlines and directly in media texts and, characteristically, they first appeared back in 2014 in contexts describing the state of the cities of Donbas, affected by the military conflict. In this instance, the concept of the “Russian world” in the overwhelming majority of cases meant *d e v a s t a t i o n* as a result of the war:

- (15) [...] після того, як на Схід України прийшов “русский мир”, по цьому регіону вдарили занепад міської інфраструктури, масове безробіття, військове управління та тотальна пропаганда (Bekalo 2019).
- (16) “Русский мир” несет разруху: появилось жуткое фото последствий обстрела в Авдеевке (Dovgan 2019).
- (17) Разрушенные дома и кучи мусора в комнатах: последствия “русского мира” в Великой Дымерке (Timchenko 2022c).

Regardless, the emergence of this connotation in Ukrainian discourse became intensified after a full-scale war and the destruction of cities during the temporary occupation. For instance:

- (18) “Справжнє обличчя русского міра”: у мережі показали, що окупанти зробили з “Азовсталлю” (Zakrevska 2022).
- (19) [...] вирви на дорозі, ворожі снаряди: журналісти показали, який вигляд має траса біля демидова після “русского міра” (Berezhanskij 2022a).
- (20) Ось такий у нас “русский мір”: Арестович показав руйнування в Чернігові та пояснив, як два міста врятували Київ (Kurpita 2022a).

These examples of the “Russian world” usage reflect the consequences of the armed invasion of the Russian army, artillery, and rocket attacks. It acts as a *d i s r u p t i v e* *p o w e r*, leaving demolished bridges, craters on roads, and houses destroyed.

Another specification of the “Russian world” as *g e n o c i d e* is less typical in Ukrainian media texts, mainly contexts with the “genocide” concept referring directly to the Putin regime, which violates countless international conventions making it possible to characterize its actions as genocide:

- (21) Це не просто війна, це геноцид: Шевченко категорично висловився про “русский мір” (Chekanov, 2022).

The next category that is important for defining negative narratives exemplifies the “Russian world” with the following negative lexical markers: *смерть маленьких діточок* ‘the death of small children’, *сокира для знищення* ‘an ax to destroy’, verbal nominations like *грабують* ‘rob’, *гвалтують* ‘rape’, *вбивають* ‘kill’, as well as attributive nominations, for instance, *жорстокий* ‘cruel’, *нещадний* ‘merciless’,

кровожерливий ‘bloodthirsty’. If the last category under consideration has been functioning since 2014, then the one which identifies the “Russian world” concept with death, bullying and rape, manifested itself after February 2022 when the facts of massacres of civilians in Bucha as well as of rape, cruel bullying and torture of captured military personnel of the Armed Forces of Ukraine and civilians of the temporarily occupied cities became known. Examples include the following:

- (22) Сьогодні вкотре світ дізнається, що так званий “руський мир” – це смерть маленьких діточок (Hmelnicka 2022a).
- (23) Грабують, гвалтують, вбивають: охоронець Захарченка розповів СБУ про будні “русского міра” (Timchenko 2022b).
- (24) І зараз Харків для себе відкриває “руський мір” наново, точніше, він відкриває його таким, яким він є насправді – жорстокий, нещадний, кровожерливий (Kurpita 2022b).

Another substantial issue is the spelling of the “Russian world” concept in media texts. According to the Ukrainian orthographic norm, it should be written as *російський світ* (rosijskij svit). Regardless, this is hardly encountered in any of the analyzed media. The most commonly used is *руський мир, русський мир, руський мір* (rus’kuj myr, russ’kuj myr, rus’kuj mir). It is due to the desire to establish alienation, the unwillingness to include this concept in the Ukrainian language, to reflect the complete rejection of the phenomenon and its use in a pejorative form.

Attention ought to be also drawn to the following examples, in which the spelling of the “Russian world” incorporates the Latin letter Z that has become a symbol of the so-called special military operation conducted by the Russian Federation. Furthermore, if this very symbol is used in the Russian media space in the context of supporting the actions of the Russian authorities and the army, then it is equated with Nazi symbol in Ukrainian discourse. It sometimes contains the Latin SS, implying a resemblance to Adolf Hitler’s paramilitary organization:

- (25) Російська мова як сокира для знищення усіх, хто не сприймає “pySSкий мір” (Levchenko 2022).
- (26) “PySSкий мір” знову показав свій агресивний характер, неможливість сприйняття інших способів мислення, ніж спосіб злості (ibid.).
- (27) “Пока не поздно”: мир обязан предотвратить рузский геноцид украинцев (Kudrin 2022).

However, it is essential to bear in mind that the use of this spelling of the “Russian world” concept is more typical of news portals in Telegram channels where there is no strict editing of texts and also the possibility of commenting on news posts, thereby expanding the contexts for employing the “Russian world” concept.

Therefore, the analysis shows that the previously presented conceptualization of the “Russian world” is broader than the six constituents. To be more precise, the Ukrainian media discourse representing the war periods since 2014, both Ukrainian-language and Russian-language, introduces a new component into the “Russian world” concept, which is characteristic only of Ukrainian discourse.

Conclusion

Therefore, summarizing the above, the goal of analyzing the most common narratives that verbalize the “Russian world” concept was pursued. The study made it possible to identify additional semantic nuances excluded from the existing definitions, nevertheless manifested in specific contexts of Ukrainian discourse. It is noteworthy both in the Ukrainian and Russian languages while absent in Russian discourse, namely, for implying military actions of the Russian authorities under the “Russian world”. Despite the small amount of the collected material of this type of contexts representing the “Russian world” concept, markers of negative appraisal characteristic of these narratives have been identified, such as *прихильники* ‘adherents’, and *фанати* ‘fans’, as well as the frequent reference to verbal nominations like *агітувати* ‘agitate’, *прославляти* ‘glorify’, *підтримувати* ‘support’, especially in contexts avoiding the specification of ethnic and linguistic affiliation. There are also examples of attributive nominations such as *жорстокий* ‘cruel’, *нещадний* ‘merciless’, *кровожерливий* ‘bloodthirsty’, etc. Thus, it can be argued that these lexical markers are features attributed by Ukrainian journalists to the “Russian world” concept.

In the present study, headlines and news texts were undifferentiated. However, it can be inferred from the available examples that the “Russian world” concept usually appeared in the headlines; therefore, they have a high degree of information content, update the concept and fill it with a new negative-evaluative semantic component of military actions on the part of the Russian authorities, which in the addressee’s consciousness is associated with great danger. Also, the fact that the concept is only used directly in headlines and to a lesser degree in the media a given text may show that its primary purpose is to draw the reader’s attention to the problem and provide new, easy-to-guess meanings.

Thus, the small researched sample illustrates that the already existing definitions of the “Russian world” in Ukrainian discourse were adjusted but with negative connotations. Namely, the Russian mentality was presented as a set of negative traits imposed on Ukrainians not only by the Russian authorities but also by collaborators, inherent in sympathizing with the “Russian world” ideology. Therefore, supporting the war and the Russian government personifies an aggressive and terrorist regime. Hence, against the backdrop of the armed Ukrainian-Russian conflict of 2014-2022,

there is a tendency in modern Ukrainian media discourse to employ the concept precisely in the sense of negative connotations and narratives. Moreover, it can be concluded that this trend will continue to develop.

References

- BATANOVA, O. (2008), *Koncepciya russkogo mira: zarozhdenie i razvitie*. In: *Vestnik Nacionalnogo instituta biznesa*. 6, 83-91. [Батанова, О. (2008), *Концепция русского мира: зарождение и развитие*. In: *Вестник национального института бизнеса*. 6, 83-91.]
- CURANOVIĆ, A. (2015), *The Main Features of Traditional Values in Russian Discourse*. In: Leustean, L. (ed.), *The Guardians of Traditional Values: Russia and the Russian Orthodox Church in the Quest for Status*. Washington, 8-10.
- DELONG, M. (2020), „*Ruski mir*” jako narzędzie rosyjskiej ekspansji geopolitycznej na terytorium Ukrainy. In: *Przegląd Geopolityczny*. 33, 50-64.
- GÖTZ, E. (2022), *Near Abroad: Russia’s Role in Post-Soviet Eurasia*. In: *Europe-Asia Studies*. 74(9), 1529-1550.
- KOZLOVITSEVA, N. (2017), „*Russkij mir*” kak teoreticheskoye ponyatiye v sovremennom sotsial’no-gumanitarnom znanii. In: *Observatoriya kul’tury*. 14(3), 284-292. [Козловцева, Н. (2017), „*Русский мир*” как теоретическое понятие в современном социально-гуманитарном знании. In: *Обсерватория культуры*. 14(3), 284-292.]
- KRIVOPUSKOV, V. (2016), *Koncept Russkij mir: principy i vozmozhnosti metodologicheskikh podhodov*. In: *Vestnik AGU*. 1(174), 111-119. [Кривопусков, В. (2016), *Концепт Русский мир: принципы и возможности методологических подходов*. In: *Вестник АГУ*. 1(174), 111-119.]
- LARUELLE, M. (2015), *The “Russian world”: Russia’s Soft Power and Geopolitical Imagination*. Washington.
- ŁOŚ, R. (2017), *Soft Power Rosji*. In: *Przegląd Strategiczny*. 10, 565-579.
- NAROCNIČKAYA, N. (2015), *Sosredotochenie Rossii. Bitva za russkij mir*. Moskva. [Нарочницкая, Н. (2015), *Сосредоточение России. Битва за русский мир*. Москва.]
- NIKONOV, V. (2014), *Russkaya matrica*. Moskva. [Никонов, В. (2014), *Русская матрица*. Москва.]
- PUTIN, V. (2007), *Poslanie Federalnomu Sobraniyu Rossijskoj Federacii*. In: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/24203> (accessed: 11.06.2022). [Путин, В. (2007), *Послание Федеральному Собранию РФ*.]
- PUTIN, V. (2021), *Ob istoricheskom edinstve russkikh i ukraincev*. In: <http://kremlin.ru/events/president/news/66181> (accessed: 20.03.2022). [Путин, В. (2021), *Об историческом единстве русских и украинцев*.]
- SHCHEDROVITSKY, P. (2000), *Russkij mir i transnacionalnoe russkoe*. In: *Russkij zhurnal*. In: http://old.russ.ru-/politics/meta/20000302_schedr.html (accessed: 13.05.2022). [Щедровицкий, П. (2000), *Русский мир и транснациональное русское*. In: *Русский журнал*.]
- STARODUBTSEVA, A. (2022), *The Russian world: a Problem of Conceptualization*. In: Leszczak, O. (ed.), *Conceptualization and verbalization of human experience*. Kielce, 151-172.
- SUSLOV, M. (2014), „*Holy Rus*”: *The Geopolitical Imagination in the Contemporary Russian Orthodox Church*. In: *Russian Politics & Law*. 52(3), 67-86.
- SUSLOV, M. (2017), „*Russian world*”: *Russia’s Policy towards its Diaspora*. In: *Russie. Nei.Visions*. 103, 5-28.
- TISHKOV, V. (2007), *Russkij mir: smysl i strategii*. In: *Strategii Rossii*. In: http://www.valerytishkov.ru/cntnt/publikacii3/novye publikacii/russkij_mil.html (accessed: 26.05.2022). [Тишков, В. (2007), *Русский мир: смысл и стратегии*. In: *Стратегии России*.]

VOLHONSKIJ, M. | МУХАНОВ, В. (2019), Концепція Русского Мира. Множественность смыслов в контексте международных процессов. In: *Mezhdunarodnaya analitika*. 4(30), 58-65. [Волхонский, М. | Муханов, В. (2019), Концепция Русского мира. Множественность смыслов в контексте международных процессов. In: *Международная аналитика*. 4(30), 58-65.]

Sources

- БЕКАЛО, М. (2019), Na shcho peretvoryv Luhans'k "russkyy myr". In: 24tv.ua. In: https://24tv.ua/15-06-2022-novini-za-dobu_n2-126314 2019 (accessed: 27.06.2022). [Бекало, М. (2019), На що перетворив Луганськ "русский мир".]
- БЕРЕЖАНСЬКИЙ, І. (2022a), Vijna v Ukraїni 2022: yakij viglyad mae trasa bilya Demidova pislya ruskogo mira. In: TSN.ua. In: <https://tsn.ua/ato/virvi-na-dorozi-vorozhi-snyaryadi-zhurnalisti-pokazali-yakiy-viglyad-maye-trasa-bilya-demidova-pislya-ruskogo-mira-video-2028823.html> (accessed: 1.08.2022). [Бережанский, І. (2022a), Війна в Україні 2022: який вигляд має траса біля Демидова після "русского мира".]
- БЕРЕЖАНСЬКИЙ, І. (2022b), Imeniti ukraїnci klikali "ruskij mir", a vin "viddyachiv" poshkodzhenimi budinkami i vbiivstvami. In: TSN.ua. In: <https://tsn.ua/ato/znameniti-ukrayinci-klikali-ruskiy-mir-a-vin-yim-viddyachiv-poshkodzhenimi-budinkami-i-vbiivstvami-20-80294.html> (accessed: 29.04.2022). [Бережанский, І. (2022b), Імениті українці кликали "русский мир", авінім "віддячив" пошкодженими будинками та вбивствами.]
- ЧЕКАНОВ, О. (2022), "Се не просто вїjna, се genocid". In: *Obozrevatel*. In: <https://news.obozrevatel.com/ukr/sport/football/tse-ne-prosto-vijna-tse-genotsid-shevchenko-kategorichno-vislovivsyapro-russkij-mir.htm> (accessed: 1.05.2022). [Чеканов, О. (2022), Це не просто війна, це геноцид. In: *Обозреватель*.]
- ДОВГАНЬ, В. (2019), "Russkij mir" neset razruhu. In: *Obozrevatel*. In: <https://incident.obozrevatel.com/crime/terroristy-obstrelyali-dom-v-avdeevke-poyavilos-foto> (accessed: 12.01.2022). [Довгань, В. (2019), "Русский мир" несет разруху. In: *Обозреватель*.]
- ХМЕЛЬНИЦЬКА, В. (2022a), Ruskij mir – се smert malenkih ditok. In: TSN.ua. In: <https://tsn.ua/ukrayina/ruskij-mir-ce-smert-malenkih-ditok-snyaryad-okupativ-pociliv-u-bagatopoverhivku-v-rubizhnomu-2017198.html> (accessed: 29.07.2022). [Хмельницька, В. (2022a), "Русский мир" – це смерть маленьких дітей.]
- ХМЕЛЬНИЦЬКА, В. (2022b), Agituvala za ruskij mir ta nosila georgiivsku strichku. In: TSN.ua. In: <https://tsn.ua/ato/agituvala-za-ruskij-mir-ta-nosila-georgiyivsku-strichku-na-dnipropetrovschini-zatrimali-zradnicyu-2048335.html> (accessed: 29.07.2022). [Хмельницька, В. (2022b), Агітувала за русский мирі та носила георгіївську стрічку.]
- ХМЕЛЬНИЦЬКА, В. (2022c), Pracivnik oboronного zavodu Kieva pidtrimuvav ruskij mir i proslavlyav okupativ. In: TSN.ua. In: <https://kyiv.tsn.ua/pracivnik-oboronного-zavodu-kiyeva-pidtrimuvav-ruskij-mir-i-pro-slavlyav-okupativ-2104261.html> (accessed: 29.07.2022). [Хмельницька, В. (2022c), Працівник оборонного заводу підтримував русский мир і прославляв окупантів.]
- ІНШАКОВ, М. (2022), Diti z Rosii pisali "Shchob ti zdohla": "ruskij mir" proklyav Rizatdinovu. In: *Obozrevatel*. In: <https://news.obozrevatel.com/ukr/sport/sport/diti-z-rosii-pisali-schob-ti-zdohla-ruskij-mir-proklyav-rizatdinovu.htm> (accessed: 30.07.2022). [Иншаков, М. (2022), Дети из России писали "Что б ты здохла": "русский мир" проклял Ризатдинову. In: *Обозреватель*.]
- КАПЕНКО, М. (2022), Vinnicka: nam treba ubezpechitsiya vid "ruskogo mira". In: *Obozrevatel*. In: <https://news.obozrevatel.com/ukr/show/people/vinnitska-nam-treba-ubezpechitsiya-vid-ruskogo-mira-zvertatisya-do-nih-ne-mae-sensu.htm> (accessed: 23.05.2022). [Капенко, М. (2022), Вінницька: нам треба забезпечитися від "русского мира". In: *Обозреватель*.]

- КРАВЧУК, А. (2022), V Italii nashli fanata “rusского mira”. In: Obozrevatel. In: <https://news.obozrevatel.com/travel/location/v-italii-nashli-fanata-russkogo-mira-vyivesivshego-na-balkone-flag> (accessed: 12.01.2022). [Кравчук, А. (2022), В Италии нашли фаната “русского мира”. In: Обозреватель.]
- KUDRIN, O. (2022), “Poka ne pozdno”: mir obyazan predotvratiti‘ ruzskiy genotsid Ukrainsev. In: Ukrinform. In: <https://www.ukrinform.ru/rubric-ato/3494336-poka-ne-pozdno-mir-obazan-predotvratit-ruzzkij-geno-cid-ukraincev> (accessed: 13.01.2023). [Кудрин, О. (2022), “Пока не поздно”: мир обязан предотвратить русский геноцид украинцев. In: Укринформ.]
- KULINICH, I. (2022), Na Cherkashchini sud vinis virok miscevij prihilnici “rusского mira”. In: Obozrevatel. In: <https://incident.obozrevatel.com/ukr/crime/na-cherkaschini-sud-vinis-virom-krimstsevij-prihilnitsi-russkogo-mira-vihvalyala-okupantiv> (accessed: 01.08.2022). [Кулинич, И. (2022), На Черкащині суд виніс вирок місцевій прихильниці “русского міра”: вихваляла окупантів у соцмережі. In: Обозреватель.]
- KURPITA, T. (2022a), Arestovich pokazal razruhu v Chernigove. In: TSN.ua. In: <https://tsn.ua/ru/ato/vot-takoy-u-nas-russkiy-mir-arestovich-pokazal-razruhu-v-chernigove-i-obyasnil-kak-dva-goroda-spasli-kiev.html> (accessed: 01.08.2022). [Курпита, Т. (2022a), Арестович показал разруху в Чернигове.]
- KURPITA, T. (2022b), Oleg Fagot Mihajlyuta rozpoviv pro zarubi z bratom z Harkova, yakij e prihilnikom ruskogo mira. In: TSN.ua. In: <https://tsn.ua/ato/fagot-rozpoviv-pro-zarubi-z-bratom-z-harkova-yakij-ye-prihilnikom-russkogo-mira-2078629.html> (accessed: 29.07.2022). [Курпита, Т. (2022b), Фагот розповів про заруби з братом з Харкова, який є прихильником “русского міра”.]
- KURPITA, T. (2022c), “Taki patrioty staly, shcho ne znayesh, kudy ditysya”. In: TSN.ua. In: <https://tsnua/politika/taki-patrioti-stali-scho-ne-znayesh-kudi-ditysya-danilov-vislovivsyia-pro-zhurnalistiv-yaki-bigali-po-penkah-z-yanukovichem-2081176.html> (accessed: 29.07.2022). [Курпита, Т. (2022c), Такі патріотистали, щоне знаєшкуди дитися.]
- KURPITA, T. (2022d), V Ivano-Frankivsku areshtovali prihilnika “ruskogo mira”. In: TSN.ua. In: <https://tsn.ua/ukrayina/v-ivano-frankivsku-areshtovali-prihilnika-ruskogo-mira-zaklikav-zvilniti-ukrayinu-vid-nacizmu-2119549.html> (accessed: 29.07.2022). [Курпита, Т. (2022d), В Івано-Франківську арештували прихильника “русского міра”.]
- LEVCHENKO, O. (2022), Rosijska mova yak sokira dlya znischennya usih, hto ne sprijmae “ruZZkij mir”. In: Obozrevatel. In: <https://www.obozrevatel.com/ukr/politics-news/rosijska-mova-yak-sokira-dlya-znis-chennya-usih-hto-ne-sprijmae-russkij-mir.html> (accessed: 06.08.2022). [Левченко, О. (2022), Російська мова як сокира для знищення усіх, хто не сприймає “руССкий мір”. In: Обозреватель.]
- LISNICHUK, M. (2019), U Nimechchini pomitili slidi “rusского mira”. In: Obozrevatel. In: <https://news.obozrevatel.com/ukr/society/zbirayut-groshi-dlya-ldnr-po-tserkvah-u-ni-mechchini-pomitili-slidi-russkogo-mira.htm> (accessed: 01.05.2022). [Лисничук, М. (2019), У Німеччині помітили сліди “русского міра”. In: Обозреватель.]
- PANCHENKO, A. (2022), U Latvii rosiyani vlashtovali “shabash russkogo mira” ta pidtrimali vijnu. In: Obozrevatel. In: <https://news.obozrevatel.com/ukr/abroad/pizno-pochali-u-latvii-rosiyani-vlash-tuvali-shabash-rosijskogo-svitu-ta-pidtrimali-vijnu-video.htm> (accessed: 30.05.2022). [Панченко, А. (2022), У Латвії росіяни влаштували “шабаш русского міра” та підтримали війну. In: Обозреватель.]
- RAГУЦКАЯ, L. (2022a), Podderzhivala okkupantov i mechtala o pobede RF. In: Obozrevatel. In: <https://news.obozrevatel.com/society/-podderzhivala-okkupantov-i-mechtala-o-pobede-rf-ukrainku-poklonnitsu-russkogo-mira-zaderzhali-vo-vre-mya-begstva-v-polshu> (accessed: 09.01.2022). [Рагущкая, Л. (2022a), Поддерживала оккупантов и мечтала о победе РФ. In: Обозреватель.]

- RAGUCKAYA, L. (2022b), SBU soobshchila o podozrenii direktoru liceya iz Har'kovshchiny, kotoraya hotela uchit' detej "russkomu miru". In: Obozrevatel. In: <https://news.obozrevatel.com/society/sbu-soobshchila-o-podozrenii-direktoru-liceya-iz-harkovshchiny-i-kotoraya-hotela-uchit-detej> (accessed: 12.01.2022). [Рагуцкая, Л. (2022b), СБУ сообщила о подозрении директору лицея из Харьковщины, которая хотела учить детей "русскому миру". In: Обозреватель.]
- ТИМЧЕНКО, О. (2022a), Krichala, chto VSU dolzhny slozhit' oruzhie i sdat'sya Putinu. In: Obozrevatel. URL: <https://news.obozrevatel.com/kiyany-/pro-isshestviya/krichala-cto-vsudolzhenyi-slozhit-oruzhie-i-sdatsya-putinu-na-kievshchine-poklonnitsu-russkogo-mira-vyisadili-iz-elektrichki> (accessed: 12.01.2022). [Тимченко, О. (2022a), Кричала, что ВСУ должны сложить оружие и сдаться Путину. In: Обозреватель.]
- ТИМЧЕНКО, О. (2022b), Razrushennye doma i kuchi musora v komnatah: posledstviya "russkogo mira" v Velikoj Dymerke. In: Obozrevatel. In: <https://news.obozrevatel.com/kiyany/proisshestiya/razrushennyye-doma-i-kuchi-musora-v-komnatah-posledstviya-russkogo-mira> (accessed: 12.01.2022). [Тимченко, О. (2022b), Разрушенные дома и кучи мусора в комнатах: последствия "русского мира" в Великой Дымерке. In: Обозреватель.]
- ТИМЧЕНКО, О. (2022c), Ohoronec Zaharchenka rozpoviv SBU pro budni "russkogo mira". In: Obozrevatel. In: <https://incident.obozrevatel.com/ukr/crime/98065-grabuyut-valtuyut-vbivayut-ohoronets-zaharchenko-rozpoviv-pro-budni-russkogo-mira.htm> (accessed: 29.07.2022). [Тимченко, О. (2022c), Охоронец Захарченка розповів СБУ про будні "русского мира". In: Обозреватель.]
- ЗАКРЕВСКА, С. (2022), "Spravzhne oblichchya russkogo mira": u merezhi pokazali, shcho okupanti зробили z "Azovstallyu". In: Obozrevatel. In: <https://war.obozrevatel.com/ukr/spravzhne-oblichchya-russkogo-mira-u-merezhi-pokazali-scho-okupanti-zrobili-z-azovstallyu-video> (accessed: 29.07.2022). [Закревская, С. (2022), "Справжне обличчя русского мира": у мережі показали, що окупанти зробили з "Азовсталлю". In: Обозреватель.]

DOI: 10.31648/pw.9709

MALINA KASZUBA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1090-8330>

University of Siedlce

THE CONCEPT OF WAR OF THE RUSSIAN FEDERATION. MILITARY INSTRUMENTS IN THE RUSSIAN POWER POLICY IN 2014

ABSTRACT: In recent years, the Russian concept of war has evolved significantly. Its aim is to seek a change in the global balance of power. The subject of discussion in this article is the issue of war in the Russian military doctrine, the specificity of the hybrid war, the probability of Russian military intervention, and the question of building strategic independence. The author used a complementary cognition paradigm that allows combining the process of cognition with the functions of science. The considerations focused on the activities related to the annexation of Crimea in 2014. The research presents the Russian perspective of contemporary armed conflict which examines the experience of the Russian armed forces and the particularity of modern military operations. The key elements of the hybrid war were identified and the basis of Russian strategic independence which the ruling elite, in fact, was striving to achieve, was indicated. From the Russian point of view with regard to the armed conflict, there is a conviction that it is necessary to comprehensively use military, political and economic information as well as asymmetric actions. Russia is systematically rebuilding its armed forces since it has ambitions to play a significant role in the international environment; and the armed forces facilitate: articulating its opinions, deterring, and demonstrating its importance.

KEYWORDS: Russia, military doctrine, strategic independence, hybrid warfare

Introduction

Since the early 1990s, Russian perspectives on the essence of modern armed conflict have evolved. Russia believed that the modern war would start without its declaration; it would have limited political goals and would be held in all the theatres – land, air, space, sea as well as in information space. Russians are convinced that crises erupt unexpectedly, frequently developing into a local war and even a global conflict. Moscow fears that modern systems of precise and strategic destruction may bring nearly the same effects as the use of nuclear weapons. It reserves the right to respond with nuclear means to a conventional attack in the event of a threat to the vital interests of the state (Lumpov | Bagmet 2002, 19-26).

The issues of war and peace have been the topic of public debate in Russia in recent years. They are present in the media, both electronic and printed. War has

become an element of patriotic education and consolidation of society towards the western world. Since 2011, a social movement has also been observed in Russia, namely that of the “immortal regiment” (“bessmertnyy polk”) whose aim is to preserve the memory of the Great Patriotic War (Velikaya Otechestvennaya Voyna). The participants of the Victory Day movement pass in a column through the streets of cities with photographs of their relatives – veterans of the armed forces, partisans, members of underground organizations, and prisoners of concentration camps. They describe their stories, suffering, and achievements on the dedicated website (Bessmertnyj Polk 2017).

Issues related to World War II and the conflict in Ukraine are the leading motif of the stage. A case in point is the work of the popular Russian patriotic singer Vika Tsyganova. She has not only the repertoire from the Second World War, but also sings praiseworthy songs about modern Russian officers and the glory of regaining Crimea (YouTube, Vika Tsyganova, 2017).

Russian military theorists have been engaged in the debate on changes in the art of war. The capture of Crimea in 2014 and the use of the armed forces in Donetsk and Lugansk were a huge surprise for the West. Its reaction shows that politicians, experts, and intelligence institutions have not paid adequate attention to the evolution of Russian military thought in the last few years. However, it is true that western observers were astonished by the ability of the Russian armed forces to effectively combine military and non-military forces and resources. Unexpectedly, special forces, operational and strategic information, disinformation, diplomacy, political and economic instruments were used effectively. In considerations regarding the armed forces, a distinction should be made between military doctrine and military thought. The former expresses the official state’s position regarding the objectives, tasks and ways of using the armed forces. In contrast, the latter expresses the viewpoints of experts, scientists representing military sciences in Russia, practitioners – soldiers, but also politicians, lobbyists, and publicists. One of the most important forums for presenting and exchanging views is the magazine “Voyennaya Mysl” issued by the Ministry of Defence since 1918. It includes such sections as geopolitics and security, military and operational art, tactics, theory and military practice, directing and military command, military training and education, and a discussion forum. It can be assumed that some of these outlooks are reflected in official documents and present opinions on the problems of the armed forces and their place in foreign policy, internal policy and security of the Russian Federation (Pavlov | Bel’skij | Klimenko 2015). The attitudes expressed in publications also provide valuable research material. Nevertheless, considering the culture of secrecy in Russia, preserved for many years, especially in the times of the USSR, as well as the sensitivity of defence and state security issues, not only in Russia, but also in other countries, it should be realized that some issues are unavailable to the public. The thesis is additionally reinforced by political circumstances and the

official public interpretation approved by the society that the West is conducting a political, economic, and informational war against Russia (Vystuplenie Ministra Obrony Rossijskoj Federatsii 2016).

1. Literature Review and Methodological Remarks

In recent years, the Russian strategic concept of war has evolved significantly. Its aim is to seek a change in the global balance of power. The conducted research demonstrates the Russian view of the contemporary armed conflict which considers the experience of the Russian armed forces and the specificity of modern military operations. The author identified the key elements of the hybrid war and indicated what is, in fact, the basis of Russian strategic independence. War as an instrument of Russian foreign and security policy is the subject of numerous scientific and journalistic studies. The deliberations are focused on historical war experiences, the context of rebuilding the empire and the related strengthening of military potential, as well as hybrid war. It is, therefore, worth mentioning the monograph by M. H. van Herpen (2015). The message of the publication is to draw attention to the fact that through the aforementioned *Putin's wars* the Kremlin is implementing a secret, phased strategy, designed to restore its position in the world. According to the monograph of D. E. Schoen (2016), Putin has a plan aimed at destroying the European political and economic system, dividing NATO, gaining influence in the world and marginalizing the United States. In this way, he wants Russia to become a global power.

O. Jonsson (2019) has performed an in-depth analysis of the Russian approach to the problem of war over the centuries, starting with the Bolshevik revolution and ending with the contemporary meaning of war. It is worth emphasizing that his research was based both on doctrinal documents, the concepts of Russian military theorists and the assessment of Russian war experiences. The author pointed out the importance of “the non-violent war” in contemporary Russian politics. In the opinion of the representatives of the Russian ruling elite, the Federation has been waging it with the West since the turn of 2011-2012.

Russian views on war were also shared in the publication: Chekov | Makarycheva | Solomentseva et al. 2019, 25-48. In the authors' view the nuclear powers will avoid a nuclear conflict, similarly to the period of inter-bloc rivalry. On the contrary, Russians assert that non-military activities, such as information wars and offensives in cyberspace, will play an essential role in the rivalry between Russia and the West. Remarkably, as stated by Russian researchers, such events as the Arab Spring pave the way for foreign interventions, and the war experiences in Ukraine lead to the claim that irregular armed forces and private armies are of fundamental concern.

It is also worth noting M. Minkina's monograph (2017), in which the focus was on the geopolitical context of rivalry between the great power, namely the United States and Russia, aspiring and striving for the status of a global power. The author's analysis mainly concentrates on identifying the interests of both sides, attempting to establish a qualitative and quantitative category of influence, but at the same time to understand the behavior of the US on one side and Russia on the other. The aim of the article is to analyze the Russian approach to the issue of war from a doctrinal perspective, to define the specificity of the commonly named hybrid war and Russian strategic independence. As the foundation of the research conducted facts and empirically perceived phenomena are incorporated. The key is, therefore, the positivist and post-positivist outlook encompassing the so-called mainstream theories as well as realism common in Russian foreign policy.

For the purposes of the research, it is particularly useful to refer to the theory of political realism, embodying the assumptions of Kenneth Waltz's structural realism, which emphasizes the study of power instruments in state politics (Elman 2012, 23). According to neorealists, whose leading representative is the aforementioned Kenneth Waltz, the causative factor in the actions of states is the structure of the international system, and building power is treated as a means leading to the goal, namely the survival and security of the state. Waltz's current is state-centered, addressing the international system and considered as competitive. In keeping with the assumptions of the theory in question, international cooperation is difficult because states are guided by the possibility of conflict while assuming the worst-case scenario, i.e. its occurrence (Czaputowicz 2013). An additional argument justifying the reference to this theory is the fact that after the end of the Cold War it gained the status of the intellectual mainstream, under which decision-makers analyze the international system, define the national interest and implement foreign policy (Shakleyina | Bogaturov 2004, 37-51; Więclawski 2011, 170-179). The Russian Federation expresses this in practice by contesting the current, hegemonic international order, striving to reconstruct it towards a multipolar world, with the key role of powers balancing each other's influence.

The author also used systematic and structural analysis. Assuming that the armed forces are an internally ordered set of elements with a specific structure, whose primary task is to conduct war, it appeared the most adequate. Moreover, a feature of system analysis is the comprehensiveness of the approach to research problems and the use of interdisciplinary analytical methods to solve complex problem situations, justified in research on the Russian vision of war as an instrument of foreign and security policy. Thus, system analysis enabled the combination of the achievements of various scientific disciplines relevant to the problems studied.

2. Military Doctrine of Russia

The military doctrine of the RF from 2014 in par. 8 identifies the key concepts that characterize the security environment and the theatre of operations of the armed forces (Ministry of Foreign Affairs of Russia 2014). A military (armed) conflict is understood as a kind of state action to resolve a dispute between states or within a state with the help of the armed forces. It includes all types of armed confrontation – on a large scale, local and regional war, and armed conflict. The last option is conceived as a confrontation with the use of force on a limited scale, between states or between parties within the territory of a given state. The doctrine distinguishes three types of wars: local, regional, and large-scale war. The local war has limited political and military aims and involves states that are in a mutual, usually bilateral dispute. In the regional war, several states or a coalition of the armed forces of several states are engaged. Each participant endeavours to achieve political goals and interests. A large-scale war is an armed conflict between a coalition of states or between great powers. It may be the effect of the escalation of an armed conflict, local or regional war. Such a conflict requires full mobilization and commitment of the material, moral, and spiritual potential of the state (Ministry of Foreign Affairs of Russia 2014, par. g, d, e, f, z).

Contemporary armed conflicts, in accordance with Russian doctrine, are characterized by an “integrated use of military force, political, economic, informational, and other military activities, carried out with a wide use of the resistance of the population, and operations of special forces” (Ministry of Foreign Affairs of Russia 2014, par. 15a). During action in the conflict, “irregular armed groups”, “private military companies”, “asymmetrical methods” will be used (Ministry of Foreign Affairs of Russia 2014, par.15). In the Russian narrative about foreign agents NGOs are recognized for, it is supplemented by the provisions that speak of participation in the armed conflict of political forces and social movements financed and directed from the outside (Ministry of Foreign Affairs of Russia 2014, par. 15k).

In 2005, the State Duma adopted amendments to the law on these organizations. Their aim was to combat the entities in question. The main ideologist of the Kremlin, Vladislav Surkov repeatedly declared that statutory regulations were needed in Russia to prevent attempts on the part of the West to organize colourful revolutions. With reference to the American NGO Freedom House promoting freedom and democracy in the world, he stated: “Everyone knows that Freedom House is headed by Woolsey, who once was in charge of the CIA. Moreover, Surkov told the members of the pro-Kremlin organization ‘Nashi’ – Only an idiot can entrust such an institution with a humanitarian mission” (Zygar 2016, 401).

Provisions of the population protesting against the authorities did not exist in the previous doctrine of 2010. Including them in the current document is the

result of the events in Ukraine from the years 2013-2014, which proves that social protests against the existing regimes are perceived from a military perspective. This means that the armed forces can be used to prevent or control the so-called colourful revolutions.

Analysing the doctrine of 2014, it can be regarded that it is not completely new way of thinking compared to the previous military doctrine of February 2010 (Rossijskaya Gazeta 2010). New content was incorporated after the protests in Moscow and other Russian cities following the 2011 Duma elections and presidential elections in 2012. Most likely, the social turmoil, apart from the conflict in Ukraine, prompted the authors to enrich the document. It also shows the notion expressed in the famous lecture of the Head of the General Staff, delivered at the Academy of Military Science in February 2013 (Gerasimov 2013). He claimed, among others, that the Arab Spring was an example of the war of the 21st century, from which essential conclusions were drawn. The events in North Africa and the Middle East revealed – according to Gerasimov – how a well-functioning state could be tragically involved in a short period of time, become a victim of external intervention and then plunge into chaos, humanitarian catastrophe and civil war (Gerasimov 2013). It also transpires that in achieving political and strategic goals, non-military rather than military means are more effective.

The West, in Moscow's opinion, planned and implemented changes in the governments of Georgia, the Middle East and North Africa. Western actions are closely watched, analysed and incorporated into political and military doctrines. In practice, they were employed in Ukraine. The main theses of the aforementioned lecture were published in the weekly "Voyenno-Promyshlenny Kur'er" (Gerasimov 2013). The notions expressed in the lecture of the head of staff were described as "the doctrine of Gerasimov". Nevertheless, its message was interpreted differently in the West. It was supposed to be a response to colourful revolutions, in particular to the Arab Spring and the way of Western involvement (Kross 2016). In contrast, others argue that the key views of Gerasimov's address are embedded in history, but contemporary Russian views of war and are convergent with Chinese concepts of "unlimited war" (Morris 2016). They were engrained in the realities of the 21st century and they are known in Russian military terminology as the concept of non-linear combat operations. The purpose of such a war is to achieve the desired strategic and geopolitical results, making use of a wide range of instruments of non-military methods and means, including overt and covert diplomacy, economic pressure, and gaining local support (Morris 2016).

In Gerasimov's doctrine, the proportion of non-military instruments to the military is 4:1 (Morris 2016). As for the latter, the following are enumerated: military actions of strategic containment; strategic development of strength; conducting combat operations; peace operations. As already mentioned, non-military actions prevail: building coalitions and alliances; political and diplomatic pressure; economic

sanctions; economic blockade; breaking off diplomatic relations; building a political opposition; actions of opposition forces; transition of the opponent's economy into the military regime; seeking ways to settle the conflict; changing the political leadership of Russia's opponent state; implementing comprehensive actions to reduce tension in relations after the change of political leadership (Morris 2016). In addition, Gerasimov believes that information warfare is taking place simultaneously with the above-mentioned activities. He does not, however, qualify it in any of these categories, probably considering it as a separate domain.

The term Gerasimov's doctrine came into widespread use in journalistic materials, scientific studies, and even statements of senior officials and officers of the Western countries. It is commonly claimed that it presents a vision of the Russian armed forces in modern operations. It appears that this interpretation is wrong, and the lecture itself has little to do with the Russian warfare (Bartles 2016, 30-38). In fact, Gerasimov, instead of Russian intentions, rendered Moscow's perception of the intervention of Western states under the leadership of the United States in the internal affairs of other states. The result of it is an inspiration for colourful revolutions in countries that oppose American hegemony by financing and supplying weapons to rebels (Prezident Rossji 2014).

Gerasimov also remarked that in the event of an armed conflict, a strategy of global war, nuclear containment, and indirect action would be used. At the same time, he interpreted the Russian view of Western actions. To his mind, the US and its allies clearly defined the vectors of their foreign policy. They develop offensive combat action plans, which include "global strike", "multidimensional encounter" by applying "colourful revolutions and soft power". One of the goals of American policy is the destruction of inconvenient states, a violation of their sovereignty, and change of the authorities elected in accordance with the law. This was the case in Iraq, Libya and Ukraine. Similar activities are currently under way in Venezuela. Russia must be prepared to prevent such actions. Military science should participate in developing the theoretical concepts of the Russian military strategy. Additionally, scientists ought to conduct research on the introduction of modern armaments to the armed forces and counteracting military threats in space and from space. The policy of Western "partners" forces the Russian Federation to respond to threats by posing a threat to the West.

Returning to the topic concerning the Russian military doctrine, it was also emphasized that one of the tasks of the Russian defence policy is to support preparations for the mobilization of the economy, in other words, changing its functioning under war conditions (Ministry of Foreign Affairs of Russia 2014, par. 21 d). It is a more concise paraphrase of the provisions of the security strategy in which the motive of mobilizing the entire state potential is much more developed because it speaks not only of the mobilization of the economy but of all state and local government institutions as well (Rossijskaya Gazeta 2015). The doctrine also

pointed to the increase of efforts as regards the patriotic and defensive education of citizens, including soldiers in active service (Ministry of Foreign Affairs of Russia 2014, par. 21 e). One of the most serious threats are the information operations of the opponent addressed to the young generation, to undermine the historical, patriotic and spiritual traditions of the defence of the Homeland.

3. The Implementation of the Military Doctrine of Russia during the Conflict in Ukraine

During the Ukrainian crisis in early 2014, the world learned about the so-called “little green men” who appeared in unmarked green army uniforms in the Crimea. They occupied administration facilities, military units, and other strategic places on the peninsula. Vladimir Putin, when asked about them, did not initially admit that they were soldiers of the Russian armed forces. He claimed that those were spontaneous forms of self-defence of the Russian inhabitants of Crimea (Shevchenko 2014). The fact that they were Russian soldiers was confirmed only a few months later. They were – together with information warfare, power demonstrations and cyber attacks – part of the measures applied during the Crimea occupation. This way of conducting activities was defined in the world as hybrid warfare. Former NATO Secretary General Anders Fogh Rasmussen clearly stated that this was a new form of action performed by the Russian Federation to destabilize European countries. “Russia has adopted such an approach, namely a mix of very well-known conventional warfare as well as new, more sophisticated propaganda and disinformation campaigns including Russian efforts to influence public opinion through financial links with political parties within NATO and engagement in NGOs” (Sharkov 2015). According to Rasmussen, this is a tactic that makes Russia more dangerous than the USSR during the Cold War since it is less predictable. Irregularity is expressed in Russian military thought about the war of the 21st century and in the statements of senior military commanders. In their view, the achievement of strategic and political goals will be possible through the simultaneous use of military and non-military instruments in the fight, supported by propaganda and disinformation. Victory in such a war is not only about occupying the territory and important strategic objects, but also in the media, which is to provide support for public opinion, both local and international.

A commonly used method is to accuse the West, particularly the United States, of interfering in the sovereignty of other countries. And it is Russia that is afraid of colourful revolutions, trying to influence the situation in other countries, especially in the post-Soviet space (Minkina 2018, 11-12). It is aware that in a world where the West is united in a strong military alliance and, additionally, possesses greater political, economic and military power than itself, the only solution is to engage

in unconventional actions while achieving goals. To prevent Ukraine from signing an agreement with the EU, the Kremlin has struck the weakest points of this country, thus avoiding open confrontation. In the new war, a civil plane can be shot down (and actually it was), but the commander of the rocket launcher who issued the order and the firing person remains unknown. Ukrainian cities were bombarded by artillery, people were killed, and perpetrators were unidentified. However, Russia still denies that it has something to do with those tragic events (Russia's new tactics 2014). It is similar to conducting non-informational intelligence operations that affect actions, events and create desirable conditions in another country, but at the same time the state from which the intelligence institution originates does not admit participation (see Minkina 2014, 209-250).

In all likelihood, the concept of hybrid warfare was Putin's brainchild as well as Siloviks surroundings him. The president, as a KGB officer, was trained in such activity, widely used by this institution. The advantage of hybrid actions, in the situation of an opponent's military superiority, is their ability to adapt to specific circumstances and multiple repetitions. The Kremlin and its supporters in Ukraine have constantly changed their tactics. To achieve their goals, they applied military, political, economic, and diplomatic means. In addition, in hybrid warfare, conventional weapons can be employed as an unconventional means of pressure. Russia is threatening its neighbours with the deployment of S 300, S 400, and Iskander missile systems near their territory (Roblin 2017). Placing these systems in Abkhazia or South Ossetia, Russia has the option of controlling Georgian airspace. The distribution of Iskander K systems in the Kaliningrad Oblast creates the possibility of destroying almost the entire territory of Poland, part of Germany, and part of Sweden, and Iskander M most of Western Europe (Tvn24.pl 2017). Despite the NATO Baltic Air Policing operation, conducted since 2004 to cover the airspace of the Baltic States, Russia systematically violates this space, forcing allied air forces to take off. In the case of the Nordic countries, the very fact that they are considering joining NATO is a pretext for intimidating and harassing them (see Forss 2015). Concurrently, it is worth emphasizing that Russia has sufficient power and instruments to impose its will on the neighboring countries (Kaszuba 2017, 129). The examples cited show that conventional weapons do not have to be applied to raise public and government concerns about security. It should be reasonable to simply place a high technology weapon in a specific area and propagate its combat capabilities. Putin realizes that there is no will to confront Russia in the West. Article 5 of the Washington Treaty does not extend to pro-Western countries that are not members of NATO. Its provisions refer to an armed attack and not to the violation of air space, information warfare or attack in cyberspace. Thus, hybrid warfare instruments are a convenient way to bypass allied security guarantees.

4. Hybrid Warfare – A New Type of Conflict?

The term hybrid warfare appeared during the occupation of Crimea and the early stage of the conflict in eastern Ukraine. Experts attempted to find an adequate name for the new kind of conflict. Various phrases were employed to describe direct and indirect aggression on Ukraine – asymmetrical, non-linear conflict, “special war” (How Russia Wages Special War 2014). However, in the second half of 2014, that of hybrid warfare began to dominate. By all appearances, the conflict in Ukraine has contributed to the consolidation of the term for multifaceted activities, not necessarily related to Russian actions. It was used previously to describe those against guerrilla armed groups in order to distinguish them from a more general one – a conflict of low intensity, limited range (Cilluffo | Clark 2012, 47-63). The narrative of hybridity has firmly established itself in NATO’s theoretical thinking that characterizes the Russian operation in Ukraine and is present in the doctrine and thought of military allies. In addition, the conflict in Ukraine has added diversity of interpretation to this hybridity (See Lasconjarias. Larsen 2015).

The concept of hybrid warfare was introduced to NATO defence and operational planning by the Allied Command Transformation in mid-2014. It was considered necessary to understand and explain Russia’s behaviour during the conflict in Ukraine, which was not foreseen in NATO’s operational planning. During the discussion within the Alliance, new terms for a new type of threat posed by Russia – “hybrid warfare under a nuclear umbrella” or “strategic hybrid warfare” – were added (Giles 2016, 6-7).

There is no consensus to treat the term as a new type of action that came into existence during the occupation of Crimea. Hybrid warfare has been an integral part of every armed conflict since antiquity, but in order to draw public attention to threats from Russia – hybrid threats – its operations have been categorized as something unique and unheard of so far (Giles 2016, 8). Hybrid activities could include, among others, the Israeli war with Hezbollah, the Vietnam War or the operation against the Taliban in Afghanistan. Even in the case of Russia, these allegedly new elements such as diversion, physical and informational provocations accompanying regular military operations, use of special forces, non-formal operations of civil and military intelligence subject to the coordination of paramilitary and political groups in the enemy’s environment were part of the Russian and Soviet martial arts throughout generations (Jonsson | Seely 2015, 1-22). Only in the twentieth century were Soviet troops involved – to which they were rarely or not even admitted – in Spain, Afghanistan, Egypt, Syria, Vietnam, Cuba, Korea and Angola. The category of hybrid activities, where regular forces were accompanied by information warfare, use of militias and the communist movement, can also include Moscow’s expansion in 1939-1940. In addition, the grey zone of instability between the state of war and peace often occurs in armed conflicts.

Another reason for using the term hybrid warfare in relation to Russia is the difficulty in identifying Russian thinking about war and its nature. In contrast, such a procedure, instead of explaining the problem, complicates it even more. The notion of hybrid warfare in Russian publications “gibridnaya voyna” is frequently employed in a similar context to war in cyberspace – “kibervoına”. Regardless, the two concepts do not refer to Russian actions but Western ones directed against Russia (see Markov 2015, 37-42). Hybrid warfare is not found in Russian operational thinking. The variety of instruments in armed conflict is understood as special operations (Giles 2016, 8).

Russian analysts admit that to protect and promote their interests, Russia does not rely solely on military instruments. In the regions of conflicts in the post-Soviet space, it makes use of, apart from armed forces, various local allies – pro-Russian political groups, paramilitary organizations, business lobbies, as well as military experts and other specialists from Russia. Such actions, according to Dmitri Trenin – a Russian political scientist and former officer of the Soviet Army – have been identified in the West as hybrid warfare. In fact, it is a combined power of armed forces, paramilitary and non-military means to support the implementation of political goals, resulting in difficulties in accusing Russia of direct military intervention (Trenin 2016, 32). The implementation of such collaborative instruments allowed Moscow to effectively take Crimea “without a single shot”. The situation was more complex in Donbas, nevertheless, Russia did not decide to intervene directly as it did not wish the conflict to transform into a war between states. It limited its military engagement to the minimum, which was necessary to prevent the Ukrainian forces from occupying Donetsk and Lugansk, and to ensure border crossings between the separatist republics and the Russian Federation. It is worth noting that, similarly to the previously mentioned non-informational intelligence operations, the Kremlin consistently denied military involvement. Russia also rejected Western accusations of misrepresenting.

The Russian military understand and acknowledge the importance of asymmetry in the battlefield, yet treat it as a complement to conventional activities. Following this line of reasoning, an argument can be put forward that the war in Ukraine was simply a war, without the need to further specify it with an adjective. As in any war, Russia moved its forces to places of permanent dislocation, introduced states of increased and full readiness in all types of armed forces, which were ready for use, and the mere threat of applying force was enough to qualify it for the actions characterizing the war. In addition, the forces were, in fact, partly employed, and a consistent denial could be treated in terms of a ruse, which – as military history indicates – was applied by the commanders on the battlefield for centuries. Even assuming that Russia was conducting hybrid warfare in Ukraine, its basic part was a conventional operation reinforced by a total disinformation campaign. Therefore, there are no strong arguments indicating that there have been any significant changes

in the Soviet or Russian military art. Attention should also be paid to the emphasis on information warfare, yet, this tendency had already been noticeable before the outbreak of the conflict in Ukraine. In fact, it was still present in the Russian thinking about war. Shortly before the events in Ukraine, the representative of the Russian General Staff Academy, Sergei Chekinov, stated:

Asymmetric actions, too, will be performed extensively to level off the enemy's superiority in armed struggle by a combination of political, economic, information, technological, and ecological campaigns in the form of indirect actions and non-military measures. In its new technological format, the indirect action strategy will draw on, above all, a great variety of forms and methods of non-military techniques and non-military measures, including information warfare to neutralize adversary actions without resorting to weapons (through indirect actions), by exercising information superiority, in the first place [...]. With powerful information technologies at its disposal, the aggressor will make an effort to involve all public institutions in the country it intends to attack, primarily the mass media (Chekinov | Bogdanov 2013, 12-23).

Many elements of such an approach can be found on entering Crimea. If, in spite of these arguments, the hybrid warfare is regarded as an element of the doctrine concerning the use of Russian troops in the future, it will apply to the involvement in the near abroad. In the case of the annexation of Crimea, aforementioned here several times, it can be considered specific, because in addition to combining traditional tactics with other contemporary instruments, Moscow has invented an innovative way of moving from peace to conflict. Nevertheless, the method of this transition deserves recognition as it has prevented the international community from reacting in a situation of a growing conflict that has not been properly noticed. The key element was to manage the transformation of the transition from one state to another, the escalation of control over the various stages of implementation of the fundamental goal of joining the peninsula to Russia. Several variants of starting a war and conducting it were always present, first in the Soviet and later in the Russian military thought. Thus, there was nothing new in the hybrid warfare, during the occupation of Crimea despite the large number of theoretical deliberations. A combination of various military and non-military elements during the combat operations was adopted by the Russian and Soviet commanders before in the Crimea and in the Donbas "Putin's little green men" appeared. Regardless, such terms were non-existent then. In secret documents, similar actions were referred to as "active intelligence" ("aktivnoy razvedkoy"), while in explicit publications and statements they were described as guerrilla activities, insurgent movements or – later in post-war times, when the USSR supported communist movements in different regions of the world – national liberation struggle – and the national liberation movement (Voronov 2014).

Conclusion

The expert debate on the construction of Russian military capabilities is dominated by the trend of aggressive intentions towards neighbours and other countries of the post-Soviet area. The process of rebuilding these competencies has lasted for over 20 years and became intensified after 2008 (Russia Military Power 2017). It is associated with transformations in Putin's way of thinking. Disappointed with the attempts to cooperate with the West, he expressed his frustration in the famous speech at the Munich conference in 2007. After the military intervention in Ukraine, the annexation of Crimea and the first expedition operation outside the area of the former USSR – the operation in Syria, concerns about the consequences of the revival of Russia's military power over its neighbours, NATO and the West, became intensified. Russia took advantage of the conflict in Syria to demonstrate the progress, or rather the successes, of the modernization program. The world, in particular the West, was to see high-tech weapons that Moscow was able to employ effectively, both from its territory and beyond (Kozhanov 2015). During the takeover of the NATO Allied Force Command in Europe in May 2016, US General Saceur Curtis Scaparotti had no doubt that Russia was building its conventional military capabilities to be recognized as a global power and, therefore, NATO must strengthen its combat readiness and be an alliance capable of fighting, unless repelling would bring the expected results (Bodner 2016). In this context, concerns about a potential Russian attack arose during the joint Russian-Belarusian military exercises ZAPAD (Potocki 2017). All the same, there are views among experts that increasing military capabilities and aggressive rhetoric, especially directed at NATO, does not mean that Russia is preparing for an armed conflict with NATO, and the threat of applying force is a response to the no less warlike narrative of the West.

Any country that has the ambition to play a significant role in the international environment must have an efficient army that facilitates the articulation of its position and can impose violence to obey this position. Its other tasks are to show its significance, deterrence, and to lead the opponent to abandon hostile intentions. According to Bettina Renz, a Russian offensive against NATO is highly unlikely. In her opinion, Russia would have to lose rationalism by opting for a conflict with the West, which could turn into a nuclear one, due to the substantial advantage of the West (Renz 2016, 24).

Military strength has been a key determinant of state power for centuries, as demonstrated by Hans Morgenthau – classic of offensive realism. He argued that as long as the international system remains anarchic, “armed force as a threat or potential is the most material factor that creates the political power of states.” (Morgenthau 1973, 29). During the post-Cold War rivalry of the US and USSR, the power status of these countries was determined by their conventional forces and the potential for nuclear deterrence. The end of the Cold War favoured the prevailing

belief in the decreasing value of military force in the sphere of international relations. According to numerous researchers, rivalry between states was to shift from the political and military sphere to matters of finance and economic cooperation. Nonetheless, innumerable armed conflicts of the 1990s were evidence of incorrect thinking in this matter. Western countries were peculiarly impressed by the war in Georgia and Ukraine, because they unambiguously contested the myth of peaceful international politics.

The contemporary Russian concept of war is, in fact, a reflection of the experience gained from conflicts, especially the Ukrainian one. Simultaneously, it is a response to changes taking place in the sphere of technology, communication, and computerization. Russians are aware that victory in the modern armed conflict requires not only possessing efficient military instruments, but also no less important non-military ones. In the author's view, the Kremlin's policy should not be demonized and perceived as a threat of war against the western world. Notwithstanding, at the same time the West needs to analyse Moscow's actions more closely and beware of being manipulated.

References

- BARTLES, CH. K. (2016), Getting Gerasimov Right. In: *Military Review*. January-February, 30-38.
- BBC News (2015), Syria conflict: US presses Russia on military build-up, September 16. In: <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-34263955> (accessed: 03.11.2022).
- Bessmertnyj Polk (2017), Ofitsial'nyjsajTDvizheniya. In: <http://moypolk.ru/ustav-polka> (accessed: 10.10.2022).
- BODNER M. (2016), Changing of the Guard: NATO Brings in Army General to Deter Russia. In: *The Moscow Times*. May 5. In: <https://themoscowtimes.com/articles/changing-of-the-guard-nato-brings-in-army-general-to-deter-russia-52844> (accessed: 05.11.2022).
- CHEKINOV, S. | BOGDANOV, S. A. (2013), The Nature and Content of a New-Generation War. In: *Military Thought*. 4, 2-23.
- CHEKOV, A. D. | MAKARYCHEVA, A. V. | SOLOMENTSEVA, A. M. et al. (2019), War of the Future: A View from Russia. In: *Survival Global Politics and Strategy*. 6, 25-48.
- CILLUFFO, F. J. | CLARK, J. R. (2012), Thinking About Strategic Hybrid Threats – In Theory and in Practice. *PRISM*. 4(1): 47-63. In: <https://cchs.gwu.edu/sites/cchs.gwu.edu/files/downloads/prism4-1.pdf>
- CZAPUTOWICZ, J. (2013), Mapa współczesnego realizmu: realizm klasyczny, neorealizm, realizm neoklasyczny. In: Czapotowicz, J. | Haliżak, E. (red.), *Teoria realizmu w nauce o stosunkach międzynarodowych założenia i zastosowania badawcze*. Warszawa, 25-49.
- ELMAN, C. (2012), *Realizm*. Kraków.
- FORSS, S. (2015), Breaking the Nordic Defense Deadlock. Carlisle. PA: Strategic Studies Institute, U.S. Army War College. February 20. In: <https://ssi.armywarcollege.edu/pubs/display.cfm?pubID=1253> (accessed: 04.11.2022).
- GERASIMOV, V. (2013), Tsennost' nauki v predvidenii. Novye vyzovy trebuyut pereosmyslit' formy i sposoby vedeniya boevykh dejstvij. In: *Voенno-Promyshlennyj Kur'er*. February 26.

- GILES, K. (2016), Russia's 'New' Tools for Confronting the West Continuity and Innovation in Moscow's Exercise of Power. Chatham House The Royal Institute of International Affairs. In: <https://www.chathamhouse.org/sites/files/chathamhouse/publications/2016-03-russia-new-tools-giles.pdf>
- GILES, K. | MONAGHAN, A. (2014), European Missile Defense and Russia. Strategic Studies Institute and U.S. Army War College Press. July. In: <https://ssi.armywarcollege.edu/pdffiles/PUB1219.pdf>
- HERPEN, M. (2015), Putin's War: The Rise of Russia's New Imperialism. New York.
- How Russia Wages Special War (2014), How Russia Wages Special War Against NATO and the EU. In: The XX Committee. Intelligence Strategy, and Security in a Dangerous World. August 14. In: <https://20committee.com/2014/08/14/how-russia-wages-special-war-against-nato-and-the-eu/> (accessed: 08.10.2022).
- JONSSON, O. (2019), The Russian Understanding of War: Blurring the Lines between War and Peace. Washington.
- JONSSON, O. | SEELY, R. (2015), Russian Full-Spectrum Conflict: An Appraisal After Ukraine. In: The Journal of Slavik Military Studies. 28(1), 1-22.
- KASZUBA, M. (2017), W uścisku Moskwy. Obszar poradziecki. Warszawa.
- KOZHANOV, N. (2017), What's at stake for Russia in Syria? In: BBC News, September 21. In: <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-34290965> (accessed: 03.11.2022).
- KROSS, E. (2016), Putin's war of smoke and mirrors. In: Politico. April 9. In: <http://www.politico.eu/article/vladimir-putin-war-smoke-and-mirrors-russia-occupation-crimea-ukraine/> (accessed: 09.01.2023).
- LASCONJARIAS, G. | LARSEN, J. A. (2015), NATO's Response to Hybrid Threats. NATO Defense College, December. In: https://www.files.ethz.ch/isn/195405/fp_24.pdf
- LUMPOV, B. I. | BAGMET, N. P. (2002), K voprosu o yadernomsderzhivanii. In: Voennaya Mysl'. 6.
- MARKOV, S. (2015), "Gibridnaya vojna" protiv Rossii. Moskva.
- Ministerstvo oborony Rossiyskoy Federatsii (2016), Vystuplenie Ministra Oborony Rossijskoj Federatsii general aarmii Sergeya Shojgy na rasshirennom zasedanii Kollegi Minoborony Rossii (22 dekabrya 2016 g.). In: http://function.mil.ru/files/morf/2016-12-22_MoD_board_extended_session_RUS.pdf
- Ministry of Foreign Affairs of Russia (2014), Voennaya doktrina Rossijskoj Federatsii (v redaktsiiot 2014 g.). December 26. In: <http://www.mid.ru/documents/10180/822714/41d527556bec8deb3530.pdf/d899528d-4f07-4145-b565-1f9ac290906c> (accessed: 10.10.2022).
- MINKINA, M. (2014), Sztuka wywiadu w państwie współczesnym. Warszawa.
- MINKINA, M. (2017), Rosja-Zachód. Walka o wpływy. Warszawa.
- MINKINA, M. (2018), Russia Versus the West. In: De Securitate et Defensione | O Bezpieczeństwie i Obronności. 5(1), 8-17.
- MORGENTHAU, H. J. (1973), Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace. New York.
- MORRIS, V. R. (2015), Grading Gerasimov: Evaluating Russian Nonlinear War Through Modern Chinese Doctrine. In: Small Wars Journal. September 17. In: <https://smallwarsjournal.com/jrnl/art/grading-gerasimov-evaluating-russian-nonlinear-war-through-modern-chinese-doctrine>
- PAVLOV, D. A. | BEL'SKIJ, A. N. | KLIMENKO, O. V. (2015), Aktual'nye voprosy obespecheniya voennoj bezopasnosti Rossijskoj Federatsii. In: Voennaja Mysl'. 1.
- POTOCKI J. (2017), Rosja i Białoruś szykują się na „Zapad '17”, czyli „atak” na NATO. In: <http://www.polska-zbrojna.pl/home/articleshow/23102?t=Rosja-i-Bialorus-szykuja-sie-na-Zapad-17-czyli-atak-na-NATO> (accessed: 5.11.2017).
- Prezident Rossji (2013), Visit to the Armed Forces Central Command Centre. In: <http://en.kremlin.ru/events/president/news/18269> (accessed: 03.11.2022).
- Prezident Rossji (2014), Zasedanie Mezhdunarodnogo diskussionnogo kluba Valdaj. October 24. In: <http://kremlin.ru/events/president/news/46860> (accessed: 09.10.2022).

- RENZ, B. (2016), Russian Military Power. Why Russia is Reviving Its Conventional Military Power. In: *Parameters*. 46(2), 24.
- ROBLIN, S. (2017), Forget About Russia's S-300 or S-400 (The S-500 Is Coming). In: *The National Interest*. 8 May. In: <http://nationalinterest.org/blog/the-buzz/forget-about-russias-s-300-or-s-400-the-s-500-coming-20560> (accessed: 08.01.2023).
- Rossijskaya Gazeta (2010), Ukaz Prezidenta Rossijskoj Federatsii ot 5 fevralya 2010 g. N 146 O Voennoj doctrine Rossijskoj Federatsii. February 10. In: <https://rg.ru/2010/02/10/doktrina-dok.html> (accessed: 11.10. 2022).
- Rossijskaya Gazeta (2015), Ukaz Prezidenta Rossijskoj Federatsii ot 31 dekabrya 2015 goda N 683 O Strategii natsional'noj bezopasnosti Rossijskoj Federatsii. December 31. In: <https://rg.ru/2015/12/31/nac-bezopasnost-site-dok.html> (accessed: 16.09.2022).
- Russia Military Power (2017), Building a Military to Support Great Power Aspirations. Defense Intelligence Agency. In: <http://www.dia.mil/Portals/27/Documents/News/Military%20Power%20Publications/Russia%20Military%20Power%20Report%202017.pdf>
- Russia's new tactics (2014), Russia's new tactics of war shouldn't fool anyone. In: *The Washington Post*. August 27. In: https://www.washingtonpost.com/opinions/russias-new-tactics-of-war-shouldnt-fool-anyone/2014/08/27/0cb73b3a-2e21-11e4-9b98-848790384093_story.html?utm_term=.c46e42de7da0 (accessed: 08.02.2023).
- SCHOEN, D. E. (2016), *Putin's Master Plan: To Destroy Europe, Divide NATO, and Restore Russian Power and Global Influence*. Books Play.
- SHAKLEYINA, T. A. | BOGATUROV A. D. (2004), The Russian Realist School of International Relations. In: *Communist and Post-Communist Studies*. 37(1), 37-51.
- SHARKOV, D. (2015), Russia engaging in 'hybrid war' with Europe, says former NATO chief. *Newsweek*. April 15. In: <http://www.newsweek.com/2015/04/24/former-nato-chief-says-europe-hybrid-war-putin-322293.html> (accessed: 08.02.2023).
- SHEVCHENKO, V. (2014), "Little green men" or "Russian invaders"? In: *BBC News*, March 11. In: <http://www.bbc.com/news/world-europe-26532154> (accessed: 08.01.2023).
- SOLDATOV, A. | BOROGAN, I. (2010), *The New Nobility. The restoration of Russia's Security State and the Enduring Legacy of the KGB*. New York.
- TRENIN, D. (2016), *Should We Fear Russia?* John Wiley & Son: ebook, epub.
- Tvn24.pl. (2017), Rosyjskie iskandery na stałe u polskiej granicy. Nasze wojsko nie ma na nie leku [Russian Iskanders Permanent lyat the Polish border. Our Army has No Medicine for it], February 27. In: <https://www.tvn24.pl/wiadomosci-ze-swiata,2/rakiety-iskander-w-kaliningradzie-przezbrojenie-ostatnich-brygad,718226.html> (accessed: 08.02.2022).
- VORONOV, V. (2014), "Zeleanye cheloveki" Stalina. *Radio Svoboda*, November 2. In: <https://www.svoboda.org/a/26670277.html> (accessed: 10.11.2022).
- WIĘCŁAWSKI, J. (2011), Contemporary Realism and the Foreign Policy of the Russian Federation. In: *International Journal of Business and Social Science*. 2(1), 170-179.
- YouTube (2017), Vika Tsyganova – Ėto Krym. In: https://www.youtube.com/watch?v=iOoad-He_lo (accessed: 10.10.2017).
- YouTube (2017), Vika Tsyganova – Ofitsery Rossii. In: https://www.youtube.com/watch?v=_BtZDb5FQBA (accessed: 10.10.2017).
- ZYGAR, M. (2016), *Vsyakremlevskaya rat'. Kratkaya istoriya sovremennoj Rossii*. Moskva.

DOI: 10.31648/pw.9710

RAFAŁ CZACHOR

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5929-9719>

Andrzej Frycz Modrzewski Cracow University

OGÓLNOROSYJSKI FRONT LUDOWY W SYSTEMIE POLITYCZNYM FEDERACJI ROSYJSKIEJ W LATACH 2011-2022

The All-Russia Popular Front in the political system of Russia in the period of 2011-2022

ABSTRACT: The All-Russia Popular Front (ONF) was established in 2011 as a reaction to the falling popularity of the Russian political elite before the Parliamentary and Presidential elections. It was intended to bypass the party system and the dominant 'party of power' – United Russia, and to ensure a direct relationship between V. Putin and Russian society. The following paper discusses the political circumstances that accompanied the creation of ONF and its evolution and distinguishes the four main functions it plays in the Russian political system: social mobilization, the support of local executives in public services, social control over bureaucrats, and a channel for elite recruitment. In general, it is difficult to clearly define the role of ONF in Russian politics. It seems not to be an autonomous subject of political life (i.e. due to the influence of leading politicians of United Russia) but one of the institutional facades that distort the real character of the Russian regime.

KEYWORDS: All-Russia Popular Front, political system of Russia, authoritarianism in Russia, social mobilization in Russia, civic society in Russia

1. Wstęp

W rozwoju systemu politycznego Rosji w XXI w. można wyróżnić kilka okresów. Punktem wyjścia było objęcie władzy przez W. Putina z początkiem 2000 r., który w wyniku przedterminowych wyborów prezydenckich w marcu tegoż roku został prezydentem Rosji. Jego pierwsza kadencja przebiegła pod hasłem „podnoszenia kraju z kolan”, głównie poprzez centralizację, tj. ograniczenie autonomii poszczególnych jednostek składowych federacji, wzmocnienie pionu władzy wykonawczej oraz wzmocnienie kontroli nad głównymi gałęziami gospodarki i mediami (co dokonywało się m.in. poprzez ograniczenie niezależności oligarchów i środków masowego przekazu). W czasie drugiej kadencji Putina w latach 2004-2008 kontynuowano dotychczasowy kurs, czemu sprzyjała koniunktura gospodarcza i zwiększone przychody budżetu federalnego ze sprzedaży surowców

energetycznych. O ile pierwsza kadencja Putina była przez polityków i obserwatorów zagranicznych postrzegana jako zakończona sukcesem i zbliżająca Rosję ku Zachodowi, to w drugiej kadencji nasiliły się głosy przeciwne. Ich przyczyną było coraz bardziej konfrontacyjne podejście władz Rosji względem zagranicy, a w szczególności próba obrony własnej strefy wpływów przed demokratyzacją dokonującą się w wyniku tzw. kolorowych rewolucji. Podbudową ideową tejże polityki stała się koncepcja „suwerennej demokracji” opracowana przez W. Surkowa (Czachor 2020, 47-69).

Objęcie urzędu prezydenta Rosji przez D. Miedwiediewa w 2008 r. postrzegano jako szansę na liberalizację Rosji i jej bardziej kooperacyjne podejście do kwestii porządku międzynarodowego. Sprzyjać temu wydawała się modernizacyjna retoryka ówczesnego prezydenta. Deklarowano m.in. liberalizację polityczną i ekonomiczną, nacisk na rozwój nowoczesnej gospodarki, edukację i zwalczanie korupcji. W istocie działania władz Rosji nie uległy zmianie, co wydaje się konsekwencją faktu, że premierem w omawianym okresie był Putin, a kluczowe pozycje polityczne zajmowali powiązani z nim *siłowicy*. Modernizacyjna retoryka zanikała już pod koniec kadencji Miedwiediewa (Czachor 2022, 125-138). Coraz bardziej zauważalne i kumulujące się niezadowolenie społeczne znalazło swoje ujście w protestach, które rozlewały się po terytorium Rosji, a w szczególności doprowadziły do zamieszek i brutalnych działań władz wobec protestujących na placu Błotnym w Moskwie w grudniu 2011 r. Odpowiedzią na taki rozwój sytuacji, w związku z nadchodzącym cyklem wyborów w latach 2011-2012, stało się niezliberalizowanie polityki, lecz powstanie nowej struktury społecznej w postaci będącego przedmiotem zainteresowania niniejszego artykułu Ogólnorosyjskiego Frontu Ludowego „Za Rosję!” (dalej: ONF).

W 2012 r. na urząd prezydenta Rosji powrócił Putin. Od tego czasu polityczne wahadło w Rosji coraz bardziej wychyla się w kierunku autorytarnego reżimu, który nie tylko tłumi wszelkie głosy niezgodne z linią wyznaczaną przez Putina i *siłowików*, lecz także podważa ukształtowany na początku lat 90. XX w. ład międzynarodowy, czego przejawem była agresja przeciwko Ukrainie w 2014 i 2022 r. Po cyklu wyborczym lat 2011-2012 ONF nie zniknął z rosyjskiej sceny politycznej, choć można było się spodziewać, że jego żywot będzie tak krótkotrwały jak miedwiediewowska koncepcja modernizacji. W minionym dziesięcioleciu ONF stał się elementem systemu politycznego i uczestnikiem polityki krajowej Rosji. Niewątpliwie ONF nie jest szczególnie ważnym podmiotem, „konstrukcją nośną” systemu politycznego Rosji w epoce „dojrzałego putinizmu”, aczkolwiek nadano mu określone funkcje, których treść i sposoby realizacji wymagają bliższej uwagi.

W świetle powyższego celem niniejszego artykułu jest rekonstrukcja okoliczności powstania ONF, zbadanie jego sytuacji prawnej, organizacji wewnętrznej oraz określenie funkcji, które pełni w rosyjskim systemie politycznym. Podkreślić

należy, że do tej pory zagadnienie to doczekało się niewielu przyczynkarskich opracowań zarówno w rosyjskojęzycznej, jak i obcojęzycznej literaturze przedmiotu (Malle 2016; Aburamoto 2019).

2. Okoliczności powstania i ewolucji ONF

Jednym z instytucjonalnych filarów współczesnego systemu politycznego Rosji jest specyficzna konstrukcja systemu partyjnego, w którym, mimo zachowanych pozorów pluralizmu, bezsprzecznie dominuje ugrupowanie Jedna Rosja. W 2001 r. w wyniku przekształceń na scenie partyjnej Rosji po objęciu władzy przez Putina, dawne ugrupowania związane z obozem jelicynowskim, a więc ówczesną elitą władzy: Ojczyzna – cała Rosja, której liderami byli m.in. J. Łużkow i M. Szajmijew, oraz Jedność, której liderami byli S. Szojgu i B. Gryzłow (Ivanov 2008; Słowikowski 2018), dokonały konsolidacji, tworząc Jedną Rosję. Trudno dokonać jednoznacznej charakterystyki ideowej tej partii. Istnieją w niej zarówno kręgi liberalne, przez lata związane z technokratyczną elitą powiązaną z Miedwiediewem, jak i zachowawczo-nacjonalistyczne. Linia partii jest artykułowana jako wtórna wobec kierunku politycznego wyznaczanego przez głowę państwa. Tym samym nie będzie nadużyciem stwierdzenie, że ugrupowanie to bezwzględnie popiera kurs prezydenta, stanowiąc równocześnie „partię władzy”, tj. ugrupowanie będące zasobem kadrowym rządzących (Sokół 2019). Kształtowanie się systemu partyjnego w Rosji w okresie rządów Putina uwarunkowane było nowym stanem prawnym wprowadzonym w 2001 r. Przyjęte wówczas ustawodawstwo określiło dopuszczalny zakres działalności partii politycznych i ruchów społecznych, zawężając prawo do zgłaszania kandydatów i biernego udziału w wyborach parlamentarnych do wyłącznie zarejestrowanych partii politycznych. Sytuacja ta przyniosła m.in. dwa ważne skutki: po pierwsze, ograniczyła rozwój rosyjskiej sceny partyjnej, gwarantując dominację ugrupowania reprezentującego rządzącą elitę, wspomnianą partię władzy, a opozycję przekształcając w koncesjonowaną przez władzę działalność tworzącą pozory politycznego pluralizmu w Rosji; po drugie, co wynika z powyższego, wytworzyła się – pozostawiając poza systemem partyjnym i agendą publiczną całe rzesze obywateli i ważne problemy społeczne – polityczna „próżnia”, której ewentualne wypełnianie wynikało wyłącznie z decyzji władz państwowych (m.in. podejmowano okresowe akcje zwalczania korupcji, modernizacji gospodarki, poprawy warunków mieszkalnictwa społecznego itd.).

Jedna Rosja w wyborach parlamentarnych w 2003 r. uzyskała większość mandatów, zaś w kadencji 2007-2011 dysponowała większością kwalifikowaną 2/3 głosów. Od przełomu lat 2010 i 2011 datował się spadek poparcia zarówno dla Jednej Rosji, jak i Putina. Pomiędzy grudniem 2010 a styczniem 2011 r. poparcie dla rządzącej partii spadło z 45% do 35% (Politicheskie predpochteniya). W związku

z perspektywą zbliżających się wyborów do Dumy Państwowej i niepewności dotyczącej wyniku tzw. partii władzy 6 maja 2011 r., na regionalnej konferencji Jednej Rosji w Wołgogradzie, premier Putin przedstawił propozycję powołania do życia ONF jako struktury organizacyjnej umożliwiającej włączenie szerszych mas społecznych, głównie osób bezpartyjnych, do życia publicznego oraz dającej możliwość takim osobom kandydowania do parlamentu z list Jednej Rosji. Już następnego dnia spotkał się on w tej sprawie z przedstawicielami organizacji społecznych, którzy poparli inicjatywę. W wyniku spotkania utworzona została Rada Koordynacyjna ONF, w której skład weszło 17 członków Jednej Rosji i 5 bezpartyjnych. Celem miało być przygotowanie organizacyjnych podstaw działalności ONF nie tylko w perspektywie wyborów parlamentarnych, lecz także, jak stwierdził premier Putin, „kolejnego etapu w rozwoju Rosji” (Vstrecha Putina 2011). Na jego żądanie wiodącą rolę w tworzeniu ONF mieli odgrywać ówczesny wicepremier W. Wołodin oraz sekretarz prasowy premiera D. Pieskow, działania koordynował zaś A. Anisimow, członek Komitetu Wykonawczego Jednej Rosji i koordynator kampanii wyborczych Putina.

Masowe przystępowanie do ONF w pierwszych miesiącach jego istnienia, nagłaśniane jako sukces i dowód poparcia dla Putina, było wynikiem przystępowania doń innych organizacji społecznych, zarówno ogólnokrajowych, jak i lokalnych (Na putinskiy Front ukhodyat 2011). Wśród nich były m.in. Młoda Gwardia Jednej Rosji, Związek Agrariuszy, Zrzeszenie Gospodarstw i Spółdzielni Rolnych, Związek Kobiet Rosji, Związek Emerytów Rosji czy też Związek Weteranów Sił Zbrojnych Rosji. Włączyły się też organizacje biznesowe, w tym „Opora”, „Dielowaja Rossija” czy Rosyjski Związek Przemysłowców i Przedsiębiorców. Do ONF przystępowały również całe kolektywy pracownicze, np. Poczty Rosji i Kolei Rosyjskich. Początkowo przewidywano wyłącznie możliwość członkostwa instytucjonalnego, od czerwca 2011 r. przyjmowano również indywidualne wnioski o członkostwo, co jak stwierdzał Pieskow, wynikało z próśb osób bezpartyjnych i nienależących do organizacji społecznych (Putin prinimaet 2011).

Jeśli chodzi o ideowy aspekt działalności ONF, to kształtował się on przede wszystkim jako ruch proputinowski. Obrazowało to hasło: „Jeśli jesteś za Frontem, to jesteś za Putinem”. Oznacza to, że nie miał on własnej podbudowy doktrynalnej, skupiając się na popieraniu kursu politycznego wyznaczanego przez Putina. Deklaracja programowa ONF określała strukturę jako „zrzeszenie obywateli tworzących koalicję narodowego rozwoju opartą na zasadach obywatelskości, działalności twórczej, wolności i sprawiedliwości” (Opublikovan proyekt 2011). Do pierwotnie zadeklarowanych celów działalności organizacji zaliczało się: 1) zjednoczenie organizacji społecznych, partii politycznych, obywateli podzielających ogólne wartości związane z miłością do Ojczyzny, wzrostem dobrobytu mieszkańców Rosji, wzmocnieniem siły państwa i poszukiwaniem sprawiedliwych rozwiązań problemów społecznych; 2) realizacja zapotrzebowania

na wszystkie konstruktywne idee obywateli i ich organizacji i mechanizmów awansu społecznego; 3) stworzenie ogólnej platformy w celu umożliwienia aktywności wszystkich członków społeczeństwa; 4) zaangażowanie w procesy polityczne różnych organizacji społecznych i partii poprzez struktury Jednej Rosji i wybory parlamentarne (Opublikowan projekt 2011).

Idea społecznego zaplecza Jednej Rosji spowodowała reakcję rosyjskich ugrupowań opozycyjnych, w szczególności Komunistycznej Partii Federacji Rosyjskiej, odgrywającej w dużym stopniu rolę koncesjonowanej opozycji, która próbowała powołać analogiczną strukturę Pospolite Ruszenie (*Народное ополчение*), jednak nie zakończyło się to sukcesem. W wyborach parlamentarnych w grudniu 2011 r. Jedna Rosja zdobyła większość mandatów w Dumie Państwowej, zaś ponad 1/3 z nich objęły osoby pochodzące z ONF. Wynik ten uznać należy za dowód, że ONF spełnił swoje pierwsze zadanie wyborcze. Nie uchroniło to jednak władz przed koniecznością zmierzenia się z niespotykaną wcześniej falą protestów, których kulminacją była pacyfikacja protestujących na moskiewskim placu Błotnym.

Kolejne zadanie ONF związane było z wyborami prezydenckimi w maju 2012 r. Putin w powstaniu ONF mógł upatrywać swojej szansy na zdystansowanie się od coraz mniej popularnej w społeczeństwie Jednej Rosji. W marcu 2012 r. uznał on powstanie ONF za odpowiedź na „społeczną potrzebę kontroli ze strony nieobojętnych na los kraju obywateli i organizacji społecznych nad wykonaniem dekretów i zarządzeń głowy państwa, a także aktywnej pomocy obywateli w walce z korupcją, która opanowała kraj” (Zasedanye mezhregional’nogo 2012). Wynik wyborczy ubiegającego się o trzecią kadencję Putina, po 4-letniej przerwie, gdy urząd głowy państwa sprawował Miedwiediew, nie był jednak zagrożony. Zdobył w nich 63,3% głosów. Wkrótce po wyborach, 7 maja 2012 r., nowy prezydent wydał 11 dekretów określających ambitne wskaźniki rozwoju społeczno-gospodarczego, które Rosja winna osiągnąć w kolejnych latach, tzw. dekrety majowe. Monitorowanie ich realizacji, spoczywające na rządzie i podległym mu organom, oraz wskazywanie uchybień stało się ważną częścią aktywności ONF. Ponadto sformułowane rok wcześniej cele ONF zostały zastąpione tezami z programu wyborczego nowego prezydenta. Tym samym można twierdzić, że jedynym źródłem legitymacji ONF była wola Putina, zaś bezpośrednie odwoływanie się tejsze struktury do wyznaczonych przez prezydenta kierunków polityki mogło rodzić pytania o przyszłość Jednej Rosji.

W związku ze wspomnianymi majowymi dekretami ONF utworzył pięć grup roboczych, których celem było nadzorowanie realizacji treści wzmiankowanych aktów prawnych. Były to grupy: Społeczeństwo i władza; Sprawiedliwość społeczna; Wyształcenie jako podstawa tożsamości narodowej; Uczciwa i efektywna gospodarka; Jakość życia codziennego.

Formalna instytucjonalizacja ONF nastąpiła dopiero w czerwcu 2013 r., gdy organizacja została zarejestrowana w formie prawnej stowarzyszenia. Przyjęty wówczas statut ONF istotnie rozszerzył spektrum celów swojej działalności.

Znalazły się tam postulaty solidarności społecznej, modernizacji gospodarki, rozwoju nauki i krzewienia patriotyzmu (Ustav ONF). ONF rozbudowywał swoje terenowe oddziały, podejmując rozmaite inicjatywy, które miały zbliżyć do go społeczeństwa. Jedną z najgłośniejszych akcji z lat 2013-2014 były „Listy na front”, tj. możliwość zgłaszania swoich uwag i propozycji dotyczących funkcjonowania organów władzy. Przed wyborami parlamentarnymi w 2016 r. ONF został zaproszony do współpracy z Jedną Rosją przy opracowaniu jej programu wyborczego (K partyinoy programme 2016). Do Dumy w 2016 r. ONF wprowadził ponad 70 deputowanych, aczkolwiek nie utworzył odrębnej frakcji parlamentarnej.

W końcu sierpnia 2017 r. utworzona została Młodzieżówka ONF (*Молодёжка ОНФ*), której celem była współpraca z osobami poniżej 35 roku życia. Przedsięwzięcia tejsze grupy wpisują się w ogólne cele działalności ONF, aczkolwiek ze specyfiką uwzględniającą krąg młodszych obywateli.

Po kolejnych wyborach prezydenckich, 7 maja 2018 r. Putin podpisał dekret nr 204 „O celach narodowych i zadaniach rozwoju strategicznego Federacji Rosyjskiej do 2024 roku” (Ukaz nr 204). W czerwcu tegoż roku Sztab Centralny ONF sformułował nowe obszary swojej działalności, które współgrały z kierunkami wytyczonymi we wspomnianym dekreście. Należały do nich: demografia; służba zdrowia; edukacja; mieszkalnictwo i sprawy miejskie; ekologia; bezpieczne i dobrej jakości drogi; wydajność pracy i wsparcie zatrudnienia; gospodarka cyfrowa; kultura; mała i średnia przedsiębiorczość, wsparcie indywidualnej przedsiębiorczości; współpraca międzynarodowa i eksport. W dniu 24 października 2018 r. na posiedzeniu Rady ds. Planowania Strategicznego zaproponowano oficjalne włączenie ONF w proces monitorowania rezultatów wdrażania dekretu nr 204 w zakresie jakości życia (Protokol zasedaniya 2018).

3. Współczesny status prawny i struktura ONF

Jak wskazano, od momentu ogłoszenia powstania ONF 6 maja 2011 do połowy czerwca 2013 r. struktura ta nie była sformalizowana. Przyczyn tego stanu rzeczy mogło być kilka: pośpiech władz związany ze spadkiem poparcia dla Jednej Rosji na przełomie 2010 i 2011 r. oraz stosunkowo krótki czas na procedurę tworzenia organizacji w kontekście nadchodzących wyborów parlamentarnych, niepewność odnośnie do tego, jaka będzie społeczna reakcja na powstanie ONF, oraz brak jasnej wizji, jaką rolę organizacja winna pełnić: czy być społecznym elementem uzupełniającym działalność Jednej Rosji, czy też wręcz zastąpić tę tracącą popularność i zaufanie partię. Kwestia ta była przedmiotem uwagi nie tylko polityków, lecz także rosyjskich politologów, którzy wskazywali, że możliwa jest też „trzecia droga”, tj. ludowładztwo oparte na włączeniu obywateli w procesy podejmowania decyzji politycznych poza równoległe funkcjonującymi

mechanizmami partyjnymi (Dzhioyeva 2012, 7). W okresie tym ONF był rozmaicie postrzegany i nazywany nawet przez wysokich rangą biurokratów. Ówczesny przewodniczący Dumy Państwowej B. Gryzłow nazywał ONF organizacją społeczną, sekretarz prezydium Jednej Rosji A. Isajew – ruchem społecznym, zaś Putin – zjednoczeniem społecznym (Sergiyev 2011, 63). Przez pewien czas politycy twierdzili, że status ONF nie będzie uregulowany ustawowo, tzn. nie będzie nadany mu charakter instytucji publicznej, ani nie będzie nawet uzyskiwać statusu osoby prawnej.

Sytuacja zmieniała się po zrealizowaniu przez ONF celów wyborczych w 2011 i 2012 r. Wówczas to rozpoczęła się praca zmierzająca do jego instytucjonalizacji. Regionalni mężowie zaufania Putina w wyborach prezydenckich otrzymali zadanie tworzenia terenowych struktur organizacji. Zaangażowani weń byli, zależnie od poszczególnych jednostek składowych federacji, działacze Jednej Rosji, kierownicy lokalnych administracji obwodowych i miejskich, organizacji i instytucji społecznych, dużych przedsiębiorstw, instytucji naukowych, szpitali (Anisimov | Nolev 2019, 168). Proces organizacyjny trwał do czerwca 2013 r. Wówczas to, w dniach 11-12 czerwca 2013 r., odbył się zjazd założycielski ONF. Przyjęte zostały wtedy dwa podstawowe dokumenty organizacji: statut, zgodnie z którym jej pełna nazwa brzmi Ogólnorosyjski Ruch Społeczny „Ludowy Front ‘Za Rosję’” (Ustav ONF) oraz manifest „My – za Rosję!” (Manifest dvizheniya). Treść obu aktów współbrzmiała, toteż zasadne jest przytoczenie *in extenso* celów organizacji zawartych w statucie:

1. Sprzyjanie jedności i wzajemnemu zaufaniu, współpracy i obywatelskiej solidarności w imię historycznego sukcesu Rosji, jej wolności, rozkwitu, pomyślności bezpieczeństwa;
2. Sprzyjanie rozwojowi Rosji jako:
 - silnego, wolnego, suwerennego państwa będącego liderem rozwoju i ośrodkiem przyciągania wielu innych państw;
 - silnej, nowoczesnej, konkurencyjnej gospodarki nowych branż i produkcji, rozwiniętego rolnictwa, nowych miejsc pracy, prestiżu pracy i możliwości prowadzenia działalności przez dla każdą osobę;
 - kraju wzrostu demograficznego, opartego na rodzinie, trosce o dzieci i kolejne pokolenia, zachowaniu wielonarodowego ludu rosyjskiego, priorytetowego rozwoju edukacji, ochrony zdrowia, nauki, kultury;
 - kraju o współczesnych standardach jakości życia, troski o środowisko naturalne i ekologię, nowoczesnej infrastruktury i dobrze urządzonego życia wszystkich rosyjskich regionów;
 - społeczeństwa wolnych ludzi sukcesu, zbudowanego na wartościach miłości i szacunku do swojego państwa, sprawiedliwości wzajemnego poszanowania i obywatelskiej solidarności;
3. Wsparcie i zapewnienie bezpośredniego i stałego dialogu pomiędzy obywatelami a prezydentem, monitoringu społecznego i kontroli obywatelskiej w zakresie

wykonywania ustaw, inicjatyw prezydenta i innych priorytetowych decyzji i programów państwowych;

4. Włączenie obywateli, organizacji i instytucji społeczeństwa obywatelskiego w stałą, wspólną pracę w zakresie określenia priorytetów rozwoju Rosji, współdziałanie na rzecz rozszerzenia możliwości ludowładztwa, rzeczywistego uczestnictwa wszystkich aktywnych i nieobojętnych obywateli w wypracowanie decyzji organów władzy państwowej i samorządu lokalnego;
5. Wzmocnienie partnerstwa społecznego i obywatelskiej pomocy wzajemnej, wsparcie organizacji społecznych, działalności społecznej, wolontariatu i innych twórczych inicjatyw obywatelskich w celu rozwiązania najważniejszych kwestii rozwoju kraju (Ustav ONF).

W świetle statutu ONF na system jego organów składa się: Zjazd Ruchu, Sztab Centralny Ruchu, który wyłania Komitet Wykonawczy (przewodniczący i 5 współprzewodniczących) oraz Centralna Komisja Rewizyjna (15 osób). Na zjeździe ogłoszony został Lider Ruchu w osobie Putina. Przyjęto uchwałę o powołaniu oddziałów regionalnych ONF w każdym z podmiotów federacji. Zjazdy Ruchu są zwoływane w miarę potrzeb, zaś bieżącą pracą organizacji kieruje Sztab Centralny Ruchu. W jego gestii znajduje się określanie schematu organizacyjnego i tworzenie centrów skupiających się na monitoringu poszczególnych kwestii (np. jakości służby zdrowia, oświaty, rozwoju kultury). Dochody organizacji pochodzą z darowizn oraz jej działalności operacyjnej.

Podkreślić należy, że ONF nie jest we współczesnej Rosji jednym „pasem transmisyjnym” pomiędzy elitą władzy a społeczeństwem. Równoległe od 2005 r. funkcjonuje Izba Społeczna Federacji Rosyjskiej, której geneza sięga jeszcze 1994 r. (Abakumov 2005). O ile Izba Społeczna ma ustawowo uregulowany status ciała wybieralnego, kadencyjnego i jest swojego rodzaju elitarnym gremium doradczym, zasiadają w niej bowiem osoby „zasłużone dla państwa i społeczeństwa”, o tyle ONF z założenia jest organem ludowym, mającym reprezentować stanowisko obywatelskie. Stan faktyczny można zweryfikować poprzez zbadanie składu osobowego jego najwyższych organów. Obecnie na czele Komitetu Wykonawczego ONF stoi M. Kuzniecowa, poprzednio związany z administracją obwodu moskiewskiego (ostatnio w randze wicegubernatora). Ponadto w jego skład wchodzi: prezydent Narodowego Instytutu Badawczego Chirurgii Dziecięcej i Traumatologii L. Roszał, kierowniczka fundacji „Talent i Sukces” J. Szmieliowa, generalny dyrektor firmy KamAZ S. Kogogin, prorektor Rosyjskiej Akademii Gospodarki Narodowej i Administracji Publicznej oraz kierownik organizacji pozarządowej „Rosja – kraj możliwości” A. Komissarow, a także deputowana Dumy Państwowej reprezentująca Jedną Rosję J. Cunajewa (Kuzniecowa izbrali 2021). Świadczy to jednoznacznie, że kierownictwo organizacji jest wręcz częścią elit władzy, ich kariera zawodowa została zbudowana dzięki lojalności wobec współczesnej rosyjskiej nomenklatury.

„Społeczny” charakter ONF znalazł odzwierciedlenie w jego formie prawnej i rejestracji jako organizacji społecznej, a więc formalnie niebędącej podmiotem zależnym od władz. Zgodnie z ustawą federalną nr 82-FZ „O organizacjach społecznych” z 19 maja 1995 r. (Federalny zakon) organizacja społeczna została zdefiniowana jako „dobrowolne, samorządne, niekomercyjne zrzeszenie utworzone z inicjatywy obywateli połączonych wspólnotą interesów, realizacją wspólnych celów wskazanych w statucie danego zjednoczenia społecznego” (art. 5). Do prawnych form organizacji społecznej ustawa zalicza: organizację społeczną, ruch społeczny, fundację, instytucję społeczną, partię polityczną. Podmiotom tym ustawa gwarantuje samodzielność działalności i niezależność wobec organów władzy publicznej, nakładając jednocześnie obowiązek funkcjonowania w granicach prawa i podleganie nadzorowi ze strony organów państwowych w przedmiocie legalności. Organizacje społeczne mają prawo upubliczniania informacji o swojej działalności, w tym poprzez prowadzenie środków komunikacji masowej, uczestnictwa w wypracowywaniu decyzji podejmowanych przez organy władzy lokalnej, a w ograniczonym zakresie również władze federalne.

Współcześnie ONF funkcjonuje jako stowarzyszenie ogólnokrajowe, dla otrzymania tego statusu niezbędne było uruchomienie oddziałów w przynajmniej połowie jednostek składowych federacji. Obecnie oddziały ONF istnieją we wszystkich podmiotach Rosji, w tym na anektowanym Krymie i w Sewastopolu. Na szczeblu centralnym ONF określa priorytetowe kierunki swojej działalności, które realizowane są przez oddziały regionalne stowarzyszenia. Wskazać należy, że poszczególne przedsięwzięcia realizowane są przez oddziały ONF z różną intensywnością. Uwarunkowane jest to w dużym stopniu aktywnością lokalnych działaczy stowarzyszenia.

4. Funkcje realizowane przez ONF w systemie politycznym Rosji

W celu określenia roli ONF w systemie politycznym Rosji uprawnione wydaje się wyróżnienie czterech kluczowych funkcji, które organizacja realizuje, i zobrazowanie ich wybranymi przykładami. Podkreślić należy, że aktywność ONF w poszczególnych regionach Rosji jest różna, toteż zaprezentowany poniżej uogólniony obraz przy bliższej analizie odrębnych przypadków może wykazywać nieco inne charakterystyczne cechy.

4.1. Funkcje reprezentacji i mobilizacji społecznej

Tworzenie organizacji społecznych, wtórnych wobec już istniejących podmiotów, w tym partii politycznych, jest zjawiskiem znanym i praktykowanym głównie w sytuacjach przesilenia społecznego. Ich celem jest konsolidacja różnych środowisk

i manifestowanie przez nie wsparcia dla rządzących bądź dla opozycji dążącej do przejęcia władzy. Przykładami organizacji mającej na celu artykułowanie poparcia dla władz są m.in. funkcjonujący w Polsce od 1952 r. Front Jedności Narodu, w 1956 r. przekształcony we Front Narodowy, zaś w latach 1982-1983 (w czasie stanu wojennego) działający pod nazwą Patriotyczny Ruch Odrodzenia Narodowego, czy też istniejący od 1973 r. do końca rządów S. Husajna Postępowy Narodowy Front Iraku, konsolidujący wokół partii Baas inne ugrupowania.

W związku ze spadkiem zaufania do Jednej Rosji celem ONF stało się zmobilizowanie i związanie z agendą polityczną partii władzy szerokiego kręgu wyborców. Było to tym ważniejsze, że na przełomie 2011 i 2012 r. przez Rosję przetoczyły się fale protestów. Bezpośrednio wiązały się one z niezadowoleniem z wyników wyborów parlamentarnych, jednak ich głębszą przyczyną było narastające niezadowolenie z sytuacji społecznej czy też rozczarowanie sposobem sprawowania władzy przez Jedną Rosję, zarówno w wymiarze ogólnokrajowym, jak i lokalnym. Ówczesne protesty łączyło hasło Jedna Rosja – partia oszustów i złodziei (*партия жуликов и воров*) (Yeliferova 2012, 8).

Jak wskazano, do ONF przystąpiło wiele organizacji społecznych a także bezpartyjnych obywateli. W celu mobilizacji politycznej społeczeństwa przedstawiona została idea Programu Ludowego (Narodnaya programma), który miał być wspólnym programem wyborczym kandydatów Jednej Rosji w wyborach parlamentarnych w 2011 r. Program formalnie powstawał w wyniku szerokich konsultacji społecznych, które zostały uwzględnione w toku ostatecznego opracowania dokumentu przez specjalnie w tym celu powołany Instytut Badań Społeczno-Ekonomicznych i Politycznych (dalej: ISEPI), na czele którego stanął D. Badowski, dotychczasowy pomocnik wicepremiera Rosji, a od 2012 r. zastępca kierownika wydziału polityki wewnętrznej Administracji Prezydenta Rosji. Program miał być przyjęty przez Federalną Radę Koordynacyjną ONF, a następnie zatwierdzony przez zjazd Jednej Rosji. Oficjalnie, ze względu na 1,5 mln propozycji i uwag obywateli, ograniczono się do przyjęcia przez Jedną Rosję na zjeździe 24 września 2011 r. jako programu wyborczego wystąpień Miedwiediewa i Putina (Edinorossy uslyshali golosa 2011).

Ponadto ONF miał służyć wyłonieniu lepszych kandydatów na deputowanych Dumy Państwowej startujących z list Jednej Rosji w wyborach parlamentarnych w 2011 r. Wynikało to z faktu, że w ramach Jednej Rosji od 2007 odbywały się tzw. prawyборы kandydatów na deputowanych. W 2011 r. prawyборы równolegle organizowała Jedna Rosja i ONF (wprowadzono taką samą liczbę reprezentantów obu podmiotów), zaś wyłonionym w procedurze bezpartyjnym członkom ONF umożliwiono start w wyborach z list partyjnych Jednej Rosji, gwarantując, że w każdej trójce kandydatów w danym regionie przynajmniej jeden będzie reprezentantem ONF. Do udziału w prawyborach uprawnieni byli wszyscy obywatele Rosji posiadający prawa wyborcze.

Oceniając realizację funkcji reprezentacji i mobilizacji społecznej przez ONF, podkreślić należy, że istotna była ona w cyklu wyborczym 2011-2012. Dzięki powołaniu ONF udało się nieco złagodzić narastającą niechęć wyborców względem Jednej Rosji, włączyć w procesy polityczne różne organizacje społeczne, które poniekąd legitymizowały wciąż zachowującą swoją pozycję partię władzy, gwarantując jej kolejny sukces w wyborach parlamentarnych. Ponadto powstanie ONF służyło przyspieszeniu rotacji kadr w Jednej Rosji i eliminacji niektórych polityków w wyniku koteryjnych wewnątrzpartyjnych walk, oficjalnie jednak ustępujących miejsca bezpartyjnym członkom ONF. Mechanizm konsultacji programu wyborczego Jednej Rosji i umożliwienie członkom ONF startu w wyborach parlamentarnych z jej list był praktykowany również w 2016 i 2021 r.

4.2. Funkcje wspomagające lokalne władze wykonawcze

Wypełnianie przez ONF funkcji swoistego „pasa transmisyjnego”, kanału komunikacji pomiędzy społeczeństwem a elitami władzy unaocznia dysfunkcjonalność rosyjskiego systemu partyjnego, a w szczególności specyfikę funkcjonowania Jednej Rosji jako ugrupowania faktycznie monopolizującego scenę partyjną zarówno na poziomie federalnym, jak i regionalnym. Partia ta, posiłkując się działalnością ONF, udowadnia swój specyficzny charakter partii władzy, która funkcjonuje jako zaplecze rządzącej elity i swoją dalszą egzystencję zawdzięczać będzie utrzymaniu status quo w teście elicie, a nie woli społeczeństwa, manifestowanej w trakcie kolejnych wyborów parlamentarnych, prezydenckich i lokalnych.

W momencie jego powstania na ONF nałożono zadanie sprzyjania rozwojowi społeczno-gospodarczemu oraz współdziałania z władzami w tym zakresie. Po wydaniu wzmiankowanych dekretów majowych w działalności struktury nacisk położono na tę kwestię, monitorując realizację ich dyspozycji w rozmaitych sferach życia społecznego i oceniając wpływ na jakość życia Rosjan. W późniejszym okresie, w szczególności w 2018 r., ONF został włączony w wykonywanie zadań publicznych spoczywających na lokalnych władzach poszczególnych jednostek administracyjnych Rosji (zarówno szczebla obwodowego, jak i rejonowego). Działalność ta nabrała bardziej zorganizowanego charakteru niż wcześniejsze dość spontaniczne monitorowanie wdrażania dekretów majowych. Przykładem tego typu działalności są dwa, realizowane na terenie całej Rosji, projekty: Inspekcja drogowa ONF oraz Generalne porządki. W ich ramach obywatele mogli wskazywać drogi wymagające pilnego remontu oraz miejsca, gdzie dokonywane jest nielegalne gromadzenie odpadów komunalnych i przemysłowych. W ostatnich latach podjęto rozmaite działania proekologiczne, związane z ochroną zdrowia, rozwojem kultury, wsparciem seniorów. Są to zagadnienia polityki publicznej, za którą co do zasady odpowiadają władze. Zaangażowanie ONF ma być wyrazem głosu społecznego, wskazującego urzędnikom sprawy wymagające priorytetowego zaangażowania.

4.3. Funkcje kontroli społecznej

W przytoczonej wcześniej wypowiedzi Putina z marca 2012 r. o roli ONF jako narzędziu społecznej kontroli nad wykonywaniem dekretów prezydenta i prewencji korupcji upatrywać można próby zainicjowania swoistego ludowładztwa, będącego też wyrazem braku zaufania do innych instytucji publicznych, takich jak parlament, rząd i sądownictwo. Jest to też aktualizacja archetypu „dobrego cara i złych bojarów”.

Putin jako jeden z głównych celów ONF, obok stworzenia bezpartyjnym obywatelom możliwości kandydowania w wyborach parlamentarnych z list Jednej Rosji, wskazał społeczną kontrolę nad organami władzy, zwłaszcza w kwestii zaspokajania bieżących potrzeb publicznych i zwalczania korupcji. Programem wpisującym się w tę funkcję ONF jest program Za uczciwe zakupy, którego celem stała się prewencja zjawisk korupcyjnych w zakresie zamówień publicznych. Jego pojawienie się wiązać należy z inicjatywą A. Nawalnego, który dzięki upublicznianiu przypadków korupcji osiągnął takim poziomem popularności w społeczeństwie, że władze potraktowały go jako swojego głównego oponenta (Aburamoto 2019, 12-13).

Odnotować należy, że w zakresie kontroli społecznej nad organami władzy ONF osiągnął kilka dość spektakularnych sukcesów. W wyniku ujawnienia opieszałości w wykonywaniu zadań, popełnienia przestępstw korupcji oraz presji ze strony ONF na rzecz ukarania odpowiedzialnych za nie osób stanowiska gubernatorów utracili M. Jurewicz (obwód czelabiński), N. Denin (obwód briański), W. Jurczenko (obwód nowosybirski) czy A. Choroszawin (obwód sachaliński). Inni wysocy rangą urzędnicy spotykali się ze strony ONF z krytyką dotyczącą sposobu zarządzania sprawami publicznymi oraz wydatkowaniem środków publicznych. Trudno jednoznacznie ustalić, czy realizacja tej funkcji faktycznie skutkowałą dymisjami, czy też mechanizm kontroli, w który wyposażono ONF, służył jako sposób organizacji wewnętrznych „czystek” wykorzystywany do międzykoteryjnych walk w elicie władzy. Niezależnie od powyższego na użytek społeczny sformułowano przekaz o skuteczności „kontroli ludowej” nad urzędnikami, a także efektywnego reagowania przez głowę państwa na tego typu zjawiska.

4.4. Funkcja kanału rekrutacji elit

Jak wskazano wyżej, deklarowana jako społeczna kontrola działalności organów władzy ze strony aktywu ONF niejednokrotnie przyczyniała się do rotacji na wyższych stanowiskach urzędniczych. Okoliczność ta uzasadnia zbadanie, czy ONF jest instrumentem służącym rekrutacji i kooptacji do elity władzy. Jest to kwestia ważna, każdy bowiem ukształtowany niepluralistyczny system polityczny różnymi sposobami dąży do zapewnienia sobie ciągłości i odtwarzania. Jednym ze sposobów jest włączanie do elity nowych osób, umożliwiając im stopniowy awans w formalnej i nieformalnej hierarchii poszczególnych koterii władzy. Przyjrzenie się

karierze kilku czołowych działaczy ONF pozwala na potwierdzenie, iż organizacja daje szansę na polityczny awans.

W 2016 r. mandat parlamentarny z list Jednej Rosji uzyskała N. Kostenko, dziennikarka, która w 2013 podjęła pracę w ISEPI i w tym samym roku została członkinią Komitetu Wykonawczego ONF.

W 2017 r. nowo utworzoną Młodzieżówką ONF kierował I. Kastiukiewicz, który poprzednio był działaczem sportowym (związek aikido), związanym z pierwszym zastępcą kierownika Administracji Prezydenta S. Kirijenką. Rok później został członkiem Rady przy prezydencie Rosji ds. polityki w zakresie ochrony rodzin i dzieci, zaś w 2021 z list Jednej Rosji uzyskał mandat deputowanego Dumy Państwowej.

W 2018 r. przewodniczącym Komitetu Wykonawczego ONF został M. Razwożajew, który poprzednio był jednym z wiceministrów ds. Kaukazu Północnego i pełniącym obowiązki głowy Republiki Chakasja. W 2020 objął on stanowisko gubernatora Sewastopola, jednego z trzech miast, któremu prawodawstwo rosyjskie nadało status miasta o znaczeniu federalnym.

Tym samym można stwierdzić, że ONF służy jako kanał rekrutacji do elit władzy i jest miejscem elitystycznej „socjalizacji”, tj. przygotowania do służby w wyższym aparacie państwowym. Co więcej, przepływy kadrowe członków elit władzy odbywają się w dwóch kierunkach, tj. zarówno do ONF, jak i z tej organizacji. Tym samym uznać należy, że organizacja nie jest swoistym „przedstonkiem” do salonów władzy, lecz stała się trwałym elementem instytucjonalnym współczesnego systemu politycznego Rosji.

5. Zakończenie

ONF powstał w 2011 r. w obliczu spadającego poparcia społecznego dla Jednej Rosji i związanych z nią politycznych liderów. Celem organizacji, która formalnie zarejestrowana została dopiero w połowie 2013 r., było włączenie obywateli w procesy sprawowania władzy oraz usprawnienie komunikacji pomiędzy władzami a obywatelami. Tym samym potwierdzenie znajduje funkcjonująca w obiegu naukowym teza, że rosyjski reżim nie może całkowicie ignorować zmieniających się nastrojów społecznych i zmuszony jest poszukiwać mechanizmów odnawiania swojej legitymacji (Rose | Mishler | Munro 2011). Z powyższego badania wynika, że powstały w 2011 r. i funkcjonujący do chwili obecnej ONF stał się trwałym elementem systemu politycznego Rosji, choć można powątpiewać o jego rzeczywistym znaczeniu i niezależności. Inicjatywa jego powstania, kierunki i skala działania ONF były wynikiem decyzji władz federalnych. Dokonana poprzez ONF mobilizacja społeczna w latach 2011-2012 umożliwiła elicie władzy przetrwanie

do kolejnego etapu rozwoju systemu politycznego i kolejnych narzędzi mobilizacji, którymi w 2014 r. stała się agresja na Ukrainę i aneksja Krymu.

Centralizacja ONF, sterowanie jego podstawową działalnością przez elity władzy, w tym poprzez mechanizm partyjny Jednej Rosji – choć znajduje wyjaśnienie na gruncie teoretycznym, sterowana bowiem przez rządzących mobilizacja jest zbiorowym działaniem ukierunkowanym na określone cele (Tilly 2004) – jawi się jako zaprzeczenie zadeklarowanej w 2011 r. idei stworzenia kanału komunikacji pomiędzy rządzącymi a społeczeństwem i możliwości lepszej artykulacji interesów społecznych. Jednak model funkcjonowania ONF, z bezpośrednią podległością głowie państwa i bezwarunkową akceptacją jego polityki, znajduje uzasadnienie na gruncie przywództwa totalitarnego (Bäcker | Rak 2019, 11).

W dotychczasowej działalności ONF można wyróżnić dwa okresy. Pierwszy obejmuje lata 2011-2012, gdy został on powołany w celu zapewnienia sukcesu „partii władzy” w wyborach parlamentarnych na szczeblu federalnym i poszczególnych jednostek składowych Rosji. Tworzony był z dużym zaangażowaniem władz i wykorzystywany w celach mobilizacji politycznej społeczeństwa. Słuszne wydaje się scharakteryzowanie ONF w danym okresie nie jako struktury politycznej, lecz politotechnologicznej, a więc sztucznego tworu wytworzonego w doraźnych celach wyborczych (Yeliferova 2012, 11). W związku z powyższym w okresie tym wyraźnie przejawiała się funkcja reprezentacji i mobilizacji społecznej. Drugi okres obejmuje czas po 2012 r., gdy ONF stracił „efekt świeżości”, zaczął być traktowany jako swoista „obudowa instytucjonalna” Jednej Rosji i pas transmisyjny łączący władze ze społeczeństwem. W tym czasie wyraźniej zaczęły przejawiać się inne funkcje ONF: wspomagające lokalne władze wykonawcze i kontrolne oraz mechanizmu rekrutacji elit władzy. Taka ewolucja działalności organizacji wydaje się logiczna i jest pokłosiem ogólnej niechęci rosyjskiego społeczeństwa do systemu partyjnego i polityki. Społeczny, niepartyjny charakter ONF wydawał się pozwalać elicie władzy, a w szczególności Putinowi, realizować wobec społeczeństwa te cele, których nie udawało się osiągnąć poprzez struktury partyjne Jednej Rosji.

Poza niniejszym studium pozostają inne ważne kwestie dotyczące działalności ONF, w tym wzajemne relacje (współpraca, rywalizacja i konflikty) pomiędzy stowarzyszeniem a Jedną Rosją, rola stowarzyszenia jako swoistego banku kadr federalnej elity władzy i elit regionalnych, specyfika i zakres działalności ONF w poszczególnych częściach składowych Rosji. Na odrębną uwagę zasługuje również kwestia reakcji ONF na konflikt rosyjsko-ukraiński toczący się od lutego 2022 r. i perspektywy tejże organizacji w zmieniających się realiach wewnątrzpolitycznych Rosji.

Bibliografia

- АБАКУМОВ, С. А. (2005), *От Grazhdanskogo foruma do sozdaniya Obshchestvennoy palaty RF (2001-2005)*. Moskva. [Абакумов, С. А. (2005), *От Гражданского форума до создания Общественной палаты РФ (2001-2005)*. Москва.]
- АВУРАМОТО, М. (2019), *The Politics of Anti-Corruption Campaigns in Putin's Russia: Power, Opposition, and the All Russia People's Front*. In: *Europe-Asia Studies*. 71(3), 408-425.
- ANISIMOV, I. V. | NOLEV, YE. V. (2019), *ONF v Respublike Buryatiya: uchastiye grazhdanskogo obshchestva v realizatsii vazhneyshikh napravleniy gosudarstvennoy politiki*. W: *Vlast'*. 6, 167-171. [Анисимов, И. В. | Нолев, Е. В. (2019), *ОНФ в Республике Бурятия: участие гражданского общества в реализации важнейших направлений государственной политики*. W: *Власть*. 6, 167-171.]
- БÄCKER, R. | РАК, J. (2019). *Epigonic Totalitarianism in Russia*. W: *Politeja*. 5(62), 7-19.
- CZASNOB, R. (2020), „Suwerenna demokracja”: geneza, treść, krytyka współczesnej rosyjskiej myśli polityczno-prawnej. W: *Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem*. 42(3), 47-69.
- CZASNOB, R. (2022), *Koncepcja modernizacji Rosji w okresie prezydentury Dmitrija Miedwediewa (2008-2012)*. W: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. XIII/2, 125-138.
- DZHIJUEVA, V. A. (2012), *Perspektivnost' Obshcherossiyskogo Narodnogo fronta kak innovatsionnoy sostavlyayushchey v oblasti partiynogo stroitel'stva*. W: *Sovremennyye issledovaniya sotsial'nykh problem*. 4(12), 1-11. [Джиоева, В. А. (2012), *Перспективность Общероссийского Народного фронта как инновационной составляющей в области партийного строительства*. W: *Современные исследования социальных проблем*. 4(12), 1-11.]
- Edinorossy uslyshali golosa (2011). [Единороссы услышали голоса] W: <https://www.gazeta.ru/politics/elections2011/2011/10/> (dostęp: 3.01.2023).
- Federal'nyi zakon „Ob obshhestvennykh ob'edineniyakh ot 19.05.1995 g. No 82-FZ. [Федеральный закон «Об общественных объединениях» от 19.05.1995 г. № 82-ФЗ.] W: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_6693/?ysclid=lckwb5vs9n438421938 (dostęp: 3.01.2023).
- IVANOV, V. V. (2008), *Partiya Putina. Istoriya „Yedinoj Rossii”*. Moskva. [Иванов, В. В. (2008), *Партия Путина. История «Единой России»*. Москва.]
- K partiynou programme privlekuť bespartijnykh (2016). [К партийной программе привлекают беспартийных] W: <https://www.kommersant.ru/doc/2918656> (dostęp: 3.01.2023).
- Kuznecova izbrali glavoy ispolkoma ONF (2021). [Кузнецова избрали главой исполкома ОНФ (2021).] W: <https://ria.ru/20211221/onf-1764703521.html> (dostęp: 3.01.2023).
- MALLE, S. (2016), *The All-Russian National Front – for Russia: a new actor in the political and economic landscape*. W: *Post-Communist Economies*. 28(2), 199-219.
- Manifest dvizheniya „Narodnyi front za Rossiyu”. [Манифест движения «Народный фронт за Россию».] W: <https://rg.ru/2013/06/12/manifest-onf-anons.html?ysclid=lckh3k9gby520788328> (dostęp: 3.01.2023).
- Na putinskiy Front ukhodyat tselymi gorodami (2011). [На путинский Фронт уходят целыми городами] W: <https://www.newsru.com/%20russia/01jun2011/usenafont.html> (dostęp: 3.01.2023).
- Opublikovan proyekt deklaratsii obobrazovaniy Obshcherossiyskogo narodnogo fronta (2011). [Опубликован проект декларации об образовании Общероссийского народного фронта] W: <https://rg.ru/2011/05/16/front.html?ysclid=lckvul7ann636211878> (dostęp: 3.01.2023).
- Politicheskie predpochteniya naseleniya: restingi partiy (2011). [Политические предпочтения населения: рейтинги партий]. W: <https://www.levada.ru/2011/02/01/politicheskie-predpochteniya-naseleniya-rejtingi-partij/> (dostęp: 3.01.2023).
- Protokol zasedaniya Soveta po strategicheskomu razvitiyu i natsproyektam (2018). [Протокол заседания Совета по стратегическому развитию и нацпроектам] W: www.kremlin.ru/acts/assignments/orders/59037 (dostęp: 3.01.2023).

- Putin prinimaet riadovych grazhdan w Narodnyi front cherez svoisajt (2011). [Путин принимает рядовых граждан в Народный фронт через свой сайт] W: <https://www.newsru.com/russia/06jun2011/ifront.html> (dostęp: 3.01.2023).
- ROSE, R. | MISHLER, W. | MUNRO N. (2011), *Popular Support for an Undemocratic Regime. The Changing Views of Russians*. Cambridge.
- SERGEYEV, S. G. (2011), Osobennosti institutsionalizatsii i politicheskiy potentsial Obshcherossiyskogo nar odnogo fronta. W: *Vestnik PAGES*. 3(28), 62-71. [Сергеев, С. Г. (2011), Особенности институционализации и политический потенциал Общероссийского народного фронта. W: *Вестник ПАГС*. 3(28), 62-71.]
- SŁOWIKOWSKI, M. (2018), *Jedna Rosja w systemie politycznym Federacji Rosyjskiej*. Łódź.
- SOKÓŁ, W. (2019), Pojęcie, specyfika i uwarunkowania partii władzy w Federacji Rosyjskiej. W: *Wschód Europy. Studia humanistyczno-społeczne*. 5(1), 69-84.
- TILLY, C. (2004), *Social Movements, 1768-2004*. London.
- Ukaz nr 204 Prezidenta Rossiyskoy Federatsii „O natsional’nykh tselyakh i strategicheskikh zadachakh razvitiya Rossiyskoy Federatsii na period do 2024 goda”. [Указ № 204 Президента Российской Федерации «О национальных целях и стратегических задачах развития Российской Федерации на период до 2024 года»]. W: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/43027?ysclid=lckvzgaw11984355262> (dostęp: 3.01.2023).
- Ustav ONF. [Устав ОНФ.] W: <https://oko-planet.su/infonfoko/193158-ustav-onf.html> (dostęp: 3.01.2023).
- Vstrecha Putina s chlenami Koordinacionnogo soveta (2011). [Встреча Путина с членами Координационного совета] W: https://ria.ru/putin_meeting_popular_front_07052011/ (dostęp: 3.01.2023).
- YELIFEROVA, I. D. (2012), „Yedinaya Rossiya” i obshcherossiyskiy narodnyy front kak instrumenty politicheskoy mobilizatsii W: *Vestnik Permskogo universiteta. Seriya: Politologiya*. 3, 5-12. [Елиферова, И. Д. (2012), «Единая Россия» и общероссийский народный фронт как инструменты политической мобилизации W: *Вестник Пермского университета. Серия: Политология*. 3, 5-12.]
- Zasedaniye mezhregional’nogo foruma ONF (2012). [Заседание межрегионального форума ОНФ] W: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/51206?ysclid=lckvc6wmjc400424177> (dostęp: 3.01.2023).

DOI: 10.31648/pw.9711

MARTA SARA STEMPIEŃ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6463-0445>

University of Siedlce

THE EVOLUTION OF TERRORISM IN RUSSIA IN THE YEARS 2015-2022. QUANTITATIVE ANALYSIS OF THE PHENOMENON

ABSTRACT: In the years 2015-2021, Russia's rank in Global Terrorism Index became lower every year. In 2015 and 2016, it was classified as third among the European countries, behind Ukraine and France. In the following period (2017-2021), the United Kingdom also found itself ahead of Russia, which fell to the fourth position. The present article has the form of a quantitative analysis. The research goal is to identify trends related to terrorism that take place in the Russian Federation in the years 2015-2022 (in some parts, the analysis covers the time span between 2015 and 2021, due to lack of data). According to the hypothesis: The phenomenon of terrorism in Russia is closely related to the activities of jihadist organizations, and groups with a different profile pose a marginal threat. Quantitative analysis of the attacks conducted in the analyzed period will enable the verification of the hypothesis and determine the prospects for the development of this aspect.

KEYWORDS: Russian Federation, Terrorism, Jihadism, Far-Right Terrorism, North Caucasus

Introduction

According to Russian law, terrorism “shall mean the ideology of violence and the practice of influencing the adoption of a decision by state power bodies, local self-government bodies or international organizations connected with the intimidation of the population and/or other forms of unlawful violent actions” (National Antiterrorism Committee, 2006). The Russian definition of terrorism has been extended, i.a., to local government units. This makes it possible to prevent the activities of various separatist organizations, which is a direct reference to those in the former Soviet republics, such as Chechnya. Russia has been struggling with separatist Chechen terrorism since time immemorial. The largest attacks in its history were carried out in 2004 on a school in Beslan and in 2002 on the theatre in Dubrovka. Although committed by different organizations, in both cases they were linked to Chechen militants. The definition of terrorism, adopted within the system of a given state, is not without significance because the consequences of its determinants are the actions of specific authorities. Definitions are functional and

serve to legitimize them. The above-mentioned one makes it easier to declare certain groups as terrorist. For this reason, the perception of criminal threats differs from country to country.

Consequently, the Russian definitions are unlike those of the Western countries and organizations. In her publication, the author focused on the Western approach to terrorism. In 2015, Russia's rank in the Global Terrorism Index began to decline. In the period 2015-2021, it became lower every year, successively 30th, 33rd, 34th, 37th, 39th, and 44th (Global Terrorism Indexes 2016-2022). In 2015 and 2016, it was third among European countries, behind Ukraine and France. In the years 2017-2021, Russia fell to the 4th position behind the United Kingdom (Table 1). Despite that, between 2015 and 2021, it was ahead of countries such as Belgium, the Netherlands, Germany, and Sweden. In 2022 many states recorded a decrease in deaths from terrorism. Only 44 countries registered at least one fatality. This is a significant decrease from the peak of 55 states in 2015. Also, the numbers diminished by more than a third since the peak in 2015 (Global Terrorism Index 2022, 4). Although the situation in the Russian Federation continued to improve, the number of attacks went down by 83%, and the deaths from terrorism dropped by 71% in 2021 compared to 2020, Russia is still in the infamous European and Eurasian leader (Global Terrorism Index 2022, 42).

Table 1. Terrorist incidents in Russia (2015-2022)

Year	GTI Position in Europe	GTI Rank	Worst terrorist attack	Perpetrator
2021	4	44	2021-12-7, Moscow 2 dead / 4 injured	Sergey Glazov
2020	n/a	n/a	2020-12-28, Grozny 3 dead / 1 injured	Caucasus Province of the Islamic State
2019	4	39	2019-12-19, Moscow 3 dead / 4 injured	Jihadi-inspired extremists
2018	4	37	2018-05-19, Grozny 7 dead / 3 injured	Caucasus Province of the Islamic State (suspected)
2017	4	34	2017-04-03, Saint Petersburg 16 dead / 63 injured	Imam Shamil Battalion/ Katibat al Tawhid wal Jihad (KTJ)
2016	3	33	2016-10-09, Gudermesskiy 8 dead / 4 injured	Unknown
2015	3	30	2015-09-15, Rubas 3 dead / 0 injured	Unknown

Source: Author's own work on the basis of the GTI and the Global Terrorism Database

After the invasion of Ukraine, Russia is in a difficult political and economic position. The longer the war in Ukraine continues, the greater the possibility that the latter will immerse itself in internal instability, mainly in its poorer regions. As a result, new waves of terrorism and their proliferation (primarily from the Caucasus) to other territories are likely to spread. The methodological assumptions of this study are presented in the next section.

1. Methodological Remarks

The following article has the form of a quantitative analysis. Its goal is to identify trends related to terrorism that occurred in the Russian Federation in the years 2015-2022 (in some parts, the analysis covers the period of 2015-2021, due to lack of data). Terrorism is a dynamically changing phenomenon. The research conducted a few years earlier may not fully reflect its complexity at the present time. Generally, it is caused by the dynamics of change that takes place in international relations and internally (in a given state, region). A case in point is Burkina Faso, which in 2011 and 2012 was in the 113th position, in 2015 in the 52nd position in the Global Terrorism Index; and a few years later, in 2019, it entered the top 10 in the 7th position; in the following year, moving up one place, and in 2021, to the 5th position (Global Terrorism Index 2022, 19). Therefore, it is necessary to enhance this area of study and monitor the situation, even in the countries where it is relatively stable, as in the case of Russia. However, there is a disparity in scientific literature; numerous scientific studies address the issue of terrorism in Russia before 2015 (e.g. Geifman 1995; Anemone 2010; Orttung | Latta 2008; Monaghan 2010). Various publications deal with the problem of terrorism in MENA, Africa, and Southern Asia. It is inevitable, from 2016 to 2021, Afghanistan, Iraq, and Somalia were among three states with the highest impact of terrorism (Global Terrorism Index 2020; Gaub 2017). Russia was placed in much further positions (Table 1). Among the European states it was always in the top five. Nevertheless, regions and countries less threatened by terrorism should not be forgotten. In certain circumstances, i.e., the previously mentioned case of Burkina Faso, everything may change rapidly. It ought not to be disregarded as after the invasion of Ukraine, Russia is in a difficult political and economic situation. Thus, a prolonged conflict in Ukraine may lead to the greater possibility that Russia will become immersed in internal instability, which could divert the attention of the authorities and security services from terrorist threats.

The analysis includes theoretical and empirical methods: scientific literature analysis, classification, generalization, comparative data analysis, systemic analysis, and statistical data analysis. For quantitative data, the author used those extracted from the Global Terrorism Index (GTI) and the Global Terrorism Database (GTD).

A measurable outcome of the study is the identification of trends in the terrorist threat in Russia. In such a large country multifold tendencies related to terrorism on its territory may be transferred to the neighboring states or close and even distant regions. Accordingly, terrorist issues there (not being among the countries most threatened by terrorism) should not be ignored.

2. Terrorist attacks in Russia

In 2015-2020, 157 terrorist attacks occurred on the territory of Russia. Few of them ended in fatalities; in many others, the only victims were the perpetrator(s). The table below presents data on incidents of this kind in Russia, with at least one fatality. The ones in which the offenders themselves were victims are omitted from the list. These very assumptions made it possible to isolate 48 instances.

Table 2. Terrorist incidents in Russia, with at least one death (2015-2022)¹

	Date	Place	Group	Fatalities/ Injured	Target type
1	2	3	4	5	5
1	2021-12-7	Moscow	Conspiracy theory Extremists	2/4	Government (General)/ Private Citizens & Property
2	2020-12-28	Grozny – Chechenya	Caucasus Province of the Islamic State	3/1	Police
3	2019-12-31	Magas – Ingushetia	Caucasus Province of the Islamic State	2/4	Police
4	2019-12-19	Moscow	Jihadi-inspired Extremists	3/4	Government (General)/ Private Citizens & Property
5	2019-11-02	Moscow	Unknown	2/0	Government (General)
6	2019-07-21	Saint Peters- burg	Unknown	1/0	Private Citizens & Property
7	2019-07-01	Bamut	Caucasus Province of the Islamic State	2/0	Police
8	2019-02-11	Vinogradovo	Unknown	1/0	Private Citizens & Property
9	2019-01-12	Unknown	Unknown	2/1	Government (General)
10	2018-07-20	Kizilyurt	Caucasus Province of the Islamic State	2/0	Police

¹ Attacks where the perpetrators themselves were the only victims are unlisted.

cont. Table 2

1	2	3	4	5	5
11	2018-05-19	Grozny	Caucasus Province of the Islamic State (suspected)	7/3	Police/ Religious Figures/ Institutions
12	2018-02-18	Kizlyar	Caucasus Province of the Islamic State	6/5	Religious Figures/ Institutions
13	2018-01-03	Avtury	Unknown	1/0	Police
14	2017-11-05	Yandare	Unknown	3/5	Police
15	2017-10-01	Babayurt district	Caucasus Province of the Islamic State	1/0	Police
16	2017-09-30	Kizlyar district	Caucasus Province of the Islamic State	1/0	Police
17	2017-08-28	Kaspiysk	Caucasus Province of the Islamic State	3/1	Police
18	2017-08-17	Khasavyurtovsky district	Unknown	2/1	Private Citizens & Property
19	2017-05-24	Minusinsk	Unknown	1/0	Journalists & Media
20	2017-04-21	Khabarovsk	Islamic State of Iraq and the Syria/ Neo-Nazi extremists	3/1	Government (General)
21	2017-04-08	Malgobek	Unknown	2/0	Police
22	2017-04-04	Astrakhan	Caucasus Province of the Islamic State	2/0	Police
23	2017-04-03	Saint Petersburg	Imam Shamil Battalion, Katibat al Tawhid wal Jihad (KTJ)	16/63	Transportation
24	2017-03-24	Naurskaya	Caucasus Province of the Islamic State/ Separatists	12/3	Military
25	2017-01-29	Shali	Caucasus Province of the Islamic State	5/2	Police
26	2016-12-29	Khasavyurt	Caucasus Province of the Islamic State, Khasavyurt Group	3/0	Police
27	2016-12-25	Makhachkala	Caucasus Province of the Islamic State, Khasavyurt Group	2/1	Police
28	2016-10-27	Pervomaysky	Unknown	1/0	Government (General)
29	2016-10-09	Prokhladny	Unknown	3/0	Police
30	2016-09-26	Karatyube	Unknown	1/0	Religious Figures/ Institutions
31	2016-08-17	Balashika	Islamic State of Iraq and the Syria	3/1	Police

cont. Table 2

1	2	3	4	5	5
32	2016-08-12	Izberbash	Unknown	2/0	Police
33	2016-08-10	Assab	Unknown	1/0	Government (General)
34	2016-06-17	Tabasaransky district	Unknown	2/4	Police
35	2016-06-16	Suleyman-Stalsky district	Unknown	5/2	Military
36	2016-04-29	Shamilskiy District	Unknown	1/0	Police
37	2016-03-29	Sirtych	Caucasus Province of the Islamic State	1/2	Police
38	2016-03-30	Kapiysk	Caucasus Province of the Islamic State	2/1	Police
39	2016-02-29	Moscow	Unknown	1/0	Private Citizens & Property
40	2016-02-15	Dzhemikent	Caucasus Province of the Islamic State	4/16	Police/ Private Citizens & Property
41	2015-12-29	Derbent	Caucasus Province of the Islamic State	1/11	Tourists
42	2015-12-01	Khasavyurt	Unknown	1/0	Religious Figures/ Institutions
43	2015-09-15	Rubas	Unknown	3/0	Private Citizens & Property
44	2015-09-09	NovyKurush	Muslim extremists (suspected)	1/0	Religious Figures/Institutions
45	2015-08-20	Kara-Tyube	Unknown	1/0	Religious Figures/Institutions
46	2015-08-09	Unknown	Unknown	1/2	Military
47	2015-03-04	Derbent	Unknown	1/0	Government (General)
48	2015-02-27	Moscow	Muslim extremists (suspected)	1/0	Private Citizens & Property
49	2015-02-24	Dagestan republic	Unknown	3/1	Police

Source: Author's own work on the basis of the Global Terrorism Database

In 2015, there were 22 attacks in Russia, and 9 of them lead to fatalities. In most cases, the perpetrators were unidentified. Among all of them, including those that did not end in deaths, the most frequent targets were religious figures/institutions (6). The terrorists then targeted police (5) and private citizens and property (2) (Russia, GTD).

It is worth mentioning that the major attack in 2015 was related to Russia. On 31 October, terrorists killed 224 people. An explosive device placed on a passenger plane flying from Egypt to Russia caused the flight to crash in the North Sinai. The Russian embassy confirmed that most of the passengers were Russian, chiefly tourists returning from the Red Sea resorts (Elgot | Johnston | Khalil 2015). The attack was claimed by the Sinai Province of the Islamic State (Topham | Weaver | Luhn 2015). Since 2015, jihadists from the Islamic State have targeted the Russian-speaking audience through social media. As a consequence, Russian was the third most frequently used language in Islamic State's propaganda materials, after Arabic and English. In June 2015, IS announced the creation of a Caucasus province named Wilayat al-Qawqaz (Global Terrorism Index 2016, 67-68; Seib 2018, 151-196).

In 2016, the number of attacks increased significantly, namely to 56, although only 15 of them culminated in fatalities. In most cases, the perpetrators were unidentified (8 out of 15), the rest were committed by jihadists. Terrorists most often attacked police (27) and religious figures/institutions (6) (Russia, GTD). In 2017, the number dropped to 34 attacks. 12 of them led to fatalities. Once again, the majority of them were carried out by jihadists. The commonest targets were police (10), and journalists and the media (6) (Russia, GTD). In 2018, there was another decrease in the number of attacks – 23; and only 4 of them caused fatalities. All were perpetrated by the Caucasus Province of the Islamic State (CP IS). Terrorists repeatedly attacked police (8) and private citizens and property (5) (Russia, GTD). In 2019, for the third consecutive year, there was a reduction in the number of attacks – 10; and 2 of them did not cause casualties. Deaths associated with the Caucasus Province of the Islamic State fell for the first year since the group became active in Russia. The most prevalent targets were police (3), government (general) (3), and private citizens and property (3) (Russia, GTD).

In 2020, the number of attacks slightly increased; there were 12 of them. The majority of them did not bring deaths. In some cases, by reason of the appropriate response of the services, only the bombers were killed (3 cases). Regrettably, a policeman lost his life in one of the attacks. On 28 December 2020, two assailants attacked police officers with knives and attempted to steal their weapons. Consequently, the police officer and both terrorists were killed and a second officer was injured (Euronews 2020). On New Year's Day a group of ethnic Russians planned to perform an attack in the shopping centers of Saint Petersburg. They contacted ISIS inspirers online. However, they were detected by the special services of the United States, which warned the Russians. The attack was prevented a few days before it was planned (Grabowski 2021, 93).

In 2021, the number of attacks definitely diminished. Russia recorded only one in Eurasia. Sergei Glazov killed two civilians and wounded four others after arguing with a security guard. The assailant refused to put on a mask in a government

building. He believed that the COVID-19 pandemic was a conspiracy (Bunyan | Matthews | Stewart 2021). No group had claimed responsibility for the attack (Global Terrorism Index 2015, 42).

In 2022, merely one attack associated with Russia was performed in Kabul. A suicide attacker approached the Russian embassy. The terrorist was shot dead, but his explosives went off afterwards. At least 10 people, including two embassy employees, died in the attack, and more than a dozen others were injured. The Khorasan Province of the Islamic State claimed responsibility for it (Goldbaum 2022, 9).

In conclusion, it should also be remembered that many of the victims attributed to the attacks were the perpetrators themselves. For instance, in the one of February 24 2015, in which assailants opened fire on a Russian police unit in the village of Sulev Kent in Dagestan, out of the three victims, two were the terrorists themselves. In turn, in the incident carried out on 16 June 2016, during which the assailants opened fire on Russian Armed Forces soldiers in Dagestan, out of five victims, four were the assailants themselves (Russia, GTD). Although the cases with the perpetrators themselves being the only victims are omitted from the list, the perpetrators recurrently accounted for the majority of the fatalities are listed in Table 2. The data show that attacks in which only perpetrators died and those in which there were no fatalities occur very often in Russia. The analysis also demonstrates targets related to the police (53), private citizens and property (19), religious figures/ institutions (17), government (general) (14), and journalists and the media (13). In some cases, terrorists struck several targets simultaneously, in others the target was unspecified (Russia, GTD) (Table 3). Aggression aimed at tourists had the greatest effectiveness (ratio of attacks with fatalities to the total

Table 3. Terrorist incidents by target type in Russia (2015-2021)

Target Type	Number of attacks
Police	53
Private Citizens & Property	19
Religious Figures/Institutions	17
Government (General)	14
Journalists & Media	13
Transportation	6
Non-Government Organization (NGO)	6
Military	5
Business	5
Educational Institution	3
Unknown	3
Tourists	1

Source: Author's own work on the basis of the Global Terrorism Database

number of attacks, expressed as a percentage). However, this is due to the fact that there was only one such attack. On 29 December 2015, an assailant opened fire on tourists at a historic citadel in Derbent city in Dagestan. At least 1 person was killed and 11 injured (BBC News, 2015). The Caucasus Province of the Islamic State claimed responsibility for the attack. Offence against military targets (60%), government (general) (50%), police (43%), and private citizens and property (42%) were also highly effective. Attacks on business, educational institution, NGOs, and telecommunication indicated lack of effectiveness.

3. Most Lethal Terrorist Attacks and Data on the Perpetrators

The 2001 report states that “As a generator of violence and terrorism in the post-Soviet Russia, ideologically and socially motivated activism has played a marginal role, contrary to what might have been expected in the early 1990s. Violent acts of political extremists in Russia have been limited in scope, and have frequently had little more than a symbolic significance.” (Andrésen, 2001). With the passage of time, terrorism motivated by the ideology of jihadism began to play the most significant role. Analyzing terrorist incidents in Russia in the years 2015-2022 with at least one fatality, it turns out that the greatest threat is posed by Islamists and jihadists, who have perpetrated 40 of 95 attacks (42%). However, it should be noted that the culprits of more than 53% of them (51/95) could not be identified, and therefore, only 4 were conducted by other perpetrators. By contrast, the perpetration is not fully confirmed in all cases. For example, on 21 April 2017, an assailant opened a fire at a Federal Security Service (FSB) office in Khabarovsk. Three people were killed, including the assailant himself. The Islamic State of Iraq and Syria (ISIS) claimed responsibility; nevertheless, sources indicated that the assaulter was a Neo-Nazi extremist (Agence France-Presse 2017; Deutsche Welle 2017) (Table 2).

In the years 2015-2021, terrorists conducted 6 attacks on the territory of Russia, in which more than 5 people died. Instances with at least 20 deaths were not recorded. In the period analyzed, the largest attack was that carried out on 3 April 2017 (Table 4). In 2015, 2019, 2020, 2021 there were no attacks in which at least 5 deaths were reported. The largest one of 2016 in Russia was the one from 9 October. The assailants opened fire on policemen at a checkpoint in Gudermesskiy, Chechnya. Notwithstanding, it should be noted that all the eight victims were assailants. Four officers were injured in the clash. No group claimed responsibility for the incident. It was similar on 16 June when the assailants opened fire on Russian Armed Forces soldiers in Suleyman-Stalsky district in Dagestan. Among the five dead, four were the assailants themselves. No group claimed responsibility for that attack (Russia, GTD).

Table 4. Terrorist incidents in RF, with at least 5 deaths (2015-2021)

	Date	City	Group	Fatalities/ Injuries	Target type
1	2018-05-19	Grozny	Caucasus Province of the Islamic State (suspected)	7/3	Police, Religious Figures/Institutions
2	2017-04-03	Saint Petersburg	Imam Shamil Battalion/ Katibat al Tawhid wal Jihad (KTJ)	16/63	Transportation
3	2017-03-24	Naurskaya	Caucasus Province of the Islamic State, or Separatists	12/3	Military
4	2017-01-29	Shali	Caucasus Province of the Islamic State	5/2	Police
5	2016-10-09	Gudermesskiy	Unknown	8/4	Police
6	2016-06-16	Suleyman-Stalsky district	Unknown	5/2	Military

Source: Author's own work on the basis of the Global Terrorism Database

In 2015, the biggest number of perpetrators remained unknown (17), while Muslim extremists and the Caucasus Province of the Islamic State were the most dangerous know perpetrators of attacks. In 2016, the vast majority of them were unidentified (37). The deadliest group in Russia was the Caucasus Province of the Islamic State, with seven attacks. In 2017, most of the culprits behind them were unaccounted (16). The most dangerous groups in Russia were the Caucasus Province, the Islamic State, the Imam Shamil Battalion, and Katibat al Tawhid wal Jihad (KTJ), indicating a still growing presence of the Islamist-related terrorism in Russia. In 2018, the greatest number of committers remained unknown (12), and the Caucasus Province of the Islamic State was ranked second, with eight cases. In 2019, the trend continued, the highest number of unidentified perpetrators amounting to five cases, and the Caucasus Province of the Islamic State was ranked second, with two attacks. In 2019, the deaths caused by the Caucasus Province of the Islamic State fell for the first time since it became active in Russia (Global Terrorism Index 2020, 48). In 2020, the highest number of offenders was unrecognized (7), and the Caucasus Province of the Islamic State and Jihadi-inspired extremists were ranked second, with two attacks each (Russia, GTD). In 2021, the only attack was conducted by Sergei Glazov, a conspiracy theory extremist.

Most deaths caused by identified terrorist groups in Russia are attributed to the Caucasus Province of the Islamic State and its parent organization – the Islamic State, also referred to as the Islamic State of Iraq and Syria (ISIS). The Caucasus Province (with the Khasavyurt Group) was the only organization that conducted

Table 5. Perpetrators of all the terrorist incidents in Russia (2015-2021)

Target Type	Number of attacks
Unknown	97
Caucasus Province of the Islamic State and Caucasus Province of the Islamic State, Khasavyurt Group	29
Islamic State of Iraq and Syria (ISIS)	5
Muslim extremists	4
Jihadi-inspired extremists	4
Anti-Semitic extremists	3
Neo-Nazi extremists	3
Anarchists	2
Imam Shamil Battalion	2
Katibat al Tawhid wal Jihad (KTJ)	2
Caucasus Emirate	1
Chechen Rebels	1
Christian State-Holy Rus	1
Conspiracy theory extremists	1
Cossack Separatists	1
Gunib Group (Dagestan)	1
Kizilyurtovskiy Group (Dagestan)	1
Makhachkala Gang (Dagestan)	1
Misanthropic Division (Neo-Nazi)	1
Separatists	1
SERB Group (Russian Liberation Movement)	1
Shamil Group	1
South Group (Russia)	1

Source: Author's own work on the basis of the Global Terrorism Database

attacks continuously from 2015 to 2020. However, Table 2 shows that the biggest one was carried out by the Imam Shamil Battalion or Katibat al Tawhid wal Jihad (KTJ), the Caucasian/Russian branches of Al-Qaeda. Therefore, terrorist activity continues to be mainly driven by jihadists. Far-right and far-left incidents are much rarer in Russia (Table 4). The exception is 2017, when various far-right terrorists performed more of them – 6 attacks (neo-Nazi extremists, anti-Semitic extremists, Christian State-Holy Rus, Misanthropic Division, SERB Group) (Russia, GTD). The deadliest terrorist group in this region over the past 20 years were Chechen rebels (Pokalova 2015). The most lethal period in Russia occurred between 2002 and 2004 (Global Terrorism Index 2015, 48).

4. Discussion: Causes of Terrorism

Attacks in which only the perpetrators were killed and those with no fatalities occur very often in Russia. Needless to say, not all terrorists aim to assassinate; in various cases, they seek the attention of public opinion and the media. Furthermore, in the vast majority that took place in Russia between 2015 and 2021, the offenders remained unknown (97). Among those whose criminals were identified, jihadists were in the predominant part (45): Caucasus Province of the Islamic State, CP IS – Khasavyurt Group², Islamic State of Iraq and Syria (ISIS), Imam Shamil Battalion, Katibat al Tawhid wal Jihad (KTJ), Caucasus Emirate, and other unaffiliated Muslim extremists and Jihadi-inspired extremists. Among the groups of perpetrators who carried out at least two offences were also: anti-Semitic extremists (3), neo-Nazi extremists (3), and anarchists (2). The analysis of data in Table 1, also proves that the most lethal attacks are conducted by jihadists. When those whose offenders are unknown are withdrawn from the total number, it becomes apparent that jihadist groups implemented most of the lethal assaults in Russia.³ (Table 3); in this case, removing attacks with unknown criminals, the jihadists were the only culprits.

Based on the list of foreign and international organizations recognized as terrorist in accordance with the legislation of the Russian Federation, it can be concluded that the greatest threat in Russia is posed by Islamist and jihadist Organizations. 27 out of 32 may be classified as such (Federal'naya sluzhba bezopasnosti Rossiyskoy Federatsii, 2023). Islamic radicalization is not a new phenomenon among societies of Russian Muslims, nevertheless, its motives and factors were different in different centuries. Russia is experiencing an Islamist menace in its Muslim republics: Chechenya, Dagestan, Kabardina-Balkaria (KBR), Karachaevo-Cherkessiya (KCHR), and Adygeya, which could soon spread to other territories, such as Tatarstan and Boshkortostan. (Hahn 2007, 1; Yakhshiboev 2017, 14). Although many years have passed since the second Russian military campaign in Chechnya, its consequences are still discernible nowadays. New waves of radicalization in the North Caucasus are visible from time to time. North Caucasian rebels have integrated into radical Islamist networks in the 2000s and that transformed their tactics, yet changes in their motivations were slower to come. The strategic objective of the Chechen rebels was to become an independent state and it remained at the center of their actions for a long time. Nevertheless, the religiousization of the war did not lead to the abandonment of nationalist political goals in the North Caucasus (Juergensmeyer 2006, 133-144; Klimentov 2021, 377). In contrast, more Chechen fighters decided to fight in Syria and other regions

² Islamic State (IS) cell in the Russian city of Khasavyurt, located in the North Caucasian republic of Dagestan (Jamestown Foundation).

³ Attacks that may have been committed by jihadists or groups with a different profile are also taken into account.

because they could not do it in the North Caucasus (Ratelle 2016, 218). However, the analysis demonstrates that so far this has not translated into an increased number of assaults or deaths in Russia.

Conclusions and perspectives

This publication focused on the Western approach to terrorism, based on GTD and GTI data. Quantitative analysis of the attacks performed in the years 2015-2022 confirmed the hypothesis that its phenomenon in Russia was closely related to the activities of jihadist organizations, groups with a different profile (far-right, far-left, separatist, and others) posing a marginal threat. According to T. Bjørge and J. A. Ravndal during the period 2000-2017, there were 406 deadly attacks by extreme-right perpetrators in Russia, resulting in 458 people killed (Bjørge | Ravndal 2019, 11). The research conducted in the study revealed that in the years 2015-2022 far-right terrorists implemented only 9 attacks. It may be related to the fact that between 2006 and 2010, when extreme-right groups murdered large numbers of immigrants and others considered as enemies, the Russian police were reluctant to intervene. Arson and bombing attempts against police stations became common (Verkhovsky 2016, 78). The police finally did so, and from 2009 onwards leaders and perpetrators were arrested and received long sentences. As a result, the number of attacks and deaths, connected with far-right extremists, decreased dramatically (Enstad 2018, 89-103; Bjørge | Ravndal 2019, 15).

Terrorist incidents in Russia had been declining since 2012 when 213 of them were recorded. In 2021 there was only one. A noticeable trend is a gradual decrease in terrorist threat. Russia's 2019 GTI index of 4.219 has been historically the lowest score since the Institute of Economics & Peace published its research (Institute for Economics & Peace 2022). During the years 2015-2022, 157 cases were recorded. The four largest were executed by jihadists: The Caucasus Province of the Islamic State, Imam Shamil Battalion or Katibat al Tawhid wal Jihad (KTJ) and Jihadi-inspired extremists (Table 1). The analysis based on those carried out on the territory of Russia makes it possible to conclude that the 2015-2022 ones were not lethal; quite the opposite, many of them resulted in no fatalities or the victims were the perpetrators themselves. In Russia, the highest number of attacks remains unknown (Table 4). The author assumes that the trend related to the ongoing jihadist threat will continue, although it should be remembered that terrorism is an unpredictable phenomenon and new circumstances may arise at any time that will significantly change the trends presented in the article. The Russian invasion is such a factor in the case of Ukraine, as there is a strong relation between terrorism and conflict, with 97% of all terrorist deaths recorded in a conflict zone. Terrorist attacks in Ukraine peaked in 2015 (58 attacks), while in 2021 there were none (Institute for Economics & Peace, 2022).

References

- Agence France-Presse (2017), IS claims deadly attack on FSB office in Russia. April 22. In: <https://www.financialexpress.com/world-news/is-claims-deadly-attack-on-fsb-office-in-russia/637601/> (accessed: 20.04.2021).
- ANDRÉSEN, R-I. V. (2001), Terrorism and organised crime in post-Soviet Russia. FFI Report. In: <https://ffi-publikasjoner.archive.knowledgegear.net/bitstream/handle/20.500.12242/2452/01-03417.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (accessed: 20.04.2021).
- ANEMONE, A. (ed.) (2010), *Just Assassins: The Culture of Terrorism in Russia*. Evanston.
- BBC News (2015), Dagestan gunmen kill one at south Russia fortress, December 30. In: <https://www.bbc.com/news/world-europe-35198059> (accessed: 29.06.2022).
- BJØRGO, T. | RAVNDAL, J. A. (2019), Extreme-right violence and terrorism: Concepts, patterns, and responses. *International Centre for Counter-Terrorism*. In: <https://www.jstor.org/stable/pdf/resrep19624.pdf>
- BUNYAN, R. | MATTHEWS, C. | STEWART, W. (2021), Covid-19 conspiracy theorist shoots dead two people and wounds four after he was asked to put a mask on in Moscow public services building. In: *Daily Mail Online*. December 7. In: <https://www.dailymail.co.uk/news/article-10284597/Gunman-kills-two-people-wounds-four-asked-mask-Moscow-public-building.html> (accessed: 20.06.2022).
- Deutsche Welle (2017), Alleged neo-Nazi gunman attacks Russian intelligence office. April 21. In: <https://www.dw.com/en/alleged-neo-nazi-gunman-attacks-russian-intelligence-office/a-38541221> (accessed: 20.04.2021).
- ELGOT, J. | JOHNSTON, C. | KHALIL, J. (2015), Russian passenger plane crashes in Egypt's Sinai – latest, *The Guardian*. 31 October. In: <https://www.theguardian.com/world/live/2015/oct/31/russian-passenger-plane-crashes-in-egypts-sinai-live> (accessed: 14.05.2021).
- ENSTAD, J. D. (2018), Terrorism and Violence in Putin's Russia. In: *Perspectives on Terrorism*. 12(6), 89-103.
- Euronews (2020), Russian police officer killed in knife attack in Chechnya, December 28. In: <https://www.euronews.com/2020/12/28/russian-police-officer-killed-in-knife-attack-in-chechnya> (accessed: 20.06.2022).
- Federal'naya sluzhba bezopasnosti Rossiyskoy Federatsii (2023). In: <http://www.fsb.ru/fsb/npd/terror.htm> (accessed: 09.04.2023).
- GAUB, F. (2017), Trends in terrorism. European Union Institute for Security Studies (EUISS). In: https://css.ethz.ch/content/dam/ethz/special-interest/gess/cis/center-for-securities-studies/resources/docs/EUISS-Alert_4_Terrorism_in_Europe.pdf
- GEIFMAN, A. (1995) *Thou shalt kill: revolutionary terrorism in Russia, 1894-1917*. Princeton.
- Global Terrorism Index (GTI) (2015), *Measuring and understanding the impact of terrorism*. The Institute for Economics and Peace. In: <https://www.economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2015/11/2015-Global-Terrorism-Index-Report.pdf>
- Global Terrorism Index (GTI) (2016), *Measuring and understanding the impact of terrorism*. The Institute for Economics and Peace. In: <http://economicsandpeace.org/wpcontent/uploads/2016/11/Global-Terrorism-Index-2016.2.pdf>
- Global Terrorism Index (GTI) (2017), *Measuring and understanding the impact of terrorism*. The Institute for Economics and Peace. In: <https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/Global%20Terrorism%20Index%202017%20%284%29.pdf>
- Global Terrorism Index (GTI) (2018), *Measuring and Understanding the Impact of Terrorism*. The Institute for Economics and Peace. In: <http://visionofhumanity.org/app/uploads/2018/12/Global-Terrorism-Index-2018-1.pdf>
- Global Terrorism Index (GTI) (2019), *Measuring and Understanding the Impact of Terrorism*. The Institute for Economics and Peace. In: <https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/GTI-2019web.pdf>

- Global Terrorism Index (GTI) (2020), *Measuring and Understanding the Impact of Terrorism*. The Institute for Economics and Peace. In: <https://www.visionofhumanity.org/wp-content/uploads/2020/11/GTI-2020-web-1.pdf>
- Global Terrorism Index (GTI) (2022), *Measuring and Understanding the Impact of Terrorism*. The Institute for Economics and Peace. In: <https://www.visionofhumanity.org/wp-content/uploads/2022/03/GTI-2022-web-04112022.pdf>
- GOLDBAUM, C. (2022), Two Killed at Russian Embassy in Kabul. In: *The New York Times*. 9.
- GRABOWSKI, T. (2021), Terroryzm islamski jako zagrożenie dla bezpieczeństwa państw Europy Wschodniej. In: *Przegląd Policyjny*. 142 (2), 73-99.
- HAHN, G. M. (2007), *Russia's Islamic threat*. New Haven | London.
- Institute for Economics & Peace (2022), *The Ukraine Russia Crisis: Terrorism Briefing*, Sydney, March. In: <http://visionofhumanity.org/resources> (accessed: 30.06.2022).
- Jamestown Foundation (2017), The 'Khasavyurt Group': A New Watershed of Islamic State Activity in Dagestan. In: *Terrorism Monitor*. 15(3). In: <https://www.refworld.org/docid/58a31ccb4.html> (accessed: 26.11.2022).
- JUERGENSMEYER, M. (2006), Religion as a Cause of Terrorism. In: Richardson, L. (ed.), *The Roots of Terrorism*, New York: Routledge, 133-144.
- KASZUBA, M. | STEMPIEN, M. S. (2022), Terrorism in Post-Soviet Space. Comparative Analysis of the Phenomenon in the Former Soviet Republics After 2014. In: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. XIII(1), 93-110.
- KLIMENTOV, V.A. (2021), Bringing the war home: the strategic logic of 'North Caucasian terrorism' in Russia. In: *Small Wars & Insurgencies*. 32(2), 374-408.
- National Antiterrorism Committee (2006), Federal Law No. 35-FZ of March 6 „On Counteraction Against Terrorism”. In: <http://en.nac.gov.ru/federal-law-no-35-fz-6-march-2006-counteraction-against-terrorism.html> (accessed: 09 IV 2023).
- National Antiterrorism Committee (2006), Federal Law No. 35-FZ of March 6 “On Counteraction Against Terrorism”. In: <http://en.nac.gov.ru/federal-law-no-35-fz-6-march-2006-counteraction-against-terrorism.html>
- ORTTUNG, R.W. | LATTA, A. (2008), *Russia's battle with crime, corruption and terrorism*. London | New York.
- POKALOVA, E. (2015), *Chechnya's terrorist network: The evolution of terrorism in Russia's North Caucasus*. Santa Barbara | California.
- RATELLE NORTH, J.-F. (2016), Caucasian foreign fighters in Syria and Iraq: assessing the threat of returnees to the Russian Federation. In: *Caucasus Survey*. 4(3), 218-238.
- Russia (2022), Global Terrorism Database. In: https://www.start.umd.edu/gtd/search/Results.aspx?expanded=no&casualties_type=&casualties_max=&success=yes&country=202&ob=GTIDID&od=desc&page=1&count=100#results-table (accessed: 26.11. 2022).
- SEIB, A. (2018), Wilayat al-Qawkaz-The Islamic State in the North Caucasus. Frames, Strategies and Credibility of Radical Islamist Propaganda Videos. In: *Journal for Deradicalization*. 15, 151-196.
- TOPHAM, G. | WEAVER, M. | LUHN, A. (2015), Egypt plane crash: Russia says jet was bombed in terror attack. *The Guardian*. November 17. In: <https://www.theguardian.com/world/2015/nov/17/egypt-plane-crashbomb-jet-russia-security-service> (accessed: 27.11.2022).
- VERKHOVSKY, A. (2016), Radical nationalists from the start of Medvedev's presidency to the war in Donbas: True till death? In: Kolstø, P. | Blakkisrud, H. (eds.), *The New Russian Nationalism. Imperialism, Ethnicity and Authoritarianism 2000-2015*. Edinburgh, 75-103.
- YAKHSHIBOEV, U. (2017), Radicalization Among Muslim Minorities and State Response to Terrorism: Comparative Analysis of Britain and Russia. *The European Centre for Minority*. 101. In: <https://www.ecmi.de/publications/ecmi-research-papers/101-radicalization-among-muslim-minorities-and-state-response-to-terrorism-comparative-analysis-of-britain-and-russia>

DOI: 10.31648/pw.9712

JERZY SZUKALSKI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9960-7571>

University of Siedlce

**PRZEMIANY POLITYCZNO-USTROJOWE
W FEDERACJI ROSYJSKIEJ
W OKRESIE PIERWSZEJ PREZYDENTURY
WŁADIMIRA PUTINA (2000-2008)
– ZAGADNIENIA WYBRANE**

**Legal-political changes in Russian Federation
during the first presidency
of Vladimir Putin (2000-2008) – selected issues**

ABSTRACT: Legal-political changes in the Russian Federation during the first presidency of Vladimir Putin, covering the years 2000-2008, are the subject of the article. The study first focuses on the strengthening of executive power, both at the central and regional levels, consolidating the power camp and shaping the political system of the state. In the period under analysis, the powers of the President of the Russian Federation were increased, the Federation Council was weakened, control over the regions was strengthened, and a number of rights and freedoms of citizens were limited. In his actions, Putin relied on the power ministries and secured the loyalty of the State Duma and the oligarchs. The United Russia party became his political base. Putin's political opponents and competitors were ruthlessly eliminated from political life. An analysis of the features of the political system of the Russian Federation indicates that it had become an authoritarian state.

KEYWORDS: Russian Federation, Vladimir Putin, authoritarianism, president, executive, political system

Wstęp

Objęcie rządów prezydenckich przez Władimira Putina 1 stycznia 2000 r. po ustąpieniu Borysa Jelcyna, początkowo w charakterze pełniącego obowiązki Prezydenta Federacji Rosyjskiej (dalej: FR), zaś po złożeniu ślubowania 7 maja 2000 r. jako pełnoprawnej głowy państwa, zapoczątkowało wkrótce istotne przemiany polityczno-ustrojowe w Rosji. Nowy prezydent FR obejmując najwyższy urząd w państwie, miał już niemałe doświadczenie polityczne i organizacyjne, ale także wyrobione cechy charakteru nabyte w trakcie długoletniej pracy w służbach

specjalnych – najpierw w radzieckim Komitecie Bezpieczeństwa Państwowego (dalej: KGB), a następnie w Federalnej Służbie Bezpieczeństwa (dalej: FSB), której był szefem w latach 1998-1999. Do tego dochodziło doświadczenie zdobyte na kierowniczych stanowiskach w organach władzy wykonawczej, zwłaszcza jako zastępca mera Petersburga w latach 1992-1996 i premiera Rządu FR od sierpnia 1999 r. do maja 2000 r. Bezcenne były również kontakty personalne Putina nawiązane jeszcze podczas jego służby w KGB na terenie byłej Niemieckiej Republiki Demokratycznej, które ułatwiły pozyskiwanie i korumpowanie przedstawicieli niemieckich elit politycznych i biznesu (Reitschuster 2005, 31-45).

Fascynacja imperialną przeszłością Związku Radzieckiego, której ucieleśnieniem dla Putina był Józef Stalin, oraz totalitarny radziecki system państwowy z silną władzą wykonawczą wywarły niewątpliwie istotny wpływ na działania prezydenta FR. Resentyment do radzieckiej przeszłości wyrażało znamienne stwierdzenie Putina, zawarte w dorocznym orędziu o stanie państwa z 25 kwietnia 2005 r., w którym uznał on „Rozpad ZSRR za największą katastrofę geopolityczną XX wieku” i „prawdziwy dramat dla Rosjan”¹. Symbolicznym nawiązaniem do radzieckiej przeszłości było też przyjęcie przez parlament z inicjatywy Putina melodii hymnu Związku Radzieckiego w grudniu 2000 r. (Kurczab-Redlich 2000).

Realizacji polityki wewnętrznej w okresie pierwszych lat rządów prezydenckich Putina sprzyjała wyjątkowo korzystna sytuacja na światowych rynkach surowców energetycznych (Wyciszkievicz 2008, 7). Rosnące wpływy budżetowe spowodowały, że Putin cieszył się wówczas niekwestionowanym autorytetem w społeczeństwie rosyjskim oraz za granicą. W powszechnym przekonaniu Rosjan Putin „podnosił Rosję z kolan”, zwiększając efektywność części instytucji publicznych, głównie tych odpowiedzialnych za bezpieczeństwo, ale także poprawiając sytuację materialną szerokich mas ludności (Czachor 2022, 126). Inną okolicznością sprzyjającą działaniom Putina, w tym przede wszystkim centralizacyjnemu, konsolidacji obozu władzy, ograniczaniu wolności i praw obywatelskich, a także kreowaniu samego wizerunku Putina jako polityka zdecydowanego i silnego, była tzw. druga wojna czeczeńska, którą zapoczątkowały starcia w Dagestanie w sierpniu 1999 r. i seria wybuchów pod blokami mieszkalnymi w Moskwie, Bujnaksku i Wołgodońsku we wrześniu tegoż roku. Istnieją dowody wskazujące na to, że wybuchy te były celowym działaniem FSB, które miało zdyskredytować Czeczenów na użytek opinii wewnętrznej i międzynarodowej oraz dostarczyć pretekstu do pacyfikacji faktycznie niezależnej wówczas Czeczenii (Litwinienko 2007, 243-263; Seely 2001, 308-309).

Z uwagi na ramy objętościowe opracowania analizę przemian polityczno-ustrojowych w Federacji Rosyjskiej ograniczono do wybranych obszarów, przede wszystkim koncentrując się na wzmocnieniu władzy wykonawczej w państwie,

¹ Послание Федеральному Собранию Российской Федерации от 25 апреля 2005 года. URL: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22931> (dostęp: 1.02.2023).

zarówno na szczeblu centralnym, jak i regionalnym, konsolidacji obozu władzy oraz próbie klasyfikacji systemu politycznego Rosji. Cezury czasowe opracowania wydają się przejrzyste, bowiem obejmują one dwie następujące po sobie kadencje prezydenckie Putina w latach 2000-2008. Przyjęto również wstępną tezę, że w okresie pierwszej prezydentury Putina w wyniku przemian polityczno-ustrojowych Federacja Rosyjska stała się państwem autorytarnym. W opracowaniu posłużono się głównie metodami: prawnohistoryczną, instytucjonalno-prawną i formalno-dogmatyczną.

1. Reorganizacja władzy państwowej

Po objęciu urzędu Prezydenta FR Putin konsekwentnie dążył do wzmocnienia władzy wykonawczej na szczeblu centralnym i regionalnym. Stało się to jednym z trzech priorytetów polityki wewnętrznej – obok planów osłabienia wpływu oligarchów na władzę oraz wprowadzenia liberalno-rynkowych zasad polityki społecznej (Skrzypek 2004, 150). Wojna z Czeczenią i będące jej konsekwencją powtarzające się zamachy terrorystyczne w Kaukazie Północnym oraz w innych częściach Federacji Rosyjskiej dały Kremlowi doskonały pretekst do centralizacji władzy i wzmocnienia kontroli nad regionami i przy tym spotkały się ze społeczną akceptacją w warunkach atmosfery zagrożenia (Malashenko 2007, 118).

Pierwszy etap reformy administracyjnej zapoczątkował dekret Prezydenta FR z dnia 13 maja 2000 r. o pełnomocnym przedstawicielu Prezydenta Federacji Rosyjskiej w okręgu federalnym. W badanym okresie był on następnie jeszcze siedmiokrotnie nowelizowany. Na mocy przedmiotowego dekretu terytorium państwa podzielono na 7 okręgów federalnych: Centralny ze stolicą w Moskwie, Północno-Zachodni (Sankt Petersburg), Południowy (Rostów nad Donem), Nadwołżański (Niżny Nowogród), Uralski (Jekaterynburg), Syberyjski (Nowosybirsk) i Dalekowschodni (Chabarowsk). Na czele okręgów ustanowiono pełnomocnych przedstawicieli Prezydenta FR (Ukaz a 2000, art. 1). Byli oni mianowani i odwoływani przez Prezydenta FR na wniosek Szefa Administracji Prezydenta FR. Okres urzędowania pełnomocnych przedstawicieli Prezydenta FR nie mógł być dłuższy niż okres pełnienia urzędu przez Prezydenta FR (Ukaz a 2000, art. 2). Pełnomocni przedstawiciele Prezydenta FR otrzymali do pomocy w pełnieniu swoich funkcji zastępców i pomocników, którzy byli mianowani i odwoływani przez Szefa Administracji Prezydenta FR (Ukaz a 2000, art. 4).

Do podstawowych zadań pełnomocnych przedstawicieli Prezydenta FR w okręgach federalnych należy: organizacja prac nad realizacją przez władze publiczne głównych kierunków polityki wewnętrznej i zagranicznej państwa, określonych przez Prezydenta FR; organizacja kontroli wykonywania w okręgu federalnym decyzji organów rządu federalnego; zapewnienie realizacji polityki kadrowej Prezydenta FR w okręgu federalnym; składanie Prezydentowi FR regularnych

raportów na temat bezpieczeństwa narodowego, sytuacji politycznej, społecznej i gospodarczej w okręgu federalnym; przedstawianie Prezydentowi FR stosownych wniosków (Ukaz a 2000, art. 5).

Pełnomocny Przedstawiciel Prezydenta FR w okręgu federalnym w celu wykonania powierzonych mu zadań: zapewnia koordynację działań federalnych organów wykonawczych; analizuje skuteczność organów ścigania, a także stan obsady kadrowej tych organów i przedstawia Prezydentowi FR odpowiednie wnioski; organizuje współdziałanie federalnych organów wykonawczych z władzami państwowymi podmiotów wchodzących w skład Federacji Rosyjskiej, władzami lokalnymi, partiami politycznymi oraz organizacjami społecznymi i religijnymi; opracowuje programy społeczno-gospodarczego rozwoju obszarów okręgu federalnego; zatwierdza kandydatów do mianowania na stanowiska w federalnej służbie cywilnej oraz kandydatów na inne stanowiska w okręgu federalnym, jeżeli mianowania na te stanowiska dokonuje Prezydent FR, Rząd FR lub federalne organy wykonawcze, z wyjątkiem stanowisk, dla których Prezydent FR ustanowił inny tryb mianowania; organizuje kontrolę wykonania ustaw federalnych, dekretów, rozporządzeń, zarządzeń i instrukcji Prezydenta FR, uchwał i rozporządzeń Rządu FR; zatwierdza projekty decyzji organów rządu federalnego, które mają wpływ na interesy okręgu federalnego lub podmiotu wchodzącego w skład Federacji Rosyjskiej znajdującego się w tym okręgu; przedkłada Prezydentowi FR wnioski o przyznanie odznaczeń państwowych Federacji Rosyjskiej i tytułów honorowych; zatwierdza wnioski o przyznanie odznaczeń państwowych, wyższych stopni wojskowych i wyższych stopni specjalnych; w imieniu Prezydenta FR przekazuje świadectwa nominacji sędziowskich sędziom federalnych sądów powszechnych i federalnych sądów arbitrażowych; bierze udział w pracach organów państwowych podmiotów wchodzących w skład Federacji Rosyjskiej, a także organów samorządu lokalnego zlokalizowanych na terenie okręgu federalnego; organizuje w imieniu Prezydenta FR prowadzenie postępowań pojedynczych w celu rozwiązania sporów między federalnymi władzami państwowymi a władzami państwowymi podmiotów Federacji Rosyjskiej znajdujących się w okręgu federalnym; występuje do Prezydenta FR z wnioskami o zawieszenie wykonywania aktów władzy wykonawczej podmiotów Federacji Rosyjskiej znajdujących się w okręgu federalnym, w przypadku sprzeczności między tymi aktami a Konstytucją FR, federalnymi ustawami, zobowiązaniami międzynarodowymi Rosji lub w przypadku, gdy naruszają one prawa i wolności człowieka i obywatela; współpracuje z Dyрекcją Kontroli Prezydenta FR i organami ścigania Federacji Rosyjskiej przy organizowaniu kontroli wykonywania w okręgu federalnym ustaw federalnych, dekretów, rozporządzeń, instrukcji i poleceń Prezydenta Federacji Rosyjskiej oraz uchwał i rozporządzeń rządu Federacji Rosyjskiej; wykonuje inne pełnomocnictwa na podstawie ustawodawstwa federalnego i innych aktów normatywnych (Ukaz a 2000, art. 6).

Na stanowiska pełnomocnych przedstawicieli Prezydenta FR w okręgach federalnych Putin powoływał lojalnych wobec siebie generałów z FSB i armii. Przy tym należy wskazać, że podział na okręgi federalne pokrywa się z podziałem Rosji na okręgi wojskowe. Ponadto w każdym z okręgów zaczęto stopniowo tworzyć terenowe delegatury struktur federalnych: FSB, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, prokuratury i służb podatkowych. Ograniczono też wpływ władz lokalnych na ich funkcjonowanie (Skrzypek 2004, 151).

Na mocy kolejnego aktu – dekretu Prezydenta FR z dnia 27 maja 2000 r. o zatwierdzeniu składu Rady Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej – pełnomocni przedstawiciele Prezydenta FR w okręgach federalnych weszli w skład Rady Bezpieczeństwa, która pełni rolę organu konsultacyjnego głowy państwa w zakresie bezpieczeństwa (Ukaz b 2000, art. 1-2). Krok ten świadczył nie tylko o rosnącym znaczeniu pełnomocnych przedstawicieli prezydenta FR, lecz także był czytelnym sygnałem rosnącej roli służb specjalnych i armii w państwie. Potwierdzeniem tego kierunku zmian było dołączenie 1 czerwca 2000 r. do składu Rady Bezpieczeństwa szefa Sztabu Generalnego gen. Anatolija Kwasznina (Milov | Voronkova | Vdovin | Barsenkov 2006, 928).

Dalszym krokiem marginalizującym znaczenie najwyższych reprezentantów regionów: prezydentów, gubernatorów i przewodniczących ciał ustawodawczych regionów było pozbawienie ich prawa do zasiadania w izbie wyższej parlamentu – Radzie Federacji – na mocy ustawy z dnia 5 września 2000 r. o porządku formowania Rady Federacji Zgromadzenia Federalnego Federacji Rosyjskiej. Na podstawie tej ustawy w Radzie Federacji zasiada po dwóch przedstawicieli z każdego podmiotu federacji, przy czym jeden z przedstawicieli jest wybierany przez organ ustawodawczy danego podmiotu federacji, zaś drugi przez organ wykonawczy. Są oni wybierani spoza składu regionalnych organów ustawodawczych i wykonawczych. W wyborach tych obowiązuje system większościowy, a każdy wyborca głosuje na dwóch kandydatów (Federal'nyy zakon 2000, art. 1-3).

Nowe zasady wyboru senatorów do Rady Federacji sprawiły, że wkrótce zasiadło w niej aż 70 senatorów zameldowanych w Moskwie, a przy tym wielu z nich miało silne związki z Administracją Prezydenta FR. Kreml nie skrywał zresztą swojego poparcia dla niektórych kandydatów. W efekcie wpływ gubernatorów na swoich wyborców został ograniczony. Wprowadzone zmiany wzmocniły władzę prezydenta FR przy jednoczesnym osłabieniu władzy ustawodawczej, co w istocie naruszało konstytucyjną zasadę podziału władzy (Konstitutsiya 1993, art. 10). Putin zahamował też proces decentralizacji władzy państwowej. Aby zneutralizować opozycję usuniętych z Rady Federacji prezydentów, gubernatorów i przewodniczących ciał ustawodawczych regionów, wśród których byli tacy wpływowi lokalni politycy jak Jurij Łużkow czy gen. Aleksandr Lebiedź, na mocy dekretu z 1 września 2000 r. utworzył Radę Państwa jako organ konsultacyjny w sprawach strategii polityki wewnętrznej (Ukaz c 2000, art. 1).

We wrześniu 2000 r. regionom odebrano kontrolę nad agencjami federalnymi. Szczególne znaczenie miała utrata wpływu na proces nominacji szefów resortów siłowych na poziomie regionalnym oraz pozbawienie ich prawa weta w postępowaniu dotyczącym przyznawania licencji na eksploatację złóż surowców naturalnych (Słowikowski 2019, 130). Kolejnym posunięciem centralizacyjnym było zlikwidowanie jesienią 2004 r. wyborów gubernatorów przez lokalne społeczności i zastąpienie ich nominacjami prezydenta FR (Rogoża | Wiśniewska 2003, 7-8). Także w latach 2000-2001 na skutek orzeczenia Sądu Konstytucyjnego FR wszystkie republiki autonomiczne musiały usunąć ze swoich konstytucji przepis gwarantujący suwerenność państwową i dostosować własne ustawodawstwo do ustawodawstwa federalnego. Najdłużej ignorowały to orzeczenie: Baszkiria, Tatarstan, Jakucja i Tuwa, co stało się powodem „dyscyplinujących” nacisków Sądu Konstytucyjnego FR na władze wymienionych republik (Timofiejuk | Wierzbiński | Zieliński 2004, 25).

Skutecznym sposobem zwiększania kontroli federalnego centrum nad regionami okazało się również zaangażowanie się Kremla od 2001 r. w regionalne kampanie wyborcze. W ten sposób dochodziło do spektakularnych dymisji lub porażek długoletnich szefów regionów. Na początku 2002 r. na 19 przeprowadzonych elekcji pojawiło się aż 10 nowych regionalnych liderów. Przykładowo gubernatorem Czukotki został związany z Putinem oligarcha Roman Abramowicz (Cichocki 2002, 1-2).

Obok działań centralizacyjnych istotne znaczenie dla Putina w okresie jego pierwszej prezydentury miały: polityka kadrowa, zmierzająca do stopniowego usuwania ze struktur władzy najbardziej skompromitowanych przedstawicieli poprzedniej ekipy jelicynowskiej, oraz wzmocnienie służb specjalnych, w tym przede wszystkim FSB. Putin bardziej ufał bowiem służbom specjalnym, z których się wywodził i gdzie miał wielu lojalnych towarzyszy, niż oligarchom odgrywającym w okresie prezydentury Jelcyna kluczową rolę w nieformalnych układach – nie tylko natury gospodarczej. Już od początków rządów prezydenckich Putina zarysowała się więc ekspansja kadrowa funkcjonariuszy służb bezpieczeństwa, szczególnie z Petersburga, oraz wzrost ich wpływu na politykę, gospodarkę i sprawy społeczne. Wiosną 2003 r. z inicjatywy prezydenta FR doszło do reformy rosyjskich struktur siłowych. W ich wyniku znacząco wzrosła pozycja FSB (Colton | McFaul 2003, 216-217; Graham 2002, 48-49). Dalszym krokiem w tym kierunku było utworzenie na mocy dekretu Prezydenta FR z dnia 15 lutego 2006 r. o środkach zwalczania terroryzmu Narodowego Komitetu Antyterrorystycznego (dalej: Komitetu) – struktury nieprzewidzianej w systemie konstytucyjnym państwa. Przewodniczącym Komitetu został dyrektor FSB. W składzie Komitetu powstał Federalny Sztab Operacyjny, któremu podlegały sztaby operacyjne podmiotów Federacji Rosyjskiej. W trakcie prowadzenia „operacji antyterrorystycznej” sztaby uzyskiwały uprawnienia koordynacyjne i nadzorcze wobec wszystkich federalnych i regionalnych organów państwowych i struktur siłowych, za wyjątkiem Prezydenta FR

(Ukaz 2006, art. 1-4). W walce z terroryzmem dopuszczono działania związane z ograniczaniem praw obywatelskich w zakresie nienaruszalności miru domowego, tajemnicy korespondencji, rozmów telefonicznych, przesyłek pocztowych, telegraficznych oraz innych. Decyzja sądu jest podejmowana na wniosek szefa lub zastępcy szefa organu do walki z terroryzmem (Kraj 2018, 195). Przewodniczącym Komitetu został szef FSB gen. Nikołaj Patruszew. Rosły także coroczne wydatki na struktury siłowe.

2. Konsolidacja obozu władzy

Putin od początku swojej prezydentury, równoległe z działaniami zmierzającymi do centralizacji władzy i wzmocnienia pozycji ustrojowej Prezydenta FR kosztem uprawnień parlamentu, dążył do zbudowania stabilnego zaplecza politycznego. W tym celu przy pomocy służb specjalnych podjął kroki zmierzające do ukrócenia władzy potężnych oligarchów, zwłaszcza tych, którzy dopuścili się krytyki jego rządów lub przejawiali ambicje polityczne, a także przeciwdziałał powstaniu jakiegokolwiek realnej opozycji. Na celowniku znaleźli się początkowo Władimir Gusinski i Borys Bierzowski. Z kolei podporządkowani Kremlowi oligarchowie, jak np. Roman Abramowicz, mogli liczyć na intratne kontrakty w państwowych przetargach i bezkarność w nie zawsze uczciwych interesach (Tsuladze | Fedorov, 2003, 238-247; Marples 2006, 334). Oligarchowie muszą jednak „standardowo” nieformalnie dzielić się ogromnymi dochodami z czołowymi przedstawicielami obozu władzy. Największym beneficjentem gigantycznego systemu korupcji w Rosji jest sam Putin².

Przykładem szczególnie bezwzględnych działań Putina wobec oligarchów w okresie jego pierwszej prezydentury jest los prezesa i współwłaściciela rosyjskiego giganta naftowego Jukosu Michaiła Chodorkowskiego, aresztowanego 25 października 2003 r. i oskarżonego o nieprawidłowości przy prywatyzacji przedsiębiorstw. Następnie w maju 2005 r. został on skazany na karę dziewięciu lat pozbawienia wolności (zmniejszoną w instancji odwoławczej na osiem lat), którą odbył w kolonii karnej w Krasnokamieńsku na Syberii. Chodorkowski zaczął mieć problemy z machiną państwa, kiedy zaczął krytykować politykę Putina i zapowiedział swój start w przewidzianych na marzec 2004 r. wyborach prezydenckich (Paniuszkin 2006, 27-98).

W okresie od wiosny 2000 r. do początków 2003 r. władze podporządkowały sobie środki masowego przekazu, pozostawiając na rynku medialnym tylko kilka niskonakładowych dzienników i stacji w celu zachowania pozorów funkcjonowania

² Путин. Коррупция. Независимый экспертный доклад. URL: <https://www.putin-itogi.ru/putin-i-korruptsiya/> (dostęp 7.02.2023).

wolnych mediów. Najważniejsze stacje telewizyjne znalazły się pod polityczną oraz administracyjno-finansową kontrolą władz centralnych. Najbardziej spektakularną akcją Kremla pod tym względem było przejęcie holdingu medialnego Media-MOST, należącego do Gusinskiego. Siedziba tego holdingu została zajęta 12 maja 2000 r. przez funkcjonariuszy FSB przebranych w mundury policji podatkowej. Ponadto w listopadzie 2002 r. uchwalono ustawę, reglamentującą działalność mediów podczas prowadzenia operacji antyterrorystycznej. Podporządkowanie mediów ułatwiło Putinowi budowę zaplecza politycznego (Lambroschini 2000; Cooper | Fellow, 2020).

Putin od początku swojej prezydentury mógł liczyć na dobrą współpracę z parlamentem. W Dumie Państwowej skład ukształtowany w grudniowych wyborach 1999 r. charakteryzował się bowiem dominacją ugrupowań lojalnych wobec Kremla. Poza parlamentem natomiast nie pojawiła się żadna zorganizowana opozycja wobec prezydenta FR i jego polityki, pomimo wystosowywanych zapowiedzi m.in. przez Bierzowskiego. Aby zapewnić sobie całkowitą kontrolę nad parlamentem, Putin zainicjował w grudniu 2000 r. opracowanie projektu ustawy o partiach politycznych i nowelizacji ordynacji wyborczej. Przyjęta 11 lipca 2001 r. ustawa o partiach politycznych w swoim pierwotnym brzmieniu stanowiła, że partia nie może liczyć mniej niż 10 tys. członków, przy czym w więcej niż połowie podmiotów Federacji Rosyjskiej powinna mieć oddziały liczące przynajmniej 100 członków, a w pozostałych podmiotach – nie mniej niż 50 członków (Federal'nyy zakon 2001, art. 2). Jedynie partie spełniające te warunki mogły zostać zarejestrowane i dopuszczone do wyborów, co eliminowało ugrupowania niewielkie liczebnie i nieposiadające struktur na całym terytorium państwa. Władze uzyskały ponadto administracyjny i finansowy wpływ na działalność partii (Kołodziejwski 2022, 167).

Równoległe z działaniami legislacyjnymi Putin dążył do powstania silnej partii, podkreślając wielokrotnie konieczność budowy w Rosji stabilnego systemu politycznego. Stąd z inicjatywy Kremla, na tle poparcia dla prezydenckiego projektu ustawy o partiach politycznych, udało się pozyskać w Dumie Państwowej cztery frakcje: Jedność, Ojczyzna – Cała Rosja, Deputowany Ludowy i Rosyjskie Regiony, które 1 grudnia 2001 r. utworzyły nową partię – Jedność i Ojczyzna – Wspólna Rosja. Kolektywne kierownictwo objęli w niej: minister ds. sytuacji nadzwyczajnych Siergiej Szojgu, mer Moskwy Jurij Łużkow i prezydent Tatarstanu Mintimer Szamijew. Partia miała w Dumie Państwowej łącznie 130 mandatów. Sam Putin na tym etapie nie zdecydował się stanąć na czele nowej partii, chcąc uchodzić za „prezydenta wszystkich Rosjan” (Jendrysko 2016, 143-147). Wkrótce partia przyjęła nazwę Jedna Rosja.

Konsolidacja obozu politycznego, zwiększenie kontroli władz nad procesem wyborczym oraz zaangażowanie służb specjalnych i podporządkowanych mediów pomogły Kremlowi w wyborach parlamentarnych 7 grudnia 2003 r. i następnie w wyborach prezydenckich, które odbyły się 14 marca 2004 r. W wyborach parlamentarnych Jedna Rosja zdobyła 37,6% głosów, co przełożyło się na 220 mandatów

w Dumie Państwowej. Do tego jeszcze partie lojalne wobec Kremla: Wybór Rosji, Nasz Dom Rosja i Ruch „Jedność” uzyskały w Dumie Państwowej łącznie 86 mandatów. W konsekwencji wyborów obóz władzy miał w izbie niższej aż 306 mandatów, czyli kwalifikowaną większość, która pozwalała na całkowitą kontrolę procesu legislacyjnego i ewentualną zmianę Konstytucji FR. Pozostałe partie w Dumie Państwowej Rosji, tj. Liberalno-Demokratyczna Partia Rosji, Ojczyzna, Komunistyczna Partia Federacji Rosyjskiej i Jabłoko, tworzyły koncesjonowaną opozycję. Z kolei w wyborach prezydenckich Putin już w pierwszej turze uzyskał 71,2% głosów poparcia (Kołodziejski 2022, 172-173; Marples 2006, 335-336). W ocenie niezależnych obserwatorów międzynarodowych, w tym przede wszystkim Biura Instytucji Demokratycznych i Praw Człowieka Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (dalej: OSCE/ODIHR od ang. Organization for Security and Co-operation in Europe i Office for Democratic Institutions and Human Right) wyborów tych nie można było uznać za wolne i demokratyczne (OSCE/ODIHR 2004, 25-28; OSCE/ODIHR 2004, 27-30).

Mając silny mandat społecznego zaufania, uzyskany w wyborach 2004 r., Putin mógł sobie pozwolić na bardziej zdecydowane i brutalne działania wobec politycznych konkurentów i krytyków jego władzy. Jaskrawymi przykładami działań motywowanych politycznie były: wspomniana już wyżej sprawa Chodorkowskiego, zabójstwo dziennikarki Anny Politkowskiej 7 października 2006 r. w Moskwie czy otrucie radioaktywnym polonem 210 byłego funkcjonariusza FSB płk. Aleksandra Litwinienki, w wyniku czego zmarł on w londyńskim szpitalu 23 listopada 2006 r. Przed śmiercią Litwinienko oskarżył Putina o sprawstwo kierownicze w wykonaniu zamachu na swoją osobę (Muratova 2021; Rogoża 2009, 8). W sprawach o podłożu politycznym Kreml mógł liczyć nie tylko na służby specjalne, lecz także na sądy i prokuraturę. Sprawy Chodorkowskiego czy płk. Jurija Budanowa wykazały, że system sądowniczy w Federacji Rosyjskiej na wszystkich szczeblach jest w pełni zależny od władz, a wyroki są ferowane na polityczne zamówienie. Takim samym naciskom i zależnościom podlega rosyjska prokuratura (Politkovskaya 2005, 173-218).

W perspektywie wyborów parlamentarnych w grudniu 2007 r. oraz dążąc do dalszego wzmocnienia obozu władzy, Kreml postarał się o wprowadzenie na scenę polityczną państwa drugiej zupełnie podporządkowanej sobie partii. Rolę tę miała wypełnić powołana 28 października 2006 r. Sprawiedliwa Rosja. Powstała ona z połączenia Partii Życia, Ojczyzny i Partii Emerytów. Na czele nowej partii stanął przewodniczący Rady Federacji Siergiej Mironow. W wyborach parlamentarnych, które odbyły się 2 grudnia 2007 r., obydwie prokremlowskie partie odniosły spektakularne zwycięstwo. Na Jedną Rosję oddało swoje głosy 64,30% wyborców, co przekładało się na 315 mandatów w Dumie Państwowej, zaś Sprawiedliwa Rosja zdobyła 7,74% poparcia i 38 mandatów. W tych warunkach Putin ze spokojem mógł „namaścić” na swojego następcę w zbliżających się w marcu 2008 r. wyborach prezydenckich byłego szefa Administracji Prezydenta FR i wicepremiera Dmitrija

Miedwiediewa. Wskazany kandydat jako jedna z czołowych postaci obozu rządzącego miał gwarantować lojalność i zachowanie budowanego przez Putina systemu politycznego. Sam Putin w okresie „technicznej” przerwy przed kandydowaniem w 2012 r. na najwyższy urząd w państwie miał pełnić tekę premiera Rządu FR (Rogoża 2011, 6-9).

3. System polityczny Federacji Rosyjskiej

W okresie 2000-2008 funkcjonujący w Federacji Rosyjskiej system polityczny jest w zgodnej ocenie politologów i konstytucjonalistów trudny do zdefiniowania. Wiele wskazanych wyżej elementów kwalifikuje go jako system autorytarny, który do tego z czasem stawał się coraz bardziej „twardy”. Po upadku Związku Radzieckiego Rosja właściwie nigdy – jak dotąd – nie stała się państwem demokratycznym, chociaż najlepszy pod tym względem był okres prezydentury Jelcyna (1991-1999). Dwie kolejne kadencje prezydenckie Putina w latach 2000-2008 to czas budowy autorytarnego systemu rządów w państwie. Do klasycznych cech takiego systemu rządów w Rosji w omawianym okresie można zaliczyć: oparcie organizacji państwowej na silnej władzy wykonawczej, uosabianej przez Prezydenta FR, osłabienie władzy ustawodawczej i zapewnienie sobie przez obóz władzy kontroli nad obydwoma izbami parlamentu – Radą Federacji i Dumą Państwową, kontrola procesu wyborczego i brak alternacji władzy, rozbudowa służb specjalnych i powierzenie im znaczącego udziału w strukturach władzy oraz nieformalnych układach gospodarczych, dyspozycyjne wobec władzy wykonawczej sądownictwo i prokuratura, brak wolnych mediów i wolności słowa oraz ograniczenie innych wolności i praw jednostki. Do szczególnie drastycznego naruszenia podstawowych praw człowieka, jak prawo do życia, zakaz stosowania tortur oraz niehumanitarnego i poniżającego traktowania, doszło w omawianym okresie w Czeczenii. Brutalne metody wojny dotyczyły swoimi skutkami przede wszystkim ludność cywilną tej republiki. obrońcy praw człowieka i dziennikarze, którzy występowali w obronie praw człowieka w Federacji Rosyjskiej, często płacili cenę najwyższą, a w łagodniejszym wariantcie otrzymywali groźby lub ulegali pobiciu przez „nieznanych sprawców” (Szukalski 2015, 353-354).

Najbardziej znamienne i reprezentatywne określenia systemu politycznego omawianego okresu, którymi posługują się badacze naukowcy, politycy i publicyści, to: *putinizm, putinokracja, demokracja sterowana, neopatrymonialna demokracja fasadowa, państwo patrymonialne, autorytaryzm, system autokratyczny, autorytaryzm biurokratyczny, autokracja, skorumpowana autokracja, system autokratyczno-oligarchiczny, system oligarchiczny, biurokratyczny kapitalizm państwowy, kapitalizm administracji prezydenckiej, petrostate.*

Nieliczna opozycja w Federacji Rosyjskiej omawianego okresu, jak np. mistrz świata w szachach w latach 1985-1993 Garri Kasparow, nie miała wątpliwości, że stworzony przez Putina system to autorytarna dyktatura (Dworak 2022). Z kolei w ówczesnym obozie władzy przez kilka lat funkcjonowała koncepcja suwerennej demokracji. Jej twórcą był zastępca szefa Administracji Prezydenta FR Władimir Surkow, który na początku 2005 r. zainicjował dyskusję o narodowych priorytetach Federacji Rosyjskiej. Korespondowało to z orędziem Putina na 2005 r., w którym stwierdził on, że należy wzmocnić prawo Federacji Rosyjskiej „do bycia suwerennym państwem, samodzielnie określać dla siebie zakres wolności i demokracji”. Koncepcja ta zakładała głównie szerokie uzasadnienie dążenia Federacji Rosyjskiej do kształtowania polityki wewnętrznej i międzynarodowej na podstawie własnych priorytetów. Miała ona jednocześnie zrealizować kilka celów. Po pierwsze, wzmocnić formację ideową rosyjskiej elity władzy, która do tej pory nie była spójna, a różne koterie łączyły przede wszystkim powiązania z Putinem i lojalność wobec niego. Po drugie, miała służyć jako narzędzie konsolidacji i mobilizacji społecznej. Po trzecie, być dla społeczności międzynarodowej czytelnym sygnałem aspiracji Federacji Rosyjskiej do współtworzenia ładu światowego oraz niepoddawania się panującym na Zachodzie wzorcom ustroju demokratycznego. Koncepcja suwerennej demokracji miała odegrać istotną rolę w okresie petryfikacji systemu władzy Putina (Czachor 2020, 51-52).

Zakończenie

Podsumowując powyższe rozważania, należy stwierdzić, że okres pierwszej prezydentury Putina, obejmujący lata 2000-2008, charakteryzował się znaczącymi zmianami polityczno-ustrojowymi w Federacji Rosyjskiej. W ich wyniku doszło do wzmocnienia centralnej i regionalnej władzy wykonawczej, chociaż w tym ostatnim wypadku to przede wszystkim w wymiarze kontrolnym ze strony federalnego centrum. Na szczeblu centralnym zyskał przede wszystkim Prezydent FR, który otrzymał w maju 2000 r. prawo do mianowania swoich pełnomocnych przedstawicieli o szerokim zakresie uprawnień w siedmiu ustanowionych okręgach federalnych, a także we wrześniu 2004 r. prawo do mianowania gubernatorów. Pozycję Prezydenta FR wzmacniało również dołączenie do składu Rady Federacji jego pełnomocnych przedstawicieli w okręgach federalnych, przy jednoczesnym pozbawieniu prawa do zasiadania w izbie wyższej prezydentów, gubernatorów i przewodniczących ciał ustawodawczych regionów oraz utworzenie w lutym 2006 r. Narodowego Komitetu Antyterrorystycznego na czele z mianowanym przez głowę państwa szefem FSB.

Wzmocnienie władzy wykonawczej na szczeblu centralnym odbyło się kosztem osłabienia władzy ustawodawczej w państwie. Zmiana składu Rady Federacji sprawiła bowiem, że znalazła się ona pod kontrolą Kremla. Z kolei wprowadzenie zmian w ordynacji wyborczej oraz przyjęcie nowej restrykcyjnej ustawy o partiach politycznych w 2001 r., w połączeniu z efektywnym działaniem służb specjalnych i kontrolowanych mediów, pozwoliły obozowi władzy w wyborach parlamentarnych w marcu 2003 i 2007 r. na zdobycie większości mandatów w Dumie Państwowej. W ten sposób Prezydent FR mógł bez przeszkód realizować wszelkie inicjowane przez siebie projekty ustawodawcze.

Należy podkreślić, że wszystkie zmiany, dotyczące materii ustrojowej państwa, dokonywane były w Federacji Rosyjskiej na poziomie ustaw i dekretów prezydenckich. Putin wraz ze swoimi współpracownikami opracował i – co więcej – skutecznie wprowadził w życie kompleksowy projekt reformy państwa. Odbywało się to jednak przy braku poszanowania dla podstawowych wolności i praw człowieka. Stworzony przez Putina w latach jego pierwszej prezydentury system wykazuje niewątpliwie klasyczne cechy systemu rządów autorytarnych.

Bibliografia

- CИХОЦКИ, В. (2002), Wybory gubernatorskie jako wskaźnik tendencji ogólnorosyjskich. W: Tydzień na Wschodzie Ośrodka Studiów Wschodnich. 3, 1-6.
- COLTON, T. J. | McFAUL, M. (2003), *Popular Choice and Manager Democracy: The Russian Elections of 1999 and 2000*. Washington.
- COOPER, A. | FELLOW, J. S. (2020), *Conveying Truth: Independent Media in Putin's Russia*. W: <https://shorensteincenter.org/independent-media-in-putins-russia/> (dostęp: 7.02.2023).
- CZACHOR, R. (2020), „Suwerenna demokracja” – geneza, treść i krytyka współczesnej rosyjskiej myśli polityczno-prawnej. W: *Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem*. 42(3), 47-69.
- CZACHOR, R. (2022), *Koncepcja modernizacji Rosji w okresie prezydentury Dmitrija Miedwediewa (2008-2012)*. W: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. XIII/2, 125-138.
- DWORAK, A. (2022), *Jak Zachód nakarmił bestię. Garri Kasparow o Rosji i Putinie*. W: <https://plus.polskatimes.pl/jak-zachod-nakarmil-bestie-garri-kasparow-o-rosji-i-putinie/ar/c15-16106259> (dostęp: 11.02.2023).
- Federal'nyy zakon ot 11 iyulya 2001 goda Nr 95-FZ „O politicheskikh partiyakh”. [Федеральный закон от 11 июля 2001 года № 95-ФЗ «О политических партиях».] W: <https://docs.cntd.ru/document/901792270> (08.02.2023).
- Federal'nyy zakon ot 5 avgusta 2000 g. Nr 113-FZ „O poryadke formirovaniya Soveta Federatsii Federal'nogo Sobraniya Rossiyskoj Federatsii”. [Федеральный закон от 5 августа 2000 г. № 113-ФЗ «О порядке формирования Совета Федерации Федерального Собрания Российской Федерации».] W: <https://constitution.garant.ru/act/assembly/182380/> (dostęp 05.02.2023).
- ГРАХАМ, Т. Е. (2002), *Russia's Decline and ncertain Recovery*. Washington.
- JENDRYSKO, J. (2016), *Rola Jednej Rosji na rosyjskiej scenie politycznej*. W: *Studia Politicae Universitatis Silesiensis*. 17, 140-157.

- KOŁODZIEJSKI, K. (2022), Ograniczenie roli parlamentu w Rosji po objęciu władzy przez Władimira Putina. W: *Środkowoeuropejskie Studia Polityczne*. 2, 161-183.
- Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii (prinyata na vsenarodnom golosovanii 12 dekabrya 1993 g.). [Конституция Российской Федерации (принята на всенародном голосовании 12 декабря 1993 г.)] W: <https://constitution.garant.ru/> (dostęp: 5.02.2023).
- KRAJ, K. (2018), Federalna Służba Bezpieczeństwa w walce z terroryzmem w Rosji. W: *Bezpieczeństwo. Teoria i Praktyka*. 3, 193-209.
- KURCZAB-REDLICH, K. (2020), Na starą nutę. W: <https://dziennikpolski24.pl/na-stara-nute/ar/2337340> (dostęp: 1.02.2023).
- LAMBROSCHINI, S. (2000), Russia: Police Raid Media-MOST Offices. W: <https://www.rferl.org/a/1093920.html> (dostęp: 7.02.2023).
- LITWINIENKO, A. (2007), *Przestępcy z Łubianki*. Warszawa.
- MALASHENKO, A. (2007), *Islam dlya Rossii*. Moskwa. [Малашенко, А. (2007), *Ислам для России*, Москва.]
- MARPLES, D. R. (2006), *Historia ZSRR od rewolucji do rozpadu*. Wrocław.
- MILOV, L.V. | VORONKOVA, S. V. | VDOVIN, A. I. | BARSEKOV, A. S. (2006), *Istoriya Rossii XX – do nachala XXI veka*, Moskva. [Милов, Л. В. | Воронкова, С. В. | Вдовин, А. И. | Барсенков, А. С. (2006), *История России XX – до начала XXI века*, Москва.]
- MURATOVA, F. (2021), *The Murder of Anna Politkovskaya Is Still Not Solved*. W: <https://www.thenation.com/article/world/anna-politkovskaya-russia/> (dostęp: 10.02.2023).
- OSCE/ODIHR (2004), *Russia, Parliamentary Elections, 7 December 2003: Final Report*. Warsaw.
- OSCE/ODIHR (2004), *Russia, Presidential Election, 14 March 2004: Final Report*. Warsaw.
- PANIUSZKIN, W. (2006), *Michaił Chodorkowski. Więzień ciszy*. Warszawa.
- POLITKOVSKAYA, A. (2005), *Rosja Putina*. Łódź.
- REITSCHUSTER, B. (2005), *Władimir Putin. Dokąd prowadzi Rosję?* Warszawa.
- ROGOŻA, J. (2009), *Kolejne polityczne morderstwo w Rosji*. W: *Tydzień na Wschodzie Ośrodka Studiów Wschodnich*. 3, 1-9.
- ROGOŻA, J. (2011), *W cieniu Putina. Prezydentura Dmitrija Miedwediewa*. W: *Punkt Widzenia Ośrodka Studiów Wschodnich*. 11, 5-31.
- ROGOŻA, J. | WIŚNIEWSKA, I. (2003), *Podsumowanie przemian polityczno-gospodarczych w pierwszej kadencji Władimira Putina*. W: *Prace Ośrodka Studiów Wschodnich*. 11, 5-43.
- SEELY, R. (2001), *Russo-Chechen Conflict, 1800-2000: a Deadly Embrace*. London | Portland.
- SKRZYPEK, A. (2004), *Druga smuta. Zarys dziejów Rosji 1985-2004*. Warszawa.
- SŁOWIKOWSKI, M. (2019), *Współczesny model rosyjskiego federalizmu: dynamika zmian, przesłanki i konsekwencje*. W: *Wschód Europy. Studia humanistyczno-społeczne*. V(1), 121-143.
- SZUKALSKI, J. (2015), *Przeobrażenia polityczno-ustrojowe w Czeczenii w latach 1990-2000*. Warszawa.
- ТИМОФІЄУК, Р. | WIERZBICKI, A. | ZIELIŃSKI, E. (red.) (2004), *Narody i nacjonalizm w Federacji Rosyjskiej*. Warszawa.
- TSULADZE, A. | FEDOROV, V. (2003), *Epokha Putina. Tajny i zagadki „kremlevskogo dvora”*. Moskva. [Цуладзе, А. | Федоров, В. (2003), *Эпоха Путина. Тайны и загадки «кремлевского двора»*. Москва.]
- Ukaz a Prezidenta RF ot 13 maya 2000 g. Nr 849 „O polnomochnom predstavitele Prezidenta Rossiyskoy Federatsii v federal'nom okruge”. [Указ Президента РФ от 13 мая 2000 г. № 849 «О полномочном представителе Президента Российской Федерации в федеральном округе».] W: <https://base.garant.ru/12119586/> (dostęp: 2.02.2023).
- Ukaz b Prezidenta Rossiyskoy Federatsii ot 27 maya 2000 g. Nr 967 „Ob utverzhenii sostava Soveta Bezopasnosti Rossiyskoy Federatsii”. [Указ Президента Российской Федерации от 27 мая 2000 г. № 967 «Об утверждении состава Совета Безопасности Российской Федерации».] W: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_27313/ (dostęp: 4.02.2023).

- Ukaz s Prezidenta RF ot 1 sentyabrya 2000 g. Nr 1602 „O Gosudarstvennom sovete Rossiyskoy Federatsii”. [Указ Президента РФ от 1 сентября 2000 г. № 1602 «О Государственном совете Российской Федерации».] W: <http://ivo.garant.ru/#/document/12120571/paragraph/9061:0> (dostęp: 5.02.2023).
- Ukaz Prezidenta Rossiyskoy Federatsii ot 15 fevralya 2006 g. Nr 116 „O merakh po protivodeystviyu terrorizmu”. [Указ Президента Российской Федерации от 15 февраля 2006 г. № 116 «О мерах по противодействию терроризму».] W: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/23441> (dostęp: 6.02.2023).
- WYCISZKIEWICZ, E. (2008), Rosyjski sektor naftowo-gazowy – uwarunkowania wewnętrzne i perspektywy rozwoju. W: Wyciszkieicz, E. (red.), Geopolityka rurociągów. Współzależność energetyczna a stosunki międzypaństwowe na obszarze postsowieckim. Warszawa.

**RELACJE POLITYCZNO-WOJSKOWE
POLSKI Z ROSJĄ
W CZASACH WSPÓŁCZESNYCH**

DOI: 10.31648/pw.9713

WIESŁAW BOLESŁAW ŁACH

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1201-2776>

University of Warmia and Mazury in Olsztyn

WOJSKO POLSKIE W SKŁADZIE ZJEDNOCZONYCH SIŁ ZBROJNYCH UKŁADU WARSZAWSKIEGO W KOŃCOWYM OKRESIE JEGO FUNKCJONOWANIA

The Polish Armed Forces as a part of the United Forces of the Warsaw Pact in the final period of its activity

ABSTRACT: The Warsaw Pact (UW) was an instrument of the Soviet Union's military influence on the so-called Eastern Bloc during the confrontation of the East with the West. The purpose of this article is to present the activity of the Polish Armed Forces in the composition of the United Forces of the Warsaw Pact in the 1980s (in the final period of its operation). The most important fact was the lack of operational independence of Poland, which was limited by the Soviet Union. Due to the changing political and economic situation, the Polish authorities saw no point in further participation in the "Allied" organization, which was dissolved on July 1, 1991. The most complete study on the subject is a publication by J. Pałka (2022) which presents the operational participation of the Polish Army in the Warsaw Pact based on the archival sources of the Central Archives of the Military Historical Bureau.

KEYWORDS: Warsaw Pact, Polish Armed Forces, Soviet Union, theater of warfare, operational independence

1. Wstęp

Organizacja Układu Warszawskiego była nazywana „sojuszem”, czasem „socjalistycznym sojuszem”, rządziej „koalicją obronną państw socjalistycznych”. Jakkolwiek by go nie nazywać, stanowił najważniejszy instrument wojskowego oddziaływania Związku Radzieckiego na państwa tzw. bloku wschodniego w czasie trwania zimnej wojny i konfrontacji Wschód-Zachód. Pełnił rolę obronno-policyjną i ekspansywno-agresywną stosownie do decyzji władz radzieckich i wykraczał poza ramy funkcjonowania klasycznego sojuszu obronnego (Nowak 2011, 17-18).

Celem pracy jest przedstawienie funkcjonowania wydzielanych komponentów ludowego Wojska Polskiego (WP) w składzie Zjednoczonych Sił Zbrojnych Układu Warszawskiego (ZSZ UW) w latach 80., czyli w końcowym okresie jego

funkcjonowania, a co za tym idzie problemów z tym związanych, zwłaszcza modernizacyjnych. Współdziałanie „sojusznicze” w analizowanym okresie w strukturach układu należy określić jedynie jako poprawne, gdyż dało się zauważyć topniejące wzajemne zaufanie. Trzeba jednak przyznać, że proces głębszych zmian restrukturyzacyjnych w tym okresie nie był możliwy, ponieważ WP było nadal związane zobowiązaniami wynikającymi z przynależności do UW oraz stacjonowaniem wojsk radzieckich na terytorium kraju (Siwicki 2003, 233).

Autor niniejszych rozważań w związku z ograniczeniami wydawniczymi przedstawia zarys problemu. Niewątpliwie w miarę pełnym opracowaniem dotyczących analizowanego tematu należy publikacja J. Pałki (2022). Historyk przedstawia plany operacyjnego przygotowania ludowego Wojska Polskiego, jego kierunki rozwoju w ramach sojuszniczych rozwiązań na podstawie dokumentów opracowanych przez polski Sztab Generalny i Generalny Inspektorat Szkolenia. Z punktu widzenia dyplomacji najważniejszą pozycją dotyczącą schyłkowego funkcjonowania UW jest opracowanie J. M. Nowaka (2011), omawiające z pozycji bezpośredniego światka zależność Polski od Związku Radzieckiego.

W ujęciu wojskowym problem ten, zajmując się aspektami uzbrojenia, organizacji i planów operacyjnych ludowego WP, starał się przedstawić w swoich publikacjach J. Kajetanowicz (2011; 2013; 2014). O tym trudnym okresie z punktu widzenia Sztabu Generalnego pisze F. Puchała (w publikacjach, które są wartościowe, gdyż autor w tamtym okresie jako zastępca szefa Sztabu Generalnego oprócz wiedzy dotyczącej Wojska Polskiego miał znaczny zasób informacji na temat mechanizmów funkcjonowania UW). Również na uwagę zasługuje opracowanie J. Babuli (1998), który jako naukowiec i były oficer Sztabu Generalnego w sposób obiektywny starał się przedstawić wpływ UW na funkcjonowanie WP.

W swoich rozważaniach autor sięgnął również do źródeł archiwalnych Archiwum Wojskowym w Nowym Dworze Mazowieckim, które rozformowano w 1918 r., a zasoby dotyczące Sztabu Generalnego WP przeniesiono do Centralnego Archiwum Wojskowego w Rembertowie (zapis: CAW: AWND, sygnatura).

2. Przynależność do Układu Warszawskiego

W wyniku II wojny światowej nastąpiły głębokie przeobrażenia w układzie sił politycznych w Europie i na świecie. Głównym składnikiem rywalizacji był wyścig zbrojeń. Stany Zjednoczone dysponowały monopolem atomowym, dzięki czemu miały przewagę militarną nad Związkiem Radzieckim. Kiedy Moskwa zbudowała własną broń nuklearną, wyścig przeniósł się na kolejny poziom. Głównym celem takiego działania było odstraszenie przed ewentualną agresją, bowiem najważniejszą kwestią w potencjalnej wojnie atomowej stało się zachowanie

zdolności do przeprowadzenia ataku odwetowego po pierwszym ataku przeciwnika (Ostaszewski 2011, 310-311; Sur 2012, 120).

Na powołanie w 1949 r. Sojuszu Północnoatlantyckiego (NATO) strona radziecka dopiero po sześciu latach odpowiedziała stworzeniem w 1955 r. UW (Układ o Przyjaźni, Współpracy i Pomocy Wzajemnej). O sile bloku decydował oczywiście potencjał militarny Związku Radzieckiego, ale Polska niewątpliwie była drugim najważniejszym jego członkiem nie tylko dlatego, że była największym i najsilniejszym państwem regionu, lecz także ze względu na strategiczne położenie – nie można było prowadzić wojny z Zachodem, omijając jej obszar (Pałka 2022, 32; Dz.U.1955.30.182).

Najważniejszym organem UW był Doradczy Komitet Polityczny (DKP), w którego skład wchodził przywódcy poszczególnych państw członkowskich oraz generalni lub pierwsi sekretarze partii rządzących. W zwoływanych okresowo naradach DKP uczestniczyli również ministrowie spraw zagranicznych, ministrowie obrony i Naczelnny Dowódca Zjednoczonych Sił Zbrojnych (ZSZ) (Puchała 2013, 42; Pałka 2022, 33).

Dowództwo UW mieściło się w Moskwie, a ZSZ kierować miał zawsze marszałek Armii Radzieckiej, równocześnie wiceminister obrony ZSRR. W późniejszym okresie wprowadzone zostały dodatkowo stanowiska zastępców szefa Sztabu ZSZ, pełnione przez przedstawicieli poszczególnych armii wchodzących w skład UW, jednak ich obecność była fasadowa (Babuła 1998, 239; Pałka 2022, 36).

Do 1969 r. nie do końca były wyodrębnione wojskowe organy kierowania ZSZ UW, a zasadniczą w nim rolę sprawował Sztab Generalny Armii Radzieckiej. Dopiero w tym roku DKP powołał Komitet Ministrów Obrony (KMO), Sztab ZSZ oraz Wojskową Radę Naukowo-Techniczną ZSZ UW. W skład Komitetu Ministrów Obrony wchodził szefowie resortów obrony państw układu. Określał on zakres wspólnych działań wojskowych, a także normował regulaminy i przepisy wojskowe. Natomiast Wojskowa Rada Naukowo-Techniczna opracowywała kwestie związane z uzbrojeniem i wyposażeniem armii oraz określała rodzaj sprzętu wojskowego, jaki miało wytwarzać każde z państw sojuszu. Koordynacji nie podlegała problematyka rozwoju technicznego Armii Radzieckiej, co jasno stawiało członków układu w podrzędnej roli (Marcinkowski 1982, 48-64; Babuła 1998, 236-238; Puchała 2014, 42; Pałka 2022, 47-48).

W ramach organizacji wojskowej UW przewidziano integrację wydzielonej części sił zbrojnych państw członkowskich i operacyjne podporządkowanie ich na wypadek wojny Naczelnemu Dowódcy ZSZ. Polska wydzielała do składu ZSZ część operacyjną wojsk lądowych (front) i wojsk lotniczych (armia lotnicza, później wojska lotnicze frontu). W przypadku konfliktu zbrojnego z NATO WP miało stworzyć odrębny front nadmorski wzdłuż Bałtyku w ramach drugiego rzutu strategicznego. Przewidziano, że polskie jednostki w ciągu 10-15 dni zdobędą Danię,

północną część RFN i północną Holandię (Marcinkowski 1982, 53-54; Babuła 1998, 241; Jarno 2022, 225-227).

Wielkość wydzielanych sił w postaci związków operacyjnych i taktycznych, uzbrojenie czy zapasy materiałowe były obiektem długich negocjacji i zostały dokładnie określone w specjalnych protokołach. Przyjęte w nich ustalenia podlegały systematycznym uaktualnieniom i uzupełnieniom. Uruchomiono również system dokładnego informowania ND ZSZ o aktualnym stanie wojsk przewidzianych do wydzielenia w skład ZSZ. Przedstawiane informacje (roczne sprawozdania i doraźne meldunki) dotyczyły wszystkich podstawowych ilościowych i jakościowych wskaźników mających bezpośredni wpływ na potencjał bojowy wojsk i ich dyspozycyjność (Babuła 1998, 238).

Od 1970 r. został zorganizowany i uruchomiony nowy system bieżącej i długofalowej współpracy armii UW w ramach ZSZ. Ogólnie biorąc, uchwały organów kolegialnych UW w Wojsku Polskim stanowiły główny wyznacznik przy kształtowaniu doktryny wojennej i strategii obronnej, planowaniu rozwoju i doskonaleniu części sił zbrojnych wydzielanych w skład ZSZ na czas wojny oraz modernizacji uzbrojenia i sprzętu wojskowego (Puchała 2010, 38-44; 2011, 48-56; 2014, 42; Nowak 2011, 29-103 i 253-292).

Najważniejszą formą sprawdzenia gotowości bojowej wydzielonych wojsk wszystkich państw „sojuszniczych” były ćwiczenia, które miały usprawniać metody prowadzenia operacji wojskowych. Ćwiczenia prowadzono w różnym czasie, ze składem wojsk zależnym od obszaru działań operacyjnych. Przeprowadzono wiele ćwiczeń, a ich problematyka obejmowała praktycznie wszystkie dziedziny przygotowań, w tym warianty przebiegu działań wojennych i użycia broni jądrowej (Babuła 1998, 241; Pałka 2022, 341-344).

Wbrew obiegowej opinii na temat całkowitej zgodności wszystkich organów polityczno-wojskowych UW dotyczących zarówno jego funkcjonowania, jak i całkowitej uległości od decyzji dowódców radzieckich wiele przeprowadzonych ćwiczeń wykazało inne podejście, a nawet istotne rozbieżności co do sposobu dowodzenia i współdziałania. Różnice między Naczelnym Dowództwem ZSZ a kierownictwami poszczególnych armii państw członkowskich związane były z wieloma istotnymi kwestiami. Ogólnie można przyjąć, że występowały one zwłaszcza w odniesieniu do kierunku rozwoju sił zbrojnych, wprowadzania nowych systemów uzbrojenia i wyposażenia, organizacji i stanu liczebnego wojsk przewidzianych do wydzielenia w skład ZSZ na czas wojny oraz zakresu obciążania kosztami funkcjonowania UW poszczególnych państw członkowskich (Babuła 1998, 245-247).

W wypadku występowania niezgodności płaszczyzn bezpośredniego oddziaływania Naczelnego Dowództwa ZSZ na sygnatariuszy UW było wiele. Dowództwo radzieckie wszelkimi możliwymi sposobami nacisku próbowało przekonać do wspólnej doktryny wojennej i forsowało jednolity model organizacyjny sił zbrojnych oraz system podstawowego uzbrojenia czy dowodzenia. Szczególną

metodą stosowaną przez polityków i generałów radzieckich były próby narzucania propozycji dotyczących wprowadzania zmian organizacyjnych lub technicznych. Przykładowo przy opracowywaniu przez stronę polską planów pięcioletnich i rocznych prac badawczo-rozwojowych i doświadczalno-konstrukcyjnych decydujący wpływ na ocenę wyników oraz przebiegu realizacji zadań miała strona radziecka poprzez udział swoich oficerów w tzw. roboczych grupach uczestniczących w odbiorze końcowych projektów (Babula 1998, 249-250; Jarno 2022, 222-223; Pałka 2022, 297-298).

Wyniki nacisków ze strony radzieckiej były różne. Strona polska starała się jednak wypełniać wszystkie zobowiązania płynące z Naczelnego Dowództwa ZSZ UW, jednak słaba kondycja finansowa państwa powodowała, że w latach 80. skupiono się głównie na modernizacji wojsk raketowych, pancernych i zmechanizowanych tak, aby nie odstawać od reszty „sojuszników” (Siwicki 2003, 232-233; Rochowicz 2019, 88).

3. Wojsko Polskie w Układzie Warszawskim w latach 80.

Zmiany w Wojsku Polskim w pierwszej połowie lat 80. nie przebiegały tak, jak je planowano. Wraz z kryzysem zaufania społecznego związanym z ogłoszeniem stanu wojennego 13 grudnia 1980 r. nastąpiła izolacja międzynarodowa naszego kraju, która ogromnie pogłębiła zapaść gospodarczą. Planiści w mundurach mieli nadzieję, że ten niekorzystny klimat się zmieni i początkowo z optymizmem planowali przedsięwzięcia modernizacyjne. Niestety, paraliż gospodarki spowodował ograniczenie zmian technicznych przygotowanych na pierwszą połowę lat 80., a ponieważ kryzys nie zniknął, a wręcz się pogłębił, spowodował weryfikację zakupu nowego sprzętu w Związku Radzieckim (Dudek 2021, 7-9; Kajetanowicz 2014, 358-359; Rochowicz 2019, 88).

Pomimo trudności polityczno-gospodarczych nie zrezygnowano z planowych dostaw uzbrojenia i sprzętu wojskowego dla sił zbrojnych w latach 1981-1982. Spadek produkcji, jaki odnotowano w przemyśle aż o 13%, najostrej rzutował na dostawy uzbrojenia i sprzętu w 1981 r. Obawiając się reakcji Moskwy, kosztem społeczeństwa i ograniczenia planów inwestycyjnych, kontynuowano produkcję specjalną, która zmniejszyła się tylko o 2%. W 1982 r. mimo pogłębiającej się recesji gospodarczej doszło nawet do wzrostu produkcji specjalnej. Natomiast w latach 1983-1985 wzajemne dostawy eksportowe i importowe uzbrojenia oraz sprzętu na podstawie umów pięcioletnich i rocznych protokołów o wydzieleniu jednostek do UW zawartych przez rządy Polski i Związku Radzieckiego były realizowane bez większych poślizgów zgodnie z zawartymi ustaleniami (Pałka 2022, 239-241).

W stosunku do zawartych umów w pełni lub z nadwyżką zrealizowano dostawy śmigłowców Mi-2 oraz stacji nawigacyjnych SRN-206S, natomiast nie w pełnych

ilościach zrealizowane były dostawy samolotów AN-2, pływających transporterów opancerzonych MT-LB, ciągników artyleryjskich ATS i niektórych typów okrętów. Dostawy ze Związku Radzieckiego były o wiele niższe i wynikały z niewywiązania się z umowy dostarczenia samobieżnych przeciwlotniczych zestawów raketowych OSA-AK, śmigłowców zwalczania okrętów podwodnych Mi-14PŁ i kutra raketowego pr.1241RE (CAW: AWND, 391.92.3, Sprawy rozwoju całości Sił Zbrojnych Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (SZ PRL).

Kryzys gospodarczy w latach 80. dotknął również przemysł radziecki. Gospodarka tego kraju po kilkudziesięciu latach nastawienia na produkcję zbrojeniową zaczęła spowalniać, zwłaszcza gdy Stany Zjednoczone zdominowały wyścig zbrojeń. Technologiczne zacofanie państw UW było coraz bardziej widoczne i wpływało na osłabienie gotowości bojowej, szczególnie w jednostkach nasyconych sprzętem specjalistycznym. W latach 1981-1982 szef Sztabu Generalnego gen. broni Florian Siwicki meldował dowódcy ZSZ UW marszałkowi Wiktorowi Kulikow o trudnościach w zabezpieczeniu procesu szkolenia i utrzymaniu sprawnego sprzętu zwłaszcza w wojskach lotniczych i obrony powietrznej kraju. Wpływ na to miały m.in. braki i zahamowanie planowanych dostaw sprzętu i dokumentacji przez stronę radziecką (CAW: AWND, 391.92.3, Sprawy rozwoju całości SZ PRL).

Mimo pogłębiających się poważnych trudności politycznych, społecznych i ekonomicznych starano się nie drażnić naszego wschodniego sojusznika i realizować ustalenia dotyczące rozwoju wojsk wydzielonych w skład Zjednoczonych Sił zawarte w „Protokole o wydzieleniu wojsk i sił morskich PRL w skład ZSZ i ich rozwoju na lata 1983-1985” (Pałka 2022, 235-239).

W latach 1981-1982 w wojskach lądowych zwiększono liczbę wyrzutni rakiet R-300 w armijnych brygadach rakiet (2 i 18 Brygada Rakiet Operacyjno-Taktycznych – BROT) z sześciu do ośmiu. Realizowano przedsięwzięcia zmierzające do wzrostu stanu osobowego składu dywizji zmechanizowanych (DZ) i dywizji pancernych (DP) do stanu określonego w protokole. Wykonano m.in. ustalenia dotyczące (CAW: AWND, 391.92.3, Zarząd VI Sztabu Generalnego WP):

- wprowadzenia czołgów pływających PT-76 do batalionu rozpoznawczego 7 DZ;
- przebrożenia 17 Pułku Zmechanizowanego (pz) z 4 DZ oraz 36 pz 8 DZ z transporterów opancerzonych SKOT na wozy bojowe piechoty BWP-1;
- zwiększono liczbę wyrzutni BM-21 z 12 do 18 w dywizjonach artylerii raketowej wszystkich DP;
- przebrojono dywizjony rakiet taktycznych 1, 2, 3, 9 i 15 DZ oraz 7 Dywizji Desantowej (DD) z wyrzutni 2K6 Łuna na 9K52 Łuna -M.

W lotnictwie przebrojono 28 Pułk Lotnictwa Myśliwskiego (plm) z samolotów MiG-21 na samoloty Mig-23 oraz 26 plm na samoloty Mig-21bis oraz przeformowano 49 i 56 Pułk Lotnictwa Wojsk Lądowych na pułki śmigłowców bojowych (pśb).

W 49 pśb stworzono eskadrę śmigłowców Mi-24D w składzie 8 śmigłowców (CAW: AWND, 391.92.3, Zarząd VI Sztabu Generalnego WP).

W ramach doskonalenia struktury organizacyjnej organów dowodzenia szczebla operacyjnego na początku 1983 r. wprowadzono do użytku służbowego etaty dowództw frontu i armii ogólnowojskowej. Przyjęte rozwiązania strukturalno-etatowe miały zapewnić dowództwu frontu dowodzenie 3-5 armiami ogólnowojskowymi, a dowództwu armii ogólnowojskowej 5-6 dywizjami (CAW: AWND, 391.92.3, Meldunek szefa zespołu Struktur Organizacyjnych Sztabu Generalnego).

Zapoczątkowano integrację dowodzenia wojskami lotniczymi i obrony powietrznej kraju, tworząc Dowództwo Armii Lotniczej w składzie dowództwa frontu. W składzie dowództwa frontu utworzono także Grupę Desantową, a w obu omawianych dowództwach – ogniwa walki radioelektronicznej. W strukturze pokojowej na wszystkich szczeblach oraz w dowództwach operacyjnych do rangi dowództw przeniesiono uprzednie szefostwa wojsk raketowych i artylerii oraz obrony przeciwlotniczej. Było to konsekwencją nowej roli tych ogniw w dowodzeniu podległymi im wojskami. W ślad za doskonaleniem struktur organizacyjnych dowództw frontu i armii ogólnowojskowej modernizowano struktury i wyposażenie jednostek łączności do potrzeb nowego systemu dowodzenia (CAW: AWND, 391.92.3, Meldunek szefa zespołu Struktur Organizacyjnych Sztabu Generalnego).

Na spotkaniu delegacji polskiej z ND ZSZ w dniach 25-26 lutego 1983 r. szef Sztabu Generalnego WP stwierdził, że mimo trudności ekonomicznych wprowadzona zostanie na wyposażenie sił zbrojnych większość z rekomendowanych przez stronę radziecką nowych wzorów uzbrojenia oraz dokonana zostanie określona modernizacja niektórych rodzajów broni. Przewodniczący delegacji gen. Siwicki stwierdził:

Dostrzegamy bowiem, zgodnie z uchwałami podjętymi na posiedzeniu Doradczego Komitetu Politycznego Państw – Członków Układu Warszawskiego w styczniu bieżącego roku w Pradze konieczność stałego zwiększania siły obronnej naszej wspólnoty socjalistycznej. Zdając sobie jednak sprawę z faktu, że państwo nasze nie będzie w stanie dodatkowo wydatkować na siły zbrojne w latach 1983-1985 tak znacznych kwot, niezbędnych na zakup wszystkich zalecanych nam nowych wzorów techniki wojskowej, zmuszeni byliśmy, w stosunku do tych zaleceń, ograniczyć nieznacznie nasze propozycje zakupu (CAW: AWND, 391.92.3, Sprawy rozwoju całości SZ PRL).

Realizacja przedsięwzięć, które miały zwiększać potencjał armii, coraz mocniej obciążały gospodarkę. Faktycznie już w pierwszej połowie lat 80. w planowaniu rozwoju sił zbrojnych Sztab Generalny musiał brać pod uwagę wpływ zarysowującego się kryzysu gospodarczego i niezadowolenia społecznego. Oceniano, że nadchodzi czas zmniejszenia stanu faktycznego armii, a co za tym idzie ograniczenia zakupów nowych wzorów sprzętu wojskowego (CAW: AWND, 391.92.3, Sprawy rozwoju całości SZ PRL).

W latach 1983-1985 ze względu na trudności ekonomiczne i mimo radzieckich protestów zdecydowano się na zakup tylko 9 spośród 17 sugerowanych wzorów uzbrojenia. Zrezygnowano m.in. z zakupu wyrzutni rakiet taktycznych 9K52Toczką, przesuając ich wprowadzenie na następne pięć lat. Zrezygnowano z 240 mm samobieźnych moździerzy 2S4 Tulipan ze względu na przestarzałą konstrukcję i stosunkowo małą donośność oraz duży ciężar (CAW: AWND, 391.92.3, Zastępca Szefa Sztabu Generalnego w WP do spraw organizacyjno-mobilizacyjnych; Pałka 2022, 241-242).

Przygotowywany na lata 1986-1990 plan rozwoju sił zbrojnych nie pozostawiał złudzeń: należało podjąć decyzję o zmniejszeniu budżetu na modernizację armii, a także jej redukcję. Moment ten starano się odwlekać i wbrew ustaleniom Komitetu Technicznego Dowództwa ZSZ UW, który próbował wymusić na Sztabie Generalnym WP zakup uzbrojenia i specjalistycznego wyposażenia w Związku Radzieckim, strona polska odmówiła, przekładając realizację większości zamówień na lata 90. (Rochwicz 2019, 89).

Mimo spowolnienia całkowitej modernizacji technicznej ku niezadowoleniu Moskwy Sztab Generalny WP nie poprzestał na wzmacnianiu siły uderzeniowej ogólnowojskowych związków taktycznych, wojsk lotniczych i marynarki wojennej oraz zwiększeniu efektywności rozpoznania i walki radioelektronicznej. W jednostkach wydzielanych w skład ZSZ zamierzano ulepszać system dowodzenia oraz funkcjonowanie dowództw szczebla operacyjnego. Planowano również wprowadzenie polowego zautomatyzowania systemu dowodzenia do ogólnowojskowych ZT oraz do marynarki wojennej. Wprowadzanie czołgów T-72, wozów bojowych piechoty BWP-1 oraz wyrzutni rakiet taktycznych i dział samobieźnych miało wzmocnić możliwości wsparcia ogniowego. Planowano zwiększyć moc uderzeń raketowych oraz zasięg i skuteczność rażenia artylerii klasycznej na szczeblu operacyjnym. W tym celu zamierzano wprowadzić nowe typy rakiet operacyjno-taktycznych, przy jednoczesnym zwiększeniu ogólnej liczby wyrzutni oraz na bazie istniejących dywizjonów tworzyć armijne pułki artylerii raketowej BM-21, a także kontynuować przeobrażanie kolejnych dywizjonów w 152 mm samobieźne haubico-armaty (CAW: AWND, 391.92.3, Szef Zarządu VI Sztabu Generalnego WP).

W wojskach lotniczych zamierzano zapewnić wzrost możliwości uderzeniowych lotnictwa myśliwsko-bombowego oraz lotnictwa wojsk lądowych poprzez dalsze wprowadzanie do uzbrojenia nowych typów samolotów i śmigłowców. Planowano doskonalić systemu obrony powietrznej kraju i dążyć do stworzenia właściwych warunków zapewniających pełne wykorzystanie do tych zadań całości sił i środków możliwych do użycia – a więc wojsk OPL, wojsk lotniczych i marynarki wojennej. Za priorytet uznano zwiększenie skuteczności działań w warunkach zdecentralizowanego dowodzenia. Osiąganie powyższych celów zamierzano zrealizować głównie dzięki wprowadzaniu nowych typów rakiet przeciwlotniczych dalekiego

i średniego zasięgu – w miejsce wycofywanych zestawów starego wzoru, kontynuowaniu procesu przeobrażania pułków lotnictwa myśliwskiego OPK w nowoczesne samoloty przechwytyjące oraz wyposażaniu wojsk radiotechnicznych w sprzęt nowej generacji (CAW: AWND, 391.92.3, Szef Zarządu VI Sztabu Generalnego WP).

W marynarce wojennej zamierzano zwiększyć możliwości bojowe nawodnych i podwodnych sił uderzeniowych oraz podnieść skuteczność działania obrony przeciwminowej. Zamierzano wprowadzić m.in. nowe okręty, takie jak: niszczyciel, kolejne kutry raketowe, okręty podwodne, dozorcówce oraz nowego wzoru trałowce redowe. Widziano także potrzebę zmodernizowania sił desantowych oraz wprowadzenia nadbrzeżnych środków raketowych (CAW: AWND, 391.92.3, Szef Zarządu VI Sztabu Generalnego WP).

W wyniku wspomnianych trudności politycznych i gospodarczych ówczesne polskie kierownictwo partyjne starało się wpływać na założenia operacyjne i strategiczne realizowane w ramach Układu Warszawskiego. Potrzeba podjęcia prac nad restrukturyzacją WP tłumaczona była decydom w Moskwie różnymi czynnikami, z których trzy miały zdaniem ówczesnych władz decydujący wpływ (Łach 2019, 400):

- zarysowujące się tendencje pokojowe w sytuacji politycznej w Europie dawały nadzieję na zakończenie zimnowojennego konfliktu;
- w zmieniającej się sytuacji międzynarodowej i wewnętrznej konieczność odejścia od doktryny ofensywnej na rzecz doktryny obronnej państwa (jeszcze w ramach Układu Warszawskiego);
- złożona, kryzysowa sytuacja ekonomiczna kraju zmuszała do zmniejszenia wydatków na obronę.

Siły Zbrojne musiały się dostosować do nowych rozwiązań funkcjonowania państwa. Początkowe przemiany były możliwe głównie w wymiarze wewnętrznym, gdyż Wojsko Polskie pozostawało związane zobowiązaniami wynikającymi z zależności od wschodniego sąsiada i członkostwa w UW.

29 listopada 1988 r. Prezydium Komitetu Obrony Kraju (KOK) zatwierdziło opracowany w Ministerstwie Obrony Narodowej program restrukturyzacji sił zbrojnych. Zaaprobowane kierunki miały dotyczyć zmniejszenia wydatków finansowych na armię z takim wyliczeniem, aby utrzymać zdolność obronną Polski poprzez modyfikację struktur organizacyjnych sił zbrojnych, ich wyposażenia oraz systemów dowodzenia (CAW: AWND, 1272/96.271, Sztab Generalny, Zarząd I).

Nie bez znaczenia dla przebiegu procesu restrukturyzacyjnego był przebieg rokowań rozbrojeniowych, który doprowadził do podpisania traktatu w sprawie zbrojeń konwencjonalnych (CFE), co nastąpiło w listopadzie 1990 r. Traktat kończył formalnie drugą rundę wiedeńskich negocjacji rozbrojeniowych pomiędzy państwami NATO i Układu Warszawskiego (Mróz 1994).

Zagadnieniom zmian organizacyjnych zostały poświęcone dwa posiedzenia zespołu MON: w listopadzie 1988 r. – przygotowujące propozycje na wspomniane

wcześniej posiedzenie KOK oraz w kwietniu 1989 r., na którym zaakceptowano propozycje zmian restrukturyzacyjnych w siłach zbrojnych w latach 1988-1990 i 1991-1995.

W celu przyspieszenia prac nad restrukturyzacją zarządzeniem szefa Sztabu Generalnego WP nr 019 z listopada 1988 r. powołano zespoły robocze, których zadaniem było opracowanie szczegółowych przedsięwzięć organizacyjnych oraz planów ich realizacji na lata 1989-1990 oraz 1991-1995. W pracy tych zespołów udział brali specjaliści zainteresowanych instytucji centralnych MON oraz okręgów wojskowych, rodzajów sił zbrojnych i służb (CAW: AWND, 1272/96.271, Sztab Generalny, Zarząd I).

Zachodzące zmiany w sytuacji politycznej oraz coraz gorszy stan gospodarki kraju spowodowały wiosną 1989 r. konieczność przyśpieszenia reform organizacyjnych w WP. Dlatego też opracowane i przyjęte do realizacji plany trzeba było na nowo aktualizować. Znowelizowane założenia restrukturyzacyjne przewidywały realizację zamierzeń w ciągu dwóch lat (1989 i 1990), przy czym główny ciężar przypadł na 1989 r.

Zmniejszono liczbę dywizji ogólnowojskowych, nastąpiła likwidacja pułków czołgów średnich, rozformowano wiele jednostek artylerii, inżynieryjno-budowla-

Tabela 1. Podstawowe uzbrojenie wojsk lądowych WP według etatów na czas wojny, wydzielane do ZSZ Układu Warszawskiego w końcowym okresie jego funkcjonowania

Podstawowe uzbrojenie i wyposażenie		1.01.1989 r.	1.01.1990 r.
1.	wyrzutnie rakiet operacyjno-taktycznych 9P117	28	28
2.	wyrzutnie rakiet taktycznych: 9P113 i 9P129	43 / 4	31 / 4
3.	czołgi: T-72, T-55, PT-76	584 / 2576 / 112	757 / 1661 / 30
4.	bojowe wozy piechoty BWP-1	1328	1305
5.	transportery opancerzone SKOT	2221	1218
6.	transportery opancerzone Topas	117	67
7.	samobieżne wyrzutnie rakietowe: RM-70, BM-21, BM-14	30 / 218 / 36	30 / 186 / 6
8.	działa samobieżne: 2S7 Pion, Dana, 2S1 Goździk	8 / 78 / 492	8 / 90 / 528
9.	działa holowane 152 mm i 122 mm	276 / 1020	234 / 546
10.	moździerze 120 i 82 mm	702 / 195	528 / 64
11.	granatniki ppanc. SPG-9	291	232
12.	armaty ppanc. 85 mm D-44	675	510
13.	zestawy kierowanych rakiet plot.: 2K-11 Krug, 2k12 Kub, 9K330sa	27 / 120 / 64	27 / 120 / 64
14.	przenośny plot. zestaw raketowy Strzała-2M	600	510
15.	armaty plot. S-60 kalibru 57 mm	356	326

nych i zabezpieczenia. Siły zbrojne w czasie pokoju zostały zmniejszone o 33 tys. żołnierzy, wycofanych zostało z bieżącej eksploatacji m.in. 400 czołgów, 700 dział i moździerzy oraz 600 transporterów opancerzonych SKOT. Był to sprzęt starszej generacji, jednak w dalszym ciągu brakowało najnowszego spełniającego wymogi współczesnego pola walki. Podjęte decyzje o znacznym zmniejszeniu ilości sprzętu zdaniem strony radzieckiej nie stanowiły większego problemu, gdyż wydawało się, że Układ Warszawski jest niezagrożony, choć przemiany w Europie Środkowej zwiastowały nadchodzące zmiany (CAW: AWND, 1272/96.271, Sztab Generalny, Zarząd I).

Tymczasem meldunki o stanie gotowości bojowej naszych sił zbrojnych były wysyłane do Moskwy do końca 1990 r. Wykazywano w nich jednostki, które zgodnie z ustaleniami miały wchodzić w skład ZSZ UW. Tym, co interesowało oficerów radzieckich, był stan uzupełnienia ludźmi i sprzętem. Jak widać na przykładzie wojsk lądowych, mimo zmieniającej się sytuacji politycznej nie zmniejszono ilości sprzętu, a wręcz odwrotnie nawet go zwiększano, wprowadzając najnowsze czołgi T-72, działa samobieżne Dana i 2S1 Goździk (Pałka 2022, 370).

4. Zakończenie

Lata 1990-1991 upłynęły pod znakiem zabiegów o uzyskanie pełnej suwerenności zewnętrznej, czyli o wyjście z dotychczasowej zależności wojskowej, politycznej i gospodarczej od Związku Radzieckiego. Cieniem kładł się głównie brak jakiegokolwiek samodzielności operacyjnej, którą wyznaczała strona radziecka. Ona także określała charakter wykorzystania terytorium Polski jako teatru działań wojennych. Można przyjąć, że nadal znajdowaliśmy się na głównym kierunku działań ofensywnych skierowanych na kraje zachodnie.

Trzeba zaznaczyć, że ta wieloletnia zależność od wschodniego sąsiada nie przekładała się na poszukiwanie samodzielnych rozwiązań doktrynalnych, świadczyły o tym m.in. zarówno zachowawcze zmiany systemowe w Wojsku Polskim, jak i przyjęta w dniu 21 lutego 1990 r. przez Komitet Obrony Kraju nowa (znowelizowana) doktryna obronna RP. Miała ona charakter przejściowy i była próbą pogodzenia suwerenności Polski z ograniczeniami wynikającymi ze zobowiązań funkcjonowania w Układzie Warszawskim. Nie bez znaczenia dla przyśpieszenia zmian restrukturyzacyjnych był przebieg rokowań rozbrojeniowych, który doprowadził do podpisania traktatu w sprawie zbrojeń konwencjonalnych (CFE), co nastąpiło w listopadzie 1990 r. (Jarmoszko 2003, 69; Mróz 1994).

21 lutego 1991 r. w Budapeszcie na nadzwyczajnym spotkaniu Doradczego Komitetu Politycznego UW ministrowie spraw zagranicznych i obrony ogłosili oświadczenie o zakończeniu współpracy wojskowej. Ostatnie posiedzenie DKP UW odbyło się 1 lipca 1991 r. w Pradze, gdzie doszło do rozwiązania sojuszu.

W zachodzącej transformacji ustrojowej zaistniała sytuacja, która powodowała konieczność samodzielnego kształtowania przez Polskę swojego bezpieczeństwa i budowania nowej tożsamości Wojska Polskiego. Kierując się realizmem i pozycją Polski w europejskim układzie geostrategicznym, uznano, iż powinna ona jak najszybciej dążyć do sojuszu obronnego z państwami zachodnimi Europy i Stanami Zjednoczonymi (Jarmoszko 2003, 70; Zalewski 2009, 2014-2015; Łach 2019, 409).

Bibliografia

Źródła archiwalne

- Centralne Archiwum Wojskowe w Rembertowie (CAW)
AWND, 391.92.3, Meldunek szefa zespołu Struktur Organizacyjnych Sztabu Generalnego płk. dypl. Mikołaja Wieczorko dotyczący doskonalenia struktury organizacyjnej organów dowodzenia szczebla operacyjnego z dnia 30.09.1983 r.
AWND, 391.92.3, Stanowisko strony polskiej w sprawie dodatkowych zakupów nowych wzorów uzbrojenia i sprzętu wojskowego w latach 1983-1985 (materiał do wystąpienia szefa Sztabu Generalnego WP na spotkaniu delegacji polskiej z ND ZSZ w dniach 25-26.02.1983). Sprawy rozwoju całości SZ PRL.
AWND, 391.92.3, Szef Zarządu VI Sztabu Generalnego WP, gen. bryg. Roman Ropek, Przedsięwzięcia dotyczące dalszego doskonalenia składu bojowego i struktury organizacyjnej wojsk – do 1990 r. (30.09.1983).
AWND, 1272/96.271, Sztab Generalny, Zarząd I, Meldunki i notatki dotyczące restrukturyzacji (2.01-31.12.1989), Wystąpienie w sprawie restrukturyzacji Wojska Polskiego.
AWND, 391.92.3, Wystąpienie Głównego Inspektora Techniki WP na spotkaniu delegacji polskiej z Naczelnym Dowódcą ZSZ w Moskwie w dniach 25-26.02.1983 r. na temat realizacji planów dostaw uzbrojenia i sprzętu, Sprawy rozwoju całości SZ PRL.
AWND, 391.92.3, Zarząd VI Sztabu Generalnego WP, Materiał do notatki informacyjnej w sprawie wykonania w latach 1981-1982 zaleceń Protokołu dotyczących rozwoju wojsk wydzielonych w skład Zjednoczonych Sił Zbrojnych, Sprawy rozwoju całości SZ PRL z 19.01.1983 r.
AWND, 391.92.3, Zastępca Szefa Sztabu Generalnego w WP do spraw organizacyjno-mobilizacyjnych, Wykaz sprzętu wojskowego nie przewidywanego do wprowadzenia na wyposażenie w latach 1983-1985 i do modernizacji, Warszawa 18.02.1983.

Źródła drukowane

- JAROSZEK, H. (red.) (1986), Organizacja Układu Warszawskiego. Dokumenty 1955-1985. Warszawa. Dz.U.1955.30.182, Układ o przyjaźni, współpracy i pomocy wzajemnej między Ludową Republiką Albanii, Ludową Republiką Bułgarii, Węgierską Republiką Ludową, Niemiecką Republiką Demokratyczną, Polską Rzeczpospolitą Ludową, Rumuńską Republiką Ludową, Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich i Republiką Czechosłowacką, podpisany w Warszawie dnia 14 maja 1955 roku.

Opracowania

- BABULA, J. (1998), Wojsko Polskie 1945-1989. Próba analizy operacyjnej. Warszawa.
DUDEK, A. (2021), Jaruzelskiego strach przed Moskwą, W: Plus Minus – Rzeczpospolita. 288, 7-9.

- JARNO, W. (2022), Zadania i rozwój wojsk operacyjnych Sił Zbrojnych Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w pierwszych 15 latach funkcjonowania Układu Warszawskiego. W: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. 13, 217-229.
- JARMOSZKO, S. (2003), *Wojsko Polskie pierwszej dekady transformacji*. Toruń.
- KAJETANOWICZ, J. (2011), Strategie bezpieczeństwa Polski w drugiej połowie XX wieku. W: *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Oficerskiej Wojsk Lądowych*. 3, 238-248.
- KAJETANOWICZ, J. (2013), *Wojsko Polskie w systemie bezpieczeństwa państwa 1945-2010*. Częstochowa.
- KAJETANOWICZ, J. (2014), Mity w historii Wojska Polskiego w okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. W: Caban, W. | Smoliński, J. (red.), *Mity i legendy w polskiej historii wojskowości*. Kielce, 355-363.
- ŁACH, W. B. (2019), Wpływ transformacji ustrojowej na zmiany w systemie obrony na obszarze północnej Polski. W: Panecki, T. | Smoliński, J. (red.), *Misja wojskowa. Strategia i bezpieczeństwo państwa. Szkice o siłach zbrojnych*. Warszawa, 398-409.
- MARCINKOWSKI, A. (1982), *Socjalistyczna wspólnota obronna*. Warszawa.
- MARCINKOWSKI, A. (1986), *Układ Warszawski. Problemy działalności politycznej*. Warszawa.
- MRÓZ, M. (1994), *Traktat o konwencjonalnych siłach zbrojnych w Europie (CFE)*, Kancelaria Sejmu. Biuro Studiów i Ekspertyz, Raport 74. Warszawa.
- NOWAK, J. M. (2011), *Od hegemonii do agonii. Upadek Układu Warszawskiego – polska perspektywa*. Warszawa.
- OSTASZEWSKI, P. (2012), *Międzynarodowe stosunki polityczne*. Warszawa.
- PAŁKA, J. (2022), *Polskie wojska operacyjne w Układzie Warszawskim*. Warszawa.
- PIEKARSKI, M. (2022), *Ewolucja Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1990-2020 w kontekście kultury strategicznej Polski*. Toruń.
- PUCHAŁA, F. (2010), *Sztab Generalny Wojska Polskiego w latach 1945-1990. Studium strategiczno-operacyjne*. Warszawa.
- PUCHAŁA, F. (2011), *Sekrety Sztabu Generalnego pojałtańskiej Polski*. Warszawa.
- PUCHAŁA, F. (2014), *Budowa potencjału bojowego Wojska Polskiego 1945-1990. Obszary szpiegowskich działań*. Warszawa.
- ROCHOWICZ, R. (2019), 30 lat minęło, czyli Wojsko Polskie w 1989 roku. W: *Nowa Technika Wojskowa*. 6, 88-98.
- SIWICKI, F. (2003), *Sztab Generalny WP a siły zbrojne – próby modernizacji 1983-1989*. W: *Mysł Wojskowa – wydanie specjalne*, 228-234.
- SUR, S. (2012), *Stosunki międzynarodowe*. Warszawa.
- ŚLUSARCZYK, J. (1992), *Układ Warszawski. Działalność polityczna (1955-1991)*. Warszawa.
- ZALEWSKI, J. (2009), *Apolityczność sił zbrojnych Drugiej i Trzeciej Rzeczypospolitej Polskiej. Teoria i praktyka*. Warszawa.

DOI: 10.31648/pw.9714

KLAUDIA JAGUSIAK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3136-5139>

War Studies University

WSPÓŁCZESNE WYZWANIA DLA BEZPIECZEŃSTWA POLSKI W KONTEKŚCIE ROSYJSKICH DZIAŁAŃ W REGIONIE EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ

Contemporary challenges to Poland's security in the context of Russian activities in the region of Central and Eastern Europe

ABSTRACT: The purpose of this article is to identify the contemporary security challenges that Poland faces in the context of activities undertaken by the Russian Federation in the region of Central and Eastern Europe. The presented conclusions are a consequence of the research carried out by the diagnostic survey method, with the use of the expert interview technique. This article was written based on research that focused on the security of the Baltic states and Poland, with particular emphasis on the aggressive policies of the Russian Federation. The findings of this research were used to inform the discussion about Poland's security in the article. The main research problem involves identifying the security challenges that Poland faces in relation to Russian activities in Central and Eastern Europe.

KEYWORDS: security of Poland, threats to Poland's security, Russia's imperial policy, Central and Eastern Europe, Russia's foreign policy, Russia's policy

Wstęp

Ostatnia dekada była dla środowiska bezpieczeństwa Polski czasem głębokich transformacji. Wpływ na taki stan rzeczy miały działania rosyjskie za wschodnią granicą państwa (aneksja Krymu oraz konflikt rosyjsko-ukraiński), ale także inne wydarzenia (np. kryzysy migracyjne, wojna w Syrii, wzrost nacjonalizmów w krajach europejskich¹, narastające zagrożenia terroryzmem islamskim czy pogłębiająca się rywalizacja mocarstw). Imperialna polityka Federacji Rosyjskiej stała się asumptem do międzynarodowej debaty na temat bezpieczeństwa i przyszłości nie tylko Europy Środkowo-Wschodniej, lecz także całej Unii Europejskiej (UE).

¹ <https://www.bbc.com/news/world-europe-36130006> (dostęp: 12.04.2023).

Państwa Europy Środkowo-Wschodniej², określane często jako strefa ryzyka, bliska zagranica czy państwa buforowe, zostały zmuszone do redefinicji swojego bezpieczeństwa. Wzrosło znaczenie własnych możliwości obronnych, dostrzeżono bowiem, że gwarancje sojusznicze mogą okazać się niewystarczające w dobie zmieniających się zagrożeń.

Celem niniejszego artykułu jest identyfikacja współczesnych wyzwań dla bezpieczeństwa Polski w kontekście działań podejmowanych przez Federację Rosyjską w regionie Europy Środkowo-Wschodniej. Zaprezentowane wnioski są konsekwencją badań przeprowadzonych przez autorkę w latach 2019-2020 metodą sondażu diagnostycznego, z zastosowaniem techniki wywiadu eksperckiego. Badania skupiono na bezpieczeństwie państw bałtyckich (Litwy, Łotwy i Estonii) oraz Polski w konsekwencji ekspansywnej polityki Federacji Rosyjskiej. Ich wyniki dotyczące bezpieczeństwa Polski zostały wykorzystane do napisania niniejszego tekstu. Główny problem badawczy określono w formie pytania: jakie wyzwania dla bezpieczeństwa stoją przed Polską wobec rosyjskich działań w Europie Środkowo-Wschodniej?

Objętość niniejszej publikacji ze względu na wymogi redakcyjne musi być ograniczona, zatem nie sposób w pełni zaprezentować problematyki bezpieczeństwa w Europie Środkowo-Wschodniej. Wyniki badań sprowadzono do kilku zasadniczych wniosków, których szczegółowe objaśnienie zaprezentowano w tym artykule:

- Federacja Rosyjska dąży do odzyskania wpływów z czasów byłego Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR);
- obszar Europy Środkowo-Wschodniej jest narażony na zintensyfikowane działania Rosji, mające na celu rozbitcie spójności Unii Europejskiej i Sojuszu Północnoatlantyckiego (NATO);
- od 2014 r. Federacja Rosyjska podejmuje wzmożone działania o charakterze hybrydowym w Polsce i w republikach bałtyckich;
- wyzwania, przed którymi stoi Polska, dotyczą sfery gospodarczej, polityczno-militarnej i społecznej.

² Pojęcie Europy Środkowo-Wschodniej powstało w okresie międzywojennym i było wynikiem prac polskich historyków, którzy wysunuli koncepcję o istnieniu regionu, zwanego także „międzymorzem”, obejmującego kraje, które przyjęły chrześcijaństwo od swoich zachodnich sąsiadów w wersji łacińskiej wraz z zachodnioeuropejskim modelem kultury – Węgry, Chorwacja, Słowacja, Czechy, Polska oraz kraje bałtyckie: Litwa, Łotwa i Estonia. Do regionu zaliczono też dawne ziemie ruskie związane przez kilka stuleci z Polską, pomimo przynależności do wschodnioeuropejskiego kręgu kulturalnego. Zalicza się do nich Ukrainę i Białoruś. Nazwa stała się powszechnie używana dopiero w latach 80. XX w., przyczynili się do tego m.in. Milan Kundera (Czech), Czesław Miłosz i István Bibó (Węgier), którzy używali go jako przeciwwagi dla określenia Europa Wschodnia w czasach zimnej wojny (Elak 2019, 39).

1. Środowisko bezpieczeństwa Europy Środkowo-Wschodniej

Ostatnia dekada była czasem wielu zmian zachodzących w środowisku bezpieczeństwa międzynarodowego. Nowe wyzwania, przeradzające się często w zagrożenia, to dla państw nie tylko znane, pojedyncze trudności, lecz także niebezpieczny system naczyń połączonych (Panek 2018, 9). Oznacza to, że pojawiające się zagrożenia mają często charakter kompleksowy i są ze sobą ściśle powiązane. Region Europy Środkowo-Wschodniej stał się w ostatnich latach obszarem kluczowym dla bezpieczeństwa całej Unii Europejskiej. Ma to związek z polityką Federacji Rosyjskiej, której radykalny charakter, głęboko zakorzeniony imperializm i nieprzewidywalność w podejmowanych działaniach sukcesywnie wzrastają, co znajduje swoje potwierdzenie w agresji na Ukrainę dokonanej w 2022 r.

Od 2014 r. Rosja prowadzi wobec Ukrainy brutalne, niezgodne z prawem międzynarodowym działania, które wpływają na bezpieczeństwo całego regionu. Polska oraz państwa bałtyckie stały się oczywistym kierunkiem rosyjskiej ekspansji. Zostały poddane wzmożonemu oddziaływaniu, które ma na celu osłabienie i rozbięcie kraju od wewnątrz. Rosja dąży także do podważenia wiarygodności państw, ale przede wszystkim w perspektywie strategicznej do destabilizacji całego regionu oraz doprowadzenia do podziałów w strukturach UE i NATO.

Konflikt w Ukrainie, który trwa nieprzerwanie od 2014 r., potwierdził, że Rosja gotowa jest do podjęcia wszelkich działań w celu zabezpieczenia i utrzymania swojej strefy wpływów. Ukraina bowiem w świadomości rosyjskiej to nieodłączna część świętej Rusi, zatem jej prozachodnie aspiracje nie miały prawa zakończyć się sukcesem. Dla Kremla dzisiejsza Ukraina ma do wyboru dwie drogi, może funkcjonować we współpracy z państwem rosyjskim, posiadając pewną niezależność, lub być krajem zdestabilizowanym, co uniemożliwia jej realne członkostwo w UE i NATO.

Odnosząc się do rosyjsko-ukraińskiej historii, destabilizacja Ukrainy nie powinna wzbudzać dużego zdziwienia. Nie wpisuje się ona w zachodnią demokratyczną wizję ładu i bezpieczeństwa, ale wydaje się racjonalna z rosyjskiego punktu widzenia. Ukraina to według Rosji jej nieodłączna część. W swoim artykule³ W. Putin pisze o Ukrainie jako o odwiecznej, nieodłącznej części „trójjedynego narodu ruskiego”, którego wspólnota oparta jest na tysiącletniej historii, kulturze, języku, religii prawosławnej oraz „ruskiej” identyfikacji etnicznej. Putin wielokrotnie podkreślał, że więź pomiędzy państwami ma charakter szczególny, gwarantujący Ukrainie rozwój i bezpieczeństwo, a jej próby ograniczenia lub osłabienia (które mogą być inspirowane wyłącznie z zewnątrz) muszą zostać zakończone rozpadem ukraińskiej państwowości (Domańska 2021). Przekonanie o podporządkowaniu

³ <http://kremlin.ru/events/president/news/66181> (dostęp: 21.11.2021).

Ukrainy powoduje, że Federacja Rosyjska gotowa była podjąć wszelkie działania w celu niedopuszczenia do przejęcia jej wpływów przez Zachód.

Wojna rosyjsko-ukraińska, ale także inne wydarzenia, jak np. wieloletnia militaryzacja obwodu kaliningradzkiego, wzrost radykalizmów i ekstremizmów, narastające problemy związane z nienotowaną do tej pory skalą zjawisk migracyjnych czy rzeczywistość po pandemii Covid 19, stanowią bezprecedensowe wyzwania w sferze bezpieczeństwa krajów europejskich. Zmieniający się ład międzynarodowy powoduje wzrost wyzwań dla regionu Europy Środkowo-Wschodniej.

Z przeprowadzonych badań wynika, że w świetle rosyjskich działań w Ukrainie (od 2014 r.) eksperci nie przewidywali bezpośredniego zagrożenia militarnego w regionie Europy Środkowo-Wschodniej. Brano jednak pod uwagę dynamiczność zachodzących zmian w środowisku bezpieczeństwa międzynarodowego, podkreślano, że scenariusza militarnego nie należy w pełni wykluczać (Jagusiak 2021, 31). W przytoczonych badaniach eksperci zwracają uwagę, że poziom bezpieczeństwa regionu może się relatywnie szybko obniżać ze względu na długotrwałą, transnarodową i trudną do przewidzenia charakter pojawiających się zagrożeń. Przeprowadzone wywiady z ekspertami pozwoliły na sformułowanie determinantów obecnego kształtu bezpieczeństwa Europy Środkowo-Wschodniej (zob. tabelę 1).

Tabela 1. Determinanty bezpieczeństwa Europy Środkowo-Wschodniej

Determinanty bezpieczeństwa (wymiar militarny)	Determinanty bezpieczeństwa (wymiar niemilitarny)
1. Polityka Federacji Rosyjskiej	1. Działania hybrydowe podejmowane przez Rosję w regionie
2. Obecność sił NATO w regionie	2. Polityka bezpieczeństwa państw regionu
3. Gwarancje sojusznicze	
4. Potencjał obronny państw regionu	
Inne determinanty	
1. Położenie oraz warunki geograficzno-przyrodnicze państw w regionie	
2. Występowanie klęsk żywiołowych, ekologicznych oraz zmiany demograficzne	
3. Funkcjonowanie sektora energetycznego	
4. Proliferacja broni masowego rażenia (BMR)	
5. Trwające kryzysy migracyjne	
6. Wzrost nacjonalizmów	
7. Spójność państw członkowskich UE i NATO	
8. Przestrzeganie zobowiązań międzynarodowych	
9. Postanowienia szczytu NATO w Brukseli	

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań przeprowadzonych w latach 2019-2020 metodą sondażu diagnostycznego, techniką wywiadu eksperckiego (Jagusiak 2021, 190-193)

W związku z imperialnym charakterem polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej eksperci wskazali ją (politykę zagraniczną) jako główny determinant bezpieczeństwa w Europie Środkowo-Wschodniej w wymiarze militarnym. Zwrócono uwagę na regularną militaryzację Zachodniego Okręgu Wojskowego, zwiększoną liczbę rosyjskich ćwiczeń wojskowych oraz na wzmocnienie rosyjskiego potencjału militarnego. Oceny badaczy wskazują, że Rosja w swoich działaniach zmierza do rewizji ładu międzynarodowego, który został ustanowiony po zakończeniu zimnej wojny oraz do odzyskania wpływów z czasów ZSRR (Jagusiak 2021, 32).

Obecność sił sojuszniczych NATO w Polsce i krajach bałtyckich jest zdaniem wielu analityków głównym gwarantem pokoju i stabilności w regionie. Eksperci w swoich wypowiedziach są zgodni, że tylko Stany Zjednoczone Ameryki (USA) posiadają realną zdolność do wydzielania takich sił i środków, które mogą w rzeczywisty sposób przeciwstawić się potencjalnej agresji Federacji Rosyjskiej (Jagusiak 2021, 32). Wojna w Ukrainie zintensyfikowała działania sojuszników, które mają na celu wzmocnienie wschodniej flanki Sojuszu.

Czynnikami wpływającymi w zasadniczy sposób na bezpieczeństwo regionu są także gwarancje sojusznicze, które stanowią element odstraszenia. Ponadto są one podstawą wiarygodności NATO, stanowiącego główną siłę w razie konieczności odparcia agresji zbrojnej na jedno z państw regionu. Na znaczeniu zyskują także umowy bilateralne pomiędzy państwami, mające na celu pogłębienie współpracy na rzecz poprawy bezpieczeństwa regionu. Niebagatelnym elementem w zapewnieniu bezpieczeństwa pozostaje potencjał obronny państw Europy Środkowo-Wschodniej. Siły i środki własne państw europejskich mogą stanowić jedną z najważniejszych i najskuteczniejszych form odstraszenia potencjalnego agresora. Rosyjska agresja potwierdziła pojawiające się od lat głosy eksperckie mówiące o konieczności podnoszenia potencjału militarnego państw europejskich, poziomu posiadanych technologii wojskowych czy wydatków na wojsko. W przytoczonych badaniach wskazywano, że to właśnie te elementy mogą okazać się decydujące w razie konfliktu zbrojnego (Jagusiak 2021, 33).

Zważywszy na regularnie podejmowane przez Rosję działania destabilizacyjne w regionie bałtyckim (nasilone po aneksji Krymu), do niemilitarnych determinantów bezpieczeństwa zaliczono działania hybrydowe. Stanowią one bezprecedensową formę rosyjskiego oddziaływania, która ma na celu destabilizację regionu bałtyckiego i w rezultacie wpływa na poziom bezpieczeństwa europejskiego. Służby wywiadowcze państw bałtyckich podkreśliły w swych raportach zintensyfikowanie rosyjskiego oddziaływania na wewnętrzne interesy Litwy, Łotwy i Estonii po 2014 r. Kreml stara się wpływać na życie polityczne, ekonomiczne i samorządowe w każdym z trzech krajów (Piotrowski | Raś 2016, 1-2). Przykładami potwierdzającymi powyższą tezę mogą być rosyjskie ataki cybernetyczne, kampanie propagandowe i manipulacje informacjami w mediach.

Istotny wpływ na poziom i kształtowanie się bezpieczeństwa w regionie mają także inne czynniki, do których zaliczyć można położenie oraz warunki geograficzno-przyrodnicze. Ten czynnik jest niezwykle istotny z punktu widzenia Polski, której usytuowanie geopolityczne nie stwarza stabilnych warunków bezpieczeństwa kraju. Polska jako państwo pomiędzy NATO a Rosją jest w dużym stopniu narażona w pierwszej kolejności na działania hybrydowe (Elak 2018, 74). Do wyzwań, których występowanie jest często trudne lub niemożliwe do przewidzenia a które realnie oddziałują na kształt bezpieczeństwa regionu, zaliczono występowanie klęsk żywiołowych oraz zmiany demograficzne.

Badania przeprowadzone w latach 2019-2020 wykazały, że funkcjonowanie sektora energetycznego (w tym dostęp do surowców energetycznych, uzależnienie państw europejskich od rosyjskich zasobów energetycznych itp.) jest istotnym czynnikiem kształtującym bezpieczeństwo regionu. Zwrócono wówczas uwagę, że decyzje związane z ukończeniem budowy gazociągu Nord Stream II wpłynęłyby na pogłębienie uzależnienia państw europejskich od rosyjskiego surowca. Lokalizacja Ukrainy na szlaku tranzytu surowców energetycznych z Federacji Rosyjskiej do państw Europy Środkowo-Wschodniej pozostawała bowiem kluczowym determinantem bezpieczeństwa regionu. Agresja Rosji w 2022 r. zmieniła tę sytuację diametralnie. Państwa UE w krótkim czasie, wedle swoich możliwości, zdywersyfikowały dostawy surowców, które dotychczas realizowane były z terytorium Federacji Rosyjskiej. Dyplomacja gazowa, którą od lat stosował Kreml w celu manipulacji i zastraszania, utraciła swoje możliwości oddziaływania. Państwa bałtyckie dotychczas uzależnione w znacznym stopniu od Rosji od 1 kwietnia 2022 r. zaprzestały importu rosyjskiego gazu, co stało się możliwe dzięki zwiększonemu wykorzystaniu pływającego terminala regazyfikacyjnego w litewskiej Kłajpedzie, do 2025 r. mają także plan przełączenia się na europejskie sieci energetyczne⁴.

Należy nadmienić, że uzależnienie państw europejskich od rosyjskich surowców jest nadal powszechne, co umożliwia Kremlowi realne oddziaływanie gospodarcze w regionie. Wywieranie presji gospodarczej to jeden z ważniejszych elementów konfliktu hybrydowego oraz istotny element rosyjskiej polityki zagranicznej. Dlatego tak ważne w dobie trwającego konfliktu jest pełne uniezależnienie państw europejskich od surowców rosyjskich. Na kształt bezpieczeństwa regionu wpływają również inne czynniki, np. proliferacja BMR, kryzysy migracyjne, wzrost nacjonalizmów w Europie, spójność państw członkowskich UE i NATO, przestrzeganie zobowiązań międzynarodowych czy postanowienia szczytów NATO (Bruksela 2021, Madryt 2022).

Na podstawie przytoczonych badań można postawić tezę, że obecnie zasadniczym wyzwaniem dla bezpieczeństwa regionu pozostaje kierunek polityki Fe-

⁴ <https://energia.rp.pl/elektroenergetyka/art37764531-litwa-szybciej-odlaczaj-sie-od-rosyjskiego-pradu> (dostęp: 21.01.2023).

deracji Rosyjskiej oraz reakcją państw NATO i UE na tę politykę. Zimna wojna była stanem rywalizacji ideologicznej, politycznej i militarnej pomiędzy dwoma przeciwstawnymi blokami. Obecnie mówi się o występowaniu zjawiska zimnego pokoju (Jagusiak 190), który jest stanem zawieszenia w relacjach Rosja-Zachód. Obie strony nie wiedzą, jak poradzić sobie z zaistniałą sytuacją, a przyszłość tych relacji pozostaje trudna to przewidzenia.

2. Identyfikacja działań podejmowanych przez Rosję w celu odzyskania wpływów w Europie Środkowo-Wschodniej

Rozpad Związku Radzieckiego spowodował daleko idące zmiany na geopolitycznej mapie świata. Na arenę międzynarodową powróciło wiele państw, w tym były republiki radzieckie. Federacja Rosyjska utraciła ok. dwóch trzecich swojej linii brzegowej nad Bałtykiem, w tym dostęp do niezamarzających portów oraz dostęp do dróg lądowych, które łączyły to państwo z Europą. Ponadto powierzchnia Rosji w stosunku do ZSRR zmniejszyła się o ok. 20% (Bukowska 2012, 93). Władze na Kremlu nigdy nie pogodziły się z upadkiem mocarstwa, jakim był ZSRR, co wpłynęło na natychmiastową chęć odbudowy imperium. Działania przynoszące efekty rozpoczęto dopiero po wyjściu państwa z zapaści gospodarczej, która nastąpiła na początku lat 90. Dopiero przełom XX i XXI w. umożliwił Rosji odbudowę pozycji mocarstwa regionalnego. W celu rozszerzenia swoich wpływów Federacja Rosyjska podejmuje szereg działań o charakterze destabilizacyjnym na kierunkach azjatyckim oraz europejskim. Dla Rosji państwa takie jak Ukraina, Białoruś, Mołdawia czy państwa bałtyckie to historyczna, nieodłączna część świętej Rusi, zatem oczywista strefa rosyjskich wpływów.

Przeprowadzone badania wykazały, że głównym celem rosyjskich działań w Ukrainie (od 2014 r.) jest niedopuszczenie do jakiegokolwiek integracji z UE oraz przywrócenie rosyjskich wpływów w regionie. Ponadto działania te mają na celu utrzymanie zajętych terytoriów, stworzenie dogodnych warunków do prowadzenia działań zaczepnych wzdłuż wybrzeża Morza Czarnego oraz odcięcie Ukrainy od Morza Czarnego. Celem dalekosiężnym jest próba rozbicia spójności NATO oraz UE (Jagusiak 2021, 40). Zbigniew Brzeziński stworzył popularną tezę o Ukrainie jako stworzeniu geopolitycznym.

Samo istnienie niepodległego państwa ukraińskiego pomaga przekształcić Rosję. Bez Ukrainy Rosja przestaje być imperium euroazjatyckim: może wciąż próbować zdobyć status imperialny, lecz byłaby wówczas imperium głównie azjatyckim, stale wciągany w rujnujące konflikty, z od niedawna suwerennymi narodami Azji Środkowej (Brzeziński 1998, 56).

Duże zaniepokojenie konfliktem rosyjsko-ukraińskim wyraziły kraje bałtyckie ze względu na liczną mniejszość rosyjską (Łotwa i Estonia ok. 25%, Litwa ok. 6%), zamieszkującą te państwa. Z omawianych badań wynika, że Rosja od lat generuje zagrożenia o charakterze społecznym, gospodarczym oraz militarnym w regionie bałtyckim. Do najpopularniejszych działań mających na celu destabilizację sytuacji wewnętrznej regionu zaliczono:

- inicjowanie wystąpień antyrządowych;
- stosowanie prawno-instytucjonalnych narzędzi, np. „paszportyzacji” oraz programu repatriacyjnego;
- organizowanie spotkań, warsztatów, szkół, wyjazdów dla młodzieży, które mają na celu wzmacnianie wartości rosyjskich oraz wzmocnienie niechęci do zamieszkiwanego kraju;
- werbowanie przez rosyjskie służby do swoich struktur przedstawicieli administracji publicznej państw bałtyckich, żołnierzy, funkcjonariuszy aparatu bezpieczeństwa, ale także podróżujących bałtyckich przedsiębiorców, turystów i studentów, którzy odwiedzają Rosję;
- stosowanie propagandy medialnej;
- deprecjonowanie rządów państw bałtyckich;
- zintensyfikowanie ataków hakerskich;
- wspieranie organizacji prorosyjskich, antyzachodnich, nacjonalistycznych;
- podejmowanie działań mających na celu wzrost znaczenia partii politycznych zdominowanych przez rosyjskojęzycznych obywateli;
- ataki cybernetyczne na infrastrukturę krytyczną, w tym szczególnie na sektor energetyczny;
- nakładanie na państwa Europy Środkowo-Wschodniej restrykcji w handlu i dostawach;
- ograniczanie inicjatyw międzynarodowych;
- blokowanie rynków przez Rosję;
- wykorzystywanie tzw. dyplomacji gazowej (Jagusiak 2021, 132).

Warto podkreślić, że działania rosyjskie wymierzone w kraje bałtyckie już od lat mają na celu przejęcie kontroli nad bałtycką infrastrukturą tranzytową i energetyczną. Rosja wielokrotnie stosowała blokady surowcowe, zawyżała ceny gazu, a także korumpowała elity polityczne. Podejmowane działania są najczęściej realizowane przez rosyjskie służby specjalne na zlecenie Kremla.

W kontekście generowanych przez Rosję zagrożeń należy wspomnieć o zintensyfikowanych atakach cybernetycznych. Na podkreślenie zasługuje fakt, że państwa bałtyckie wiodą prym wśród państw europejskich w walce z rosyjskim oddziaływaniem w cyberprzestrzeni. Ponadto Estonia, Litwa oraz Łotwa znajdują się w czołówce państw najlepiej przygotowanych na zagrożenia informatyczne.

Jest to spowodowane podatnością tych państw na tego typu zagrożenia w związku z intensywnym oddziaływaniem Rosji w tym zakresie⁵ (Kuczyńska-Zonik 2019, 1-2).

Niebagatelną rolę w rosyjskich rozgrywkach politycznych z krajami Europy Środkowo-Wschodniej odgrywa Białoruś. Podobnie jak inne republiki radzieckie Białoruś uzyskała swoją niepodległość po upadku ZSRR i niezmiennie od 1994 r. pozostaje państwem o autokratycznym systemie rządów, na czele którego stoi A. Łukaszenka. Władza w Mińsku nigdy nie ukrywała sympatyzowania z Federacją Rosyjską, a silną współpracę widać na wielu płaszczyznach. Istotna z punktu widzenia poruszanej problematyki pozostaje rosyjsko-białoruska współpraca wojskowa. Państwa mają wspólny zintegrowany system obrony powietrznej, wyposażony w sprzęt rosyjski. Ponadto prowadzą regularne ćwiczenia wojskowe w skali taktycznej i operacyjno-strategicznego. Białoruś jest także ważnym elementem Unii Celnej, Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej czy Organizacji Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym. Ma duże znaczenie również z powodu swojego położenia geograficznego. Wydarzenia historyczne wskazują, że najeźdźcy chcący zająć Moskwę musieli najpierw przejść przez Białoruś (Jagusiak 2021, 48).

Putin świadom jest trudności w relacjach z Białorusią, stąd często w literaturze relacje rosyjsko-białoruskie nazywane są partnerstwem z konieczności (Kaszuba 2017, 71). Wydarzenia w Ukrainie poskutkowały wzmoczoną aktywnością oraz pogłębieniem współpracy wojskowej i wywiadowczej. We wrześniu 2015 r. prezydent Rosji polecił resortowi obrony i spraw zagranicznych wynegocjowanie porozumienia o utworzeniu na terytorium Białorusi bazy dla rosyjskich sił powietrznych, w której mają stacjonować myśliwskie samoloty przechwytyjące – decyzja ta świadczyła o rosyjskim zamiarze oddziaływania na europejskie państwa NATO, które od 2014 r. zwracają uwagę na prowokacyjne ruchy Rosji, m.in. na:

- wzrost liczby lotów rozpoznawczych wzdłuż granic państw bałtyckich;
- naruszanie przestrzeni powietrznej państw bałtyckich;
- wyłączanie transponderów, co uniemożliwia identyfikację (Kaszuba 2017, 71);
- udział w organizowaniu nielegalnych migracji.

Wydarzenia związane z wyborami prezydenckimi na Białorusi (sierpień 2020) dowodzą, że czas rządów Łukaszenki dobiega końca. Nie posiada on już wystarczającego poparcia w państwie, a swoje przywództwo opiera na resortach siłowych oraz wsparciu Moskwy (którego ceną jest pełne uzależnienie Białorusi).

⁵ Państwa bałtyckie wielokrotnie były celem rosyjskich ataków cybernetycznych, wobec czego podjęły intensywne działania na rzecz poprawy swojego bezpieczeństwa. Do najgroźniejszych ataków zalicza się atak z 2007 r., który nastąpił w Estonii w odpowiedzi na przeniesienie pomnika tzw. Brązowego Żołnierza z centrum Tallina na miejscowy cmentarz wojskowy; w 2015 r. systemy informatyczne lotewskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych zostały zaatakowane oprogramowaniem szpiegującym, a w 2018 r. doszło do cyberataku na lotewski system informatyczny Urzędu Skarbowego i strony Rady Ministrów oraz służby zdrowia; na Litwie doszło do cyberataku podczas sesji Światowego Kongresu Tatarów Krymskich, na której poruszano kwestie naruszeń praw człowieka w związku z okupacją Krymu przez Rosję.

Łukaszenka stracił na znaczeniu także w relacjach międzynarodowych. W związku ze sfalszowaniem wyborów w 2020 r. nie jest uznawany przez państwa europejskie za prawowitego prezydenta Białorusi. Zepchnięcie na margines w stosunkach międzynarodowych oraz liczne sankcje nakładane przez państwa europejskie są jednym z powodów zainicjowania kryzysu migracyjnego na granicy Białorusi z Polską w 2022 r.⁶ W trakcie wojny w Ukrainie Łukaszenka podejmował próby działania rzekomo pokojowego, co było oczywistą mistyfikacją. Białoruś w pełni popiera działania Federacji Rosyjskiej oraz angażuje się w trwającą wojnę politycznie i militarnie – takie działanie czyni ją współodpowiedzialną za wszelkie wyrządzone zbrodnie na terytorium Ukrainy. Tym, co należy podkreślić, jest negatywny stosunek zdecydowanej większości Białorusinów do zaangażowania militarnego w działania wojenne, nie oznacza to bynajmniej braku poparcia dla działań rosyjskich (Kłysiński 2022).

Konstatując, wojna w Ukrainie oraz wieloletnia destabilizacja regionu Europy Środkowo-Wschodniej wskazują, że Polska oraz inne państwa regionu muszą być przygotowane na długotrwałe, bezpośrednie i zintensyfikowane próby rosyjskiej destabilizacji. Wygrana Ukrainy jest niezbędna nie tylko ze względu na jej niepodległość i możliwość samostanowienia, lecz także z punktu widzenia bezpieczeństwa Polski oraz innych państw Europy Środkowo-Wschodniej. Decyzja Putina o ataku na Ukrainę zmieniła w rezultacie podział siły na globalnej szachownicy, a finał tej wojny określi rolę i pozycję Federacji Rosyjskiej w świecie.

3. Charakterystyka wyzwań stojących przed Polską wobec ekspansywnej polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej

Działania podejmowane przez Federację Rosyjską w regionie Europy Środkowo-Wschodniej determinują wyzwania i zagrożenia dla bezpieczeństwa Polski. Aneksja Krymu, wojna w Ukrainie, kryzys migracyjny na polsko-białoruskiej granicy, działania hybrydowe w krajach bałtyckich, liczne sankcje nakładane przez UE na Rosję to tylko nieliczne przykłady czynników potęgujących podziały na linii Polska-Rosja.

Należy w tym miejscu podkreślić, że stan relacji polsko-rosyjskich ma bardzo duże znaczenie z punktu widzenia polskiej polityki zagranicznej i bezpieczeństwa. Wynika to bowiem z położenia geograficznego Polski, która znajduje się w obszarze lub na styku różnych podziałów geograficznych, cywilizacyjnych i politycznych. Podkreśla się, że historycznie należała do różnych politycznie i militarnie regionów

⁶ Wydarzenia związane z zorganizowanym przez władze białoruskie przetrzuceniem uchodźców i imigrantów (m. in. z Iraku, Afganistanu i innych krajów Bliskiego Wschodu oraz Afryki) do Unii Europejskiej przez Polskę, Litwę i Łotwę. Zintensyfikowanie prób nielegalnych migracji do państw europejskich rozpoczęło się na początku lipca 2021 r.

Europy. W literaturze wskazuje się, że Polska należy do państw o niestabilizowanym położeniu geopolitycznym (Elak 2019, 39).

Kwestii konfliktowych w relacjach polsko-rosyjskich jest wiele, P. Żurawski vel Grajewski (2016, 40-67) wyszczególnił aż 34 problemy we wzajemnych relacjach od 1989 r. Warto podkreślić, że od zakończenia zimnej wojny relacje polsko-rosyjskie nie znajdowały się jeszcze w tak głębokiej zapaści. Wydarzenia z 2014 r. spowodowały ograniczenie, by nie powiedzieć – zamrożenie polsko-rosyjskich kontaktów, natomiast atak Rosji na Ukrainę doprowadził do zerwania stosunków państw europejskich z Rosją. Źródeł konfliktowości we współczesnych stosunkach polsko-rosyjskich należy doszukiwać się w uwarunkowaniach historyczno-kulturowych, których zakres określają obecne ustroje prawno-polityczne w Polsce i w Rosji. Bez wątplenia niezwykle trudno jest pogodzić demokrację z autorytaryzmem w praktyce działania (Tymanowski 2019, 11). Po dołączeniu do państw zachodnich Polska opowiedziała się za oparciem bezpieczeństwa europejskiego na zaangażowaniu USA oraz na członkostwie w UE i NATO. Jako filar bezpieczeństwa traktuje członkostwo w NATO, z którego rozszerzeniami nigdy nie zgadzała się Rosja. Istotnym problemem w relacjach polsko-rosyjskich pozostają kwestie bezpieczeństwa energetycznego. Polska bowiem nieustannie podejmuje działania mające na celu likwidację monopolu Rosji jako dostawcy surowców energetycznych, a dla Rosji gospodarka energetyczna jest jednym z najważniejszych filarów funkcjonowania państwa.

Wobec powyższych wyzwań podkreśla się, że priorytetem w kształtowaniu bezpieczeństwa Polski są jej własne zdolności obronne. Wieloletnie lekceważenie zagrożeń militarnych doprowadziło do sytuacji, w której większość państw europejskich dążyła do ograniczenia liczebności swoich armii, wskutek czego w razie wystąpienia konfliktu zbrojnego państwa będą zdane na wsparcie NATO (Elak 2020, 55). W tym zakresie zasadne jest podkreślenie, że problem z wiarygodnością gwarancji sojuszniczych polega na tym, iż można je zweryfikować tylko w trakcie wystąpienia realnego zagrożenia. Należy zatem pochylić się nad wątpliwościami, które pojawiają się wraz z rozważaniem różnych scenariuszy wydarzeń w Polsce.

W ostatnich latach pogłębiły się podziały na linii Polska-UE w związku z odmiennymi stanowiskami wobec demokratycznych norm i wartości, a także ze względu na unijne wątpliwości dotyczące polskiej praworządności. Polska przyjmowała wielokrotnie stanowisko czołowego krytyka UE, co nie ułatwia współpracy. Nasuwają się więc wątpliwości: czy w razie zagrożenia sojusznicy będą jednogłośni w kwestiach pomocy Polsce? Czy państwa europejskie chętnie i z pełnym zaangażowaniem będą uczestniczyć we wsparciu Polski? Czy Polska może liczyć i powinna opierać całe swoje bezpieczeństwo na gwarancjach sojuszniczych? Wyniki przeprowadzonych badań wskazują, że Polska jest jednym z państw członkowskich NATO i UE najbardziej narażonych na skutki agresywnej polityki prowadzonej przez Federację Rosyjską. Postawa Polski wobec Ukrainy, udzielona

pomoc, otwarta krytyka Kremla i działania mające na celu marginalizację Rosji w stosunkach międzynarodowych tylko te zagrożenia pogłębiają.

Konkludując, bezpieczeństwo Polski będzie zależało od wielu czynników, ale jednym z nich, najprawdopodobniej najważniejszym, będzie fakt przynależności do zachodnich struktur bezpieczeństwa i dobrej współpracy na tej płaszczyźnie z państwami Zachodu. Podkreśla się, że Polska w najbliższej dekadzie będzie musiała sprostać wielu wyzwaniom w kwestiach bezpieczeństwa, zatem konieczne staje się realne, a nie symboliczne wzmocnienie potencjału militarnego w regionie⁷.

Podsumowanie

Wobec historycznie ukształtowanej wzajemnej niechęci narodu polskiego i rosyjskiego, a także fundamentalnych różnic w kwestiach bezpieczeństwa, występowania nierozwiązanych sporów z przeszłości i przede wszystkim rosyjskiej agresji na Ukrainę nie przewiduje się w najbliższych latach poprawy relacji polsko-rosyjskich. Decyzja Putina o wojnie w Ukrainie najprawdopodobniej przekreśliła szansę na odbudowę relacji polsko-rosyjskich w kolejnych kilku dekadach. Jeszcze w 2019 r. J. Tymanowski pisał:

Zarówno Rosja, jak i Polska (każde według własnej wizji/strategii postępowania) dążą do osiągnięcia i zachowania tych samych wartości: stabilności, bezpieczeństwa i rozwoju. Jednak w praktyce politycznej stosunki polsko-rosyjskie ciągle znajdują się w fazie niezakończonego konfliktu, którego początek określa historia. [...] Niezwykle istotnym jest zatem, z punktu widzenia polskiej polityki wschodniej, aby w relacjach z Rosją realizować polski interes narodowy poprzez mądrą, pragmatyczną politykę, w której uwzględniano by interesy Zachodu, ale i Rosji [...] (2019, 10).

Obecnie ocieplenie tych relacji jest niemożliwe. Dopóki Federacja Rosyjska będzie opierała swą politykę zagraniczną na imperializmie, dopóty uwzględnienie interesu Rosji i Zachodu we wzajemnych relacjach jest zadaniem niewykonalnym.

Autorka zwraca uwagę, że postawy antyliberalne mogą pogłębić kryzysy w relacjach Polski z kluczowymi krajami UE, co w konsekwencji może doprowadzić do jej samoizolacji i marginalizacji. Jest to scenariusz niezwykle niebezpieczny, biorąc pod uwagę fakt, że Polska swoje bezpieczeństwo oparła na gwarancjach sojuszniczych. Przeprowadzone badania potwierdzają, że najbliższa dekada będzie dla Polski oraz dla całego regionu czasem kluczowych zmian zachodzących w środowisku bezpieczeństwa. Rosja będzie generatorem szeregu wyzwań i za-

⁷ <https://polskieradio24.pl/5/1223/Artykul/2553819,Dr-Gac-o-zagrozeniu-dla-panstw-baltyckich-ze-strony-Rosji-kluczowa-bedzie-rola-Polski-i-calego-NATO-trzeba-wzmacniac-sily-obronne> (dostęp: 23.11.2021).

grożeń, z którymi państwa regionu będą zmuszone się zmierzyć (co potwierdza wojna w Ukrainie). Eksperci są zgodni, że działania destabilizacyjne będą częstsze i zintensyfikowane. Oznacza to, że Rosja będzie nieustannie podejmowała działania mające na celu (Jagusiak 2021, 162):

- skłócenie Polski z innymi państwami NATO i UE;
- inicjowanie wewnętrznych napięć i sporów, polaryzację społeczeństwa;
- dyskredytowanie Polski na arenie międzynarodowej;
- efektywne wykorzystywanie rozbieżności w relacjach, np. wobec Niemiec czy Francji;
- wspieranie ugrupowań nacjonalistycznych i antyeuropejskich;
- podejmowanie działań w cyberprzestrzeni;
- wzmocnienie działalności wywiadowczej w Polsce;
- obniżanie potencjału obronnego państwa.

Obszarami bezpieczeństwa Polski najbardziej wrażliwymi wobec rosyjskiego oddziaływania pozostają:

- sektor energetyczny;
- sektor społeczny;
- infrastruktura krytyczna;
- cyberprzestrzeń;
- systemy informacyjne kraju;
- centralne i lokalne ośrodki władzy.

Przypuszcza się, że najbardziej zagrożone będą obszary związane z funkcjonowaniem państwa, głównie poprzez wykorzystanie dezinformacji we wszystkich jego obszarach funkcjonowania oraz poprzez paraliż systemów informacyjnych. Wskazuje się, iż centralne i lokalne ośrodki władzy mogą być także narażone na działania hybrydowe. Działania podejmowane przez Federację Rosyjską będą wpływały bezpośrednio na społeczeństwo, które może zostać podzielone, a w przypadku głębokich podziałów może dojść do zmian w strukturach kierowania. W celu zapewnienia bezpieczeństwa Polski konieczne staje się dążenie do zwiększania obecności sojuszniczej w Europie Środkowo-Wschodniej. Ostatnim, być może najważniejszym, elementem jest konieczność zwiększenia własnych możliwości obronnych.

Bibliografia

- BRZEZIŃSKI, Z. (1998), *Wielka szachownica: główne cele polityki amerykańskiej*. Warszawa.
- BUKOWSKA, H. (2012), *Polityka Federacji Rosyjskiej w regionie Morza Bałtyckiego*. Toruń.
- DOMAŃSKA, M. (2021), *Putin: Ukraińcy to Rosjanie, Ukraina to „anty-Rosja”*. W: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2021-07-13/putin-ukraincy-to-rosjanie-ukraina-to-anty-rosja> (dostęp: 21.01.2022).
- ELAK, L. (2018), *Bezpieczeństwo wschodniej granicy*. Warszawa.

- ELAK, L. (2019), Geostrategiczne położenie Polski w aspekcie zagrożeń hybrydowych. W: Elak, L. | Joniak, J. | Depczyński, M. (red.), *Zagrożenia hybrydowe*. Warszawa, 37-63.
- ELAK, L. (2020), *Potencjał wojsk lądowych wobec współczesnych wyzwań bezpieczeństwa Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa.
- JAGUSIAK, K. (2021), *Polityka zagraniczna Federacji Rosyjskiej jako źródło zagrożeń dla krajów bałtyckich i ich wpływ na bezpieczeństwo Polski [rozprawa doktorska]*. Warszawa.
- KASZUBA, M. (2017), *W uścisku Moskwy. Obszar poradziecki*. Warszawa.
- KŁYSIŃSKI, K. (2022), Białorusini niejednoznacznie o rosyjskiej agresji na Ukrainę. W: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2022-08-01/bialorusini-niejednoznacznie-o-rosyjskiej-agresji-na-ukraine> (dostęp: 19.01.2023).
- KOPEĆ, R. | MAZUR, P. (2017), *Odstraszenie militarne w XXI wieku Polska – NATO – Rosja*. Kraków.
- KOWALCZEWSKI, J. (2018), *Znaczenie polityczno-militarne Przesmyku Suwalskiego*. Kraków.
- KUCZYŃSKA-ZONIK, A. (2019), *Zagrożenia w cyberprzestrzeni – nowe wyzwania dla państw bałtyckich*. W: <https://ies.lublin.pl/komentarze/zagrozenia-w-cyberprzestrzeni-nowe-wyzwania-dla-panstw-baltyckich/> (dostęp: 10.01.2021).
- PANEK, B. | STAWICKI, R. (red.) (2018), *Świat wobec wyzwań i zagrożeń w drugiej dekadzie XXI wieku*. Warszawa.
- PIOTROWSKI, M. A. | RAŚ, K. (2016), *Wzrost zagrożenia rosyjskiego w raportach bałtyckich służb specjalnych*. Biuletyn PISM. 44(1394), 15 lipca. W: https://www.pism.pl/files/?id_plik=22127 (dostęp: 10.01.2020).
- TYMANOWSKI, J. (2020), *Stosunki polsko-rosyjskie i perspektywy ich zmiany*. W: *Studia Wschodnioeuropejskie*. 11, 3-11.
- ŻURAWSKI VEL GRAJEWSKI, P. (2016), *Polska polityka wschodnia 1989-2015. Wymiar narodowy i unijny*. Kraków.

KULTURA, LITERATURA, MEDIA

DOI: 10.31648/pw.9715

SŁAWOMIR SOBIERAJ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6332-692X>

University of Siedlce

POLITYCZNE KONTEKSTY TWÓRCZOŚCI TADEUSZA MICIŃSKIEGO. SPRAWA POLSKA A ROSJA W DOBIE WIELKIEJ WOJNY

The political context of Tadeusz Miciński's works. The Polish case and Russia in the era of the Great War

ABSTRACT: The general purpose of the article is to show Tadeusz Miciński's attitude to Polish – Russian relations during the First World War, with a particular emphasis on Polish independence issues. After a detailed analysis of Miciński's literary and journalistic works from that period, the evolution of his views is identified in this range. The article shows that his favorable attitude towards Russia in the first two years of the war resulted from his belief that the tsar's empire was able to guarantee Polish autonomy. Miciński shared the idea of a Slavic community to defeat the German enemy. He put his faith in the feasibility of Russian promises included in the statement of Grand Duke Nikolay from 1914. Moreover, Miciński relied on the Triple Entente of the UK, France and Russia, which was supposed to be the guarantor of defeating the Central Powers, and above all, Germany. Additionally, there is a description of Miciński's attitude to post-revolutionary Russia, his hope for the democratization of the country and later disappointment that was caused by the Bolshevik coup. Miciński warned his compatriots of succumbing to ideas spread by Lenin. It has been shown that Miciński, in his views, was always a supporter of independent Poland over party divisions.

KEYWORDS: Tadeusz Miciński, Russia, February Revolution 1917, October Revolution 1917, Poland, the First World War

1. Patriota w wirach wojny

Na związek twórczości Tadeusza Micińskiego z polityką, szczególnie w okresie I wojny światowej, zwracano uwagę wielokrotnie. W tym kontekście należy odnotować – niewątpliwie znaczące dla rozwoju badań nad ostatnim okresem twórczości poety – szkice i inne wypowiedzi kilku autorów: J. Sosnowskiego, E. Flis-Czerniak, J. Ławskiego, S. Sobieraja, T. Linknera, G. Bobilewicz i M. Bajki.

Ustalenia, które zostały przedstawione w pracach z lat 1993-2016, miały jednak zazwyczaj charakter przyczynkarski i rekonesansowy, niepozbawione też były

uproszczeń, nieścisłości i błędów¹, które wynikały z niepełnej znajomości zarówno wojennych tekstów poety, jak i faktów z jego biografii. Dopiero niedawno opublikowany trzeci tom *Pism rozproszonych* Micińskiego (2019) dostarczył badaczom wiele nowego materiału literackiego i faktograficznego, powiększając wciąż niepełny korpus jego tekstów powstałych w ostatnim okresie życia. Dołączone do tego wydawnictwa komentarze w postaci szkiców wstępnych autorstwa Ławskiego i Bajki przynoszą nowe rozpoznania w interesującej nas kwestii. Warto uporządkować wiedzę o poglądach Micińskiego na relacje rosyjsko-polskie, ukazując ich ewolucję w latach Wielkiej Wojny.

Autor *Nietoty* nie przynależał do partii politycznych², ale zawsze był żywo zainteresowany sprawą odrodzenia narodowego i państwowego. Dlatego nie dziwią określenia, jakie mu przydawali jego współcześni: „apostoł niepodległości Polski” (Dębicki 1928, 62), „ewangelista ojczyzny” (Rabski 1925, 8), „poeta Polską obłąkany” (Czachowski 1934, 77) czy „gorący patriota” (Kotarbińska 1930, 131). To ostatnie, pochodzące od L. Kotarbińskiej, daje wyobrażenie o formacji duchowej Micińskiego jako bardzo młodego człowieka. Skądinąd wiadomo, że przyszły pisarz już podczas nauki szkolnej w V Gimnazjum w Warszawie należał do tajnego kółka samokształceniowego, w którym podejmowano starania o głębsze poznawanie historii Polski (Tynecki 1976, 211-213). Z tego okresu pochodzi wiersz *Moskalofilom*, wyrażający pogardę wobec rodaków, którzy sprzyjają carowi. Podobnie niechęć w stosunku do lojalistów zaznacza się w nieco późniejszym, bo datowanym na czas studiów na Uniwersytecie Jagiellońskim, *Laokoonie*.

Wydaje się, że jednak dopiero po ogłoszeniu tomu esejów *Do źródeł duszy polskiej* oraz dwóch książek o charakterze publicystycznym: *Fundamenty Nowej Polski* i *Życie Nowe*, zasłużył pisarz na miano wychowawcy narodu w rodzaju księdza Piotra Skargi, do którego przyrównuje go jedna z badaczek (Podraza-Kwiatkowska 1979, 153-154). Warto zauważyć, że wspomniane wychowywanie rodaków wyrażało się przede wszystkim w krytyce kultury zastanej współcześnie i przywoływaniu wzorców wybitnych Polaków z odległej przeszłości. Nie można w rozważaniach o patriotyzmie Micińskiego pominąć tego, że niektórzy krytycy i komentatorzy literatury uznawali go za wieszczą, stawiając na równi z najwybitniejszymi romantykami. Tak uczynił np. J. Stur, który pisał w 1920 r.:

¹ Na przykład Bobilewicz w biograficznym artykule *Tadeusz Miciński i Rosja. Szkic do tematu* w sposób uproszczony opisuje stosunek Micińskiego do Rosji i jego „rzekomy panslawizm” (Bobilewicz 2008, 253), niewłaściwie ocenia związki z endecją, podaje niesprawdzone lub nieścisłe dane bibliograficzne (Bajko 2020, 783-785), powtarza nieprawdziwą informację o powrocie Micińskiego z Kaługi dopiero w grudniu 1914 r., podczas gdy nastąpił on już w październiku.

² Ławski zauważa, że łączenie autora *Nietoty* z działalnością jakiegokolwiek partii nie ma większego sensu z powodu swojej dwubiegunowości jego wyobraźni i ciągłej ewolucji poglądów (Ławski 2004, 444).

Kamienują go milczeniem. Bo Polskę, którą kochał jak Mickiewiczów i Wyspiańskich bóle, chciał wyprowadzić na powietrze czyste, wolne od miazmatów. Bo egoizmowi, wypływającemu z uznawania materii za prawdę jedynie rzeczywistością, wydał walkę w swej logice i piękności zwycięską (Stur 1920, 3).

Krytyk literatury dostrzegał niedowartościowanie dzieł pisarza, zwracał też uwagę na kontrowersyjne sądy o nim, ale przecież ogłaszał go zapomnianym wieszczem, dodając do tego stwierdzenie, że Miciński buduje „świątynię na fundamencie ducha”, że Polska zajmuje w jego dziełach miejsce „niepoślednie”, ale jest jedynie przykładem, który ukazuje zbawienie świata (Stur 1920, 11-13).

W jaki sposób ujawniało się zaangażowanie Micińskiego w politykę w czasie Wielkiej Wojny i jak zmieniały się jego poglądy na temat miejsca Polski w świecie oraz roli Rosji, można ustalić po wnikliwej analizie jego twórczości poetyckiej i dramaturgicznej, a przede wszystkim publicystyki. Warto jednak przybliżyć – chociażby w ogólnym ujęciu – losy autora *Xiędza Fausta* w okresie wojennej zawieruchy.

W świetle wspomnień syna poety, w momencie wybuchu wojny, na początku sierpnia 1914 r. rodzina Micińskich przebywała w majątku Repin w okolicach Bobrujska, przy czym ojciec dołączył kilka dni później. Wkrótce musieli oni jako obywatele austriaccy udać się przymusowo w głąb Rosji, do Kaługi. Po półtora-miesięcznym internowaniu powrócili do Warszawy (Miciński J. 1928a, 8). Powrót nastąpił prawdopodobnie w pierwszej połowie października³, jeszcze bowiem w tym samym miesiącu opublikowany został w jednej z warszawskich gazet poemat Micińskiego *Widmo Wallenroda*, a 8 listopada jego reportaż z bitwy pod Warszawą, która rozgrywała się w kilka tygodni wcześniej⁴. Po powrocie z Rosji pisarz ponownie oddał się działalności społecznej, politycznej i dziennikarskiej, współpracował z „Kurierem Porannym” i „Gazetą Warszawską”. Gdy front zbliżył się do Wisły, zatrudnił się nawet jako sanitariusz i przewoził „z Konstancina zmarłych i rannych” (Miciński J. 1928, 8). Utrwalił swoje doświadczenia wojenne tego czasu we wspomnianym reportażu.

W sierpniu 1915 r. w sytuacji zagrożenia zajęciem Warszawy przez Niemców Miciński wraz z rodziną postanowił wyjechać do Moskwy. Współpracował tam z „Gazetą Polską”, wydawaną przez Józefa Hłaskę, oraz „Echem Polskim”, wchodząc w skład redakcji tego pisma (Wydrycka 1989, 381-382). Wtedy zbliżył się do Aleksandra Lednickiego, jednak już w 1917 r., kiedy ów znany działacz społeczny i polityk emigracyjny nie uznał Komitetu Narodowego Polskiego, utworzonego w Lozannie przez Romana Dmowskiego, ich drogi wyraźnie się rozeszły.

³ Podobnie datuje czas powrotu Micińskiego z Rosji na październik 1914 r. Bajko (2019, 67, 85).

⁴ Warto odnotować, że tydzień wcześniej w „Gazecie Warszawskiej” ukazała się sygnowana przez Micińskiego recenzja tomu wierszy Karola Jacka Malewskiego (Miciński 1914a, 3).

Autor *W mroku gwiazd* utrzymywał też dość bliskie kontakty z kolonią polską w Piotrogradzie, drukował artykuły w ukazującym się tam „Dzienniku Polskim”, przyjeżdżał sporadycznie z odczytami. Natomiast w Moskwie angażował się mocno w organizację teatru polskiego, prezesował w Sekcji Literacko-Artystycznej „Domu Polskiego”. Tu właśnie często występował jako prelegent, dając się poznać jako mówca nieprzeciętny, jako patriota dbający o spuściznę kulturową swojego narodu i jego interesy polityczne.

Po wybuchu rewolucji lutowej widział olbrzymią szansę na odrodzenie państwowości polskiej, odszedł od utopijnej koncepcji federacji słowiańskiej oraz częściowej suwerenności (autonomii). Ogłosił wiele tekstów publicystycznych o tematyce politycznej. Angażował się w organizację polskiej armii na wschodzie, brał udział w zjazdach wojskowych polskich w Rosji, wreszcie wstąpił do Korpusu Polskiego, na którego czele w lipcu 1917 r. stanął gen. Józef Dowbor-Muśnicki. Pełnił funkcję oficera (wł. referenta) oświatowego wśród żołnierzy. Odwiedzał różne oddziały na terenie Białorusi i Ukrainy. Jednocześnie był korespondentem pisma „Polskie Siły Zbrojne”, organu Naczelny (Naczelny Polski Komitet Wojskowy).

W owym czasie Miciński często wypowiadał się na temat przyszłego odrodzenia państwa polskiego. Optował za solidaryzmem wszystkich stronnictw i partii, będąc niechętnym bolszewizmowi, dostrzegał zagrożenia, jakie płyną z jego strony dla niepodległego bytu Polski. Prawdopodobnie, po starciu słownym z Feliksem Dzierżyńskim na jednym z wieców w Moskwie był inwigilowany przez komunistów (Miciński J. 1928b, 7). Jego radykalizm w kwestii relacji z bolszewikami nasilił się po rewolucji październikowej

W lutym 1918 r. wyruszył wraz z żoną, córką i synem do Polski. Po dotarciu do Smoleńska postanowił udać się z pomocą do krewnej, Marii Baranowskiej-Dohrn. Wyjechał do jej posiadłości i ślad po nim zaginął (Miciński J. 1928b, 7). Relacje na temat jego śmierci na Białorusi, która nastąpiła najprawdopodobniej w kwietniu lub maju tego roku, są niezgodne. Nie można ustalić jednoznacznie i dokładnie ani miejsca, ani daty, ani innych okoliczności (Wydrycka 2019, 30-35, 45).

2. Orientacja słowiańska (prorosyjska)

Prorosyjskość Micińskiego do 1916 r. jest raczej niepodważalna⁵, wiązała się wówczas z jego filoSłowiańskimi poglądami i nadzieją na powstanie w przyszłości bliżej nieokreślonej federacji państw słowiańskich bądź na wsparcie ze strony Rosji w staraniach o niepodległość Polski (ewentualnie początkowo chociażby autonomii).

⁵ Sosnowski twierdzi, że Miciński był prorosyjski, ale bliżej mu było do Aleksandra Lednickiego niż do endeków. Ponadto podważa tezę o „ukrytej endekoidalności”, postawioną wcześniej przez J. Tyneckiego (Sosnowski 1993, 119-120).

Takie poglądy wyznawali również inni publicyści z kręgu wpływowego polityka Aleksandra Lednickiego, jak np. Kazimierz Ehrenberg.

Sosnowski uważa, że wcześniejsze teksty poety sprzed wybuchu wojny dają powód do uznania, iż koncepcja odrodzenia Polski musiała się dla niego łączyć z rozwiązaniem „w duchu swoiście pojmowanego panslawizmu” i znalazła swój wyraz w wypowiedziach z początkowych miesięcy wojny, a także w przystąpieniu do Komitetu Rosyjsko-Polskiego (Sosnowski 1993, 122-123). Trudno się zgodzić z tak jednostronną opinią badacza, ponieważ oczywiste jest, że mimo słowianofilskich poglądów Micińskiego i uznawania go przez opinię publiczną za słowianofila (m.in. z powodu przynależności do Towarzystwa Słowiańskiego w Warszawie w latach 1913-1914) dystansował się on wobec neoslawizmu czeskiego i panslawizmu, zakładającego przywództwo Rosji nad bratnimi narodami (Flis-Czerniak 2016, 139-141).

Prorosyjskość Micińskiego ma kilka odsłon. Wiąże się ze zmiennością jego poglądów, które ewoluowały od czysto pragmatycznego traktowania Rosji jako najsilniejszego reprezentanta odradzającej się – w jego mniemaniu – wspólnoty słowiańskiej oraz najważniejszego sojusznika w walce z germanizmem do sprowadzenia jej do roli jednego ze sprzymierzeńców w koalicji państw ententy, ale już nie pierwszoplanowego.

Przyjęło się uważać Micińskiego za pisarza o orientacji prorosyjskiej, do której przynależeli m.in. Władysław Stanisław Reymont, Artur Oppman i Aleksander Świętochowski (Stępnik 1997, 70). Jednakże w przeciwieństwie wymienionych, którzy składali wiernopoddańcze hołdy carowi w odpowiedzi na odezwę Wielkiego Księcia z 14 sierpnia 1914 r. (jak dwaj pierwsi) lub namawiali rodaków do zasilania szeregów armii rosyjskiej (Świętochowski), autor *Wity* deklaracji tak wyraźnej nie złożył. Jego sympatia do narodu rosyjskiego wynikała z postrzegania słowiańskości jako wartości wspólnej obu nacji, wartości nadrzędnej, która tworzy wspólnotę kulturową o cechach uniwersalnych. Nie ulega też wątpliwości, że owa sympatia nie nosiła znamion rusofilstwa.

W rekonstrukcji poglądów pisarza na sprawę polską w latach 1914-1916 najbardziej przydatne są teksty literackie i publicystyczne z pierwszego okresu wojennej zawieruchy, kiedy Miciński żyje jeszcze „wiarą w Rosję” przyjacielską, która miałyby dać Polakom szansę na odzyskanie suwerenności lub chociażby jej namiastki⁶.

Pierwsza z wypowiedzi publicystycznych to w zasadzie przemówienie wygłoszone w Towarzystwie Słowiańskim w Moskwie we wrześniu pierwszego roku wojny, które zostało uprzystępnione w obszernym artykule *Wojna a sprawa polska* na łamach „Kłosów Ukraińskich”, wydawanych w Kijowie. Miciński przywołuje

⁶ Pisarz w czerwcu 1915 r. przedstawiał tę alternatywę między autonomią a niezależnością przyszłej Polski jako ważną i pilną kwestię do rozważenia w liście do zaprzyjaźnionego rosyjskiego literaturoznawcy (Miciński 2019a, 755).

przyjaźń cara Aleksandra i księcia Adama Czartoryskiego, by mówić o braterstwie Polaków i Rosjan, o wzajemnym zrozumieniu inteligencji, a także bliskości prostego ludu obydwu narodów. Wywodzi ideę przemiany na „słowiańskiej” górze Tabor, która ma służyć stworzeniu duchowego pojednania. Autor *Nietoty* jednoznacznie precyzuje swoje poglądy. Snuje wizje wspólnoty państw walczących z Trójprzymierzem, ale zaznacza konieczność zachowania odrębności każdego z jej członków:

Przy wpływach najlepszych sił cywilizacji, przy pomocy narodów francuskiego i angielskiego, wobec Indii i Japonii, powstańmy w naszej jedności duchowej, chociaż przy krajowych i narodowych różnicach konstytucyjnych (Miciński 1914b, 13).

Waloryzacja słowiaństwa jako fermentu, który może być zaczątkiem nowej cywilizacji, poparta została autorytetem Mickiewicza i jego prelekcji paryskich. W podobnym kontekście symbolu sumienia narodu przywołane zostało również nazwisko wybitnego pisarza rosyjskiego, Lwa Tołstoja.

W podniosłym stylu Miciński kreślił poetyckie obrazy wspólnego braterskiego przelewu krwi na polu walki, tym samym jakby wspierał intencje zawarte w odezwie Wielkiego Księcia Mikołaja i zarazem Naczelnego Wodza, którego celem było skłonienie Polaków do wstępowania do armii rosyjskiej. Zważywszy na to, że mowa skierowana była do moskiewskiej inteligencji, nie dziwi frazeologia o charakterze perswazyjnym, mająca na celu odsunięcie w zapomnienie wzajemnych animozji i pozyskanie przychylności bratniego narodu. Te same słowa w przekazie prasowym miały już zdecydowanie wymowę rusofilską, tym bardziej że wybrzmiały wśród głosów innych pisarzy (Weysenhoffa i Świętochowskiego), jawnie nakłaniających do zawierzenia Rosji, do jednoczenia ziem polskich pod berłem carów, co zresztą zapowiadała wcześniej rzeczona odezwa.

Miciński miał dystans do polityki, żył marzeniami o kulturowym zjednoczeniu Słowian i ich wzajemnym wspieraniu się na arenie politycznej, aczkolwiek nie dookreślał tej kwestii. Znamienne jest, że w wywiadzie udzielonym pismu „Utro Rossii” niedługo przed wystąpieniem w Komitecie słowiańskim w Moskwie również wypowiadał się w podobnym duchu:

Stow. Literatów i Dziennikarzy w Warszawie jeszcze przed wojną zamierzało rozpocząć prace przygotowawcze celem zwołania zjazdu ogólnosłowiańskiego [...] Zamierzono pociągnąć do udziału w zjeździe wszystkie siły twórcze ziem słowiańskich poza przestarzałymi i skamieniałymi ramami i przegródkami partii politycznych. Tym bardziej niezbędny jest zjazd ogólnosłowiański w chwili obecnej, kiedy cała mapa polityczna Europy ulega zmianom. Naturalnie, charakter zjazdu byłby na razie, od czasu zakończenia wojny czysto teoretyczny i informacyjny. Ale czyż dla nas, Polaków, nie jest rzeczą niezbędną zaznajamiać się z nastrojami i projektami chociażby Czechów? (Miciński 1914c, 1).

Ówczesne poglądy polityczne pisarza, których najważniejszym elementem była idea pojednania narodów słowiańskich, znalazły odzwierciedlenie w powstających wtedy dramatach: *W katedrze Ornaku* oraz *Królowna Orlica*. Jednakże zawierają one ambiwalentne oceny relacji polsko-rosyjskich i możliwości osiągnięcia partnerskiej równorzędności (Sobieraj 2005, 357-359, 366-367). Warto wspomnieć, że już w latach poprzedzających wojnę Miciński wypowiadał się na temat misji dziejowej Słowiańszczyzny, a w Warszawie uchodził za słowianofila sprzyjającego Rosji, od czego próbował się odżegnywać w liście do redakcji „Nowej Gazety” w sierpniu 1913 r. Kilka tygodni wcześniej dzienniki („Kurier Polski” i „Kurier Litewski”) donosiły o jego przynależności do Słowiańskiego Towarzystwa Literacko-Artystycznego, miał tam rzekomo pełnić funkcję kierownika literackiego. Miciński dementował tę wiadomość, zaprzeczając informacjom o swoim członkostwie w klubie i zarządzie, ale wyjawiał, że brał udział w rozmowach z budzącymi zaufanie Rosjanami, m.in. z gen. Agapiejewem i nauczycielem Kamieńskim, które miały na celu znalezienie platformy porozumienia między narodami słowiańskimi. Zaznaczał, że rozważy wstąpienie do klubu dopiero po włączeniu do niego przedstawicieli innych nacji oraz wybitnych Polaków (Miciński 1913, 1).

Niedługo po ogłoszeniu drukiem moskiewskiego przemówienia, już w październiku tego samego roku, ukazał się w prasie warszawskiej poemat *Widmo Wallenroda*, a w zasadzie jego nowa wersja⁷. Autor kreślił obraz mieszkańców polskiej krainy, pogrążonej w mroku wojny i cierpienia, którym grozi wygnanie z rodzinnej ziemi. Wzywał do walki Słowian przeciwko Niemcom, przywołując motyw polsko-litewskiej wspólnoty i literacki mit przemiany z powieści poetyckiej Mickiewicza. Projektowane pojednanie miało ogarnąć także narody niesłowiańskie, złączone w celu pokonania „zarazy z Berlina”:

wszyscy Słowianie
jak Chrystus, co bronił świątyni Ojca przed łotrami,
powstają zbrojni – z nimi Francja – Anglia – i nawet Rzymianie –
rwą się na bój... Tam nad Newą w parlamencie
przemawia Wadim Rosyi: zadrżały posady – ryknął lud, jak lew,
i „Ruska Prawda” rozbłyska w dziejowym zamęcie...
Od Sybiru do Adryi wykuwa już Słowianin wolny
swe Nowe Prawo – i przeklął już swój los padolny
i tworzy wielkie skrzydła. –
Wśród apokaliptycznych widzeń wejdałotów śpiew!
„Błogosławienie każdemu – kto wstanie o północy
i pójdzie czynić Wielkie Dzieło Zmartwychwstania Krain –
idących oto przed burzą, jak święte ognie Elma!” (Miciński 1914d, 5).

⁷ Miciński pierwotnie ogłosił poemat pod takim tytułem w 1908 r. Drukowany na początku wojny tekst był datowany przez autora na lata 1908-1914.

Poeta wieszczyl odrodzenie Polski wstajacej z grobu za sprawa ducha Wallenroda (takze wspierajacego narod Króla Ducha), przypominal idee zemsty na Niemcach za wieki grzechow wobec roznych plemion slowianskich znad Łaby i Newy. Roztaczal wizje wolnosci budowane na postromantycznych mitach czerpanych z tworczości Mickiewicza i Słowackiego, jednocześnie wpisyl je w aktualna sytuacje geopolityczna:

I pójdą wolni Słowianie, Miłość niosąc światu –
spotka ich Francya, Anglia – i Indus z Hiamawatu
i mężny naród Belgów – w bojach zolbrzymiały...
Idą wszyscy w świątynię – pod Giewontu skały...
Na piorunowej górze tam Król duch Światłością
mówi Nowinę Dobrą: – Ludy zmartwychwstały! (Miciński 1914d, 7).

O ile w rozpatrywanych wyżej tekstach Miciński wyrażał bardzo ogólnie ideę wspólnej walki Polaków i Rosjan z germańskim wrogiem, o tyle w drukowanym w listopadzie 1914 r. reportażu z przedmieść syreniego grodu, gdzie rozgrywała się bitwa podwarszawska, ukazywał realne przykłady współdziałania. Wyjaśniał też, dlaczego nazywa rosyjskie armaty naszymi:

Dlaczego rzekłem: nasze? Czy jest to ów ukuty przez lud i polityczny prąd, żeby naszą sprawę identyfikować z armią Rosji? Nie będę się o to prawował z tymi, którzy podejrzliwie zaglądadają mi do serca. Więc tak, nasze, nasze! do miliona bomb kartaczowych – naszymi są francuscy żuawi, rozszarpujący regiment czarnych Huzarów Śmierci, naszymi są kanadyjscy strzelcy, naszymi są wszyscy ci, którzy walczą przeciw systemowi zbrodni, który się zwie „Państwem Pruskim” (Miciński 1914e, 2).

Oczywiście, to uznawanie Rosjan za swoich było naturalnym odruchem wielu Polaków z zaboru rosyjskiego, przecież podobne sformułowania znajdziemy w wojennych opowiadaniach Reymonta. W opisywanych scenach z działań ochotniczych grup sanitariuszy, wśród których znajdują się polscy pisarze i intelektualiści (jest tu wzmianka o J. Weyssenhoffie) oraz rosyjskie siostry miłosierdzia, żona byłego przewodniczącego Dumy, widać solidarność przedstawicieli obydwu narodów, skierowaną przeciw Niemcom. Miciński komentując zwycięstwo nad Prusakami i obronę Warszawy, podkreśla w tym zasługi Wielkiego Księcia Mikołaja Mikołajewicza Romanowa oraz wsparcie ze strony ententy, tj. dostarczenie haubic przez Japonię.

Niewątpliwie takie wypowiedzi, w których pisarz życzliwie się wypowiadał o Rosjanach, szczególnie o wojskowych, spotykały się wśród Polaków nastawionych proniemiecko lub proaustriacko z niechęcią i oskarżeniami o rusofilstwo czy nawet zdradę narodową. Postanowił im dać odpór w liście otwartym do „współrodaków” w styczniu 1915 r. Zastrzegł sobie w nim przede wszystkim prawo do wolnych

sądów, przyznawał się do wystąpień z odczytami w Moskwie na temat „skarbu ducha słowiańskiego”. Sam uznawał się za jednego z Wrotnych, strażników owego ducha. Przypominał wartość idei słowiańskiej opartej na braterstwie spokrewnionych plemiennych ludów, przeciwstawiał ją po raz kolejny orientacji pruskiej, którą – jego zdaniem – wspomagają również strzelcy walczący w Legionach werbowanych pod zwierzchnictwem władz Austro-Węgier. Nadto Miciński doceniał znaczenie odezwy wydanej do Polaków przez Wielkiego Księcia. Pośrednio do wartościowywał działania endeków, postulując poszerzenie Komitetu Narodowego Polskiego do ponadpartyjnej Rady Narodowej. Postulował wyzyskanie „twórczych sił w Rosji” i wsparcia innych państw ententy. Powtarzał, że paktowanie z Prusami jest dla niego stanowiskiem politycznym nie do przyjęcia. Podkreślał, że czuje się Polakiem, dla którego miejscem najbardziej odpowiednim jest w owym czasie Warszawa, mimo krytyki i niechęci z wielu stron. W zakończeniu listu informował, że z powodu złego stanu zdrowia rezygnuje z pracy społecznej i występuje z Towarzystwa Słowiańskiego w Warszawie. Nie porzuca jednak wcześniejszych marzeń – o federacji państw słowiańskich.

To trwanie na pozycji mentora przemawiającego z ramienia wymagowanej słowiańskiej wspólnoty współczesnej nie mogło poprawić notowań Micińskiego wśród wrogich mu publicystów: J. Kaliszewskiego (Klin 1915, 1) i niejakiego Pankracego z „Gońca Porannego” (Pankracy 1913, 2). Ale znalazł się też życzliwy mu dziennikarz, który pozytywnie komentował nie tylko poemat o Wallenrodzie, lecz także decyzję o zerwaniu z klubem słowiańskim. Wkrótce po ogłoszeniu wspomnianego listu pisał on, jakby przepowiadając rychłą zmianę zapatrywań politycznych autora *Kniazia Patiomkina*:

Tadeusz Miciński, jeden z najbardziej autentycznych poetów polskich, należy do tych, którymi wojna wstrząsnęła do gruntu. Pobudziła na nowo jego znaną frenezję życiową, pechnęła go do pracy politycznej. Jego przygłuszone marzenia słowiańskie, ocknęły się w całkiem nowych okolicznościach aż w Kałudze, dokąd poeta zesłany został w charakterze jeńca wojennego. Zawiezione następnie do Moskwy, marzenia te nie zlekły się widma puszkiniowskiego morza słowiańskiego [...]. Miciński wrócił do Warszawy, jako zdecydowany działacz słowiański i przewodniczył nawet w klubie, gdzie rzucono myśl przerobienia przyszłego muzeum miejskiego w Warszawie na „dom słowiański”. Mamy wrażenie, że wysoce utalentowany autor „Bazyliissy” ujrzał niektóre następstwa logiczne takich słowiańskich przesłanek wcześniej, niż sam się spodziewał... Marzenia przejdą, jeżeli już nie przeszły, a tymczasem pozostał poemat. Tytuł – „Widmo Wallenroda”. I treść najistotniejsza – nienawiść do dzisiejszego Krzyżaka Niemca i wiara w „nową jutrznię” Polski (Lorentowicz 1915, 2).

Przez kilka początkowych miesięcy 1915 r. Miciński jest mniej aktywny, brakuje o nim informacji w prasie. W czerwcu pojawiła się natomiast wzmianka o podpisaniu przez niego telegramu warszawskich intelektualistów do premiera Włoch, które

przystąpiły wówczas do wojny z Austro-Węgrami. Notabene w treści dziękczynno-pochwalnego dokumentu umieszczono również pochlebne uwagi o Wielkim Księciu Mikołaju. Wydaje się, że był to jeden z ostatnich wyraźnie prorosyjskich akcentów ze strony autora *Nietoty* w owym czasie, obok sformułowań zawartych w poemacie *Lucifer*, zamieszczonym w książce zbiorowej *Nowina*:

Więc rzućmy most pojednań na groźne przełęczce,
które dzieli Ukrainę, Nowgorod i Lacha...
A ta, co nam grozi nikczemna wataha
szeźnie przed Swantewitem, bo niebem orężny (Miciński T. 1914-1915, 38).

Przytoczony tekst jest prawie identyczny z wersją fragmentu ostatniej „sprawy” dramatu *W katedrze Ornaku*. Najprawdopodobniej mamy do czynienia z przeróbką wczesnej redakcji wspomnianego dzieła, bowiem kwestia polska jest tu jeszcze łączona z przemianą ponadnarodową i ma być elementem budowy „świątyni przyszłej Słowiańszczyzny”. Natomiast zakończenie zaginionej sztuki – pisane w drugiej połowie 1916 r. – ukazuje odrodzenie Polski dzięki zasługom Mścisława, który jest odpowiednikiem Piłsudskiego. Zmienia się wówczas stosunek pisarza do Komendanta i jego roli w dziejach narodu. Ten przełom nastąpił w okresie, gdy stojący na czele Legionów wszedł w konflikt z dowództwem niemieckim i podał się do dymisji. Piłsudski urasta wówczas do roli budowniczego świątyni narodowej i wallenrodycznego wyzwoliciela, co znajduje odzwierciedlenie w późniejszych wypowiedziach publicystycznych Micińskiego: *Tragedia Krainy* i *Thermopyle polskie* (Sobieraj 2021, 28). Już u schyłku tego samego roku dostrzegał poeta możliwość zjednoczenia politycznego rodaków (ibidem, 28, 17), pisząc w artykule *Kuźnica narodowa* o wykuwaniu tunelu między niepodległościowcami w kraju a emigrantami na Wschodzie, nadal jednak widział szanse współpracy z odnowioną Rosją (Miciński T. 1916a, 1).

Jego sympatia do kultury rosyjskiej wciąż jest żywa, znalazła też swój wyraz w ideach wpisanych w początkowe części *W katedrze Ornaku*. Cz. Latawiec komentował to następująco:

Miciński za cel wygnańcom polskim w Rosji wskazuje porozumienie się i oparcie na najszlachetniejszym odłamie społeczeństwa rosyjskiego, przeniknionym wielką ideą religijną, ideą ludową, rewolucyjną (Rutyna 1926, 10).

Wpłynęła też owa sympatia na związki Micińskiego z przedstawicielami inteligencji rosyjskiej. Pisarz, który wielokrotnie powoływał się na autorytet wybitnego pisarza rosyjskiego Lwa Tołstoja, w Moskwie przyjaźnił się z Konstantinem Balmontem, utrzymywał kontakty z Mikołajem Bierdiajewem, Konstantinem Stanisławskim i Wiaczesławem Iwanowem (Bajko 2020, 785-786, 791-792).

Idea współpracy z Rosją w ramach słowiańskiej wspólnoty schodzi wkrótce na plan dalszy, szczególnie w jego twórczości *stricte* literackiej, jednak powraca od czasu do czasu w publicystyce. O Rosji przemienionej pisze autor *Ananke* z dużym zainteresowaniem po rewolucji lutowej 1917 r., jednak sama koncepcja braterstwa plemiennego i federacji państw słowiańskich staje się wtedy z powodów oczywistych nieaktualna.

W wierszach Micińskiego powstałych po wyjeździe do Rosji dominuje tematyka patriotyczna, ale wątków słowiańskich tu niewiele, a idei słowianofilskich brakuje zupełnie. Wydaje się, że poeta już wówczas zmienia swoje poglądy na związki polsko-rosyjskie. Można powiedzieć, że dokonuje oczyszczenia swoich myśli i wierszy z koncepcji słowiańskiej wspólnoty. Tak jak w utworze *Wzniesienie krzyża*, tak i w wielu innych powtarza się motyw przewodni – Króla Ducha, który w różnych wcieleniach czuwał nad losami Polski w przeszłości i który zwiastuje też optymistyczną wizję jej odrodzenia.

Jesienią 1915 r. opublikował Miciński szkic *W głębinach narodu*. I tutaj nie znajdziemy koncepcji dotyczących braterstwa z Rosjanami. Wręcz przeciwnie, poeta podkreśla konieczność zachowania niezależności i odrębnej tożsamości narodowej:

Mocy trzeba w nas samych, abyśmy z godnością i mądrością stanęli przed Rosją i przed światem całym. Zanim zażądamy od Kongresu uwidomienia, musimy w sobie samych zbudować duszę Polski, pomnąc, co mówił Mickiewicz, że o ile rozszerzymy swą duszę, o tyle rozszerzą się granice naszego kraju (Miciński T. 1915, 2).

Ostrzegając przed rozplynięciem się w obcym żywiole kulturowym i etnicznym, nawołuje do wzorowania się na wybitnych Polakach, którzy mogą wskazać drogi dojścia do niepodległości. Tym samym formułuje ideę czynu narodowego i zjednoczenia wszystkich rodaków, nawołuje do zbiorowego działania, którego wyzyskałoby zarówno zdobycze pozytywizmu, jak i romantyzmu, w celu wykorzystania szczególnej sytuacji geopolitycznej. Ma bowiem świadomość niepowtarzalnej szansy stojącej przed naszym narodem. Wreszcie pisze o narodzinach „typu nowego Polaka”, który sam wykuwa swój przyszły los. O „mężach hartownych, którzy z rzesz emigracyjnych utworzą zastępy wyższego obywatelstwa”. Jednocześnie nie zapomina o sprawiedliwości w projektowanej odrodzonej Polsce, która ogarnie także niższe stany społeczne: chłopów i robotników. Stanie się Ziemią Obiecaną (Miciński T. 1915, 2-3).

O ile w tym tekście nie występuje jeszcze idea łączenia niezgodnych stronnictw i orientacji politycznych, choć jest obecna myśl o solidaryzmie społeczeństwa, o tyle w narracyjnym eseju *Ku czemu Polska idzie?* już można dostrzec przejawy nie tylko postromantycznego mesjanizmu, lecz także wizję Polski jako zwornika między Wschodem i Zachodem, Polski – która powinna zachować zdystansowanie wobec Rosji, a jednocześnie uznać prawa Ukrainy i Żydów. Pojawia się też po raz

pierwszy u Micińskiego pewnego rodzaju waloryzacja środowiska politycznego Polaków opowiadających się po stronie państw centralnych: „Jedno co dobre, że tamci Polacy nie pochlebiają Niemcom. Giną w rozpaczy, ale jasno mówią, o co im chodzi” (Miciński T. 1916b, 38).

Jeszcze wyraźniej przedstawia poeta ideę dialogu zwaśnionych obozów politycznych na przełomie 1916 i 1917 r. w *Kuźnicy narodowej*. Dowodzi, że niepodległość wymaga nie tylko zjednoczenia „dla świata na zewnątrz” (Miciński T. 1916a, 1), lecz także wyzbycia się egoizmu i warcholstwa. Wzywa do przestrzegania praw narodowych ustanowionych przez Mickiewicza i Słowackiego, do budowania porozumienia między niepodległościowcami (piłsudczykami) i emigrantami w Rosji, do ponadpartyjnej zgody. Do wyjścia poza prywatne i partykularne interesy.

Być może, to myślenie o pojednaniu różnych opcji politycznych wynikało m.in. z fiaska działań lojalistów Polaków w Dumie i starań o wywalczenie konkretnych deklaracji w sprawie autonomii ustawodawstwa i administracji polskiej w przyszłym państwie oraz wyjazdu przywódcy endeków, Romana Dmowskiego na Zachód, gdzie podjął on długofalowe działania na rzecz pozyskania dla poparcia sprawy polskiej polityków ententy (Tanty 1987, 44-46, 50-52).

Poglądy Micińskiego w owym czasie nie są jednoznacznie ugruntowane. Mimo iż ma świadomość, że Rosja nie jest już jedynym gwarantem przyszłej niepodległości Polski, że ważne jest stanowisko Francji, Anglii i Włoch, to wciąż przypomina „wielkie słowo” wodza wojsk rosyjskich z początku wojny i liczy na dalsze gesty i przyjacielskie czyny ze strony „bratniego narodu”:

Pozwolono Niemcom przewrócić wielką kartę historii. Niemcy rzucili hasło niepodległości, którego myśmy oczekiwali od bratniego narodu – Rosji. I wierzymy jeszcze, iż Rosja i sprzymierzeńcy pospieszą się z wyrównaniem swojej opieszałości, zanim rozwinie się krwawa tragedia ludobójstwa (Miciński T. 1916c, 2).

Był to komentarz do Aktu 5 listopada, ogłoszonego przez władze niemieckie i austro-węgierskie, które deklarowały utworzenie samodzielnego Królestwa Polskiego, jednakże bez ścisłego określenia granic i zasad sprzymierzenia z obydwooma mocarstwami. Wypowiedź udzielona została dla redakcji pisma „Utro Rossii” i przedrukowana ją w różnych wersjach w prasie polskiej ukazującej się w Rosji („Gazeta Polska”, „Dziennik Polski”) oraz w Warszawie („Nowa Gazeta”).

W dłuższym poemacie *Wojna* Miciński ukazuje obecną sytuację polityczną na świecie, tj. powszechnej walki sił dobra ze złem „teutońskiej Walhali”. Przypominając rodakom imperatyw boju o swój los, składa hołd wojskom walczącym po stronie ententy. Rosjanie w tej wizji to prosty lud – nie carskie pułki:

Żołnierze sprzymierzonych Armii –
wy Anglicy, dzielni króle mórz –

wy Francuzi, spod obłoku walczący Jowiszowi placy,
wy Rosjanie, lwie serca, pogodni wieśniacy,
i ty, Forteco z marmurów – Forte dei Marmi –
Italia, rzymskie duchy spod ruin i róż – ...
wy Serbowie – szturmujący Kosowa kurhany –
i ty, kraju wschodzącej Jutrzenki
Ziemi całej krąg zbratany...
Niech wam grają litaury, tympany...
niechaj Wodzom waszym będzie cześć!... (Miciński T. 1916d, 2).

Można tu mówić o proroczym widzeniu przyszłości, które znalazło spełnienie kilka miesięcy później, gdy w Rosji zaczęło się rewolucyjne wrzenie, a ciemnione przez wieki najniższe warstwy społeczne podjęły walkę o swoje prawa.

3. Miciński wobec rewolucji w Rosji

Gdy po wybuchu rewolucji lutowej upadło imperium carów i powstał Rząd Tymczasowy, zmieniła się diametralnie sytuacja międzynarodowa w Europie. Rosja przeszła etap przemian wewnętrzpaństwowych, który odsunął ją nieco od teatru wojny, chociaż nie opuściła ona trójporozumienia. Faktycznie istniała wówczas dwuwładza, ponieważ funkcję kontrolną nad rządem sprawowała Piotrogrodzka Rada Delegatów Robotniczych i Żołnierskich. Obydwie te instytucje wydały jeszcze w marcu 1917 r. deklaracje, mówiące o prawie Polski do samostanowienia i niepodległości (Toporowicz 1988, 30, 36-38).

Jest oczywiste, że wspomniane wydarzenia spowodowały poważne zmiany w myśleniu Polaków przebywających na emigracji. Dawały im, z jednej strony, rękojmię – choć przecież bez pokrycia – niezależności państwowej pełniejszej niż obiecana wcześniej przez Wielkiego Księcia Mikołaja, z drugiej zaś przynosiły nadzieję na przemianę duchową i kulturową narodu, który miał zyskać demokratyczne oblicze. Wskazywały na to kolejne decyzje Rządu Tymczasowego: o zniesieniu cenzury i policji politycznej oraz o ustanowieniu Rosji republiką.

Miciński obserwował burzliwe rewolucyjne ruchy z Moskwy, drugiego co do ważności miasta w kraju Puszkina i Dostojewskiego. Z pełną aprobatą i zadowoleniem przyjmował zrzućenie carskiej władzy. Dał temu wyraz w kilku artykułach publicystycznych, opisujących na bieżąco owe wydarzenia. Już trzy dni po abdykacji Mikołaja II Romanowa ogłosił tekst *Burza i grom*, w którym oceniał sytuację następująco:

Rewolucja wojskowa była kierowaną przez deputatów w Dumie. I oto całe armie w pięć dni są już po stronie wyzwolenia. Miliony roboczego ludu i inteligencji biegają z orężem w ręce, z pochodnią nadziei w sercach.

Anioł rosyjskiej Apokalipsy wzywa do broni! Do wolności! Do objawienia człowieka w zwierzęcym Chamie zdeprawowanego życia...
Nie trzeba mówić, jak my, Polacy, odnosimy się o tego rozwalenia ścian więzienia...
(Miciński T. 1917a, 2).

Wyrażał w nim radość z powstania „Nowej konstytucyjnej Rosji”. Przywoływał bohaterów ruskich bylin: Ilję Muromca i Świętogora. Stają się oni symbolami zdrowego ducha Rosji, który był w tym metaforycznym ujęciu uwięziony przez kilkaset lat w mroku podziemi carskiego państwa. Miciński jest pełen wiary w mądrość bratniego narodu i odrodzenie wolności. Jego myślenie ma w dużym wymiarze charakter życzeniowy, a oczekiwania są utopijne. Mimo że przecież pisarz ma świadomość chaosu organizacyjnego po dokonanych przewrocie, to idealizuje rzeczywistość, ukazując ją w świetle powtarzanych przez siebie mitów narodzin i zmartwychwstania:

I zda się jednocześnie tam, wśród migających gwiazd, naradza się Boże Dziecię Wolności!...

Przybyli pastuszkowie i oracze. Ale trzeba jeszcze Magów. Trzeba wszystkich twórczych sił inteligencji, trzeba geniuszu administracyjnego i piorunowładnego sztabu. [...]

Tryumfująca stolica, radość na posępnych zazwyczaj twarzach Rosjan dowodzą, że Moskwa zaiste jest sercem Rosji. Nie przegniła ona w niewolniczym skłonie u nóg tronu, lecz nabiera piór do wzlotu prometeicznego. Teraz nareszcie wolno nam rzec, że takich Rosjan głęboko poważamy! takich, jak są obecnie – karni, zrywający więzy własne i cudze, śmiali, bezwzględni, wielkodusni!... (Miciński T. 1917a, 2).

Zatem pisarz dowartościowuje zdrowy element rosyjskiego narodu, który również cierpiał jak inne narody zniewolone przez cara i liczy na gwarancję sprawiedliwości i swobody dla krajów wcześniej pognębionych. Życzy nowej Rosji wspomagania ze strony duchów jej dawnych męczenników.

W pisanym niedługo potem artykule Miciński jest wciąż pod dużym wrażeniem gwałtownego zwrotu politycznego. Stwierdza, że „Rewolucja staje się gigantyczną kuźnicą reform i przemiany społecznej” (Miciński T. 1917b, 2). W sprawozdaniu z wiecu wojskowego – w którym wziął udział minister sprawiedliwości i późniejszy premier, Aleksander Kiereński – podziwiał dobrą organizację spotkania i duże zaangażowanie oraz odpowiedzialność jego uczestników. Wystąpieniu Kiereńskiego, nazywającego siebie demokratą i socjalistą, poświęcił najwięcej miejsca. Znalazły się w nim słowa o zniesieniu cenzury i koniecznej walce ze starą władzą, jak również zapewnienia o trwałości układu trójporozumienia, czyli współpracy z Anglią i Francją.

Wkrótce też opublikowany został w pietrogradzkim „Dzienniku Polskim” wiersz współautorstwa Micińskiego i Balmonta *Za waszą i naszą swobodę!*.

Jest to pogłos rewolucji lutowej, która otwierała nowe możliwości współpracy obydwu narodów: polskiego i rosyjskiego. Jest to również zapowiedź ich współdziałania w walce z wrogiem (w domyśle z Niemcami), opartego na odrzuceniu ciemnych kart przeszłości:

Męczarni wiekowych tą czasą
nad ciemnym Rosji wulkanem
z Murawiowym i Joannem,
gdy śpią w trumnach wieszaciele,
gdy powstają dekabryści
i ofiarni ludzie czyści
i Rewolucji płomienny
tryumf – wyjście z katongi, z Gehenny!...
gdy nas widma już nie straszą,
gdy możemy ręce ścisnąć
i w piorunach – wrogom błysnąć: –
wypijmy – za naszą i Waszą! – (Balmont | Miciński T. 1917, 1).

Przyjaciele poeci snują bardzo optymistyczną wizję przyszłości, może dlatego, że są w stanie dostrzec wyłącznie pozytywne skutki rewolucji. Widzą analogie losów swoich narodów: Polski pogrzebanej przez zaborców i Rosji – „ojczyzny katowanych”. Żyją wspólnym doświadczeniem odrodzenia duchowego, choć trzeba pamiętać, że pozostawało ono wówczas w sferze projektów i pobożnych życzeń.

Jeszcze w maju 1917 r., dwa miesiące po wybuchu rewolucji lutowej, autor *Kniazia Patiomkina* nie uświadamiał sobie siły bolszewików, żył radością z powodu uznania prawa do niepodległości Polski przez „Rząd wolnościowy”, a Rosjan postrzegał jako przyjaciół, komentując sytuację we wzniosłych słowach: „łuna wolności zapaliła niebo rosyjskie, kiedy nie ma już tu wroga, a jest naród księcia Kurbskiego i Rylejewa”. Jednak zauważał też niebezpieczeństwo słabości rosyjskiej armii (jej dezorganizacji), dlatego zdecydowanie optował za utworzeniem polskich oddziałów wojskowych, które byłyby w stanie zapewnić utrzymanie frontu zachodniego w walce z Niemcami (Miciński T. 2019b, 409). Snuł zatem utopijne plany wspomagania organizacyjnego bratniego narodu w przewycięzaniu rewolucyjnego zamętu. Liczył na to, że można „z olbrzyma rosyjskiego wykrzesać energię i sumienie obywatelskie” (Miciński T. 2019c, 597).

Obraz lepszej porewolucyjnej Rosji, w którym ponownie wykorzystuje Miciński postać ludowego bohatera, Świętogora, pojawia się w jednym z ostatnich jego utworów – poemacie *Pszenica i kłokol*. Nie jest to z pewnością realistyczny i bezstronny przekaz, służy bowiem zarysowaniu nowej sytuacji Polaków, dla których obalenie cara stało się zapowiedzią wolności, podobnie jak dla Francuzów zburzenie Bastylii było punktem wyjścia do ogłoszenia deklaracji praw człowieka i obywatela oraz zniesienia nierówności klasowej.

Rozwarte bramy turm –
 zatrzęsły się ochrony –
 niewolni ujrzeli swobodę...
 [...]
 Zdjęto kajdany rdzawe z Świętoga –
 Z witezia Rosji, by pod niebo szedł...
 Miliony dzwonów grają nam mu wśród bora –
 – tyranii kres przyszedł i bied! – (Miciński T. 2019d, 424).

Rzeczywistość jest tu tylko utopijną wykładnią mitu rezurekcyjnego, wpisanego w doraźne wydarzenia polityczne o wielkim ładunku: wojnę i rewolucję. Mogły się one Micińskiemu jawić jako spełnienie projektowanej przez niego wielkiej metamorfozy świata, dotyczącej obydwu narodów: polskiego i rosyjskiego. Mit stawał się wówczas rzeczywistością, a rzeczywistość urastała do rangi mitu (Ławski 2004, 439). Brakuje tu jednak wizji zjednoczenia, zastępuje ją przedstawienie podobieństwa losów umęczonych i pognębionych ludów.

Zgoła inny nastrój towarzyszy poecie, gdy przedstawia scenerię rewolucji październikowej w wierszu *Noc w Piotrogradzie*. To obraz miasta zamieniającego się w inferno:

Godzina bije Dwunasta
 na obłąkanym zegarze
 tego krwawiącego Miasta!
 Jakieś błędne ciemne twarze,
 jakieś milczące czeredy
 z karabinami w odwodzie
 na ludzką ofiarę czyhają...
 Marynarze z statku Biedy,
 furiami przepełnione łodzie,
 w konwulsjach Furie te łkają
 Milcząca straszna godzina.
 Z cerkwią jakby sypali
 ziarno w wielkim Czarta młynie:
 tam czerń wypija cne wina
 i w mrok z karabina wali
 od kul w pomroku – ginie (Miciński T. 1917c, 2).

Groteskowy „obłąkany zegar” zamiast godziny 12 (południa), będącej w znaczeniu magicznym kulminacją sił dobra, wybija inną godzinę 12 – północy, która jest kojarzona z siłami zła. W mitologii słowiańskiej to czas, w którym ujawniają się diabły, zmory i strzygi, atakujące człowieka. Ten zegar zagłady nad miastem rewolucji bolszewickiej ma symboliczną wymowę. Oznacza zakłócenie czasu, jego fałszywość, oznacza świat postawiony na głowie, pełen chaosu i anarchii.

Takie przedstawienie można odczytywać jako ocenę rewolucji zafałszowanej, której odszyfrowania podejmuje się autor. Strzały z krążownika „Aurora”, oddane wieczorem 7 listopada 1917 r., stały się legendarnym sygnałem do ataku na Pałac Zimowy w Piotrogradzie i symbolem rewolucji październikowej. Imię rzymskiej bogini Aurory (utożsamianej z grecką Eos) oznacza jutrzeńkę. Wiemy, jak ważną rolę w języku symboliczno-mitycznym Micińskiego odgrywała jutrzeńka, oznaczająca w jego tekstach perspektywę nowego otwarcia, przekroczenia starego świata. Przecież kluczowa figura historiozofii poety to niosący światło Lucifer, właściwie Jutrzeńka lepszej przyszłości, inspirator przemian. W analizowanym wierszu okręt „Aurora” został prześmiewczo przemianowany na „Biedę”. To odsłonięcie prawdy, odrzucenie wzniosłości, którą bolszewicy przypisywali swojej rewolucji. Marynarze są jedną z wielu grup biednych i zagubionych ludzi, którym dano broń do ręki i wciągnięto w rytuał bezmyślnego zabijania bliźniego – oni „na ludzką ofiarę czyhają”, jak diabły sypiące ziarno „w wielkim Czarta młynie”. Pijaństwo, nienawiść i porzucenie religii – oto atrybuty czerni, jak nazwani zostali w utworze uczestnicy straszliwego zamieszania wywołanego przewrotem, skutkującego totalnym bezhołowiem.

Miciński już we wcześniejszym wierszu *Warownia* ostrzegał rodaków przed zagrożeniem ze strony bolszewickiej propagandy:

Tak ci krzyczą, tak ci straszą
krwawo-czarną swą paletą,
tacy groźni są malarze
krzywd „burżujskich”, nędzy „ludu”,
w którym oni są ołtarze
z trochę światła, masą brudu –
że doprawdy czekasz cudu,
w którym szczeną te Talmudy [...]
Głoszą rzeź krwawą sztandary ...
Biedni „burżuje”, jak zajce,
Strzygąc uszami w kapuście,
daremno o szlachetności
szepcą gryzącym ich kości (Miciński T. 2017d, 2).

W obliczu zagrożenia dziką rewolucją polecał odwołanie się do bohaterów polskiej historii: Kościuszki i Bonapartego oraz zawierzenie państwom sprzymierzonym: Anglii, Francji, Włochom i Stanom Zjednoczonym. Jednocześnie oceniał rewolucję jeszcze w sposób ambiwalentny. Widział lewicowe skłonności niektórych swoich rodaków, jednak wyrażał nadzieję, że zdrajcy zostaną rozliczeni, że demokratyczny Rząd Tymczasowy zaprowadzi porządek w Rosji:

Republika – nie państw Racja,
 Życie dusz – nie wilcze jamy!
 Czemuż więc Szatana łeb
 Na nas szczyrzy kły swe dzika?
 Czemu jakiś polski kiep
 Wielbi pałkę bolszewika?
 [...] Przyjdzie czas, że Republika
 Pokara ciemne zdrajce (Miciński T. 1917d, 2).

Podobnie przestrzegał przed widmem ultralewicowych sił rosyjskich w innym utworze, w którym rozważał możliwości wyborów politycznych, jakie stały przed polską emigracją, a konkretnie przed wojskowymi Polakami w Rosji:

Lecz dziś – z Kiereńskim, z Rosją iść nietęgą,
 gdzie bolszewików zdradzieckie odmetry?
 mówić wszechpokój, a dwory rabować?
 podeptać Jaźni boskie sakramenty,
 w strachu przed śmiercią do szynku się chować? (Miciński T. 1917e, 2).

Ten szereg pytań retorycznych podkreśla słabość ówczesnego państwa rosyjskiego („W Rosji tam zdrada, ciemność, niedołęstwo!”). Miciński odrzuca idee walki klasowej, apeluje o czystość i szlachetność intencji i wskazuje na to, że Polacy powinni iść własną drogą, zawierając swojemu sercu i wartościom chrześcijańskim. Dawne mrzonki o wspólnocie słowiańskiej odsuwa na bok.

Również w opowiadaniu *Król Duch* pisarz ukazuje ciemne strony bolszewickiej władzy, która siłą odbiera obywatelom prawo do religii, niszczy zdobycze kultury, prześladuje niechętnych jej ideałom, ma wrogi stosunek do Polaków. Obraz kraju ogarniętego rewolucją jest przerażający. Ale bohater pozostaje wierny polskim wartościom, potrafi myśleć o prawdziwej „jutrzence wolności”, o mistycznej Zorzy Rewolucji. Oddaje się idei opatrności Bożej i wstępuje do wojska polskiego formowanego w Rosji wbrew woli władzy ludowej (Rady Komisarzy Ludowych).

Obrazy degradacji narodu rosyjskiego przez bolszewików, terroru i bestialskiego patologicznego zachowania dzikich hord spragnionych zemsty na burżujach zamieszcza Miciński w wielu tekstach prasowych.

W publicystyce opisującej organizację polskich pułków w Rosji z września i października wciąż jeszcze żył złudną nadzieją na udane współdziałanie z Rządem Tymczasowym i rosyjskim narodem, jednak na kilka tygodni przez rewoltą kierowaną przez Lenina widział poważne zagrożenia:

Wybuchy w Kazaniu, dezterstwo ciągłe i potworne strajki jako protest przeciw Naradzie Państwowej.
 Narada Państwowa spełniła swoje i była widmem ostrzegawczym przed ludowym Baltazarem (Miciński T. 1917f, 39).

Wkrótce zresztą po przejęciu władzy przez Radę Komisarzy Ludowych sytuacja była już bardziej oczywista. Samodzielne wojsko polskie w Rosji stało się niepożądane, było szkalowane. Agitacja socjalistów pomniejszała jego szeregi, odciągała od patriotyzmu i od wiary w Boga. W grudniu 1917 r. lewica wojskowa zdecydowała podporządkować oddziały polskie komisarzom, wprowadzić komitety. To Miciński uznał za zdradę narodu polskiego „zdziczałych fanatyków bolszewizmu” (Miciński T. 1917g, 3), zdecydowanie krytykując wystąpienia Polaków popierających Lenina i Trockiego. Jego ostatnie publikowane za życia wypowiedzi koncentrują uwagę na kwestii jedności wszystkich Polaków i konsekwentnym dążeniu do niepodległości, bez oglądania się na realizację obietnic składanych przez inne państwa i narody.

Konkluzja

W niniejszym artykule przeprowadzono wnikliwą analizę wielu utworów literackich i publicystyki Micińskiego z okresu I wojny światowej, co pozwoliło na wykazanie ewolucji poglądów pisarza na polityczne relacje polsko-rosyjskie, ze szczególnym uwzględnieniem kwestii niezależności narodu polskiego. Dowiedziono, że jego postawa względem Rosji w pierwszych dwóch latach wojny była nacechowana przekonaniem, że państwo carów jest w stanie zagwarantować Polakom autonomię, dać namiastkę niepodległości. Wynikało to – z jednej strony – z wyznawanej przez Micińskiego koncepcji wspólnoty słowiańskiej, która miała pokonać germańskiego wroga. Z drugiej zaś, wiązało się z obietnicami Rosji zawartymi w odezwie Wielkiego Księcia Mikołaja z 1914 r. oraz trójporozumieniem Anglii, Francji i Rosji, które funkcjonowało od 1907 r. i w czasie Wielkiej Wojny stanowiło przeciwwagę dla państw centralnych.

Ewolucja poglądów przebiegała od pragmatycznego postrzegania Rosji jako ważnego sojusznika w walce z germanizmem do sprowadzenia jej do roli drugoplanowego członka ententy. Pisarz odchodzi w drugiej połowie 1916 r. od idei braterstwa Słowian i wiary w przyjacielską Rosję, zawiedziony brakiem konkretnych działań ze strony władz carskich w kwestii polskiej, która pozostawała w „martwym punkcie”, bowiem zarówno większość rządu, jak i Mikołaj II Romanow trwali na stanowisku niepodzielności imperium (Tanty 1987, 62-63). Co prawda, wciąż ma zaufanie do postępowych Rosjan, z którymi utrzymuje bliskie kontakty.

W drugim okresie wojny powraca wiara Micińskiego w pozytywny potencjał Rosji, kiedy dochodzi do detronizacji cara i rodzą się załóżki demokratycznego państwa, a władzę przejmuje Rząd Tymczasowy. Daje temu wyraz w publikacjach z okresu między rewolucją lutową a przewrotem październikowym. Przedstawia wizje Rosji konstytucyjnej i republikańskiej, która sprzyja Polakom, zapowiada jej niepodległość. Pełne optymizmu obrazy bieżących przemian wpisuje w mityczno-

-symboliczne konstrukcje ideowe, wsparte na mitach odrodzenia i zmartwychwstania, które odnosi do obydwu narodów: rosyjskiego i polskiego.

Jednak po zwycięstwie rewolucji październikowej pisarz dostrzega olbrzymie zagrożenie dla demokracji w państwie rosyjskim i interesów polskich ze strony bolszewików, kreśli obrazy ich patologicznych poczynań, niszczenia kultury i religii. Przestrzega przed propagandą rozwijaną przez zwolenników Lenina i „egoistycznym proletariatem”, który przy pomocy swoich agitatorów obniża morale żołnierzy armii polskiej i odwodzi od trwałych wartości naszej kultury narodowej. Miciński skupia się wówczas na podtrzymywaniu mocy ducha polskiego i propaguje ponadpartyjne zjednoczenie ideowe rodaków.

Nie ulega wątpliwości, że Miciński zawsze trwał na stanowisku zwolennika Polski niepodległej. Na początku wojny, tak jak większość Polaków w Rosji (w tym endeków), polegał na obietnicach wodza naczelnego wojsk carskich Mikołaja Mikołajewicza, licząc na ziszczenie się jego słów o autonomii i samorządzie. Z czasem coraz większe nadzieje pokładał w innych sojusznikach z ententy, o czym pisała zaprzyjaźniona z nim Maria Baranowska-Dohrn w liście do Paula Claudela:

Tadeusz Miciński, który od początku wojny wypowiedział się po stronie koalicji i który popierał, czy to swoimi artykułami, czy to licznymi przemówieniami w Moskwie, liberalne idee stronnictw, które dokonały rewolucji – teraz oddaje się służbie polskim organizacjom wojskowym. Los chciał, że pułki polskie stacjonowały w sąsiednich rejonach. Dlatego Miciński mógł mnie odwiedzić. Jestem nadal pod wrażeniem wymiany myśli i idei w czasie naszych dyskusji i dobrych wiadomości, jakie Miciński mi przekazał na temat stanu moralnego żołnierzy polskich, ich pragnień, a także dyscypliny panującej w oddziałach i ducha religijnego, który szczęśliwie jeszcze się pogłębił na skutek zrodzenia się nadziei powrotu do wolnego kraju (Baranowska-Dohrn 1968, 15).

Wreszcie uznał sensowność poczynań Piłsudskiego i bohaterstwo żołnierzy Legionów. Doceniał działania endeków na zachodzie Europy. Obserwując umiędzynarodowienie sprawy polskiej, rozumiał, że przyszły los ojczyzny wiąże się z pełną niezależnością od imperium ogarniętego chorobą bolszewizmu. Jego sentyment do fantazmatycznej Rosji – „słowiańskiej rewolucjonistki” (Ławski 2004, 477) – przemija bezpowrotnie.

Bibliografia

- BAJKO, M. (2019), Pisarz-żołnierz. Tadeusz Miciński w teatrze Wielkiej Wojny. W: Miciński, T., Pisma rozproszone. T. III: Eseje i publicystyka 1914-1918. Białystok, 61-143.
- BAJKO, M. (2020), Tadeusz Miciński i Rosja: Lata pierwszej wojny światowej. W: *Slavia Orientalis*. 4, 783-797.
- BALMONT, K. | MICIŃSKI, T. (1917), Za waszą i naszą swobodę! W: *Dziennik Polski*. 96, 1.

- BARANOWSKA-DOHRN, M. (1968). Ostatni list do Claudela. W: Leitgeber, W., Korespondencja Marii z Baranowskich Dohrn z Claudelem. W: Wiadomości. 1175, 2, 15.
- BOBILEWICZ, G. (2008), Tadeusz Miciński i Rosja. Szkic do tematu. W: *Slavia Orientalis*. 2, 247-260.
- CZACHOWSKI, K. (1934), *Obraz współczesnej literatury polskiej 1884-1933*. T. 2: Neoromantyzm i psychologizm. Lwów.
- DĘBICKI, Z. G. (1928), *Portrety*. Seria II. Warszawa.
- FLIS-CZERNAK, E. (2016), *Panslawizm czy panrusycyzm?, czyli „Słowiańszczyzna «à la fourchette»”*. W: Chyra-Rolicz, Z. | Rokosz, T. (red.), *Panslawizm. Wczoraj, dziś, jutro*. Siedlce, 133-145.
- KLIN [KALISZEWSKI, J.] (1915), *Odgłosy chwili*. W: *Dziennik Polski*. 9, 1.
- KOTARBIŃSKA, L. (1930), *Wokoło teatru. Moje wspomnienia*. Warszawa.
- LORENTOWICZ, J. (1915), *A poeci?...* W: *Nowa Gazeta*. 37, 2.
- ŁAWSKI, J. (2004), „Pszemica i kółko”. Wyobrażenia poetycka Tadeusza Micińskiego w latach „Wielkiej Wojny”. W: Czabanowska-Wróbel, A. | Próchniak, P. | Stala, M. (red.), *Poezja Tadeusza Micińskiego*. Interpretacje. Kraków, 431-493.
- MICIŃSKI, J. (1928a), *Wspomnienia o Tadeuszu Micińskim*. W: *Kurier Polski*. 156, 8.
- MICIŃSKI, J. (1928b), *Wspomnienia o Tadeuszu Micińskim*. W: *Kurier Polski*. 159, 7.
- MICIŃSKI, T. (1913), *Listy do redakcji*. W: *Nowa Gazeta*. 350, 1.
- MICIŃSKI, T. (1914a), *Virtuti Militari*. W: *Nowa Gazeta*. 512, 3.
- MICIŃSKI, T. (1914b), „Polaków nie potrzeba przekonywać...” [Głosy polskich pisarzy]. W: *Kłosy Ukraińskie*. 9-10, 12-13.
- MICIŃSKI, T. (1914c), „Stow. Literatów i Dziennikarzy...” [Zjazd wszechsłowiański w Moskwie (Ankieta „Utra Rossii”)]. W: *Kurier Poranny*. 269, 1.
- MICIŃSKI, T. (1914d), *Widmo Wallenroda*. Poemat. W: *Gazeta Poranna* 2 Grosze. 288, 5-7.
- MICIŃSKI, T. (1914e), *Życie Nowe (Fragmenty)*. W: *Gazeta Warszawska*. 307, 2-3.
- MICIŃSKI, T. (1914-1915), *Lucifer*. W: *Nowina*. Książka zbiorowa. Warszawa, 35-38.
- MICIŃSKI, T. (1915), *W głębinach narodu*. W: *Echo Polskie*. 3, 1-3.
- MICIŃSKI, T. (1916a), *Kuźnica narodowa*. W: *Dziennik Polski*. 94, Dodatek, 1.
- MICIŃSKI, T. (1916b), *Ku czemu Polska idzie?* W: *Miasto św. Jana*. Zeszyt zbiorowy. Moskwa, 37-44.
- MICIŃSKI, T. (1916c), „Obecny moment...” W: *Głosy działaczy polskich*. W: *Gazeta Polska*. 297, 2.
- MICIŃSKI, T. (1916d), *Wojna*. W: *Dziennik Polski*. 46, 2.
- MICIŃSKI, T. (1917a), *Burza i grom*. W: *Gazeta Polska*. 61, 2.
- MICIŃSKI, T. (1917b), *Wiec wojskowy i minister Kiereński*. W: *Gazeta Polska*. 64, 2-3.
- MICIŃSKI, T. (1917c), *Noc w Piotrogradzie*. W: *Dziennik Polski*. 278, 2.
- MICIŃSKI, T. (1917d), *Warownia*. W: *Gazeta Polska*. 116, 2-3.
- MICIŃSKI, T. (1917e), *Wawelu dzwon... w Piotrogradzie!...* W: *Dziennik Polski*. 130, 2-3.
- MICIŃSKI, T. (1917f), *Baltazarowe widmo przed Rosją*. W: *Polskie Siły Zbrojne*. 3, 36-39.
- MICIŃSKI, T. (1917g), *Zjazd lewicy wojskowej*. W: *Dziennik Polski*. 285, 3.
- MICIŃSKI, T. (2019), *Pisma rozproszone*. T. III: *Eseje i publicystyka 1914-1918*. Białystok.
- MICIŃSKI, T. (2019a), *List do Igora Władymirowicza Ilńskiego z 14.06.1915 r.* W: Miciński, T., *Pisma rozproszone*. T. III: *Eseje i publicystyka 1914-1918*. Białystok, 755-759.
- MICIŃSKI, T. (2019b), *Thermopyły polskie*. W: Miciński, T., *Pisma rozproszone*. T. III: *Eseje i publicystyka 1914-1918*. Białystok, 403-420.
- MICIŃSKI, T. (2019c), *Miecz Polski*. W: Miciński, T., *Pisma rozproszone*. T. III: *Eseje i publicystyka 1914-1918*. Białystok, 597-607.
- MICIŃSKI, T. (2019d), *Pszemica i kółko*. W: Miciński, T., *Pisma rozproszone*. T. IV: *Poezje rozproszone 1896-1918*. Białystok, 424-432.
- PANKRACY (1913), *Potrzebni dżentelmenowie*. W: *Goniec Poranny*. 354, 2.
- PODRAZA-KWIATKOWSKA, M. (1979), *Wieża z kości słoniowej i kazalnica, czyli między des Esseintesem a Piotrem Skargą*. W: Podraza-Kwiatkowska, M. (red.), *Studia o Tadeuszu Micińskim*. Kraków, 131-158.

- RABSKI, W. (1925), Ostatnia rozmowa z Micińskim. W: Kurier Warszawski. 66, 8.
- RUTYNA, S. [LATAWIEC, C.] (1926), W katedrze Ornak. Nieznane misterium-jasełka Tad. Micińskiego. W: Nowe Wici. 3, 5-13.
- SOBIERAJ, S. (2005), Tadeusz Miciński wobec Rosji i Rosjan. Między literaturą i ideologią. W: Gancewski, J. | Sobczak, J. (red.), Europa a Rosja. Przeszłość, teraźniejszość, przyszłość. Elbląg, 351-367.
- SOBIERAJ, S. (2021), Drugi Konrad Wallenrod i budowniczy świątyni narodowej. Józef Piłsudski w oczach Tadeusza Micińskiego. W: Kozak, E. | Krupowies, W. | Pogoda-Kołodziejak, A. (red.), Oblicza męskości w literaturze. Siedlce, 7-32.
- SOSNOWSKI, J. (1993), Ruchy endekoidalne? Miciński w latach wojny światowej. W: Dąbek-Wigrowa, T. | Makowiecki, A. Z. (red.), Kategoria narodu w kulturach słowiańskich. Warszawa, 119-126.
- STĘPNIK, K. (1997), Rekonesans. Studia z literatury i publicystyki okresu I wojny światowej. Lublin.
- STUR, J. (1920), Tadeusza Micińskiego „Książ Patiomkin”, „Nietota”, „Xiądz Faust”. Poznań.
- TANTY, M. (1987), Rewolucja rosyjska a sprawa polska 1917-1918. Warszawa.
- TOPOROWICZ, W. (1988), Rewolucja Październikowa. Polska, Polacy. Warszawa.
- TYNECKI, J. (1976), Inicjacje mistyka. Rzecz o Tadeuszu Micińskim. Łódź.
- WYDRYCKA, A. (1989), Zapomniane teksty Micińskiego. W: Ruch Literacki, 4-5, 381-394.
- WYDRYCKA, A. (2019), Jak zginął Tadeusz Miciński? O różnych okolicznościach i wersjach śmierci poety. W: Bajko, M. | Ławski, J. | Pilch, U. M. (red.), Tadeusz Miciński i ludzie epoki. Studia. Białystok, 27- 49.

DOI: 10.31648/pw.9716

PATRYK WITCZAK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5776-6176>

Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz

NADCHODZĄCY ŚWIAT 1923-2123 **JAKOWA OKUNIEWA W KONTEKŚCIE TRADYCJI** **UTOPII LITERACKIEJ**

The Coming World 1923-2123 by Yakov Okuniev **in the Context of the Literary utopian tradition**

ABSTRACT: This article analyzes the novel *The Coming World 1923-2123* by the Soviet fantasy writer Yakov Okuniev in the context of the tradition of literary utopia. Referring to the classic texts of Plato, More and Russian utopians, it has been shown that the world created by Okuniev has all the basic features of a typical utopia: symmetry and harmoniousness of architecture, lack of private property, equality before the law, and the cult of work. Although the citizens of the future world are ostensibly free, in practice they are tightly controlled and must act for the good of the collective. Such ideas appeared in socialist realist literature. Okuniev's work can be treated as a communist utopia which praises the ideas promoted by the Bolsheviks. Okuniev believed in the possibility of making his project a reality, hoping to spread communist ideas throughout the world.

KEYWORDS: Yakov Okuniev, utopia, anti-utopia, fantasy, science fiction, revolution, socrealism

A. Świętochowski w jednym z pierwszych kompleksowych ujęć dziejów utopii – *Utopie w rozwoju historycznym* – stwierdzał: „Utopie nierównomiernie rozdzieliły się między narody i epoki. Najwięcej wydali ich Francuzi, potem Anglicy, najmniej Niemcy i Włosi, a wśród Słowian dostrzec można zaledwie ich zarodki” (Świętochowski 1910, 231). Dziś – po ponad 100 latach, jakie minęły od publikacji zacytowanej książki – wiemy, że Świętochowski nie miał racji, a jego krzywdzące w odniesieniu do literatur słowiańskich słowa wynikały z tego, że na początku XX w. wiedza na ten temat była po prostu niekompletna. Prowadzone w ostatnich dziesięcioleciach badania pokazują, że literatura rosyjska również może poszczycić się stosunkowo długą i bogatą tradycją gatunku utopii (Kalinin 2002; Yegorov 2007). Podkreślić jednak należy, że w Rosji literatura utopijna formowała się pod wpływem odmiennych aniżeli na zachodzie Europy wzorców. R. Łużny przekonywał, że autorzy utopii rosyjskich bardziej niż z tradycji antycznej czerpali z literatury bizantyjskiej oraz z twórczości ludowej, czyli gatunków folklorystycznych, takich jak byliny czy legendy (Łużny 1978, 98).

Co ciekawe, na pierwsze rosyjskie utopie literackie niewielki wpływ miała *Utopia* (1516) Thomasa More'a, której nazwę przecież zawdzięcza nie tylko gatunek literacki, lecz także specyficzny model myślenia. *Książeczka zaiste złota i niemniej pożyteczna jak przyjemna o najlepszym ustroju państwa i nieznaney dotąd wyspie Utopii* przetłumaczona na język rosyjski została bowiem dopiero w 1789 r., a sam termin *u t o p i a* nie był szeroko rozpowszechniony w Rosji aż do połowy XIX w. Zresztą warto dodać, że zaprezentowany w utworze More'a projekt idealnego państwa spotkał się z krytyką części rosyjskiej inteligencji, w tym Nikołaja Karamzina, uważającego, że wyłożone przez angielskiego filozofa idee przeczą sobie wzajemnie i nie ma możliwości, żeby wprowadzić je w życie (Shishkin 2016, 158). Ideowe różnice między zachodnioeuropejskimi i rosyjskimi utopiami wyraziły się już w jednym z pierwszych tego typu oryginalnym utworze, jaki pojawił się w Rosji, a mianowicie w napisanej w 1784 r. *Podróży do ziemi Ofirskiej pana S... szwedzkiego szlachcica* (*Путешествие в землю Офирскую г-на С... шведского дворянина*) autorstwa Michaiła Szczerbatowa. A. Szyszkin, analizując ten tekst oraz inne XIX-wieczne utopie rosyjskie, dochodzi do wniosku, że zachodnich utopistów interesowało stworzenie idealnego systemu powszechnej równości i bliżej niezdefiniowane szczęście, rosyjskich zaś – istota tego szczęścia, wyrażającego się nie w równym podziale dóbr materialnych, lecz w zaspokajaniu potrzeb duchowych (Shishkin 2016, 167).

Należy podkreślić, że pomimo zasygnalizowanych wyżej różnic rosyjskie utopie literackie pod względem formalnym nie odbiegały od tych tworzonych na Zachodzie. Ich fabuła opierała się często na wątku podróży, odwiedzeniu przez narratora niezwyklej i idealnie zarządzanej krainy oraz przeciwstawieniu tego ideału znanej autorowi i czytelnikowi szarej rzeczywistości (Trojanowska 2019, 616). Ze schematu tego będą korzystać także autorzy epok późniejszych, włącznie z pisarzami współczesnymi (Nefagina 2008, 78 i n.). Celem niniejszego artykułu jest analiza powieści *Nadchodzący świat 1923-2123* (*Грядущий мир 1923-2123*, 1923) Jakowa Okuniewa¹ (1882-1932) w kontekście tradycji literatury utopijnej. Interesować mnie zatem będzie w tym utworze obecność charakterystycznych dla klasycznej utopii wątków i motywów oraz ich ewentualne modyfikacje. Nie ograniczę się wyłącznie do wskazania wybranych elementów świata przedstawionego i struktury

¹ Okuniew (prawdziwe nazwisko Okuń) jest pisarzem praktycznie nieznanym współczesnemu czytelnikowi, a jego twórczość nie została poddana dotychczas głębszemu oglądowi naukowemu. W młodości uczestniczył w ruchu rewolucyjnym, za co był kilkakrotnie aresztowany. Współpracował z gazetami o nachyleniu komunistycznym (m.in. publikował w „Prawdzie”). Pisał wiersze i szkice wojenne, ale największą sławę przyniosły mu powieści fantastyczne – przede wszystkim *Nadchodzący świat 1923-2123* (Bat' 1934). Nazwisko Okuniewa przywoływane jest w rozważaniach J. Sadowskiego (2005) i A. Drózdza (2017), jednak omawianą przeze mnie powieść traktuje się w nich przyczynkowo.

fabularnej *Nadchodzącego świata 1923-2123*, lecz postaram się też scharakteryzować jego warstwę ideową oraz sprecyzować, z jakiego rodzaju typem utopii mamy do czynienia.

Przed właściwą analizą utworu Okuniewa zasadne wydaje się jeszcze krótkie nakreślenie kondycji gatunku utopii w literaturze rosyjskiej początku XX w. oraz wskazanie czynników, jakie potęgowały wzrost popularności tego typu tekstów. W. Parniewski, omawiając idee utopijne końca XIX w. i lat 20. następnego stulecia w literaturze rosyjskiej, doszedł do wniosku, że: „Utopizm, jak i ponure wizje świata, stymulowany był zarówno zjawiskami kryzysowymi schyłku epoki, jak i rewolucją naukowo-techniczną i wstrząsami społecznymi początku stulecia” (Parniewski 1988, 132). Trzeba pamiętać, że na początek XX w. na całym świecie, również w Rosji, przypada intensywny rozwój nauki i techniki, co znalazło swoje odzwierciedlenie w literaturze. Nie bez przyczyny właśnie wtedy kształtuje się gatunek fantastyki naukowej, wypierając cieszące się dużą popularnością w XIX w. tzw. opowieści tajemne (Kozłmina 2017, 148 i n.). Utwory pisane w gatunku *science fiction* pełniły wówczas funkcje dydaktyczne, zapoznając czytelnika z najnowszymi osiągnięciami naukowymi, a jednocześnie próbowały odpowiedzieć na pytanie, jak intensywny rozwój nauki może wpłynąć na ludzkość. Literatura utopijna doskonale wpisywała się w ten nurt. Pamiętajmy, że utopie przecież powszechnie zaliczane są do fantastyki literackiej i traktowane jako jedna z jej odmian (Zgorzelski 1980, 47).

Wśród czynników sprzyjających powstawaniu tekstów o charakterze utopijnym – poza intensywnym rozwojem nauki – wymienić można również kryzysy społeczne, co także zasygnalizował zacytowany wyżej Parniewski. W Rosji w omawianym okresie napięcie społeczne sięga zenitu, na popularności zyskują idee komunistyczne i hasła rewolucyjne, które ostatecznie, jak powszechnie wiadomo, doprowadzają do przewrotu i zmiany ustroju kraju. Nic więc dziwnego, że w takich warunkach powstawały utwory, których autorzy snuli wizje społeczeństw przyszłości, zbudowanych na zgliszczach „starej” Rosji. A. Britikow zauważa, że w literaturze rosyjskiej początku XX w. mówić możemy o dwóch falach popularności utopii literackich. Pierwsza nastąpiła po rewolucji 1905 r., katalizatorem drugiej zaś stała się rewolucja październikowa 1917 r. Przy czym fantastyczno-utopijne utwory były areną walki ideologicznej. Po jednej stronie stanęli ci, którzy w rewolucjach oraz komunizmie widzieli katastrofę i początek uciemnienia ludzkości, po drugiej zaś ci, dla których przewrót bolszewicki był szansą na stworzenie nowego – idealnego – świata (Britikow 1970, 48). Pierwsi tworzyli utopie negatywne, utopie-przestrogi, czyli tzw. dystopie, drudzy – utopie pozytywne. Okuniew ze swoim *Nadchodzącym światem 1923-2123* wpisuje się w ten drugi nurt, co też postaram się wykazać w toku analizy.

Przynależność gatunkową swojego utworu zadeklarował sam autor, nadając mu podtytuł *Powieść utopijna*. Wystarczy pobieżne prześledzenie treści, aby zauważyć, że Okuniew konstruuje fabułę na podstawie utartego przez setki lat schematu,

zgodnie z którym bohater – będący reprezentantem świata znanego ówczesnemu czytelnikowi – zrzędzeniem losu trafia do nieznannej krainy, która jawi się mu jako idylla, swoisty raj na ziemi. Wątek podróży pojawia się w *Nadchodzącym świecie 1923-2123*, aczkolwiek został on zmodyfikowany i w pewnym stopniu dostosowany do wymogów stawianych XX-wiecznej fantastyce naukowej. Bohaterowie powieści Okuniewa nie trafiają więc przez przypadek na nieznaną nikomu wyspę, jak w *Utopii More'a*, czy też do żyjącej w ukryciu tajemniczej społeczności, lecz przenoszą się w przyszłość. Mamy tu do czynienia nie z przemieszczeniem geograficznym, a czasowym, a więc z tzw. uchronią, w której – jak zaznacza J. Szacki – dawne „gdzieś”, charakterystyczne dla utopii miejsca, zastąpione zostaje przez „kiedyś”. Istota zmyślenia w takim przypadku pozostaje niezmienna – nadal chodzi o przedstawienie idealnego społeczeństwa. Różnica polega tylko na tym, że zmyślenie to przybiera formę antycypacji (Szacki 1980, 75 i n.).

Wzrost popularności utopii czasu wiązać można ze schyłkiem epoki wielkich odkryć geograficznych. Kiedy znaczna część świata była już mniej więcej znana, coraz trudniej było wiarygodnie kreować miejsca, nieodkryte dotychczas przez nikogo. Dlatego też utopie zaczęto przenosić z wymiaru przestrzennego w czasowy. Niektórzy rosyjscy autorzy również wpisali się w tę tendencję. Wystarczy wspomnieć *Listy europejskie (Европейскіе письма, 1819)* Wilhelma Küchelbeckera i *Rok 4338 (4338-ü zод, 1835)* Włodzimierza Odojewskiego, których akcja rozgrywa się w odległej przyszłości. Okuniew jednak – w odróżnieniu od XIX-wiecznych literatów, jak przystało na pisarza-fantastę – nie ograniczył się tylko do przeniesienia wydarzeń w przyszłość, ale postarał się naukowo to przeniesienie uzasadnić, nadając historii wiarygodność.

Bohater powieści – profesor Moran – wynalazł gaz, za pomocą którego może wprowadzić organizmy żywe, w tym człowieka, w anabiozę, czyli w przejściowy stan pozornej śmierci. Zjawisko to od dawna jest znane w świecie roślin i zwierząt. Niektóre gatunki zapadają w swoistą śpiączkę, aby przeczekać trudne warunki zewnętrzne i dzięki temu przetrwać. W XXI w. badania nad anabiozą i świadomym wprowadzaniem w ten stan wysokorozwiniętych gatunków zwierząt znacznie się intensyfikują. Kilka lat temu lekarze z Uniwersytetu Marylandu w Baltimore po raz pierwszy wykorzystali ją, żeby zyskać więcej czasu na przeprowadzenie skomplikowanej operacji na człowieku (Lekarze wprowadzili 2019). Okuniew zatem, jak wielu innych autorów utworów fantastycznych, opisał to, co w przyszłości się ziściło. Moran w *Nadchodzącym świecie 1923-2123* wprowadził w anabiozę 20-letnią nieuleczalnie chorą córkę Żenię – mając nadzieję, że dzięki temu doczeka ona wynalezienia lekarstwa – oraz Wikentiewa, śmiałka, który dobrowolnie zechciał wziąć udział w eksperymencie. Według wyliczeń naukowca uśpieni „pacjenci” mieli wybudzić się po 200 latach od momentu zahibernowania. Tak też się stało, bohaterowie budzą się w 2123 r., w świecie, niczym nie przypominającym tego, który pamiętali sprzed poddania się eksperymentowi.

Świat 2123 r. w powieści Okuniewa został zsowietyzowany. Na zgliszczach dawnego ładu, w wyniku wielkiej rewolucji, powstała Sowiecka Federacja Europy. Wszystkie kontynenty zostały ze sobą połączone ulicami poprowadzonymi przez sztucznie usypane na morzach i oceanach wyspy, tworząc jeden ogromny kraj, zaś wszyscy mieszkańcy globu są przedstawicielami jednego narodu. Tym samym nawiązuje Okuniew do teorii „rewolucji permanentnej” Lwa Trockiego, która zakładała eksport rewolucji robotniczej poza jej ognisko (Sadowski 2005, 6).

Świat przyszłości konstruowany jest przez Okuniewa w sposób typowy dla każdej utopii, a mianowicie na przeciwstawieniu go rzeczywistości dobrze znanej autorowi oraz jego czytelnikom. Sama prezentacja cywilizacji przyszłości opiera się natomiast na dialogu przybyszów z przeszłości z przedstawicielem społeczeństwa 2123 r., który oprowadza wybudzonych – Żenię i Wikentiewa – po nieznanymi im miejscach i objaśnia funkcjonowanie Sowieckiej Federacji Europy².

Warto w tym miejscu dodać, że klasyczne utwory utopijne, wywodzące się z tradycji More’a, odznaczały się szczątkową fabularnością, organizowaną wokół jednego zdarzenia, pociągającego za sobą łańcuch kolejnych wydarzeń:

Tym głównym zdarzeniem – jak zaznacza M. Leś – było oczywiście spotkanie z niezwykłością. Mechanizm przypomina opowieści grozy, choć eutopia nie stanowi zagrożenia dla podróżnika. Może go jedynie uwieść i przekonać do swych racji. Istnieją także inne różnice. Zamiast tworu nadprzyrodzonego podróżnik spotyka twór ludzki, wprawdzie zdumiewający, ale ludzki: społeczną maszynę produkującą – we własnym mniemaniu – niewyczerpywalną doskonałość. Podobnie jak w opowieściach grozy, przed wysłannikiem „naszej” cywilizacji rysowało się zadanie: poznać, zrozumieć (i przeżyć) (Leś 2008, 123).

Co prawda Okuniew próbuje nieco urozmaicić tradycyjną utopijną fabułę, wprowadzając wątek rewolucji oraz załączki historii miłosnej, jednak mimo wszystko jego powieść wpisuje się doskonale w zasygnalizowany wyżej schemat zdarzeniowy, który rozwija się w jedynym słusznym kierunku – zaprezentowania idealnego społeczeństwa.

Tym, co w pierwszej kolejności rzuca się w oczy wybudzonym z 200-letniego snu bohaterom, jest architektura i zagospodarowanie przestrzenne miast, znacznie odbiegające od tego, co zapamiętali z 1923 r. Budynek mieszkalny – mające dwie lub trzy kondygnacje – wykonane są ze specjalnej masy papierowej (tzw. *papier mâché*), wzmocnionej dodatkowo aluminium, co sprawia, że materiał ten jest twardy jak żelazo. Dachu domów połączone są ze sobą napowietrznymi mostami, tworząc gigantyczny taras pokryty łąkami i obsadzony równymi rzędami drzew, między którymi dostrzec można imponujące fontanny. Instytucje publiczne, takie jak np. uniwersytety mieszczą się w budynkach zwieńczonych złotymi kopułami.

² Na temat dialogiczności tradycyjnej utopii literackiej zob. Juszczyk 2014, 20 i n.

Na dole biegną ulice, chodniki i mosty. Pomimo tego, że cała ziemia została pokryta specjalną papierową masą – tą samą, z której zbudowano domy – i przy samych ulicach nie rośnie żadna roślinność, to oddycha się tu bardzo świeżym powietrzem, niemal jak w lesie. Wszystko za sprawą ozonu, doprowadzanego do każdego domostwa za pomocą systemu specjalnych rur. Podróżuje się w 2123 r. statkami powietrznymi, które nie wydają żadnych dźwięków, nie zakłócając spokoju mieszkańcom. Duże wrażenie robi funkcjonalność oraz sterylność miast – wszędzie panuje idealny porządek – a także ich symetryczność, która jest znakiem rozpoznawczym niemal każdej utopii literackiej z książkami More'a i Campanelli na czele. Pozostając przy zagadnieniu architektury miejskiej, należy zauważyć, że przestrzenie utopii niewiele różnią się od tych, jakie pojawiają się również w antyutopiach – łączą je geometryzm i technokratyzm. Wystarczy pobieżne przejście powieści *My* (*Mbl*, 1920) Jewgienija Zamiatina, napisanej raptem trzy lata przed utopią Okuniewa, żeby stwierdzić, że opisy Państwa Jedynego i Sowieckiej Federacji Europy są uderzająco podobne.

Wydawać by się mogło zatem, że – jak stwierdza A. Juszczyk – dystopie w sposób negatywny, realistyczny i krytyczny przetwarzają utopijny motyw idealnego miasta. [...] Trzeba jednak pamiętać, że utopijne miasta zawsze miały charakter przestrzeni osobnej, enklawy oddzielonej od reszty świata, postrzeganego jako siedlisko ucisku i zła. Idealne miasto było zatem dla bohaterów utopii miejscem ucieczki. W dystopii przestrzeń Państwa Jedynego, Państwa Światowego czy Oceanii nie jest enklawą, lecz całym światem. Ich bohaterowie nie są umieszczani w karykaturze idealnego miasta, lecz w złym świecie, z którego chcą uciec (Juszczyk 2014, 149).

Okuniew wyłamuje się z nakreślonej przez Juszczyka relacji między utopiami a antyutopiami. Jego Sowiecka Federacja Europy nie jest odseparowaną od reszty świata enklawą, lecz tworzy cały świat. Nie da się z niej uciec, nie ma bowiem miejsc, w których nie panowałyby ogólnie obowiązujące zasady – ale nie ma też powodu, żeby próbować uciec, mówimy przecież o świecie idealnym, nie dającym powodów do narzekania i negowania systemu.

W klasycznej utopii powszechna unifikacja dotyczy nie tylko organizacji urbanistycznej miast, lecz także ich mieszkańców, którzy powinni ubierać się podobnie i niczym nie wyróżniać z tłumu. W powieści Okuniewa wszyscy noszą jednakowe ubrania, niezależnie od płci. Chodzi tu o osiągnięcie jak najpełniejszej asymilacji społecznej i uniformizmu. Nie znajdziemy w tekście dokładnego opisu odzieży, ale podkreślona została „lekkość” szat, co wskazuje na ich utylitarny charakter. Walory estetyczne, zresztą jak i w przypadku architektury, nie mają tu żadnego znaczenia. Liczy się tylko możliwość praktycznego zastosowania. Różnice zewnętrzne między poszczególnymi członkami utopijnej społeczności niweluje dodatkowo golenie głów na łyso – dotyczy to zarówno mężczyzn, jak i kobiet. W Sowieckiej Federacji Europy dużą wagę przywiązuje się do sprawności fizycznej.

Ciało każdego obywatela powinno być piękne, zdrowe i rozwinięte harmonijnie, a więc i w tym obszarze wprowadzona została symetryczność. Pełne ujednoczenie wyglądu zewnętrznego wszystkich jednostek społeczeństwa odindywidualizuje je, pozbawia osobowości.

Unifikacji społecznej w utopii Okuniewa sprzyja niecodzienna forma komunikacji międzyludzkiej. Obywatele Sowieckiej Federacji Europy porozumiewają się przy pomocy ideografu, czyli urządzenia, które przekazuje ludzkie myśli, idee, emocje. Każdy w dowolnej chwili może podłączyć się do tego niesamowitego wynalazku, przymocowując sobie do głowy przewody dostępne we wszystkich domach na ziemi. Tym samym poszczególni mieszkańcy świata przyszłości nie mają między sobą żadnych tajemnic. O ile w przypadku komunikacji werbalnej mamy możliwość przemilczeć niektóre niewygodne dla nas kwestie, o tyle ideograf, szcztując informacje prosto z ludzkiego mózgu, eliminuje kłamstwo. W ten sposób wprowadza Okuniew do analizowanej powieści charakterystyczny dla tradycyjnych utopii motyw pełnej kontroli obywatelskiej.

Początkowo działanie ideografu może budzić podziw – maszyna pozwala w końcu porozumieć się Żeni i Wikentiewowi z mieszkańcami świata przyszłości – choć mówią w innych językach – jednak po głębszym zastanowieniu zdajemy sobie sprawę z tego, że tak naprawdę mamy do czynienia z idealnym narzędziem inwigilacyjnym. Sam Stern – przewodnik po świecie przyszłości – zresztą przyznaje, że wybudzeni przedstawiciele minionej epoki nie mogą niczego przed nim ukryć, dzięki ideografowi między ludźmi nie ma już żadnych tajemnic. Pod tym względem niewiele różni się Sowiecka Federacja Europy od wspomnianego Państwa Jedynego, w którym funkcje ideografu przejęły szklane ściany domów, umożliwiające ciągłą obserwację obywateli (Zamiatin 1989, 18-19).

Regularna architektonika miasta oraz ujednoczony wygląd zewnętrzny jego mieszkańców odzwierciedlają organizację stosunków społecznych panujących w świecie 2123 r. Nie ma w nim kast i podziałów społecznych, nawet ze względu na rodzaj wykonywanej pracy i pełnionej w społeczeństwie roli. Oprowadzający po mieście Żeni i Wikentiewa Stern stwierdza: „Nie ma ani profesorów, ani uczonych, ani innych specjalności. Dzięki naszemu systemowi społecznemu i technice, nie ma u nas podziału pracy” (Okuniev 1923)³. Jest to idea dość oryginalna w literaturze utopijnej, bowiem najczęściej – poczynając już od *Państwa* Platona – mamy do czynienia z rozdzieleniem ról na podstawie predyspozycji jednostki. Zadaniem władz w państwach utopijnych jest rozpoznawanie zdolności obywateli oraz kierowanie zgodnie z nimi na odpowiednie szkolenie, a następnie do pracy. W tym celu opracowuje się specjalne procedury selekcji i kształcenia, które mają prowadzić do optymalizacji pracy (Drelich 2003, 19).

³ Wszystkie cytaty z powieści Okuniewa podaję we własnych przekładach.

Urodzona na początku XX w. Żenia ma wątpliwości co do tego, czy aby na pewno każdy obywatel Sowieckiej Federacji Europy jest zdolny do wykonywania tak wymagających specjalistycznej wiedzy zajęć, jak np. prowadzenie wykładów na uniwersytecie. Stern rozwiewa je szybko, odpowiadając, że sam regularnie pełni w społeczeństwie różne funkcje: operuje koparką, pracuje w fabryce chemicznej i wykłada na uniwersytecie. Zacieranie się granicy między pracą fizyczną a umysłową – jak przekonuje Parniewski – jest cechą charakterystyczną dla utopii silnie zmechanizowanych (a taką jest z pewnością utwór Okuniewa). Obywatele zamieszkujący takie państwo tworzą „społeczeństwo robotników-uczonych, którzy wspólnie myślą nad dalszym doskonaleniem kolektywnego życia, zafascynowanych harmonijną, rytmiczną, piękną i mądrą pracą maszyn” (Parniewski 1990, 145). Mówić możemy tutaj o „zmechanizowanym kolektywizmie”, pozbawionym personalizmu i skrajnie anonimowym, a także wyrażającym stosunek człowieka nowego świata do otaczającej go rzeczywistości. Stosunek ten wyrażał się przede wszystkim w entuzjastycznym podejściu do pracy, czy raczej współpracy z maszynami, symbolizującymi przecież wielkość ludzkiego intelektu, który je skonstruował.

O ile podział pracy (a raczej jego brak) w świecie 2123 r. wychodzi poza przyjęte schematy projektów utopijnych, o tyle stosunek do niej w pełni wpisuje się już w tradycję utopijną. Wszyscy obywatele Sowieckiej Federacji Europy pracują, przy czym nie dlatego, że muszą, lecz dlatego, że tego chcą. Technizacja społeczeństwa jest tak dalece posunięta, że – jak już wyżej zasygnalizowałem – znaczną część niezbędnych prac wykonują maszyny, jednak mimo to wszyscy obywatele pracują po dwie-trzy godziny dziennie. Znamienne, iż mieszkańcy świata 2123 r., pomimo tego, że pracują zaledwie kilka godzin dziennie w ogóle nie śpią, zwiększając dwukrotnie okres swojego produktywnego funkcjonowania. Mamy tu więc do czynienia ze swoistym kultem pracy i kreacją mitu proletariusza, widzącego w pracy sens swojego życia. Warto w tym kontekście przypomnieć, że od 1917 r. działał w Rosji bolszewickiej Proletkult, którego głównym celem było wypracowanie nowej klasowej kultury – kultury proletariatu. Nie bez znaczenia pozostaje fakt, że inspiracją dla powstania tej organizacji była działalność Aleksandra Bogdanowa, autora innej znanej utopii komunistycznej *Czerwona gwiazda* (*Красная звезда*, 1908), w której można odnaleźć wyraźne paralele z *Nadchodzącym światem 1923-2123*. Jedną z popularniejszych odmian gatunkowych literatury „nowych czasów” stała się powieść produkcyjna, w której na pierwszy plan wysuwała się apoteoza pracy, jako nadrzędnej wartości w życiu każdego obywatela. Praca na rzecz ogółu pozwalała kształtować nowe społeczeństwo. Nie inaczej jest i w powieści Okuniewa.

Zgodnie z zapewnieniami Sterna, przewodnika wychowanków XX stulecia, w świecie XXII w. każdy jest wolny i robi to, na co ma ochotę. Po wybudzeniu z anabiozy Żenia i Wikentiew zostali przywitani następującymi słowami:

Przybysze z dawnego świata! My, obywatele Miasta Światowego, Komuny Światowej, nie znamy ani państw, ani granic, ani narodów. Jesteśmy jednym narodem – ludzkością, jest u nas jedno prawo – wolność. Nie ma u nas rządu, ani wyznaczanego, ani wybieranego; nie ma u nas ustroju politycznego. W naszym społeczeństwie króluje harmonia, porządek, zgoda, przyjaźń. Zamiast organów represyjnych powołaliśmy do życia organy księgowości i dystrybucji. Wszyscy jesteśmy równi, wszyscy wolni, wszyscy połączeni w dążeniu do pełnego braterstwa. I my, wolni ludzie, witamy was, dzieci niewolniczego krwawego kraju! Chcemy przyjąć was do naszego wolnego społeczeństwa i włączyć do komunistycznego świata (Okuniew 1923).

To właśnie dzięki powszechnej swobodzie – wedle przekonań Sterna – udało się zlikwidować klasowość społeczną. Nie ma przecież potrzeby powoływania urzędniczej grupy kontrolującej innych obywateli, skoro nie trzeba ich do niczego zmuszać. Wszechobecnej harmonii sprzyjało również odejście od własności prywatnej, uznawanej przez wielu utopistów za główne źródło degradacji wszystkich sfer społeczeństwa – zarówno publicznej, jak i moralnej. Orędownikami uspołecznienia własności prywatnej byli twórcy najstynniejszych utopii renesansowych – T. More, T. Campanella i F. Bacon (Danowska-Prokop 2016, 147). W *Nadchodzącym świecie 1123-2123* likwidacja własności prywatnej pociągnęła za sobą eliminację nie tylko przestępczości (po co kraść czy zabijać, skoro wszystko jest wspólne?), lecz także cech społecznie uważanych za szkodliwe, takich jak egoizm czy lenistwo.

Wszystko to brzmi logicznie i sprawia wrażenie ideału, jednak, wraz z coraz dokładniejszym poznawaniem organizacji wykreowanego przez Okuniewa świata, ma się nieodparte wrażenie, że jest to nieskazitelność tylko pozorna. Poważne wątpliwości budzi aspekt nieograniczonej wolności i rzeczywistej dobrowolności pracy. Na pytanie Żeni, co będzie, jeśli nie zechcą pracować, Stern oznajmia, że to niemożliwe i na pewno poczują taką potrzebę. Teoretycznie więc nikogo nie przymusza się do pracy, ale jednocześnie przyjmuje się założenie, iż praca jest naturalną potrzebą każdej jednostki ludzkiej. W jednej z rozmów okazuje się, że sporadycznie zdarzają się przypadki niechęci do pracy. Tacy obywatele uznawani są za chorych i poddaje się ich leczeniu. To mimochodem rzucone stwierdzenie o leczeniu tych, którzy łamią powszechnie obowiązujący schemat funkcjonowania społeczeństwa, kładzie się cieniem na zapewnieniach Sterna o nieograniczonej wolności. Ideę wolności podważa również centralne planowanie pracy, jakże charakterystyczne dla ustrojów komunistycznych.

W Sowieckiej Federacji Europy działa cała sieć biur statystycznych, na bieżąco analizujących wydajność pracy jej obywateli. Dane z oddziałów regionalnych trafiają do Najwyższego Urzędu Statystycznego, który decyduje o przerzucaniu robotników z regionu do regionu, w zależności od aktualnego zapotrzebowania. Tym samym ludzie sprowadzeni zostali do siły roboczej. Trudno mówić tu o ich wolnej woli – robią to, co aktualnie zaleci im urząd. Mimo to Żenia i Wikentiew są cały czas zapewniani przez Sterna, że obywatele tego chcą, że są szczęśliwi.

Natrafiamy zatem w powieści Okuniewa na zjawisko „paradoksu szczęścia”, pojawiającego się w wielu utopiach. Celem powołania do życia państwa utopijnego jest danie szczęścia jego mieszkańcom, jednak problem polega na tym, iż szczęście to nie jest do końca zdefiniowane. Jednostce wmawia się, że będzie szczęśliwa, działając na rzecz ogółu (Parniewski 1990, 149). Otwarte pozostaje natomiast pytanie, dlaczego obywatel ma czerpać satysfakcję z ciągłych poświęceń i rezygnacji z osobistych radości. W utopii komunistycznej jednostka poświęca się w imię szczęścia kolektywu, ale tak naprawdę nie wie, na czym to szczęście polega. Wszystkim wydaje się, że jest szczęśliwa, bo tak się jej wmawia od najmłodszych lat, jednak nikt nie potrafi tego szczęścia dokładniej sprecyzować. Podobne rozterki mieli Żenia i Wikentiew, którzy nie mogli zrozumieć, w jaki sposób można pogodzić interesy wszystkich obywateli świata XXII w. z zachowaniem ich pełnej wolności i szczęścia. Zdaniem Sterna klucz znajduje się w pielęgnowanym przez 200 lat systemie komunistycznym:

Dzieli nas dwieście lat. Trudno wam zrozumieć naszą psychikę komunistyczną. Jesteście dziećmi społeczeństwa klasowego. Przypomnijcie sobie, co działo się za waszych czasów. Walka człowieka z człowiekiem spychała na drugi plan wspólne interesy ludzkości i podtrzymywała klasowe, grupowe, osobiste interesy. [...] U nas nie ma ani klas, ani grup, ani konkurencji. Jesteśmy zespoleni wspólnotowością. Jesteśmy jedną rodziną komunistyczną. Naszym spoiwem jest wspólne dążenie do pełnego zapanowania nad siłami przyrody (Okuniev 1923).

Ważnym aspektem wielu projektów utopijnych jest stworzenie odpowiedniego systemu kształcenia, pozwalającego na wykreowanie idealnych obywateli. W utopii Okuniewa wychowanie i edukacja dzieci całkowicie przerzucona została na państwokolektyw. Instytucja rodziny w *Nadchodzącym świecie 1923-2123* w ogóle nie istnieje. Każdy obcuje, z kim chce i kiedy chce. Społeczeństwu nieznana jest zazdrość, a jeśli już jakaś jednostka zaczyna ją odczuwać, wysyłana jest do „szpitala emocji” i poddawana odpowiedniej terapii. Tak stanowcza ingerencja aparatury państwowej w sferę emocjonalną obywateli przypominać może politykę Państwa Jedynego, znanego z przywoływanej już antyutopii *My*. W powieści Zamiatina przeciw ci, którzy zaczęli odczuwać jakiegokolwiek ludzkie emocje, stawali się wrogami społeczeństwa i przymusowo ich leczono. Jednocześnie jednak pojawiają się w tej sferze między powieściami Okuniewa i Zamiatina pewne rozbieżności. W Sowieckiej Federacji Europy władze nie ingerują w żaden sposób w życie seksualne obywateli, w Państwie Jedynym zaś wszelkie zbliżenia są skrupulatnie odnotowywane. D-503 – narrator *My* – w swoim dzienniku pisze:

A czy to nie absurd, że państwo (miało czelność nazywać się państwem!) mogło pozostawić poza wszelką kontrolą życie seksualne? Kto, kiedy i ile chciał... Całkiem

nienaukowo, jak zwierzęta. I dzieci rodzili też jak popadnie, niczym zwierzęta (Zamiatin 1989, 14-15).

Przypomnieć jednak należy, że Państwo Jedyne bynajmniej nie zabraniało obywatelom zaspokajać swoich potrzeb seksualnych – musiało jednak odbywać się to na drodze oficjalnej. Wszystko kontrolował Urząd Seksualny (Zamiatin 1989, 21).

Skoro uczucia stanowią powszechne zagrożenie, należy wyeliminować z życia społecznego takie sytuacje, które potencjalnie uczucia te mogłyby potęgować. W związku z tym niewątpliwie niebezpieczeństwo dla porządku społecznego Sowieckiej Federacji Europy stanowi więź, jaka mogłaby powstać między rodzicami i ich potomstwem. W tym celu, wzorem innych wcześniejszych utopii, dzieci, krótko po urodzeniu, zabierane były rodzicom i wysyłane w góry (tzw. Tarasy Górskie), w których zajmowano się ich edukacją. Zanim jednak inwestowano we wszechstronny rozwój dzieci, decydowano, czy zasługują na to. Te, które były lekko chore, wysyłano do sanatoriów, zaś te, które cierpiały na poważniejsze przypadłości (deformacje ciała lub ułomności psychiczne) – bezboleśnie uśmiercano. Twórcy świata przyszłości byli zatem zwolennikami eugeniki, rozumianej „jako praktyka oparta na analizach naukowych, zmierzająca do poprawy jakości genetycznej wśród populacji ludzkiej” (Binnebesel | Baczała | Błajet 2019, 141), co w założeniu miało prowadzić do ulepszenia i usprawnienia funkcjonowania społeczeństwa. Osiągnięcie takiego celu wiązało się często z wątpliwymi etycznie praktykami, o czym pisał T. Sahaj (2013, 247). Bezlitosne pozbywanie się słabych jednostek pojawiło się już w *Państwie* Platona i regularnie powracało w późniejszych utopiach (m.in. w tekstach wspomnianych już More’a, Campanelli, Bacona) (Binnebesel | Baczała | Błajet 2019, 141) i antyutopiach (Baum | Musielak 2007, 83 i n.). Podkreślić jednak należy, że w antyutopiach przeważał raczej model reglamentowania rodzicielstwa, tzn. dzięki ingerencji genetycznej i doborze odpowiednich partnerów seksualnych dopuszczano do narodzin tylko idealnych dzieci zamiast dokonywać selekcji dopiero po ich urodzeniu (Sadowski 2005, 29 i n.).

Edukacja dzieci w Sowieckiej Federacji Europy w dużej mierze opiera się na zajęciach praktycznych. Ci, którzy badają faunę i florę morską, robią to, pływając w łodziach podwodnych, a ci, którzy zgłębiają historię starożytną, udają się tam, gdzie tysiące lat temu rozwijała się cywilizacja antyczna. Jak więc widzimy, pomimo wysokiego zaawansowania technicznego społeczeństwa przyszłości nie zrezygnowano całkowicie z edukacji humanistycznej, a przede wszystkim – historycznej. Nie powinno to zaskakiwać, wszak odpowiednio ukierunkowana polityka historyczna może pomóc w kształtowaniu w społeczeństwie pożądanych przez rządzących postaw. Dużą rolę w kształceniu obywateli przypisuje się również sztuce. Dzieci parają się malarstwem, piszą i recytują wiersze, komponują muzykę i grają na instrumentach. Zdaniem mieszkańców świata 2123 r. wszystkie te zajęcia pomagają rozwijać umysł.

Zaproponowany przez Okuniewa model kształcenia nosi zatem znamiona koncepcji pedagogicznej Rudolfa Steinera (tzw. pedagogiki waldorfskiej), opierającej się na holistycznej idei człowieka jako całości. Zgodnie z założeniami Steinera w całościowym rozwoju człowieka równoważną rolę odgrywają trzy sfery: uczucia, wola i rozum. Kilkuletnie dzieci powinny poznawać świat poprzez różnorakie zajęcia artystyczne, które przyczyniają się do prawidłowego formowania się fantazji i kształtowania sfery uczuciowej, umożliwiają emocjonalne przeżywanie świata materialnego i społecznego. M. Głazewski, analizując założenia pedagogiki waldorfskiej, stwierdził, że zgodnie z nimi „natura człowieka domaga się przechodzenia od ekspresji artystycznej do intelektualnej, od czynności manualnych do pracy umysłu, od malowania i rysowania do pisanie i czytania” (Głazewski 2013, 33). Jak przekonuje M. Rzczycka, koncepcje ezoteryczne cieszyły się wśród inteligencji rosyjskiej na początku XX w. ogromną popularnością, a do teorii pedagogiki Steinera odwoływano się zarówno w przed-, jak i w porewolucyjnej Rosji. Ów model edukacyjny pojawił się również we wspomnianej już powieści *Czerwona gwiazda* Bogdanowa (Rzczycka 2012, 48). W opisanym w *Nadchodzącym świecie 1923-2123* państwie można zauważyć jednak pewną niespójność. Z jednej strony dba się o wszechstronny rozwój dzieci (również ten emocjonalny), z drugiej zaś dorośli obywatele Sowieckiej Federacji Europy wydają się niezdolni do przejawiania głębszych uczuć.

Charakter wykreowanego przez Okuniewa świata sprawia, że odczytywanie analizowanego utworu z dzisiejszej perspektywy może wzbudzać wątpliwości co do tego, czy na pewno mamy do czynienia z utopią, a nie antyutopią – swoistą przestrogą przed propagowaniem idei komunistycznych. Tym bardziej że, jak podkreśla J. Tymieniecka-Suchanek, granica między utopią i antyutopią ma charakter relatywny. Utopia może przekształcić się w antyutopię „nie tylko w zależności od systemu wartości, jaki posłuży za kryterium oceny świata przedstawionego, ale i od okresu historycznego, w którym taka ocena została przeprowadzona” (Tymieniecka-Suchanek 1992, 48). Wątpliwości tego rodzaju rozwiewa jednak sam Okuniew w dołączonym do powieści posłowiu:

Został tu przedstawiony przyszły ustrój komunistyczny, całkowicie wolne społeczeństwo, w którym żadna klasa społeczna nie ciemnieje drugiej, a państwo nie tłamsi jednostki. Nie ma w nim żadnego przymusu, dlatego jednostka ludzka jest całkowicie wolna, jednocześnie jednak wolna wola każdego człowieka jest zgodna z interesami kolektywu. To tylko fantazja? Nie. Zastanówcie się na tym, co zaczęło się w Rosji 25 października 1917 roku, przypatrzcie się, co w tej chwili dzieje się na całym świecie. Dziewięć dziesiątych ludzkości – pracującej – walczy o ideał ustroju, który został zaprezentowany w tej powieści, występuje przeciw grupce pasożytów, próbujących przeszkodzić w zapanowaniu absolutnej swobody. W umysłach i sercach dzisiejszego proletariatu nadchodzący świat już dojrzał (Okuniev 1923).

Pojawiające się niekiedy w *Nadchodzącym świecie 1923-2123* niespójności wynikają więc najprawdopodobniej nie z powodu wątpliwości autora wobec zasadności propagowanych przez niego idei, lecz raczej z braków warsztatowych⁴. Nie był to przecież szczególnie utalentowany pisarz i jego twórczość może być interesująca wyłącznie z perspektywy pojawiających się w niej idei, a nie z powodu stosowanych przez niego ciekawych rozwiązań artystycznych.

W przytoczonym wyżej cytacie uwagę zwracają przede wszystkim dwie kwestie. Po pierwsze, nie ulega wątpliwości, że Okuniew w pełni aprobejuje skonstruowany przez siebie świat, uważa go za idealny i pożądany przez ludzkość. Po drugie, pisarz traktuje ów świat jako możliwy do zaistnienia, a nie w kategoriach życzeniowości i marzeń, które nie mają szansy na spełnienie. Nie był Okuniew w swojej postawie odosobniony. Wielu pisarzy-utopistów, wywodzących się z nurtu realizmu socjalistycznego, wierzyło w możliwość urzeczywistnienia się ich futurystycznych imaginacji (Parniewski 1988, 137). Zresztą sam Okuniew w posłowie do *Nadchodzącego świata 1923-2123* przekonuje, że nawet opisane przez niego niewiarygodne rozwiązania techniczne oparte zostały na przesłankach naukowych, funkcjonujących na początku XX w. Tak wyraźnie zaakcentowana postawa autora pozwala sytuować omawianą powieść w kategorii tzw. utopii heroicznych, w których – zdaniem Szackiego – marzenia o lepszym świecie idą w parze z określonym programem i nakazem działania. Innymi słowy, utopie heroiczne dostarczają środków, mogących przeobrazić świat w taki sposób, aby odpowiadał wreszcie potrzebom ludzkości (Szacki 1981, 48-49). Wśród utopii heroicznych Szacki wyróżnił utopie zakonu i utopie polityczne. *Nadchodzący świat 1923-2123* wpisuje się w tę drugą odmianę, ponieważ:

Utopia polityki umieszcza wymarzony ideał w zasięgu ludzkich możliwości, czyni go czymś, o co się walczy. Jeśli nawet ta walka nie może prowadzić do urzeczywistnienia, to w każdym razie przyczynia się do zniszczenia ładu istniejącego, z którego negacji wszelka utopia wyrasta. Znaczenie jej polega na tym, że „gdzieś” i „kiedyś” zmienia na „tu” i „teraz” (Szacki 1981, 141).

Czytając *Nadchodzący świat 1923-2123*, możemy zauważyć, że w utworze tym zaburzona została tradycyjna relacja między utopią literacką a konkretnym programem politycznym. Juszczuk zwraca uwagę na to, że literackie teksty utopijne powstawały intencjonalnie i nie były prawdziwymi programami politycznymi. Choć z pewnej perspektywy czasowej „można zauważyć między nimi pewne

⁴ Co ciekawe, Dróżdź wspomina, że utwór Okuniewa, choć jawnie propagował idee komunizmu, był dla bolszewików kłopotliwy, bowiem opisywał świetlaną przyszłość, która nadejść miała dopiero za 200 lat. Lenin natomiast twierdził, że stanie się to niebawem (Dróżdź 2017, 25). Trafność spostrzeżeń badacza może potwierdzać fakt, że Okuniewa wykluczono z partii w 1923 r. z dotąd bliżej nieokreślonych powodów (Bat' 1934).

podobieństwo postaw i idei, twórcy realnych koncepcji politycznych nie wymyślali literackiej fikcji, a raczej utopijnymi fikcjami byli zainspirowani” (Juszczak 2014, 14). Powieść Okuniewa, wręcz przeciwnie, była zainspirowana ideami, które w społeczeństwie radzieckim już wyraźnie krzepły.

Okuniew na stronicach swojej powieści jednoznacznie neguje świat sprzed rewolucji 1917 r. Przewrót bolszewicki traktował jako początek przemian, mających doprowadzić do pełnego ładu i harmonii na świecie. Pisarz stawiał pytanie nie o to, czy zmiana w ogóle jest możliwa, ale kiedy urzeczywistni się w swej pełnej formie. Co warto podkreślić, Okuniew nie proponował żadnych nowych rozwiązań przy budowaniu nowego porządku społecznego, oczekiwał jedynie tego, że prowadzona przez bolszewików polityka zacznie przynosić planowane rezultaty, a ustrój komunistyczny rozleje się na cały świat. Tym samym *Nadchodzący świat 1923-2123* można także określić – stosując terminologię A. Smuszkiewicza – utopią ilustratywną. W utworach tego typu nie proponowano nowego programu, lecz rozwijano istniejącą już koncepcję. Autorzy takich powieści prezentowali wizję przyszłego społeczeństwa, opartą na aktualnie wdrażanych koncepcjach społeczno-politycznych.

W świecie przedstawionym takiego utworu – pisze Smuszkiewicz – usytuowanym z reguły w odległej przyszłości, uwidoczniane jest jako dokonane to, co w czasach współczesnych autorowi było dopiero w załączku. Pokazane są – krótko mówiąc – pozytywne konsekwencje ewolucji zastanego systemu (Smuszkiewicz 1985, 59).

Podsumowując zaprezentowane rozważania, można stwierdzić, że *Nadchodzący świat 1923-2123* w pełni wpisuje się w definicję utopii. Elementy, takie jak symetryczność architektoniki miast, uspołecznienie środków produkcji, likwidacja własności prywatnej, unifikacja społeczeństwa czy też echa eugeniki, sprawiają, że omawiany utwór należy do literatury utopijnej, której kierunek rozwoju wyznaczyły utwory Platona i More’a. Pomimo wielu zbieżności w kreowaniu przestrzeni artystycznej powieść Okuniewa, w odróżnieniu od wymienianych już klasycznych utopii renesansowych, nie jest mrzonką o lepszym świecie, nierealną wizją idealnie zorganizowanego społeczeństwa, lecz tekstem propagandowym, mającym na celu legitymizowanie zachodzących w ZSRR w latach 20. przemian społeczno-ustrojowych. W wykreowanym przez Okuniewa świecie zauważyć możemy cechy ustroju komunistycznego: centralne planowanie gospodarki, kult pracy, dążenie do zwiększania wydajności siły roboczej, pełną inwigilację społeczeństwa, dehumanizowanie obywateli i in. Dlatego też powieść Okuniewa określić można utopią komunistyczną, propagującą wprowadzane przez bolszewików zmiany. Obywatele świata 2123 r. są przecież szczęśliwi, jak więc można byłoby oprzeć się wizji stworzenia Sowieckiej Federacji Europy?

Bibliografia

- БАТ', Л. (1934), *Okunev Ākov Markovič*. W: *Literaturnaā ēnciklopediā*. [Бать, Л. (1934), *Окунев Яков Маркович*. W: *Литературная энциклопедия*.] W: <http://feb-web.ru/feb/litenc/encyclop/le8/le8-2741.htm?cmd=p&istext=1> (dostęp: 3.05.2021).
- BAUM, E. | MUSIELAK, M. (2007), *Eugenika jako jeden z elementów schematu fabularnego antyutopii*. W: *Medycyna Nowożytna*. 14/1-2, 83-98.
- BINNEBESEL, J. | WASZAŁA, D. | WŁAJET, P. (2019), *Eugenika – aspekty historyczne, biologiczne i edukacyjne*. W: *Studia Edukacyjne*. 52, 139-158.
- БРИТКОВ, А. (1970), *Russkiy sovetskiy nauchno-fantasticheskiy roman*. Leningrad. [Бритиков, А. (1970), *Русский советский научно-фантастический роман*. Ленинград.]
- CAMPANELLA, T. (1955), *Miasto słońca*. Wrocław.
- DANOWSKA-PROKOP, B. (2016), *Idealne państwo (społeczeństwo) w ujęciu renesansowych utopistów*. W: *Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach*. 305, 140-149.
- DRELICH, S. (2003), *Utopia jako nadzieja. Najważniejsze założenia koncepcji utopijnych starożytności i odrodzenia*. W: *Dialogi Polityczne*. 1, 11-25.
- DRÓŻDŻ, A. (2017), *Zapomniany bibliocyd. Szkice o ludziach i książkach w czasach stalinizmu*. Kraków.
- DUBIEL, M. (2003), „Utopia” i „miasto Słońca” – dwie utopie społeczno-polityczne renesansu. W: *Pisma Humanistyczne*. 5, 62-84.
- GLĄŻEWSKI, M. (2013), *Edukacja wieloraka w szkole Steinerowskiej*. W: *Pedagogika Przedszkolna i Wczesnoszkolna*. 2, 21-45.
- JUSZCZYK, A. (2014), *Stary wspaniały świat: utopiach pozytywnych i negatywnych*. Kraków.
- KALININ, I. (2002), *Russkaya utopiya XVIII-XX vv. Problemy poetiki i filosofii zhanra (dissertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata filologicheskikh nauk)*. Sankt-Peterburg. [Калинин, И. (2002), *Русская утопия XVIII-XX вв. Проблемы поэтики и философии жанра (диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук)*. Санкт-Петербург.]
- KOZ'MINA, YE. (2017), *Fantastika nachala XX veka v zhanrovom osveshchenii*. W: *Nauchnyy dialog*. 6, 148-157. [Козьмина, Е. (2017), *Фантастика начала XX века в жанровом освещении*. W: *Научный диалог*. 6, 148-157.]
- Lekarze wprowadzili (2019), *Lekarze wprowadzili pacjenta w stan anabiozy, by mieć czas na operację*. W: <https://dzienniknaukowy.pl/zdrowie/lekarze-wprowadzili-pacjenta-w-stan-anabiozy-by-miec-czas-na-operacje> (dostęp: 3.05.2021).
- LEŚ, M. (2008), *Fantastyka socjologiczna. Poetyka i myślenie utopijne*. Białystok.
- ŁUŻNY, R. (1978), *Idee utopizmu społecznego w dawnej literaturze rosyjskiej*. W: *Przegląd Humanistyczny*. 22, 91-100.
- MORE, T. (1993), *Utopia*. Przeł. Abgarowicz, A. Lublin.
- NEFAGINA, G. (2008), *Shtrikhi i punktiri russkoy literatury XX veka*. Minsk. [Нефагина, Г. (2008), *Штрихи и пунктиры русской литературы XX века*. Минск.]
- OKUNIEV, Y. (1923), *Gryadushchiy mir 1923-2123*. [Окунев, Я. (1923), *Грядущий мир 1923-2123*.] W: http://az.lib.ru/o/okunew_j_m/text_1923_gryadushiy_mir.shtml (dostęp: 4.07.2021).
- PARNIEWSKI, W. (1988), *Utopizm w literaturze rosyjskiej końca XIX wieku i lat dwudziestych (Zarys problemu)*. W: *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Litteraria Rossica*. 22, 129-142.
- PARNIEWSKI, W. (1990), *Utopia Aleksandra Bogdanowa „Czerwona gwiazda”*. W: *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Litteraria*. 28, 133-158.
- PLATON (1994), *Państwo*. Przeł. Witwicki, W. Warszawa.
- RZECZYSCA, M. (2012), *Krew i rewolucja. Koncepcja powszechnej wymiany krwi Aleksandra Bogdanowa*. W: *Oboleńska, D. | Arciszewska, K. (red.), Krew – substancja, symbole, mitologia*. Gdańsk, 42-49.

- SADOWSKI, J. (2005), Rewolucja i kontrrewolucja obyczajów. Rodzina, prokreacja i przestrzeń życia w rosyjskim dyskursie utopijnym lat 20. i 30. XX wieku. Łódź.
- САНАЈ, Т. (2013), Eugenika. Głos na marginesie książki Johna Glada „Przyszła ewolucja człowieka”. Eugenika w dwudziestym pierwszym wieku – sprawy wcale niemarginalne. W: *Filozofia Publiczna i Edukacja Demokratyczna*. II, 246-257.
- SMUSZKIEWICZ, A. (1985), W kręgu współczesnej utopii. *Fantastyka*. 6, 58-60.
- SOBIJANEK, K. (2019), Utopia komunistyczna pierwszej dekady XX w. na przykładzie „Czerwonej gwiazdy” A. Bogdanowa, współtwórcy Proletkultu. W: <https://repozytorium.uni.lodz.pl/xmlui/bitstream/handle/11089/5219/Sobijanek.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (dostęp: 17.05.2021).
- ШАЦКИ, J. (1980), Spotkana z utopią. Warszawa.
- SHISHKIN, A. (2007), Russkiy bereg utopii (k voprosu ob evolyutsii russkoy literaturnoy utopii). W: *Vestnik moskovskogo universiteta*. Ser. 10: Zhurnalistika. 6, 156-177. [Шишкин, А. (2016), Русский берег утопии (к вопросу об эволюции русской литературной утопии). W: *Вестник московского университета*. Сер. 10: Журналистика. 6, 156-177.]
- ŚWIĘTOSHOWSKI, A. (1910), Utopie w rozwoju historycznym. Warszawa.
- TROJANOWSKA, B. (2019), „Sny ludzkości o wyspie szczęśliwej” – kilka uwag o literaturze utopijnej i dystopijnej rosyjskiego romantyzmu. W: *Slavia Orientalis*. LXVIII(4), 607-627.
- ТУМИЕНЕЦКА-SUCHANEK, J. (1992), Antyutopia „Republika Krzyża Południowego” Walerija Briusowa. W: *Rusycystyczne Studia Luteraturoznawcze*. 17, 47-57.
- УЕГОРОВ, В. (2007), Rossiyskiye utopii. Istoricheskiy putevoditel'. Sankt-Peterburg. [Егоров, Б. (2007), Российские утопии. Исторический путеводитель. Санкт-Петербург.]
- ZAMIATIN, J. (1989), *My*. Tłum. Pomorski, A. Warszawa.
- ZGORZELSKI, A. (1980), *Fantastyka. Utopia. Science fiction. Ze studiów nad rozwojem gatunków*. Warszawa.

DOI: 10.31648/pw.9717

ARNOLD McMILLIN

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6883-9852>

University College London

THREE GENERATIONS OF BELARUSIAN HISTORICAL FICTION IN PROSE AND VERSE: INSPIRATION AND ICONOCLASM

ABSTRACT: Beginning with attempts to deny or repress the very idea of Belarusian history, this article is devoted the use of historical themes by three generations of Belarusian writers, with the youngest first and ending with three from the middle generation who, as a rule, do not show the influence of their elders on themselves, nor do they seem greatly to influence the younger writers. All ages, however, are engaged in the same struggle to counter the anti-historical ideas propagated by the leadership of their country, and the younger writers bring a sometimes unusual, indeed iconoclastic, approach to this important task.

KEYWORDS: historical writing, generations, influence, controversy, myth, fantasy

Introduction

The present article looks at three stages of historical writing, beginning with the younger generation of Belarusian writers and poets, going on to the older authors who may have influenced or inspired them, and ending with three writers in between who perhaps have neither exerted influence nor been the subject of it. The younger generation come first because they are far less well known than the classical writers; of the latter a few instances are given of the inspiring influence of Uladzimir Karatkievič (1930-1984) and of the doyen of historical writing Uladzimir Arloŭ (b. 1953) as well as some lesser contemporaries. The latter, however, are far from without significance, as all were writing at a time when falsification of Belarusian history was actively encouraged, particularly by Laŭrencii Abecedarski (1916-1975) (see, for example, Abecedarski | Baranova | Pavlova 1965), whose textbook for schools received a vigorous riposte in an early issue of “The Journal of Byelorussian Studies” (anon. 1966). At the risk of hubris, I recommend to those interested in classical historical writing two of my own attempts to describe it in English: McMillin 2006; 2010, 606ff.). In any case, what is manifestly clear is that for all nationally conscious Belarusians, whatever their generation, history, like language, is of prime concern. To write about historical fiction at a time when Putin was creating and re-creating his own fictional history to justify an unprovoked attack on Ukraine

is to risk demeaning the work of many talented Belarusian writers whose aim has been to keep the history of their beleaguered land alive, while Lukašenka, not only because he may be a Greek or a Gypsy, does his best to suppress it, apparently believing that his country's history began with WWII or even in 1994 when he came to power. This thought is well expressed in a stanza from the verse *Majoj žoncy* ('To My Wife') by Siarhieŭ Koŭhan (b. 1984):

Вось і зараз чорт вусаты –
Ці то цыган ці то грэк –
Беларусаў гоніць гуртам
У мінулы “светлы” век (Koŭhan 2002, 11)

[And now the moustached devil –
Either a Gypsy or a Greek –
Drives the Belarusian people like a herd
Into a past “golden” age]

A visual expression of the same dubious racial identity is a picture of a young boy on a placard, giving the finger, and at the same time holding up a sign with the words, *Cyhan mnie nie Bat'ka!* ('A gypsy is no Dad to me!') (Astapova 2015, 21). Finally, the re-writing of history is expressed clearly by a talented young writer, Alieś Baranoŭski (b. 1989) in his *Rodnaja mova* ('The Native Language'), of which these are the first four lines:

Пустазеллем парасла зямля.
Пішучь зноў гісторыю нанова...
Самая магутная мая
Шчырая і ветлівая мова! (Baranoŭski 2013, 34)¹

[The land is overgrown with weeds.
They are again re-writing history...
The most powerful thing is
My sincere and welcoming language!]

Some of the younger writers choose themes from classical times or WWII and Čarnobyĺ, and these will be mentioned later, alongside poems and prose about the Grand Duchy of Lithuania (hereafter GDL), of which Belarus is the principal successor state. By describing works of sometimes wild imagination, it is absolutely not the present author's intention in any way to demean the work of serious Belarusian historians like Hienadz Sachanovič (b. 1961) and Arloŭ. It is also worth saying that the amount of space devoted to any writer or group of writers does not reflect my opinion of their worth.

¹ Subsequent references to Baranoŭski's book will be as DNA, followed by page numbers.

The Younger Generation

Firstly, may be considered the work of the younger Belarusian writers and poets, some of whom, however, turn to mythology rather than re-creating history, a prime example of this being Hanna Navasielcava (b. 1983) whose six contributions to *Moj dzień pačynajecca* ('My Day is Beginning') are all described by her as mythological or legendary or both: for example, *Na viekaviečnych miežach* ('On Ancient Boundaries').²

The most significant of the younger generation is Anton Frańcišak Bryl' (b. 1982) who has written in verse and prose thoroughly researched works set in the medieval period. Of the latter, *Jan Jalmužna*, for instance, is a vivid reconstruction of life in Hieraniony Castle in western Belarus, narrated from the point of view of the eponymous chief cook to Lord Olbracht Haštaut' during the period 1506-1517. Bryl' is a scholarly writer who often provides commentaries on his own prose and verse,³ and this lively tale is based on the Lithuanian Chronicle (*Lietuvos Metrika*) (Bryl' 2014, 3). The work contains numerous comic characters including priests, who consult and even confess to Jan, and there are many lively episodes, but the writer's aim is clearly not to relate history as such, but to recreate entertainingly the spirit of the times. For more detail about this work see McMillin 2016.

Bryl's verse is no less remarkable, indeed perhaps unique in contemporary Belarusian literature, being dedicated to a friend of Catullus, Helvius Cinna, and written in lines varying in length from tetrameters to those of sixteen and seventeen syllables, with a variety of rhyme schemes. His writing is very careful, and his word choice ostensibly simple, albeit not always entirely clear to a modern reader. At least half the poems in his first book have historical themes.

In *Hinvin* (Bryl' 2011, 15)⁴, a father asks his son to provide weapons to resist an invader in the late 14th century. It may be contrasted with two other poems in which the warnings by children of the approach by attacking forces are ignored: *Šniežań* ('December', 2010) (17) has a dismal refrain from the father to the anguish of his child, *A mnie i spravy niama* 'It has nothing to do with me'. In *Survila* (2010) a young 16th-century noble, son of Hiedrold, riding in armour with his young son, repeatedly tells him to sleep (23). Incidentally, Bryl's great learning allows him readily to admit to anachronisms in some of his own works, a good example being *Kastryčnik* ('October', 2008) about two Radzivils. Another interesting poem is *Hołša* (2009), the eponymous hero of which is one of the five sons of Grand Prince Raman (reigned 1168-1170). Hołša wasted his youth but eventually assumed his rightful

² Šnip, V. (comp.) (2015), *Moj dzień pačynajecca: Proza i paezija maladych*. Minsk (hereafter referred to as Mdp). The Navasielcava's poem referred to is on pp. 227-238.

³ These commentaries are not infrequently critical of mistakes in earlier historical writing. See Bryl' 2014, 3.

⁴ Subsequent references to poems by Bryl' will be by page numbers only.

duties, including, after various adventures, founding the town of Hałšany. Brył devotes several pages of discussion to this story and its sources, including a dispute with philosopher Valiancin Akudovič (b. 1950) over the latter's use of the word myth. He ends the poem curiously with *AMEN* written in neither the Belarusian nor the Russian way (36). The same ending is in *Hiedrus* (2010) which begins with the princely astronomer of the title and the town of Hiedrojcy. The hero builds a castle on marshy reeds which three times burns down, and when a bear that was supposed to be guarding it hides, three serpents appear in its place. The prince persuades one of them to cast off its skin and become his wife, and the poem ends with a paean to good wives (37-39). Brył's use of legends and fantasies are all based on genuine sources, and his historical writing in both prose and verse is remarkable for its conviction and readability.

Also very accessible but more fantastic are the stories and novel (which will be considered later) of the Homiel writer Siarhiej Balachonaŭ (b. 1977). Several of his stories, especially *Śmierć liutenisty* ('Death of the Lutenist'), are exceptional in a Belarusian context for what might be called the carnivalesque description of life under German occupation. The eponymous hero is interested in liberation politics, but is kept apart from other would-be rebels; he is also unwelcome because of sexual jealousy, and eventually perishes in a failed political assassination, as do many others (Balachonaŭ 2005, 212-24).⁵ *Piatnaccac lišnich chvilin* ('Fifteen Superfluous Minutes') is more shocking, as the time is for a school teacher and his pupils to give a Nazi salute and shout *Heil Hitler!* (Balachonaŭ 177). Another, more fantastic story set in the same fraught and controversial period is *Nie ruš majho strachu* ('Do Not Move My Fear') in which the German forces, the Russians led by the NKVD, and those who are fighting in the hope of an independent Belarus, are all equally taken aback when a visitor from another planet appears. He appears to be familiar with the Belarusian language and customs, giving hope to the freedom fighters, although their aspirations remain something for the future (Balachonaŭ 190-212). One aspect of this story is the implied suggestion that there was nothing much to choose between Hitler and Stalin, a concept commonly met with in Belarusian and Russian émigré writing, but rare indeed in writing from inside the country.

Less precisely focussed than, for example, those of Brył, but with very evident passion are the highly patriotic historical poems of Žmitrok Kuźmienka (b. 1980), who also writes about the more recent past. One very solid reminder of history are the grassy mounds which commemorate bygone warriors, and in a poem *Kurhany-valatoŭki* ('The Burial Mounds of Heroes') he sees the mounds as witnesses to past deeds, as is clear from the seventh stanza:

⁵ Subsequent references to Balachonaŭ will be by name and page numbers only.

Захінаючы мілы наш край
 Свабей сілай і зброяй булатнай,
 Стануць жахам захопніцкіх зграй
 Воі-волаты ў ззяючых латах. (Kuźmienka 2010, 50)⁶

[Protecting our dear land
 with its strength and steel weapons,
 they will strike fear in the invading mobs
 those heroic warriors in shining armour.]

A longer poem, *Balada pra kniažacki mieč* ('A Ballad about a Princely Sword'), shows more optimism about continuity of the defence of land and ideals (Pžs, 101-06), although several other poems, as may be seen below, take a more realistic view of the negative side of palace life in the GDL. In another verse *Prytulisia chaty adna za adnoj lia kaściola...* ('The houses one after another squeezed close to the church...') the poet looks back to the one-time capital of the GDL, Navahrudak, and imagines his ancestors drinking from the same stream as he was doing, wondering whether the water was sacred, being right under the ancient walls and ruins (Pžs, 56-57). A third, bleaker, poem concerns the forced marriage of Anastasija, and the martyr Rahnieda-Haryslava, *Čarhovy dzień. Biazradasny, pusty...* ('A day like any other. Joyless, empty...') (Pžs, 51-52). Still grimmer is *Historyja. Ruiny, abieliski...* ('History. Ruins, Obelisks...'), which, in great contrast to the heroic atmosphere implied elsewhere, depicts a world of treachery and intrigues, where morality counts for little and the truth is elusive, as may be illustrated by the second stanza:

Прыдворныя віруючыя кодлы.
 Уладныя князі. Аматыры інтрыг.
 І побач з годнасцю –
 атрута, здрада, подласць,
 Паклёп і сцены, звернутыя ў слых. (Pžs, 45)

[Vile palace groupings swirl.
 Powerful princes. Lovers of intrigues.
 And alongside honour are poisoning, treachery and baseness.
 Slander and walls turned into rumours.]

Later in the poem Kuźmienka, never afraid of controversy, wonders how things would have been, had the Germans been successful in WWII. His interest in the Stalin period goes deep, and the title of one poem, *Katyń. Ad slova: kat...* ('Katyń. From the word executioner...') is self-explanatory, and there are references (without detail) to Pavlik Morozov who denounced his father, subsequently being acclaimed as a hero, or to trains loaded with half-alive slaves, and German as well as Soviet

⁶ Subsequent references to Kuźmienka's book will be Pžs followed by page numbers.

atrocities (Pžs, 60). *Naviednikam Linii Stalina* ('To Visitors on Stalin's Orders') is about the murders on the night of 29-30 October 1937 of many members of the Belarusian intelligentsia (Pžs, 61-62), and a longer poem *Načnyja hości* ('Night Guests') describes an incident typical of Stalin's repressions (Pžs, 63-68).

Before completely leaving the subject of Stalin, should be mentioned the poem, *Vosieñ tryccać dziaviataha* ('Autumn 1939', 2012) by Kaciaryna Hluchoŭskaja (b. 1995) which conveys successfully the feeling of fear during the Molotov-Ribbentrop pact, with continuing political repressions and atrocities against the Jews. The first two stanzas describe autumn in a realistic but poetic manner. The second part, however, is quite different with fear and cruelty plainly evident, though not overstated. This is the third stanza:

Так – галавой у акно – назаўжды:
 Віснуць на дрэвах увосень жыды,
 Хлопчык маўчыць, быццам ён не галодны,
 І не хапае халоднай вады. (Hluchoŭskaja 2013, 130)

[So, with my head permanently at the window,
 In autumn Jews are being hung from trees,
 A young boy is silent as if he were not hungry,
 And there is not enough cold water.]

The invasion of the Soviet Union and the war that ended this notorious pact finds some reflection in the work of young writers, although, like the period that preceded it, the events they describe all happened long before they were born. What from its title might be an example of this phenomenon is Baranoŭski's *Uspamin pra vajnu* ('A Recollection of the War') in which he writes about it as if he had just returned from a bloody conflict. The last two lines show how unwelcome this 'memory' is to the poet, especially, it would seem, in a country where victory against the Germans is constantly celebrated in order to prop up the present harsh authoritarian regime:

Перамога у сны партызанскаю
 песняю просіцца.
 Хоць і нулікаў болей у войнаў
 ды каб іх не мець! (Baranoŭski 2012, 35)

[Victory invites itself into my dreams
 as a partisan song.
 Although wars have far more negatives,
 if only we did not have them!]

En passant, the German operation Barbarossa to invade the Soviet Union is referred to light-heartedly in an excellent family saga by Pavai Kaściukovič (b. 1979), *Plan Babarozy* ('The Plan of Granny Roza', 2016).

One very talented Belarusian poet, Vital' Ryžkoŭ (b. 1986), in his first book *Dźviery zamknionyja na kľiučy* ('Locked Doors', 2010)⁷ has verses both about WWII and also set in medieval times. Taking the former first, though set in wartime they are notably peripheral to the main events as, for instance, in *dva skrypačy praz polie vajennych dziejańniaŭ...* ('two violinists crossing a field of military action...', 2009), where the two musicians flee from their orchestra when the Germans come, but one has to carry the other. They soon quarrel bitterly, and at the end the wounded man taunts Symon who is planning to leave him to his fate:

ТЫ слабак, СЫМОН, таму ты мусіш бегчы адзін
і сына свайго абдымі і скажы, што ён мой сын
ТЫ мамчын сыноч,
СЫМОН! –
чулася наўздагон (Dznk, 25)

[you are a weakling, Symon, and therefore you must run on alone
and embrace your son and tell him that he is my son
you are your mother's little darling,
Symon!
were the words that followed him]

Even less edifying is *Samaje cikavaje* ('The Most Interesting Thing', 2010), the tale of a promiscuous woman who goes through many wartime affairs and disappointments, ending up sleeping next to a kind and generous wounded soldier, whom she describes with disgust as an idiot (Dznk, 26-27). Before leaving Ryžkoŭ, it is worth mentioning a poem set in medieval times, which lacks all military heroism: *Maja karaliewa, mama, papraŭdzie, ja prosta raźbity, ja liedź tryvaju...* ('My queen, my mother, I am truly crushed and cannot bear any more...', 2010). The young prince begs his mother to cancel all the noisy celebrations and to spare him from being sent to war (Dznk, 28).

Going back to an earlier period than that of Catullus's friend Helvius Cinna, who inspired Bryl' metrically, is an 'unpoetical triptych', *Hierastracijada* ('Herostratiada') with the epigraph, *Sic transit gloria mundi*, by Alieš Jemialianaŭ-Šylovič (b. 1987); the most interesting part is perhaps the first, *Razmova Aliaksandra Vialikaha z Fierapompam* ('A conversation between Alexander the Great and Theopompus'); the latter was the first to try to restore the reputation of Herostratus (4th-c BC) who had become notorious for arson perhaps in order to gain fame or notoriety. The Epilogue adopts a humorous tone:

⁷ Subsequent references to this book will be as Dznk, followed by page numbers.

Калі сплыве вада,
 струхлее дрэва
 і з’есць жалеза
 ненажэрная іржа,
 згадай пра запалкі,
 што ў кішэні ляжаць. (Jemialianaŭ-Šylovič 2013, 15)

[When the water runs off
 the tree rots
 and metal is eaten away
 by insatiable rust,
 remember the matches
 that are lying in your pocket.]

Jemialianaŭ-Šylovič’s broad thematic range includes poems about Paracelsus and Chagall, as well as is a highly patriotic verse about ‘Daŭmont’, a ruler of Pskov (c. 1240-99), of which this is the last stanza:

Па сценах пскоўскага крамля
 Прамень слізгае прадсвітальны.
 Ці ўбачу, родная зямля,
 Яшчэ я Зніч твой ратавальны? (Jemilianaŭ-Šylovič, 11)

[Along the walls of the Pskov kremlin
 a ray of pre-dawn light glides.
 Shall I catch sight of, my native land,
 your redemptive Žnič (sacred meteor) too?]

Even broader in this respect is the poetry of Maryja Baradzina (b. 1981) whose work includes poems about classical times, German myths, the Crusades, and the time of the GDL, always without glamorizing her subjects, and often bringing to them a very personal viewpoint. Firstly, a series of verses set in Roman times like, for instance, the cycle ‘Imperatar Trajan’ (The Emperor Trajan), in the first stanza of which, under the same title, she shows the famous leader, for all his renown, as being dissatisfied with the lack of people to complain to (Baradzina 1981, 7).⁸ Another poem, *X Fretensis* treats the Commander of a prominent Roman sea legion of that name in a very human way, when he encounters a band of Spanish pirates and begs their leader for a little salt to see them on their way (Vpv, 8). Finally, about the Roman period is a poem *Zdahadka* (‘A Riddle’) in which a legion returns from battle but without receiving an official triumph. The answer to the conundrum is that there is no satisfactory way of returning home after fighting, as the last line states: ‘шчаслівы той, хто не вярнуўся з ловаў’ (happy is he who did not return from

⁸ Hereafter references to this book will be to Vpv, followed by page references.

hunting, Vpв, 9). There can be no doubt as to Baradzina's affection for Rome, when in an interesting poem *Preč z Rymu* ('Be Gone from Rome') addressed to Marcus Trajan, she finally asks permission to follow him:

... Марк,
Віхурай ці кропляй – вазьмі з сабой... (Vsp, 10)

[...Mark,
take me with you as a snowstorm or as a drop of water...]

There is no space here to discuss the poet's Roman narrative poem. *Gaia* (Gaea, the earth goddess) or her rather fantastic verse, *Ptalamiej* ('Ptolemy'), nor indeed her utterly unromantic picture of the Crusades, *Kryży liapiŭ sa śliny i pylu...* ('He moulded the crosses from spit and dust...'), but *Rasstajny Rycar* ('The Distant Knight'), although not specific in period, would seem to be closer to the GDL than Rome or the Holy Land, albeit including a meeting with Brünnhilde in a dream. The main idea in this little verse is that any kind of moral resistance is enough to repel the cavalry of a conquering army, as we see in the closing lines:

Ты убачыш:
дзе ўсхліпне душа –
пераможны атрад
паварочвае коней дадому (Vpв, 66)

[You will see:
where the soul sobs –
the victorious brigade
turns its horses homewards]

Zimovaja balada 'A Winter Ballad' is certainly set in the middle ages, which the poet describes with knowledge and enthusiasm. In the first stanza the mood is highly romantic:

Засяроджана-змрочна з усходу на захад
кресьляць струны зялёныя карты зімы
лабірынты духмянага часу, ў каторым,
трубадуры і скальды размовы вялі. (Vpв, 41)

[In gloomy concentration from east to west
maps of winter draw green strings
labyrinths of a fragrant time, in which
troubadours and skalds talked together.]

But as it goes on to describe a generous sex-starved widow, the romantic atmosphere does not last, and this is confirmed in the epilogue:

Хутка певень ускрыкне.
Рубінавы чорцік
рассоўвае бледныя вусны ва ўсмешцы
раптоўнай, і можа таму непрыстойнай (Vрv, 41)

[Soon the cock will crow.
A ruby-red little devil
pulls apart his pale lips in a smile
sudden, and perhaps therefore indecent]

The concept of romanticism is nearly as obscure as that of realism, but two Belarusian writers appear to write romantically in a way that precludes harsh reality. In *Niašvižski park* ('The Park at Niašviž') Našcia Sidorka (b. 1997) imagines her country's history by looking at the statues and imagines them whispering to her. Tačciana Nilava (b. 1984) in her *Hotyka tonkich padmanaj* ('The Gothic Style of Subtle Deceits') writes openly about this subject in the following lines from *Skamiečana – piekna...* ('Crumpled yet beautiful...'):

у марах
пра рыцарства
з царства Рамантыкі
рушу. (Nilava 2008, 38)⁹

[I move in my dreams
to the age of chivalry
in the kingdom of Romanticism.]

By complete contrast, few things could be less romantic than the lines of Ihar Kulikoŭ (b. 1988) from an uncompromising untitled poem in which he advocates divorcing oneself from history. Here is the rather violent opening stanza:

Развесьціся зь мінулым, падаць у суд на памяць,
атруціць дыхляфосам апошні успамін,
замкнуць сябе ў кватэры, пакрыцца трупнай плямай
і ссаць з задухі самотны атрапін. (Kulikoŭ 2011, 38)

[To divorce oneself from the past, to take memory to court,
to poison with dichlorvos your last recollection,
to lock yourself in your flat,
and cover yourself with the stain of a corpse
and to suck from the choking stuffiness the atropine of loneliness.]

⁹ Subsequent references to Nilava will be to Htp with page numbers.

Also worth mentioning is a talented poet living in Poland, Taćciana Niatbaj (b. 1982) who has, in addition to a stimulating cycle of verses, *Życio praciahvajecca* ('Life Goes On, Niatbaj', 2012), also published under her own name a study of local chronicles of the 17th and 18th centuries (Nietbajeva 2012) – a reminder that not only earlier generations participated in the process of recording facts, as well as, in the case of Brył, for instance, using them. Before leaving this scholar and poet, it is worth mentioning that in 2014 she published a short collection of poems with yet another spelling of her name (Niadbaj 2014).

Finally, before turning to the older writers, it is worth describing the splendid and highly controversial novel of the already mentioned Balachonaŭ, *Imia hrušy* ('The Name of the Pear', 2005). Probably because of its title's clear reference to Umberto Eco's *Il nome della rosa*, it provoked a quantity of comments, advice and critical comparisons. Generically, it is a quite extraordinary book, containing, like Eco, elements of historical and detective fiction with an admixture of a strong sense of play with words and meanings. It presents the memoirs of three women (Russian, Polish and Belarusian), all former lovers of the charismatic Vajnislaŭ Boŭt, who has disappeared. None of the accounts lead to a definite conclusion and Balachonaŭ, almost following Barthes's theory of the death of the author, states clearly that it is left to the reader to decide what has become of this Slav Don Juan; indeed, the author in the preface tells his readers that there are various forms of truth and that is they, rather than he, who own the book (Balachonaŭ, 3). The time is 1858, just before the Rebellion of Kastaŭ Kalinoŭski, and the Russian woman, Natal'ia Klykovskaia begins with a warning to the reader that much of what she has to say is from personal experience, adding that she has no reason to lie (Balachonaŭ 10-11). What she does give is a vivid picture of 19th-century Miensk, with its various nationalist groups and a serial killer of respectable women. The second part consists of a letter in which Kamiła Świątorzecka tries to describe exactly who Boŭt was, and not let him sink into 'the slimy and putrid thing that is history' (Balachonaŭ, 117). The third part of the novel comprises fragments from the diary of Irena Halavackaja, written in an unconventional language with a predominantly ludic element. The author explains that some words of the document were indecipherable, so that the reader must struggle alone. There are many characters in this postmodern novel, some historical and some fictional, one of the most entertaining being Mme Schroeder who speaks in a mishmash of different languages, commenting on the whole situation thus: 'Und čem tutaj sense?' (Balachonaŭ, 72) (And what sense is there in this?)

The Older Generation

Uladzimir Karatkievič (1930-1984) was the greatest of Belarusian romantic historical novelists, and he had also considerable talent as a poet and playwright. Here, for reasons of space, the outline of his work is limited to plays and novels. His three historical plays are not in historical order, beginning with perhaps the best and most celebrated of his many commemorations of Kalinoŭski and his anti-Russian Uprising, *Kastuś Kalinoŭski: Śmierć i nieŭmirućaść* ('Kastuś Kalinoŭski: Death and Immortality'), which was written in 1963, a century after those tragic and inspiring events; it went through ten versions before being premiered in 1978 and first published two years later. The play opens very boisterously, and has many contrasting episodes and a rich mixture of real historical characters and fictional people, whom the author claimed were all taken from life. As an epic drama, Karatkievič's strong and well researched play is one of the most remarkable contributions to historical drama in the middle of the 20th century.

Zvony Viciebska is no less romantic and tragic than its predecessor, dealing as it does with events surrounding the Viciebsk Rebellion of 1623-1624. The two main historical characters are Archbishop Iosafat Kuncevič (known to the people as *dušachvat* – soul stealer) and Ściapan Pasijora who is rebelling against the imposition of the Uniate faith on patriotic grounds, seeing it as a disguised form of Polish Catholicism.

After the writer's death in 1984, a third historical play was staged, *Maci urahana* ('Mother of the Hurricane'). It concerns the Kryčau Uprising of 1734-1744 led by Vasiľ Vaščyla, and, like the earlier plays, combines humour with tragedy, hope with despair and a lofty Romantic vision. As a contribution to Belarusian national and cultural self-awareness, even survival, the plays of Karatkievič are unsurpassed.

It is, however, for his novels that he is best remembered. The first, *Nielha zabyć* ('It must not be forgotten', 1962) is set at the time of the 1863 Uprising, but does not feature Kalinoŭski himself. The two main characters are Captain Para-Lienanovič, an embittered local man with few scruples, engaged in the crushing of his own people; he is not greatly trusted by the Russian authorities either, who send him an assistant, Iurii Gorev, a man of high principles and advanced ideas, seeming to embody Karatkievič's ideals for the intelligentsia. It is an exciting story of conscience, passion and love, with the author's characteristic avoidance of national and other generalizations, and mastery of a complex and absorbing plot.

Karatkievič's next novel is probably his most popular and successful in purely literary terms: the Gothic *Dzikaja paliavaŭnie karalia Stacha* ('The Wild Hunt of King Stach', 1964). For a contribution to history, however, the book that followed it was more important, being meant to instruct as well as entertain: *Kalasy pad siarpom tvaim* ('Ears of Corn Under Your Sickle', 1965). The author's aim was to present as full a picture as possible of a historical period, combining real and

fictional characters, with a strong input of his own ideas and beliefs, many of which are expressed through vivid metaphors and personification of nature to represent the fate of Belarus. The period is that of the Warsaw Uprising of 1861 and the Emancipation of the Serfs in the same year, and Karatkievič seeks to show these events as the background to Kalinoŭski's Uprising. When asked why he had written such a long novel, he explained that it was because of the ignorance of Belarusian history by many of his fellow-countrymen (Maldzis 2010, 72). The novel, rich in cultural references and extremely broad in its historical setting, emphasizes the far from polarized distance between nobles and peasants at this time.

A tragi-comic medieval romp, *Chrystos pryziamlüšia ŭ Harodni* ('Christ Came to Earth in Harodnia', 1966) started life as a film, *Žycije i ŭźniasieñnie Jurasia Bratčyka* ('The Life and Ascension of Juraś Bratčyk'), which had been promptly and permanently shelved by the Soviet authorities. This highly satirical novel is set in the early 16th century, and inspired by the brief mention of a false Christ during the reign of Zygmund I the Elder, which Karatkievič had found in *Maciej Strykoŭski's Kronika* ('Chronicle', 1582). In terms of historical fiction, the novel is mainly significant for the easy way the author creates a plausible background for the adventures of a group of travelling actors led by the petty swindler Bratčyk.

Finally, the last novel to be published in Karatkievič's lifetime (after ten years' gestation) was *Čorny zamak Aľšanski* ('The Black Castle of Aľšany', 1979-1980), another historical detective story, with a present-day investigation of events in the 17th century. The author hoped that a very lively plot would help to foster the waning interest in the Belarusian language at that time. The message that knowledge of the past is an integral part of the present is expressed very clearly: 'Whoever does not remember the past, whoever forgets the past is condemned to relive it. Again and again' (Karatkievič, 7, 417).

To list all Arloŭ's historical novels and other books could fill an article on their own, so this is only a brief account of his earliest works followed by those that have been translated into English: this protean writer made his name with *Dobry dzień, maja Šypšyna* ('Good Day, My Briar-rose', 1986), which includes a diary by a nationally conscious young Belarusian that reveals concern over the apparent apathy of his fellow-countrymen, as may be seen in the following excerpt:

[...] If people around you are asleep, that means you have not awoken them... [...] the past can punish us for ignoring it even more terribly. We ourselves can turn into the Present, without a Future, and, thus, always remain in the Past. (Arloŭ 1986, 45)

His next book, *Dzień, kali ŭpala strala* ('The Day when an Arrow Fell to Earth') comprises a novella and six short stories, and takes several historical periods, with at the centre of the novella Prince Valodša, who is trying to defend Polacak against the Teutonic invaders. Two of the stories will serve as illustrations: in *Misija*

papskaha nuncija ('The Mission of the Papal Nuncio', 1984); set in the 17th century, Arloŭ shows his mastery of dialogue in the vigorous exchanges between the eponymous cleric and a free-thinking Belarusian scholar, as well as depicting faithfully the historical background of the time. The other story from this work, which, incidentally, several commentators thought to be the book of the decade, is *Piać mužčyn u liešničoŭcy* ('Five men in a woodcutter's hut', 1985), set at the time of Kalinoŭski's Uprising: the characters are based on real people, and one of them, nicknamed *Topor* ('the Axe'), believes that 'ideals can only survive if people die for them'; moreover, if he and the rebels fail, 'their deaths will help others to realize that they are not a herd but people' (Arloŭ 1988, 191).

Finally, worth mentioning are a few of Arloŭ's non-fiction history books: two on Saint Euphrosyne (Arloŭ 1989 and 1992), and two on the more general significance of the city of Polacak (Arloŭ 1994 with three reprints, and Arloŭ 2014), as well as several general histories of Belarus (Arloŭ 2001; Arloŭ 2012, and 2018, and Arloŭ 2012 and 2013). This writer's many history books and historical novels have a wide and appreciative readership although his ideas are not always accepted, indeed they sometimes provoke controversy: for instance, Lianid Dajnieka (1940-2019) in his *Ślied vaŭkalaka* ('Trace of a Werewolf', 2001) depicted Prince Uladzimir of Polacak in an essentially negative light, whilst Arloŭ views him as a positive patriotic hero.

No Belarusian historical novelist has exerted nearly so much influence on younger writers as have Arloŭ and Karatkievič, but here are some other contemporaries and their principal works. Kastuś Tarasaŭ (1940-2010) whose main novels are *Try žyćci kniahini Rahniedy* ('The Three Lives of Princess Rahnieda', 1997), the stirring *Pahonia na Hrunvałd* ('The Pahonia to Grünwald', 1997) and the decidedly unromantic *Apošniaje kachannie kniazia Mindowha* ('The Last Love of Prince Mindowh', 2000). To Dajnieka, mentioned above, belong two other main novels: *Žalieznyja žaludy* ('Iron Acorns', 1993) and *Mieč kniazia Viački* ('The Sword of Prince Viačka', 2000). Dajnieka won several prizes before the collapse of the Soviet Union, whilst Arloŭ only won them after that event.

Vołha Ipatava (b. 1945) was a distinguished poet before, at the beginning of the 1970s, she turned to prose, using her interest in Belarusian history to write several historical novels of real quality. In 1971 she created a great stir with her story *Pradyslava*, the woman who later became St Euphrosyne, depicting her as red-blooded and in love with a typical Belarusian youth with blue eyes and fair hair. Indeed, Ipatava has been criticized for her depiction of peasants and nobles alike (Žukoŭski 2003, 133). It is also worth mentioning here a trilogy of novels devoted to the setting up of the GDL: published together in 2002, they are *Alhierdava dzida* ('Alhierd's Pike'), *Zalataja žryca Ašvinaŭ* ('The Golden Priestess of the Ašviny') and *Viaščun Hiedzimin* ('Hiedzimin the Soothsayer'). Ipatava undoubtedly made a real contribution to Belarusian historical writing.

Hienrich Dalidovič (b. 1946) is a prolific writer whose works are largely documentary and autobiographical. The three main periods of his historical novels are the 13th century, the period around the 1917 Revolution, and the collectivization of agriculture after Western Belarus had been incorporated into the BSSR; the latter event is well described in *Zachodniki* ('The Westerners', 1994), but it is in his trilogy of novels about the period before and just after the 1917 Revolution that he showed his greatest narrative skill. On the earlier period, *Klič rodnaha zvonu* ('The Summons of Our Native Bell') set in the 13th century, first appeared in 1997 but was subsequently revised and incorporated into later works.

Vitaŭt Čaropka (b. 1961) is an unusual writer who made his name at the age of twenty-five with *Chram biez boha* ('A Church without God', 1992) centring on the Battle of Klieck against the invading Crimean Tatars in 1506, a period that had not frequently been approached in Belarusian literature. He has also written several books that are purely belletristic, albeit basically factual. Unwilling to join the Writers' Union, he nonetheless has brought erudition as well as literary flair to his historical writing.

Another very individual writer is Andrej Fiedarenka (b. 1964) who had already attracted critical attention, both good and bad, before he wrote his first fully historical novel, *Ničyje* ('No-one's' 2001) about the Sluck Uprising of late 1920, which is rich in characters, events and ideas, and furnished with footnotes to add verification. The author's reputation for controversy, however, continued with this novel which was turned down for publication in Russian.

The Middle Generation

Three writers, all born within a year of each other, comprise this section (although they are older than Bryl and Balachonaŭ): Alieś Paškievič (b. 1972), Žmicier Dziadzienka (b. 1972) and Sieviaryn Kviatkoŭski (b. 1973). Paškievič, like Fiedarenka, also wrote about the Uprising in what he described as a novel-document, *I dam tabie vianok žyćcia* ('And I Shall Give You a Garland of Life', 1995-1999), which aimed to show the depth and strength of national feeling in the years 1918-1920. Already in this unusual and enterprising book, the author showed his lasting interest in émigrés from Belarus, and his first novel was reprinted as part of a set with the title, *Plac voli* ('Liberty Square', 2001), the other novel being a study of Belarusians in a variety of European countries during the years 1916-1946. Later he published more on émigré life in *Zmaharnyja darohi* ('Paths of Struggle', 2001), and *Kruh* ('The Circle', 2001) about the outstanding poet who emigrated and returned, Uladzimir Duboŭka (1900-1976).

Dziadzienka's Historyja ŭ pryciemkach ('History in the Half-light') contains three novellas, of which *Jajki ptuški Ruch* ('The Eggs of the Roc Bird') is an engaging

and inventive historical fantasy or fictionalized legend about attempts to find these eggs from the Mongol period, via aristocrats of the GDL and the French King, Pope Urban VIII and Peter the Great to the present day; the security services, paranoid as ever, were very concerned in the 1920s about beautiful statues that had suddenly appeared in a park, which were rumoured to have come from some prehistoric bird, whose eggs were in the Ahinski family. This kind of historical writing, though not informative for scholars, does in *Dziadzienka's* case entertain by including a linking of past and present, as well as introducing into the Belarusian setting a ruthless Mongol who is especially keen to discover the whereabouts of the Roc's egg.

Kviatkoŭski is a prolific and inventive writer, whose *Stračanaja staronka* ('The Lost Page') from his book *Padarunak dlia Adeli* ('A Present for Adelia', 2012), is also about the search for missing information and material items. The narrator is dismayed by the lack of documents relating to Belarusian history, in particular the Polacak Chronicle, and he wonders how it disappeared and why the Muscovites destroyed it (Kviatkoŭski 2021, 79-80).¹⁰ An interesting feature of this work is a description of the relatively unknown history of the Khazars, but its ending is bizarre, suggesting that now they (he and others) can work on the Lithuanian Lexicon and thus live in their own immortality (PA, 87-88). It is strange that the last example of historical writing anticipates the author's immortality, when the purpose of the major Belarusian historical novelists is not concern with themselves but with preserving the rich and disputed past of their country. Indeed, some of the writers mentioned in this article have been bitterly attacked for writing about the frequently denigrated history of Belarus. Those mentioned here are not alone, and the very fact of keeping the nation's past alive is of the greatest importance. In this task the youngest and the middle generation, whilst branching out in form and content, often look for inspiration mainly to Karatkievič and Arloŭ, pillars of this eminently worthwhile enterprise.

Bibliography

- ABECEDARSKI, L. | BARANOVA, M. | PAVLOVA, N. (1965), *Istoriia BSSR*. Minsk.
 anon.¹¹ (1966), *Istoriija BSSR (A History of the BSSR) – Abecedarski, L. | Baranova, M. | Pavlova, N.* (1963). Minsk. In: *The Journal of Byelorussian Studies*. 1/2, 123-26.
 ARLOŬ, U. (1986), *Dobry dzień, maja Šypšyna*. Minsk.
 ARLOŬ, U. (1988), *Dzień, kali ŭpala strala*. Minsk.
 ARLOŬ, U. (1989), *Ašvietnica z rodu Usiaslava: Jeŭfrasińnia Polackaja*. Minsk.
 ARLOŬ, U. (1992), *Jeŭfrasińnia Polackaja / Efrosiniia Polotskaia*. Minsk.
 ARLOŬ, U. (1994), *Tajamnicy polackaj history*. Minsk.

¹⁰ Subsequent reference to this book is PA with the page reference.

¹¹ At that time all reviews in what is now "The Journal of Belarusian Studies" were anonymous.

- ARLOŮ, U. (2001), *Historyčny šliach bielaruskaj dziaržavy / The History of the Belarusian State*. Minsk.
- ARLOŮ, U. (2012), *Kraina Belaruš*. Bratislava.
- ARLOŮ, U. (2013), *This Country Called Belarus*. Bratislava.
- ARLOŮ, U. (2014), *Ad Polacku pačaŭsia šviet*. Minsk.
- ARLOŮ, U. (2018), *Belarus. The Epoch of the Grand Duchy of Lithuania: An Illustrated History*. Minsk.
- ARLOŮ, U. | SAHANOVIČ, H. (2001), *Dziesiac viakoŭ belaruskaj historyi 862-1918*. Viľnia.
- ASTAPOVA, A. (2015), *Negotiating Belarusianness: Political Folklore Betwixt and Between*. *Dissertationes Folkloristicae Universitatis Tartuensis*. Tartu.
- BALACHONAŮ, S. (2005), *Imia hrušy: Raman, apaviadaŭni*. Minsk.
- BARADZINA, M. (2006), *Vyšej za paŭnočny viecier*. Minsk.
- BARANOŮSKI, A. (2012), *Dyjamentavy nimb dla aniola*. Minsk.
- BRYĹ, A. F. (2011), *Nie upaŭ žolud*. Minsk.
- BRYĹ, A. F. (2014), *Jan Jalmužna*. Minsk.
- ČAROPKA, V. (1992), *Chram bez boha*. Minsk.
- DAJNIEKA, L. (1993), *Źalieznyja žaludy*. Minsk.
- DAJNIEKA, L. (2000), *Mieč kniazia Viački*. Minsk.
- DALIDOVIČ, H. (1994), *Zachodniki*. Minsk.
- DALIDOVIČ, H. (1997), *Klič rodnaha zvonu*. Minsk.
- DZIADZIENKA, Ź. (2015), *Historyja ŭ pryciemkach*. Minsk.
- FIEDARENKA, A. (2001), *Ničyje*. In: *Polymia*. 3, 15-173.
- HLUCHOŮSKAJA, K. (2013), *Kali drevy rastuť z halavy*. Minsk.
- IPATAVA, V. (2002), *Aľhierdava dzida*. Minsk.
- JEMIALIANAŮ-ŠYLOVIČ, A. (2013), *Parasoniečnašć*. Minsk.
- KARATKIEVIČ, U. (1987-91), *Zbor tvoraŭ u vašmi tamach*. Minsk.
- KAŠCIUKIEVIČ, P. (2016), *Plan Babarozy*. Vilnius.
- KOŮHAN, S. (2002), *Pieršyja kroki: Zryfmavanyja dumki pra minulaje i sučasnaje*. St Petersburg.
- KULIKOŮ, I. (2011), *Pavarot na mora*. Miensk.
- KUŹMIENKA, Ź. (2012), *Pakuľ žyvu, spadziajusia...* Minsk.
- KVIATKOŮSKI, S. (2012), *Padarunak dla Adeli*. Minsk.
- MCMILLIN, A. (2006), *History through the Prism of Literature – Uladzimir Arloŭ and Some of His Contemporaries*. In: *Annus Albaruthenicus: Hod bielaruski*. 7, 141-81.
- MCMILLIN, A. (2010), *Writing in a Cold Climate: Belarusian Literature from the 1970s to the Present Day*. London.
- MCMILLIN, A. (2016), *Pradstaŭnik redkaj dynastyi – Anton Fraŭcišak BryĹ*. In: *Polymia*. 11, 127-33.
- MALDZIS, A. (2010), *Źyćcio I ŭźniasieŭnie Uladzimira Karatkieviča. Partret pišmieŭnika i čalavieka*. Minsk.
- NIADBAJ, T. (2014), *Sireny špiavajuć džaz: vieršy*. Warsaw.
- NIATBAJ, T. (2012), *Źyćcio praciahvajecca*. In: *Termapily*. 16, 159-67.
- NIETBAJEVA, T. (2012), *Čalaviek I historyja ŭ bielaruskich miastovych chronikach XVII-XVIII stst*. Miensk.
- NILAVA, T. (2018), *Hotyka tonkich padmanaŭ*. Minsk.
- PAŠKIEVIČ, A. (2001), *Plac voli*. Minsk.
- RYŹKOŮ, V. (2010), *Džviery zamknionija na kľučy*. Minsk.
- SIDORKA, N. (2013), *Pialioŭŭki*. Brest.
- ŠNIP, V. (comp.) (2015), *Moj dzieŭ pačynajecca*. Minsk.
- TARASAŮ, K. (1997), *Try žyćci kniahini Rahniedy; Pahonia na Hrunvaľd*. Minsk.
- TARASAŮ, K. (2000), *Apošniaje kachaŭnie kniazia Mindoŭha*. Minsk.
- ŹUKOŮSKI, D. (2003), *Idzi I hľadzi*. In: *Arche*. 6, 130-42.

DOI: 10.31648/pw.9718

ALEKSANDER KIKLEWICZ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6140-6368>

University of Warmia and Mazury in Olsztyn

JULIA MAZURKIEWICZ-SUŁKOWSKA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5579-3472>

University of Lodz

HELENA POCIECHINA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6015-2055>

University of Warmia and Mazury in Olsztyn

ART IN PROTEST DISCOURSES – ON THE EXAMPLE OF THE BELARUSIAN ANTI-GOVERNMENT PROTEST MOVEMENT

ABSTRACT: In protest discourses the problem of using aesthetic and artistic elements lies in the centre of attention. The authors draw empirical material from the Belarusian protest movement, especially the anti-government protests of 2020. In the current study the problem of the use of aesthetic elements in protest discourses is considered in two aspects: 1) in the aspect of artistic activism, i.e. the involvement of artists in resistance activities; 2) in terms of the use of aesthetic speech acts in various forms of protest activity, i.e. as a special rhetorical tool with emphatic and persuasive function, but also as a means of expression with the satisfying function. As a result of this dichotomy, the article is divided into two parts. The authors point out that even though public art is not developed in Belarus (e.g. in the field of visual arts), aesthetic creativity is a very characteristic feature of both street poster discourses and forms of protest in the Internet.

KEYWORDS: pragmatics, discourse, protest, protest speech act, aesthetics, aesthetic speech act, art activism, carnivalization, Belarus

Introduction

A protest is a type of social activity which consists in expressing opposition to the actions of adversaries (officials, superiors, decision-makers, etc.) in symbolic forms (both verbal and non-verbal) and influencing them in order to force fair and socially accepted decisions. Pragmatically speaking, the essence of protest consists in determining adversaries' behaviour, so protest speech acts should be categorised as directives.

Consequently, it may seem unjustified (and perhaps even surprising) to raise the issue in question— after all, it is known that aesthetic speech acts have completely different pragmatic characteristics: their goal is to evoke an aesthetic experience in the addressee as a kind of emotional state (Kiklewicz | Przybyszewski 2021; 2022). Activities of the first type are interactive and assume conscious processing of pragmatic information and volitional, controlled decision-making by the recipient, while aesthetic speech acts are affective and largely self-directed. It explains the fact that acts of the first kind can be realised by means of lexical pragmatic exponents:

- (1) We strongly *protest* against Russian military attack against Ukraine and demand immediate withdrawal.

while acts of the second kind are usually realised without such exponents, and as a means of manifestation of the aesthetic intention are the (semantic and formal) characteristics of the locution and the characteristics of the context.

Despite the marked differences, contemporary protest discourses contain many aesthetic elements. Although they are not characteristic of written forms of protest in the relations “citizens – office” or “office – office”, i.e. various types of petitions,¹ they are widely present in mass street actions, as well as in the Internet. Artistic activism is a particularly noticeable phenomenon, and especially the use of the so-called street art by the protesters, which is extensively depicted in the literature (Pauwels 2009; Mitchel 2013; Werbner | Webb | Spellman-Poots 2014; Dulfano 2017; Favretto 2017; Veneti 2017; Hatuka 2018; Peters 2018; MacQuiston 2019; Reed 2019; Steciąg 2019; Dinerstein 2020; Jenzen | Erhart | Eslen-Zija 2020; Faulkner 2020; Morgan | McGarry 2020; Dibyokamal 2021; Gauffman 2021; Kryzhanoŭski 2021 et al.). M. Dragičević-Šešić (2013, 160) states that engaging artists in a culture of dissent fosters citizens’ critical reflection, but at the same time holds a lot of affirmative potential, especially in terms of promoting the idea of social justice and human rights. Moreover, S. Grotowska (2012, 15) adds that the direction of street art is created with ambitions to modify reality by the participation in the public debate.

The problem of the use of aesthetic elements in discourses of protest can be analysed from two perspectives: first, in the aspect of the above-mentioned artistic activism, i.e. the artists’ involvement in resistance activities; secondly, in terms of the use of aesthetic speech acts in various forms of protest activity – as a special rhetorical tool with the emphatic potential, but also as a means of expression. Taking these aspects into account, the article will be divided into two parts.

¹ The most popular website with online citizens’ petitions in Poland is <https://secure.avaaz.org>, established in the USA and available in 17 languages.

1. Artistic activism – public art – critical art

Social protests (especially mass anti-government protests), like other forms of social activity, are increasingly mediated. A. Usmanova (2006, 97) mentions that a characteristic feature of contemporary politics is the shift of the struggle for power into the area of the spiritual culture, which raises the importance of various types of media tools. As the researcher (2006) points out, no social campaign can succeed without the support of people with a significant cultural reputation. Usmanova (*ibidem*, 98) further argues that today the boundary between economic and cultural life is generally blurred. Between the first and the latter there is a set of mutual influences and dependencies: on the one hand, spiritual culture (including art) is an important factor in social practices (and it is defined as a way of acting, a way of life in this approach), as well as economic and political realities affect the way of life and the cultural tradition characteristic of a given society, on the other.

It means that the institution of artistic creators exists not only as a form of satisfying human hedonistic needs, but also that divisions arise regarding both the interpretation of these needs and the forms of their satisfaction depending on the social differentiation. Furthermore, Usmanova (*ibidem*, 99) points out that it is not only about the distinction between high and low culture, but also about the competition or struggle of various social groups conducted through culture. This fact justifies the notion of art as public space (see Kwon 2004, 5ff.), but also as concepts, such as social, public or participatory art (see Uchwanowicz-Rajecka 2015, 40).

On the one hand, culture is a means of legitimising social inequalities. It is expressed, among others, in the opposition of discourses and encratic and acratic languages (Barthes 1984). On the other hand, culture, as Usmanova emphasises, becomes a platform on which the forms of overcoming social inequalities are shaped: every revolution begins with a re-evaluation of social life. Works of art, regardless of the way they are used during protest discourses, play an important role in the creation of social awareness – awareness of the opposition, which is made possible due to the fact that artists, being most sensitive to social issues, articulate political, economic, demographic, existential problems, such as the problem of inequality or the problem of human rights violations.

The cultural factor is used by all sectors of the political system – both the ruling elites and the opposition. In totalitarian systems, the rulers do not limit themselves to repressive actions, but make every effort to perpetuate the values of the encratic culture. As a result, cultural sectors such as media, education and

the arts are involved for this purpose.² In this regard, Usmanova quotes Pierre Bourdieu's statement that the state has a monopoly on symbolic violence.

On the other hand, the opposition, not being able to use the tools of political struggle under the conditions of totalitarian repressive politics, more and more often reaches for symbolic tools – alternative (in relation to the discourses of power) cultural representations, which make up the concept of public art. Usmanova (ibidem, 103) uses the French term *détournement* to denote 'reinterpretation of aesthetic elements, their re-use in unusual contexts and functions'. In this way she shows the phenomenon of engaging artistic circles in political and resistance actions and undertakings.

In Poland, the concept of interpreting art from a socio-political perspective was developed by J. Zydorowicz (2005). The author distinguished between two concepts: engaged art and critical art. The first concept covers artistic circles that define themselves on the side of the system of power and cooperate with it, although, for example, T. Umerle (2011, 600) treats this concept more broadly: engaged literature is one that "increases our ability to sympathize with other people".³ Zydorowicz also discusses critical art focused on problematising socio-political reality (ibidem, 63). In turn, critical art (also referred to as public or reformist art) exists in various forms: both traditional (such as posters or murals)⁴ and new ones, created thanks to the Internet technologies. It is the Internet that gives the possibility of a wide presentation of alternative art, as well as art that is involved in social processes and confrontations, e.g. the portal 'Art in Protest',⁵ whose programmatic goal is to support artists who are victims of repression by totalitarian regimes. Dragičević-Šešić (2013, 160) points out that avant-garde forms of art, such as performance, are particularly useful in expressing political opposition – for many artists they are a way of showing civil disobedience, a protest against government policies and actions. The development of such forms of art is possible, e.g. thanks to the creation of independent, non-governmental cultural centres. In addition, S. Grotowska (2012, 14) observes that "street artists strive to function beyond the institutionalised world of culture, composed of galleries, museums, exhibitions, etc., which they treat as the antithesis of public space".

² In Belarus, one such tool of official propaganda is the International Festival of Arts (actually a pop music festival) "Slavic Bazaar in Vitebsk". This event is not only organised under the auspices of the state authorities, but its regular guest is also Alexander Lukashenko, who uses the event as an opportunity to improve his image and to promote Belarusian-Russian integration.

³ This would correspond to the notion of social art and inclusive art (see Niziołek 2015, 22).

⁴ The website The Art. Newspaper, for instance, contains information about a poster campaign in the US by the Chinese dissident artist Badiuca, whose work focuses on human rights violations in China. See: <https://www.theartnewspaper.com/2021/11/29/chinese-banksy-hits-miami-streets> (accessed: 7.01.2023).

⁵ <https://hrf.org/programs/art-in-protest/> (accessed: 7.01.2023).

Conversely, when art projects are state-funded, artists' freedom of political expression and creative freedom is generally limited. For example, on December 20, 2022, "Gazeta Polska Codziennie" published a critical review of *Smolensk Late Night Show* directed by Jakub Zalas at the Nowy Theatre in Łódź. The author of the review under the eloquent title *Theatrical beastliness in the performance about Smolensk* accuses the creators of the performance of mocking the victims of the Smolensk catastrophe even though the performance's budget is almost entirely subsidised by the City of Łódź.

The most radical form of artists' involvement in the discourse of protest is their direct participation in street actions. E. Sułek discusses the protests on the Ukrainian Maidan in 2013:⁶

Almost every day on the streets of Kiev there were happenings performed by artists and activists, including people [...] who for the first time showed this kind of creativity, provoked by an extreme socio-political situation (2021, 148).

[Prawie każdego dnia na ulicach Kijowa odbywały się happeningi w wykonaniu artystów i aktywistów, w tym osób, [...] które po raz pierwszy wykazały się tego rodzaju kreatywnością, sprowokowaną ekstremalną sytuacją społeczno-polityczną.]

However, the situation in Belarus differs from that in Ukraine. Usmanova (2006, 108ff.) states that public art does not exist in Belarus, and mentions the painter and performer Ales' Pushkin as the only "public" artist.⁷ The researcher explains this phenomenon by several factors, including: the pressure of censorship, preventing any innovative forms of art, as well as the striking immaturity of the Belarusian artistic community, the lack of social status of the artist and the lack of his communication with society. According to Usmanova, in Belarus art is understood primarily as a means of aesthetic expression, as well as a way of aesthetically ennobling the audience, but by no means as an instrument of cultural policy, or a method of communication capable of articulating the problems of violence, fear, discrimination, xenophobia, intolerance, etc.

The gloomy picture of the situation drawn by Usmanova reflects the reality before 2006, but in the following years the situation developed, and in the direction of intensifying artistic activism. One of the first acts of artistic opposition to Alexander Lukashenko's policy was the publication of a satirical poem in Belarusian, *Льўка Мудзішчаў – прэзідэнт* 'Luka Mudzishchaŭ – president' written by Franciszek Vedz'mak-Lysahorski in the newspaper "Swaboda" in 1994.⁸ It was a variation

⁶ As K. Niziołek puts it, "the artist is completely dethroned and non-artists are allowed to work on equal terms" in the paradigm of inclusive art (2015, 51).

⁷ In 1999, Ales' Pushkin unloaded a wheelbarrow with fertilizer in front of the Presidential Administration building.

⁸ This is poet Nil Hilevich's pseudonym who revealed it in 2013.

on a frivolous poem from the second half of the 19th century, whose authorship is attributed to Ivan Barkov. The presentation of the president of Belarus as Luka Mudishchev was favoured by the convergence of the words *Luka* – *Lukashenko*, as well as the fact that Lukashenko was known for his numerous love affairs. Let's take the last stanza as an example:

(2) Над Беларусяй вецер сьвішча.
Пасохлі бульба і авёс.
Наш прэзыдэнт Лука Мудзішчаў
Садзіцца ў чорны членавоз.

[The wind whistles over Belarus.
Potatoes and oats dried up.
Our president Luka Mudzishchaŭ
Gets into a black vehicle to transport a member.]⁹

Starting from 1994, the “Lukashenkaŭskaya praŭda” and “Navinki” newspapers as well as other underground publications published satirical articles and poems about the first president of Belarus by authors such as Slavamir Adamovich, Valyancin Taras and Yaryla Pshanichny and others, although there were also many anonymous works.¹⁰ In November 1995 Slavamir Adamovich published the poem *Убей прэзідэнта!* ‘Kill the president!’, for which he spent ten months behind the bars of the KGB prison in Minsk. Moreover, in the article by A. Rasinski (2013), other testimonies of the resistance activity of Belarusian artists are also mentioned, for example the documentary *Ordinary President* directed by Yury Khashchavatsky, the animation *Multklub* by Aleh Minich, which is distributed in the Internet, or the satirical collection of songs *Народный прэзідэнт* ‘People’s President’. In addition, Lyavon Volski, a well-known rock musician and poet, one of the creators of the famous project *Народны альбом* ‘People’s Album’ (1997), publishes satirical anti-government poems in the Belarusian editorial office of Radio Svaboda, collected in the series *Saŭka and Hryshka* (Volski refers to the title of a Belarusian folk song). The texts are written in *trasianka*, which can be seen as a Lukashenko’s parody, who uses this form of a mixed language on a daily basis, also in official discourses. One of the examples is *Такіх не бяруць у касманаўты* ‘They are not fit to be astronauts’:

⁹ This publication contributed to the consolidation of this association in public opinion, and the nickname Лука ‘Luka’ became a generally used form of naming the president in colloquial communication.

¹⁰ For more on this see: <https://www.svaboda.org/a/787205.html> (accessed: 16.01.2023).

(3) Саўка:

Прыехаў да Пуціна друг Лукашэнка.
І па касмадруму хадзілі яны.
І хто-та сказаў із яго акружэньня:
– В ракету бы іх, хай ляцяць да Луны.

Грышка:

Такіх не бяруць у касманаўты.

Саўка:

І гродасьцьцю былі іх ліца заліты:
Мол, космас цяпер будзе нашым на раз!
І хто-та прамолвіў із Пуцінскай сьвіты:
– Уж лучшэ бы вы паляцелі на Марс!

Грышка:

Такіх не бяруць у касманаўты.

Саўка:

– Цяпер мы касьмічэскай будзем дзяржавай,
Адкрыты цяпер нам у космас пуці.
І хто-та сказаў із талпы праважатых:
– Давай, не трындзі, а скарэе ляці!

Разам:

Такіх не бяруць у касманаўты.

[Saūka:

Lukashenka came to visit his friend Putin.
They walked around the space centre.
Someone close to him said:
“Put them in a rocket, let them fly to the moon”.

Hryshka:

They are not fit to be astronauts.

Saūka:

Their faces were full of pride:
From now on, space will be ours forever!
Suddenly, someone from Putin’s entourage spoke up:
“It would be better if you went to Mars!”

Hryshka:

They are not fit to be astronauts.

Saūka:

“Now we’ll be a space nation,
The way to space is now open to us”.
And someone in the crowd said:
“Come on, don’t talk, fly faster!”

Together:

They are not fit to be astronauts.]

Fig. 1. Employees of the Yanka Kupala Theater in Minsk hand in their resignations to the Minister of Culture of Belarus, Yuriy Bondar ¹¹

Opposition to Lukashenko's regime was also expressed by members of the Union of Belarusian Writers – UBW (in Belarusian: *Саюз беларускіх пісьменнікаў*), which was abandoned by a group of members in 2005 to form an alternative *Саюз пісьменнікаў Беларусі*. It was an attempt to destroy the independent UBW which the authorities failed to tame. In 2020, during mass anti-government protests, the Union of Belarusian Writers issued an open appeal to the writing community *Enough violence, respect the will of the people!*, in which the Union condemned the brutal actions of the security forces against citizens. More than 200 Belarusian writers (Svyatlana Alexievich, Uladzimer Arloŭ, Lyavon Barshcheŭski, Henry Dalidovich, Andrei Khadanovich, Uladzimer Nekliaeŭ and others) signed the petition, which called for an end to mass repressions, a stop to ridiculing people who wanted change, and demanded that the authorities admit defeat. In October 2021, the Supreme Court of the Republic of Belarus decided to liquidate UBW.

During the 2020 protests, other artistic circles also showed great public activity, and above all, the artists of the Yanka Kupala Theatre in Minsk. The director of the theatre, Pavel Latushka, supported by the actors, signed an open appeal to the residents, authorities and security forces, and the troupe suspended performances during the protests. In August 2020, Latushka was dismissed – as a sign of protest, 58 employees of the Theatre, including 36 actors, applied for dismissal. The Belarusian authorities banned actors from working in cultural institutions - the reason why the Independent Theatre Group Kupalaŭcy was founded in 2020, operating in the Internet and abroad. On October 8, 2022, the premiere of the Belarusian-language play *Рамантыка* 'Romanticism' (directed by Nikolai Pinigin) based on Adam Mickiewicz's *Ballades and Romances* took place on the stage of the Arnold Szyfman Polish Theatre in Warsaw.

¹¹ <https://culture.pl/ru/article/volga-babkova-beloruskiy-karnaval-pod-dulami-voennykh> (accessed: 16.01.2023).

During the 2020 Belarusian protests, artistic symbols were actively used, with one of the most recognized being the song by Russian rock musician Viktor Tsoi *Перемен!* ‘We demand Change!’, written in 1986. When it turned out that the authorities had banned Svyatlana Tsikhanouškaya’s pre-election rally in the People’s Friendship Park, the organizers decided to move the event to Kiev Square, where a family celebration Kaleidoscope of Creativity was held. It was decided to organize a flash mob there: at 19:00, Tsikhanouškaya’s supporters were supposed to raise their hands with white ribbons. Suddenly, DJs from the Youth Palace, who worked at the party, joined the action and instead of the program repertoire, they played the Tsoi’s song at exactly 19:00. As a result, the song began to be associated with the resistance against Lukashenko’s regime, and the words from the lyrics of the song:

(4) Перемен – требуют наши сердца!
‘Our hearts demand change!’

were later repeated many times by the protesters, they were also reproduced on posters. On one of the posters (Fig. 2) there is the slogan *Переменск*, created as a result of blend of two words: *Перемен* and *Менск* (the old name of Minsk, used until the 17th century), so it contains reminiscences to the Tsoi’s song.

Fig. 2. Slogan *Переменск* referring to the song by Viktor Tsoi¹²

Jacek Kaczmarski’s song *Mury* ‘Walls’, translated into Russian (*Стены рухнут*) and Belarusian (*Муры*), became another symbol of the protest. It was sung during the campaign of collecting signatures in support of Svyatlana Tsikhanouškaya. The candidate’s election rallies ended with a joint performance of this song, and during the singing, its recording performed by Tsikhanouškaya’s husband, who was

¹² <https://m.joyreactor.cc/post/4512718> (accessed: 16.01.2023).

in custody, was played. In the summer and fall of 2020, activists encouraged the playback of *Walls* at homes and in cars with a view to making both the authorities and the protesters themselves aware of the large percentage of the society that disagrees with the policy of the incumbent president.

Another song, considered an artistic symbol of the protest, was the song of the band Tor Bend *Мы не народец* ('We are not little things'). Its title refers to Lukashenka's ironic statement about Belarusians – he used the diminutive *народец*. The main theme of the song is the change that took place in the Belarusian society in 2020, when many people realised that they were creating a community that should fight for their rights.

- (5) Мы не было, стадо и трусы,
мы живой народ, мы белорусы!
С верой в сердцах, держим мы строй,
знамя свободы над головой!

[We are not cattle, herd or cowards,
We are a living nation – Belarusians!
With faith in our hearts, we stand in line.
The flag of freedom is flying overhead!]

Other songs of the band inspired by the protests of 2020 also gained popularity. Such songs as *Уходи* ('Leave'), referring to one of the slogans of the protest – an appeal addressed to the incumbent president, *Кто, если не Ты?* ('Who if not you?'), making everyone aware that everyone should join the fight, and *Жыве!* ('It is alive!'), using the revival slogan *Жыве Беларусь!* ('Belarus is alive') can be mentioned here. As a result, Tor Bend is currently banned in Belarus.

The protests of 2020 contributed not only to the activation of already active artists, but also to the emergence of new artistic initiatives. The most famous of them is *Вольны хор* ('Free Choir') which is a social movement launched in August 2020 by musicians of the Belarusian State Philharmonic, joined by other musicians and enthusiasts. They were united by the common idea of using music in the fight against terror. Members of the choir gained fame primarily due to flash mobs, during which they gathered in public places (e.g. in shopping malls, train stations, markets) and started singing at the agreed time. This created an illusion of people singing accidentally, and thus hindered the uniformed services the cancellation of such a "concert". The choir also performed in squares and backyards of blocks of flats. During concerts, the artists often covered their faces with masks and were dressed in national colours: white, red and white. The repertoire included both the above-mentioned protest songs as well as songs important to the Belarusian historical memory, such as *Магутны Божа* ('Almighty God') or *Пагоня* ('Pursuit').

The scale of this phenomenon is evidenced by the fact that 357 people sang in the choir throughout its existence, performing 58 songs during 103 performances.¹³

2. Carnivalization and aesthetic speech acts

The second aspect of the use of aesthetic elements in the discourses of protest concerns aesthetic speech acts occurring in various forms of protesters' activities. Their presence is explained by the fact that the protest discourse has a modular structure, i.e. it contains such modules as preconditions (participants, benefits, obligations, status relations, etc.), verbal and non-verbal actions, and experiences (see Kiklewicz 2022). In the protesters' environment, there are completely different emotions: on the one hand, frustration – due to the antagonist's resistance, as well as possible repressions by the authorities; on the other hand, elation, excitement due to the sense of solidarity and experiencing dignity, courage and overcoming embarrassing complexes. In the Belarusian anti-government protests of 2020, the conscious breaking of the stereotype of a Belarusian as a passive, cheerful and incapable of opposition was an important motivating factor (Kiklewicz | Mazurkiewicz-Sułkowska | Pocietchina 2021, 6).

One of the characteristics of many civil protests is carnivalization (see Hart 2007; Moss 1985; Dragičević-Šešić 1997; Rasinski 2013; Kowalewski 2014; 2016; Majbroda 2018). This phenomenon is understood after M. M. Bakhtin (1990, 15) as a type of social behaviour consisting in the temporary rejection of laws, customs and rules of the official culture, the abolition of hierarchical relations, privileges and prohibitions (see also the latest publications on the subject: Bełkot 2008; Braun 2005; Mrugalski | Pietrzak 2004). The political carnival performs not only a ludic and recreational function, but also an adversarial function (Schindler 2010, 419). Carnivalisation during a protest contributes to a kind of sublimation, i.e. a vicarious experience of satisfaction in conditions when the chances of meeting the protesters' demands are slim (see Skiperskikh 2014).

The aesthetic dimension of protests is reflected in numerous phenomena of language creativity, described, among others, in publications by: Kiklewicz | Pocietchina 2021; Kiklewicz | Mazurkiewicz-Sułkowska | Pocietchina 2021; Śladkiewicz 2022. Moreover, protesters created posters on a mass scale using, e.g. verse forms of slogans,¹⁴ for example:

¹³ <https://volnychor.com> (accessed: 24.01.2023).

¹⁴ See an example from the Polish reality: "I go to demonstrations – I once went with a banner Hej, biskupy, precz do dupy!, but I saw that young people have better ones, so I didn't take out my own" („Polityka”; 2021 | 52).

- (6) Кто стреляет в свой народ,
тот последний идиот.
[Who shoots his people,
this one is the last idiot.]
- (7) Дзеду з аўтаматам
не даверым мірны атам!
[Grandpa with a machine gun
must not be entrusted with a peaceful atom!]
- (8) Кровавы геноцид
страшнее, чем COVID.
[Bloody genocide
is scarier than COVID.]
- (9) Мы не боимся,
мы не сдадимся.
[We are not afraid
we will not give up.]
- (10) Розы гибнут на морозе,
Юность гибнет в лагерях.
[Roses are dying of cold
young people die in camps.]
- (11) Не февраль сейчас, не январь.
С днем рождения, тварь.
[Not February now, not January.
Happy birthday, monster.]
- (12) Верым. Можам. Пераможам.
[We believe. We can. We will win.]
- (13) Розы любят воду,
пацаны – свободу.
[Roses like water
guys – freedom.]
- (14) Пусть папа услышит,
пусть папа уйдет,
пусть папа ОМОН
с собой заберет.
[Let daddy hear
let daddy go
let daddy take your OMON
with him.]

One of the widely used tricks are paraphrases of fragments of popular songs:

- (15) Прощай и ничего не обещай,
И ничего не говори,
А чтоб унять мою печаль,
Ты трон скорей освободи.

- [Goodbye and promise nothing
And don't say anything,
And to ease my sadness,
Free the throne.]
- (16) Прошлое, Саша, не вернется
И не поможет слеза.
[The past, Sasha, will not return,
And tears won't help.]
- (17) Первая причина – это ты,
а вторая – все твои менты.
[The first reason is you,
and the other is all your cops.]
- (18) Уходи и дверь закрой,
у меня теперь... другая.
[Go away and close the door
I now have... another.]
- (19) Ты погасила свечи,
загадала желание,
чтоб в этот вечер
он ушел – ДО СВИДАНИЯ!
[You blew out the candles,
you dreamed,
that this evening
he would leave – GOODBYE!]

However, protesters less often resort to travesty or recalling fragments from belles-lettres and movies. Here are some examples:

- (20) Дед тронулся, присяжные 3%аседатели.
[Grandpa is crazy, ladies and gentlemen of the jury.]
- (21) У войны конституции не женское лицо?
[War's Constitution's Unwomanly Face?]
- (22) В бой идут STARiki.
[Only old people go to fight.]
- (23) Мы беларусы,
мы мірныя людзі.
[We are Belarusians,
peaceful people.]

The first slogan is based on a phrase from Ilya Ilf and Eugene Petrov's novel *The Twelve Chairs* (1927), except that the noun *лёд* 'ice' in the original text was replaced by the noun *дед* 'grandfather' as Lukashenko's nickname. There is also another play on words: the letter *з* was written in the form of 3%. It is a rhetorical and graphic device widely used by protesters, suggested by the results of an online

poll conducted in spring 2020: only 3% of respondents expressed a willingness to vote for the incumbent president.

The second slogan refers to Svyatlana Alexievich's novel *War's Unwomanly Face*. On the other hand, it is a reaction to Lukashenko's public statement:

(24) У нас Конституция не под женщину. И у нас общество не созрело для того, чтобы голосовать за женщину. Потому что у нас по Конституции президент обладает сильной властью.¹⁵

[Our Constitution is not for women. And our society is not mature enough to vote for a woman. Because according to the Constitution, the president has a lot of power.]

The third slogan is a paraphrase of the name of the feature film *В бой идут одни старики* 'Only old people are going to fight', but the noun is written in transliterated form, and the fragment *STAR-* in capital letters, so as to emphasise the active participation of older people in the protests, the real heroes of those events.

The last of the quoted slogans is the first line of the anthem of the Republic of Belarus. In the context of the protests, it took on a new meaning – associations with the peaceful nature of the Belarusian protests.

Additionally, Fig. 3 depicts a photo of a fragment of one of the protest actions, and the slogan on the young woman's poster reads:

(25) Галасы пад сярпом тваім.
[Voices under your sickle.]

Fig. 3. Slogan *Kłosy pod twoim sierpem*¹⁶

¹⁵ <https://www.kommersant.ru/doc/4363544> (accessed: 18.01.2023).

¹⁶ <https://www.the-village.me/village/city/zab/285141-sny-pro-omon> (accessed: 17.01.2023).

This is an allusion to the title of Uladzimir Karatkevich's novel *Галасы над сяром тваім* 'Ears under your sickle'. As it can be seen, a change of only one letter was sufficient (*каласы* | *галасы*) to obtain a very clear rhetorical effect: in the modified version this phrase suggests that the voters' votes were counted unfairly (as if they were mowed down by the authorities).

Some fragments of literary texts are quoted in their entirety, such as a stanza from Yanka Kupala's poem *Belarusians* on the poster shown in Fig. 4.

Fig. 4. A fragment of a poem by Yanka Kupala as a slogan¹⁷

The Belarusian protests 2020 were particularly expressive in terms of visual aesthetics, as described, for example, by Ź. Śładkiewicz (2022, 215). An exceptionally successful idea was the extensive use of white-red-white colours, symbolising the Belarusian identity and the Belarusian resistance movement: posters, flags, women's clothes, murals and even bouquets in flower shops or underwear dried on balconies were in this colour scheme.

We often deal with remixes, i.e. alterations of well-known works of graphic art – they were usually made available on Internet platforms. For example, Fig. 5 depicts a remix of a well-known painting by Fyodor Reshetnikov (1950). In the original version, there is an inscription *PAIX* on the wall, and the paraphrase shows the symbol *Sasha 3%*, which was mentioned above. We also see a drawing of a cockroach – another mocking symbol of Alexander Lukashenko. Other examples of this kind are analysed in the article by Ź. Śładkiewicz (2022, 218).

The Internet has enabled the presentations of many imaginative visual forms to the public. The case of Miss Belarus 2008 title holder and Miss World contestant Olga Khizhnikova may serve as an example. After she was arrested on November 8, 2020 following another protest action, a massive flash mob was organised. Pictures of women's legs in white-red-white tights and stockings against the background of Conte packaging appeared on the Internet (especially on Instagram), as Khizhnikova has been the face of this brand for many years.

¹⁷ <https://news.obozrevatel.com/society/belarus-plakaty-i-protesta.htm> (accessed: 16.01.2023).

Fig. 5. Remix of the image by Fyodor Reshetnikov¹⁸

Conclusion

Summing up all the considerations so far, it can be stated that the protests of 2020 were accompanied by a significant intensification of artistic activism. Artists were directly involved in protest activities, for which they were dismissed from work and often imprisoned. Many of them, fearing for their own safety, decided to emigrate. For example, the Free Choir continues its activities in Poland, the DJs from the Minsk Youth Palace in Lithuania, and Svyatlana Alexievich in Germany. The protesters actively used artistic symbols (e.g. songs), including both old and new songs, dedicated directly to the events of 2020. New artistic initiatives were also launched by the protesters. The artistic activities were primarily aimed at creating awareness of opposition and breaking the stereotype of a Belarusian as a passive person unable to fight for his rights.

Aesthetic elements were also reflected in speech acts appearing in various forms of protest activity. The phenomenon was manifested primarily in numerous examples of language creativity, including the use of verse form of slogans, paraphrases of well-known texts and references to texts from literature and film.

The protests of 2020 are also distinguished by their visual aesthetics, primarily the wide use of white, red and white colours, which were contrasted with the red and green colours of the supporters of power.

¹⁸ <https://charter97.org/ru/news/2020/6/5/381227/> (accessed: 17.01.2023).

The effectiveness of using aesthetic elements in the protest discourse is also evidenced by the fact that the rulers quickly realised the danger of such forms of opposition. This is confirmed by numerous arrests for the use of white-red-white symbolism, listening to music considered to be protest-related, as well as the fact that bands performing these songs were recognised as extremist and legally equating them with terrorists.

Reference

- БАХТИН, М. М. (1990), *Tvorchestvo Fransua Rable i narodnaia kul'tura srednevekov'ia i Renesansa*. Moskva. [Бахтин, М. М. (1990), *Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса*. Москва.]
- BARTHES, R. (1984), *Le bruissement de la langue*. Paris.
- DIBYOKAMAL, M. (2021) *Protest as Performance: The Genre of Hok Kolorob*. In: https://www.academia.edu/14762214/Protest_as_Performance_The_Genre_of_Hok_Kolorob.
- DINERSTEIN, A. (2020), *The people who “burn”: “Communication,” unity, and change in Belarusian discourse on public creativity*. Massachusetts.
- DRAGIĆEVIĆ-ŠEŠIĆ, M. (2013), *The role of culture in democratic transition: Southeast European experience of civic cultural organizations*. In: *Zbornik radova Fakulteta dramskih umetnosti*. 23, 157-167.
- DULFANO, I. (2017), *Knowing the other/other ways of knowing: Indigenous feminism, testimonial, and anti-globalization street discourse*. In: *Arts and Humanities in Higher Education*. 16(1), 82-96.
- FAULKNER, S. (2020), *Photography and Protest in Israel/Palestine: The Activestills Online Archive*. In: McGarry, A. | Erhart, H. | Eslen-Ziya, O. et al. (eds.), *The Aesthetics of Global Protest: Visual Culture and Communication*. Amsterdam, 151-169.
- FAVRETTO, I. (ed.) (2017) *Protest, Popular Culture and Tradition in Modern and Contemporary Western Europe*. London.
- GAUFMAN, E. (2021), *The gendered iconography of the Belarus protest*. In: *New Perspectives*. 29(1), 1-10.
- GROTOWSKA, S. (2012), *Street art i guerrilla marketing jako próby tworzenia przestrzeni publicznej*. W: *Studia Humanistyczne AGH*. 12 (3), 11-24.
- HART, M. (2007), *Humour and Social Protest: An Introduction*. In: *International Review of Social History*. 52(S15), 1-20.
- HATUKA, T. (2018), *The design of protest: choreographing political demonstrations in public space*. Austin.
- JENZEN, O. | ERHART, I. | EULEN-ZIJA, H. et al. (2020), *Music Videos as Protest Communication: The Gezi Park Protest on YouTube*. In: McGarry, A. | Erhart, H. | Eslen-Ziya, O. et al. (eds.), *The Aesthetics of Global Protest: Visual Culture and Communication* Amsterdam, 211-231.
- KIKLEWICZ, A. (2022), *Dyskurs protestu: kategoryzacja i kierunki badań (przy szczególnym uwzględnieniu białoruskich protestów antyrządowych 2020 roku)*. W: *Socjolingwistyka*. XXXVI, 7-27.
- KIKLEWICZ, A. | MAZURKIEWICZ-SUŁKOWSKA, J. | POCIECHINA, H. (2021), *Menschen zu sein... Soziokulturelle und semiotische Aspekte der Protestdiskurse nach den Präsidentschaftswahlen in Belarus im Jahr 2020*. In: *Zeitschrift für Slawistik*. 66(4), 1-25
- KIKLEWICZ, A. | POCIECHINA, H. (2021), *Yazykovaia kreativnost' protestnykh diskursov v Belorussii posle prezidentskikh vyborov 2020 goda*. W: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. XII(1), 269-304.

- KIKLEWICZ, A. PRZYBYSZEWSKI, S. (2021), Estetyczne akty mowy jako przedmiot pragmatyki: status, funkcje, formy. Cz. I. W: *LingVaria*. XVI(2), 31-46.
- KIKLEWICZ, A. PRZYBYSZEWSKI, S. (2022), Esteticheskii recevoi akt kak kategorija pragmatyki. In: *Przegląd Rusycystyczny*. 3, 237-259.
- KOWALEWSKI, M. (2014), Karnawalizacja protestu. In: *Stan Rzeczy*. 2(7), 198-216.
- KOWALEWSKI, M. (2016), Protest miejski. przestrzenie, tożsamości i praktyki niezadowolonych mieszkańców miast. Kraków.
- KRYZHANOŪSKI, Y. (2021), Managing Dissent in Post-Soviet Authoritarianism. 'New Censorship' of Protest Music in Belarus and Russia, 2000-2018. In: *Europe-Asia Studies*. 74(5), 760-788.
- KWON, M. (2004), *One place after another. Site-specific art and locational identity*. London.
- MACQUISTON, L. (2019), *Protest! A history of social and political protest graphics*. Princeton.
- MAJBRODA, K. (2018), Wrocławski Marsz Równości jako przykład karnawalizacji protestu w przestrzeni miejskiej. Perspektywa antropologiczna. In: *Journal of Urban Ethnology*. 16, 63-80.
- MITCHELL, W. J. T. (2013), *Obraz, przestrzeń, rewolucja. Wszystkie sztuki okupacji*. In: *Widok. Teorie i Praktyki Kultury Wizualnej* 3. URL: file:///C:/Users/00/AppData/Local/Temp/102-1051-1-PB-1.pdf.
- MORGAN, O. | MCGARRY, A. (2020), Introvert's Protest: Handwriting the Constitution and the Performance of Poli-tics". In: McGarry, A. | Erhart, H. | Eslen-Ziya, O. et al. (eds.), *The Aesthetics of Global Protest: Visual Culture and Communication*. Amsterdam, 141-147.
- MOSS, J. (1985), Menippean satire and the recent Quebec novel. In: *American Review of Canadian Studies*. 15(1), 59-67.
- NIZIOŁEK, K. (2015), *Sztuka społeczna. Koncepcje – dyskursy – praktyki*. Białystok.
- PAUWELS, L. (2009), *Street Discourse: A Visual Essay on Urban Signification*. In: *Culture Unbound*. 1, 263-272.
- RAŚINSKI, A. (2013), Dva karnawały ũ suchasnai Belarusi. In: Rudkoŭski, P. | Kol', K. (eds.), *Bunt u imia svabody: zabyty belaruskii hen*. Warszawa, 80-92. [Расінскі, А. (2013), Два карнавалы сучаснай Беларусі. In: Рудкоўскі, П. | Коль, К. (рэд.), *Бунт у імя свабоды: забыты беларускі ген?* Warszawa, 80-92.]
- PETERS, K. (2018), Bilder des Protests. Über die „Woman in the Blu Bra“ und relationale Zeugenschaft. In: Finke, M. | Barrenechea, H. | Schumm, M. (Hrsg.), *Periphere Visionen. Wissen an den Rändern von Fotografie und Film*. Paderborn, 205-222.
- REED, T. V. (2019), *The art of protest: Culture and activism from the civil rights movement to the present*. Minneapolis.
- SCHINDLER, N. (2010), Aspekty historyczno-antropologicznej teorii karnawału. In: Chałupnik, A. | Dudzik, W. et al. (red.), *Antropologia widowisk*. Warszawa, 419-429.
- SKIPERSKIKH, A. V. (2014), Poverkhnosti protesta: osobennosti politicheskogo pis'ma v Sovremennoi Rossii. In: *Politicheskaja lingvistika*. 1, 108-113. [Скиперских, А. В. (2014), Поверхности протеста: особенности политического письма в современной России. In: *Политическая лингвистика*. 1, 108-113.]
- ŚLADKIEWICZ, Ź. (2022), Estetyka i pragmatyka komunikatsii v protestnom diskursie (intersemioticheskii analiz belorusskikh kejsov 2020-2021). In: *Przegląd Rusycystyczny*. 4(180), 206-225.
- STECIĄG, M. (2019), Dyskurs protestów kobiet w Polsce w latach 2016-2017: artystyczne wizualizacje, wokalizacje, werbalizacje. In: *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Linguistica*. 53, 21-31.
- SULEK, E. (2021), Estetyka i narracje rewolucji na Majdanie wobec dyskursu postkolonialnego. In: *Dyskurs & Dialog*. 1, 143-163.
- UCHWANOWICZ-RAJECKA, E. (2015), Od sztuki site-specific po sztukę partycypacyjną. sztuka zaangażowana – wybrane współczesne teorie i praktyki artystyczne. In: *Pogranicza. Studia Społeczne*. 26, 31-47.

- UMERLE, T. (2011), *Polityka i literatura. Richarda Rorty'ego rozumienie literatury zaangażowanej*. In: *Ruch Literacki*. 6(309), 595-611.
- USMANOVA, A. (2006), *Belorusskij détournement, ili iskusstvo obhodnogo manevra kak polityka*. In: *Topos*. 2(13), 91-127. [Усманова, А. (2006), *Белорусский détournement, или искусство обходного маневра как политика*. In: *Топос*. 2(13), 91-127.]
- VENETI, A. (2017), *Aesthetics of protests: An examination of the photojournalistic approach to protest imagery*. In: *Visual Communication*. 16(3), 279-298.
- WERBNER, P. | WEBB, M. | SPELLMAN-POOTS, K. (eds.) (2014), *The Political Aesthetics of Global Protest. The Arab Spring and Beyond*. Edinburgh.
- ZYDOROWICZ, J. (2005), *Artystyczny wirus. Polska sztuka krytyczna wobec przemian kultury po 1989 roku*. Warszawa.

DOI: 10.31648/pw.9719

ALEXANDRA FILIMONOVA | АЛЕКСАНДРА ФИЛИМОНОВА

Orcid: <https://orcid.org/0000-0003-3437-9875>

Buketov Karaganda University

SHARA MAZHITAeva | ШАРА МАЖИТАЕВА

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0557-5423>

Buketov Karaganda University

СЛОВО И НЕМОТА В РУССКОЙ (ПОСТ)КУЛЬТУРЕ. *КЫСЬ* ТАТЬЯНЫ ТОЛСТОЙ

Speech and Silence in Russian (Post)Culture. The Case of Tatyana Tolstaya's *The Slynx*

ABSTRACT: This article analyzes the use of intertextuality as one of the ways to explicate the concept of a “book” in the novel *The Slynx* by Tatyana Tolstaya. Introducing the texts of the previous culture is considered a genre characteristic of the dystopian discourse. Using the example of Pushkin’s text presented in the novel in various forms, some techniques and functions of contextual transformation of the “book word” are analyzed. Modal and semantic reaccentuation of important elements of the language reality, on the one hand, destroys the logocentric paradigm of Russian culture and reveals the consequences of the cultural rupture and further obliteration. On the other hand, it provides the unity of a national linguistic and cultural universe. Searching to discover the constants of the national mentality, the novel shows the indissoluble connection between spiritual search and violence. The usurpation of the words of the past culture turns into cultural and spiritual dumbness.

KEY WORDS: intertextuality, dystopia, logocepisteme, postmodernism, Tatyana Tolstaya, *The Slynx*

Введение

Роман *Кысь* Татьяны Толстой (опубликованный в 2000 г.) исследователи называют «последним русским романом XX века», подчеркивая его особенное положение в историко-литературном процессе. Оценивая значение романа, критики нередко определяют произведение как новую «энциклопедию русской жизни». Несмотря на противоречивые отклики литературной критики¹, роман является своеобразным итогом развития литературно-художественных тенденций столетия, прежде всего – постмодернизма в русской литературе.

¹ <http://old.guelman.ru/slava/kis/index.html>

В этом отношении творчество Толстой предоставляет широкие возможности для лингвистической и социально-культурной рефлексии. Как справедливо отмечают исследователи, «это книга о России. Татьяна Толстая создала самую настоящую модель русской истории и культуры» (Paramonov 2000). По определению Липовецкого, «перед нами – не больше и не меньше чем попытка создать текст, изоморфный «метафизическому» ядру России и русской истории» (Lipovetskiy 2008, 382).

Ключевым концептом романа *Кысь* является «книга». Он является одной из важных констант русского национального сознания, в формировании которого ведущую роль играла христианская традиция сакрализации Слова и Священного писания. Подчеркивая значение литературного слова, П. Вайль и А. Генис (2011, 4) утверждают, что для России «литература – точка отсчета, символ веры, идеологический и нравственный фундамент». Ценностное отношение к книге, «слепое, суеверное поклонение слову, особенно письменному» (Толстая) в романе представлены как архетипические компоненты русской ментальности, определяющие особенности его социально-исторического развития. В то же время ценностная составляющая книги у Толстой парадоксальным образом проблематизируется и подвергается направленной деструкции.

С экспликацией данного концепта тесно связано активное использование в тексте романа «чужого слова» (М. Бахтин) – интертекстуальных включений из текстов предшествующей литературы. В произведение вводится широкий круг прецедентных книжных текстов, играющих в романе важную смыслообразующую роль.

Методологически статья основывается на положениях жанровой теории антиутопии (Vorob'eva 2009) и интертекстуального анализа (Arnol'd 2010). Художественный текст рассматривается как транслятор не только индивидуально-авторской концептуальности, но и как форма языковой репрезентации культурно значимой информации.

Результаты и дискуссия. «Чужое слово» как жанровая черта антиутопии

Специфика политико-культурной жизни в России XX в. способствовала активизации в русской литературе антиутопической традиции, вызвала к жизни ряд новых литературных антиутопий, среди которых наиболее яркие – произведения Петрушевской, Маканина, Пелевина, Сорокина. Жанровая природа романа Татьяны Толстой также обнаруживает очевидные связи с антиутопическим каноном. Хотя и с известными оговорками, *Кысь* закономерно рассматривают в сфере влияния этого жанра, также предлагая различные его

подвидовые вариации: антиутопия (К. Степанян), ретроантиутопия (Б. Кузьминский), постантиутопия (С. Вицман), пародия на антиутопию (Н. Иванова), «с виду антиутопия, а на деле – форменная энциклопедия русской жизни» (Д. Ольшанский). Интертекст в романе Толстой проявляется прежде всего на уровне жанра.

Воссоздание антиутопического мира «нуждается в единой системе содержательных и формальных компонентов структуры произведения, которые повторяются в разных вариациях в каждом тексте и трансформируются в знаковые ситуации и мотивы» (Vorob'eva 2009, 13). В типичных хронотопических координатах антиутопии *Кысь* изображает постисторическое общество будущего, сложившееся в результате катастрофических последствий социально-технического развития, осмысливает его социальные, политические и морально-нравственные последствия. «Формальный сюжет [романа] обнаруживает стандартные признаки антиутопической парадигмы, используя преувеличение для обозначения знаковых событий и ключевых явлений» (Coscilo 2003, 10).

Можно утверждать, что явная тенденция к интертекстуальности, к взаимодействию с «чужим словом» является одной из характеристик не только постмодернизма, но и самой антиутопии как жанра, что связано с генезисом и функционированием антиутопического дискурса. Жанровая характерность антиутопии изначально развивалась на основе полемических отношений с предшествующей утопической традицией. Этим обусловлена принципиальная текстологическая ретроспективность антиутопического дискурса, как базовая текстовая стратегия в нем выступает интенсивное обращение к предшествующим текстам. Интертекстуальность антиутопии необходимо анализировать в лингвопоэтическом аспекте, как одну из составляющих, определяющих жанрово обусловленные приемы отражения действительности и воплощения авторской картины мира.

Роман-антиутопия Толстой является ярким образцом так называемой «лингвистической прозы», также уделяющим первостепенное значение межтекстовому диалогу, языку, процессам его трансформации: «Одним из первых впечатлений, пробужденных повествованием Толстой, была стихия языка, стихия речи, обширного языкового эксперимента» (Bogdanova 2003, 85). Яркой особенностью «языкового эксперимента» Толстой является введение в роман многочисленных интертекстуальных включений – «книжного слова», – которые пронизывают всю речевую ткань произведения, выполняют важнейшие тексто- и смыслопорождающие функции.

Для анализа романа с точки зрения интертекста актуальна классификация интертекстуальных элементов И. В. Арнольд (2010, 39), в которой выделяется несколько видов интертекстом: цитата, аллюзия, эпитафия. Согласно этой типологии, связь романа Толстой с другими текстами литературы реализуется

в различных формах, отличающихся по объему, по степени ассимиляции в новом контексте, по характеру введения в текст: в прямом и скрытом цитировании, переработке тем и сюжетов чужих произведений, аллюзиях, пародировании. На уровне формальной структуры, основной фигурой интертекста в *Кыси* являются текстовые аппликации – прием, состоящий в цитировании без ссылки на оригинальный источник. При этом маркировка «чужого слова» может наличествовать и может быть «нулевой», когда читатель должен в силу своей культурной компетентности сам обнаружить присутствие и границы заимствований. Объем и характер цитирования также различны: от реминисценций, аллюзий и цитат из предшествующей и современной литературы до включения фразеологических оборотов, крылатых выражений, целых текстов – в виде «сочинений», «созданных» или цитируемых персонажами романа.

Источником интертекста в романе Толстой являются прежде всего значимые тексты национальной и мировой культуры: мифы, молитвы, народный фольклор, тексты массовой поп-культуры и политического дискурса, культовые литературные произведения мировой литературы различных периодов и жанров (например, *Божественная комедия* Данте, *Макбет* Шекспира); еще более широко представлена русская и советская классика – произведения Пушкина, Лермонтова, Гоголя, Тургенева, Маяковского, Пастернака, Толстого, Крандиевской-Толстой, Чуковского, Ерофеева, Стругацких.

Функции «чужого слова» в романе также разнообразны. Благодаря плотному интертекстуальному полю значительно расширяется фоновое художественное пространство, в рамках которого воспринимается мир романа. Чужое слово втягивает в его орбиту всю прошлую историю и культуру, которые предстают как сгущенный контекст пост-истории. «Слово, запечатленное книгой, и есть след существующей культуры. Это понимание слова как следа становится одной из главнейших «пружин» сюжета в романе Толстой» (Lipovetskiy 2008, 412).

Важно, что включенные в произведение тексты являются ключевыми для культуры, прочно закрепленными в общественной памяти. Они сближаются с понятием логоэпистемы, обладающей следующими признаками: словесная выраженность; прямое или косвенное указание на породивший её текст; возобновление, а не создание в процессе коммуникации; видоизменяемость в пределах, обеспечивающих ее узнавание реципиентом (Burvikova 2006, 39). Благодаря перечисленным свойствам претексты, используемые в романе, обладают ощутимой «внутренней формой», несут в себе смыслы, значимые для национальной культуры и потому обладают большим смыслопорождающим потенциалом.

Включаясь в сеть взаимосвязанных средств выражения мыслей, текстовые заимствования в принимающем тексте получают разнообразные модификации: грамматические, семантические, орфоэпические, графические,

претерпевают модальную и смысловую переакцентировку, в результате чего их традиционная, закреплённая в культурном сознании «внутренняя форма», трансформируется и разрушается.

Тоталитаризм как монополия на слово

Одним из важных для понимания романа способов такой переактуализации смыслов, используемых Толстой, является так называемая ложная «именная» маркировка (Арнольд), то есть ложная атрибуция текстов. Фрагменты классических произведений, как знакомых массовому читателю, так более «элитарной» литературы, в романе приписываются другому и единственному автору – правителю Федору Кузьмичу. Набольший Мурза выступает как персонификация политического и литературного авторитета, автор всех доступных в голубчиковом мире поэтических текстов. В Федор-Кузьмичке происходит узурпация и монополизация художественного слова в целом, всей поэтической образности, всего «дискурса истины», производимого литературой. Коллективное сознание голубчиков, заведомо лишённое исторической памяти, становится благодатной почвой для насаждения новых идеологических стереотипов и мифов очередного демиурга.² Посягательства на вербальную монополию жестоко караются Санитарами, традиционный для антиутопии запрет на чтение «старопечатных книг» мотивируется страхом «болезни»: «Какая-то Болезнь от них, Боже упаси, Боже упаси. И тогда Красные Сани приедут. И в санях – санитары, не к ночи будь помянуты» (Tolstaya 2020, 50).

Так происходит логическое завершение процесса широкого внедрения в общество тотальной монополии на фиксацию и оценку происходящего, на истину и несущее её Слово.

Значимость в романе как предшествующего книжного дискурса, так и его трансформации, подчеркнута в образе главного героя. Бенедикт – писец, в чьи обязанности входит переписывание старых книг под новым авторством. Бенедикт с латинского означает буквально «тот, о котором хорошо сказано». Общий корень с латинским *dictio* («слово, речь») раскрывает смысл «говорящего» имени героя, его связь с основной проблематикой романа о слове и книге. Характерно, что герой новой антиутопии – человек, не творящий сам, но переписывающий тексты. С одной стороны, это очевидная аллюзия на целый ряд героев антиутопий, лингвотип которых можно обозначить как «человек пишущий» (Смит Оруэлла, Д-503 Замятина, Платон Акройда).

² Очевидная аллюзия Толстой на формируемый после Октябрьской революции в России социум, социальная мифология которого основывалась на уничтожении позитивных связей с историческим прошлым.

Однако персонаж новой антиутопии Толстой изначально не имеет подобных претензий на самостоятельное оригинальное творчество. Его творческие интенции сводятся к смысловой ассимиляции в новом контексте уже сказанного слова. Бенедикт создает книги, копируя наследие прошлой культуры, которое становится частью его речевого репертуара. Имеющий огромный читательский и «писательский» опыт, герой осознает себя персонажем в веренице других лиц, обладание их словом или словом о них порождает в герое чувство личной идентичности: «Шахиншах, эмир, султан, Король-Солнце, начальник ЖЭКа, Председатель Земного Шара, мозольный оператор, писмоводитель, архимандрит, папа римский, думный дьяк, коллежский асессор, царь Соломон, – все это будет он, он...» (Tolstaya 2020, 317).

Именно в цитатном сознании Бенедикта прежде всего происходит переактуализация закрепленных за ключевыми претекстами русской и мировой культуры смыслов, его дискурс выполняет в романе функцию «интерпретанты» (Риффаттер). Бенедикт и его восприятие действительности на фоне литературной традиции представляет некую иную точку зрения. Не напитанный, но и не отягощенный заданными лингвокультурными смыслами, Бенедикт – это новый вольтеровский Кандид, «естественный человек», реализующий наилучший, не имеющий заготовленных «смысловых установок» взгляд на культуру, и потому претендующий на выражение глубинной, неокультуренной русской ментальности.

Мутация слова как форма посткультуры

Слово является в каком-то смысле главным героем романа *Кысь*, что актуализировано также вынесением букв алфавита в сильные позиции текста – названия глав. Характер слова, его содержание и стилистика при восприятии и воспроизведении в контексте изображаемой социально-исторической действительности редуцируются до соответствующего ей «горизонта ожидания». При этом механизм мутации, которой подвергается слово в романе, двунаправленный: модификация собственно речевой единицы и помещение ее в трансформирующий семантический контекст.

Рассмотрим, в качестве одного из самых репрезентативных примеров, как «переактуализация смыслов» происходит при введении в повествование произведений А. С. Пушкина, образ которого является центральной идеологемой романа. В русской литературе «пушкинский текст» имеет особый статус резонирующего «сверхтекста» (Mednis 2003, 317), выступает как основной цитатный фонд типичного носителя русской культуры. «Можно как угодно интерпретировать историю, политику, религию, национальный характер,

но стоит произнести *Пушкин*, как радостно и дружно закивают головами ярые антагонисты» (Vayl' 2011, 4).

Представленный в начале произведения классической сентенцией А. Григорьева «Пушкин – наше все», поэт служит в романе внесценическим персонажем, который должен воплотить в себе основу русского национального менталитета, предоставить критерии этической и эстетической оценки происходящего. Можно сказать, что опыт всей русской культуры представлен в романе как своеобразное семантическое пространство Пушкина. Именно его стремится восстановить в новых условиях «прежний» Никита Иванович, возводя на символическом топосе *Белой Горки* (на прежней Страстной площади) памятник Пушкину и приобщая к этому действию представителя нового поколения Бенедикта.

В новом контексте сентенция Григорьева трансформируется в развернутую метафору «мыши – наше все». Благодаря такой контекстуальной замене происходит уравнивание и замена ценностного содержания культового образа русской культуры и идола нового времени, который предлагается в качестве новой сакральной основы национального бытия, воплощает в себе ценности голубчикового общества. Реализация тотемного образа – это демонстрация возвращения первобытно-животной культуры, в основе которой лежат первичные физиологические потребности, возврат к мифологическому времени первобытного анимизма. В мифологии образ мыши является символом забвения. Таким образом, вытесняя Пушкина как символ национальной культуры в основе тотализирующей концептуальной метафоры («наше все»), он репрезентирует модель культуры как ориентированную на тотальное забвение.

Таким же образом деструктурируется в романе и само пушкинское слово. Так, например, в текст указа Набольшего Мурзы вводится цитата из стихотворения Пушкина *Стансы* (1826), написанного поэтом о Петре Первом: «И академик, и герой, и мореплаватель, и плотник». В тексте *Кыси* она получает следующую реализацию: «Вот как я есть Федор Кузьмич Каблуков, слава мне, Набольший Мурза, долгих лет мне жизни, Секлетарь и Академик и Герой и Мореплаватель и Плотник, и как я есть в непрестанной об людях заботе» (Tolstaya 2020, 83).

Образа Петра как одной из незаурядных фигур русской истории, символа судьбоносных для России социально-исторических преобразований, нацеленных на европеизацию страны, помещен в контекст самотитулования карикатурного тирана и мнимого реформатора Набольшего Мурзы, с почеркнутым в его титуле азиатским началом (характерно, что, оценивая значение революции 1917-го года в русской истории, Толстая так описывает ее деструктивный характер, «обратное движение истории»: «дикарская, варварская, *азиатская* часть Российской империи была привлечена к *строительству нового мира*») (Tolstaya 2003, 18). В данной цитате имплицитная контекстуальная

переактуализация смысла эксплицируется с помощью формально-графических и лексических маркеров. Нарочитое нарушение нормативной грамматики при оформлении цитаты, просторечная ненормативная диссимилиация «секлетарь», устранение знаков пунктуации, использование неографизмов (прописных букв) направляет модификацию изначального смысла пушкинского слова, помещенного в противоречащий ему контекст. Интертекстма получает существенную «модальную перестройку» (в терминологии Арнольд), в том числе происходит ее ироничное снижение. Таким образом реализуется ведущий в смысловой структуре романа принцип оксюморона – совмещения противоречащих смысловых и стилистических единиц.

Еще один пример разрушения оригинального текста и его модальной перестройки – фрагмент из известного пушкинского *Памятника*, одного из важнейших сегментов пушкинского «сверхтекста»: «Вознесся выше он главою непокорной александрийского столпа». В романе трансформированная цитата вводится от лица Бенедикта: «Дескать, вознесся выше я главою непокорной александрийского столпа, ручек не замараю тяжести таскамши. Обслугу держу...» (Tolstaya 2020, 106); «Али вознесся дерзостью до высот своеволия, мыслю себя мурзой, а не то каким властелином неудобосказуемым, агромадным, волшебным, всевластным, главным-преглавным, голубчиков потаптывающим, во тереме обретающимся, руками пошевеливающим, главой помавающим?» (Tolstaya 2020, 82).

Происходит модификация лексического состава цитаты: в первом случае замена личного местоимения на 1 лицо *я*, во втором – замена лексем оригинала на контекстуальные синонимы (главою непокорной – «дерзостью», александрийского столпа – «высот своеволия»). В принимающем контексте эксплицируется смещение реалий разных культурно-исторических пластов (александрийский столп и мурза); разных стилей: высокого одического стиля оригинала и подчеркнуто сниженных речевых форм (разговорная частица «дескать», просторечный союз «али», диалектная форма деепричастия с перфектным значением «таскамши», характерная для московских говоров XIX века и обладающая яркой просторечной окраской вследствие полного отсутствия её в литературном языке).

В диалоге двух составляющих этой своеобразной диглоссии, во взаимодействии структур двух форм языка – просторечного и высокого литературного, возникает напряжение гетерогенности, направляющее движение его смыслов. Хрестоматийный для русской культуры образ, утверждающий высокое предназначение и непреходящую славу поэта-пророка, используется для описания мнимого социального возвышения Бенедикта после удачной торговли мышами, передается в сниженных бытовых деталях, вступая в противоречие со значениями высокого пушкинского слова и деструктурируя его.

Утверждаемые в *Памятнике* Пушкина и связанные с ним в культурном сознании русскоязычного читателя идеи свободолюбия и милосердия («Что в свой жестокий век восславил я свободу И милость к падшим призывал») получают противоречащее им контекстуальное замещение: «голубчиков потаптывающим, во тереме обретающимся, руками пошевеливающим, главой помавающим». Эстетический и смысловой эффект цитатных включений определяется противоречием между их общепринятым, культурно обусловленным наполнением и контекстным его переосмыслением. То есть противоречием между фоновым лингвокультурным концептом и воспринимаемым на его фоне художественным образом.

Пушкинское слово эксплицирует в романе идею божественного слова, традиционную для европейской культуры словоцентричную картину мира, основополагающую для христианства. Ставшая прецедентной для русского языкового сознания строка Пушкина «Глаголом жги сердца людей» (стихотворение *Пророк*) традиционно воспринимается как утверждение божественного происхождения Слова и высокой миссии Поэта. Рассмотрим, как в романе Толстой трансформация пушкинской строки «Глаголом жечь сердца людей» ведет к дальнейшему перерождению всего комплекса смыслов, связанных с образом поэта и поэзии: «Оружие крепкое, верткое, само приросло к руке – верный крюк, загнутый, как буква *глаголь!* Глаголем жечь сердца людей! Птичьим, переливчатым кликом, взмахом руки призываю товарищей; всегда готовы!» (Tolstaya 2020, 302).

«Глагол» (речь, слово) подвергается фонетической трансформации: по принципу «минимальной фонетической пары» преобразуется в квазиомоним «глаголь» (буква древней славянской азбуки). Поддержанный фонетической трансформацией, образ преобразуется на основе метафорического переноса по сходству формы буквы «глаголь» и крюка санитара, что приводит к отождествлению слова (глагола) как божественного орудия истины и страшного оружие подавления и физического насилия (крюка-глаголя). То есть на основе фонетического и метафорического замещений совершается отождествление ряда образов: «глагол» (слово) – «глаголь» (буква) – крюк (насилие). Происходит восхождение от абстрактного метафорического значения образа («глаголом жечь» – воздействовать на души несущим истину поэтическим словом) к конкретному («глаголем жечь» – применять орудие физического насилия и пыток). Пушкинская метафора глагола как духовного орудия, очищающего сердца, не только разрушается, но оказывается основой для антиномичного образа. При этом сохраняются вторичные смысловые значения двух образов, на основе которых осуществляется их отождествление: болезненности, но утверждаемой конечной благотворности действия божественного «Глагола» и, по аналогии с ним, кровавого «глаголя». Важно то, что первичное значение претекста (сакральность Слова) не разрушилось.

Ощутимость изначального, авторитетного книжного слова играет решающую роль. Бенедикт, убивающий и калечащий голубчиков для изъятия «старопечатных» книг, воспринимает себя как новое воплощение легитимированного сакральной культурной традицией орудия высшей силы, несущее всегда болезненное, но высшее благо.

Стремление к слову, к книге в романе сакрализуется, выступает как центральный ритуал приобщения к культуре, проводит Бенедикта через этапы пути мифологического героя. Это обряд инициации – ритуализированное убийство голубчика ради книги, совершенное в религиозном экстазе и сопровождаемое травестийным мотивом смены одежды – на скрывающий лицо балахон Санитара); символическая смерть (погружение в чтение и отрешение от мира физического, подчеркнутое мотивом еды, «каклет», замененных на книги как пищу духовную); путешествие в поиске главной книги, «где сказано, как жить», которая выступает аналогом священного Грааля, аристотелевского «неподвижного перводвигателя»: «Посередь горницы – ничего, а на ничеве – книга. Вот страницы перелистываются»; подвиг, героическое деяние (свержение «тирана», узурпирующего книгу и слово); жертвоприношение (ритуальное сожжение носителя прежней культуры Главного истопника). Однако традиционные мифологические свершения, должные привести к центральной мифологической метаморфозе – приобщению героя к смыслам наличной культуры, деконструируются в романе так же, как и литературное слово. «Остраненный» от изначальных смыслов словоцентризм – неутомимое стремление Бенедикта к овладению книгами, к поглощению текстов и обретению собственного слова – приводит героя только к большей деградации, к еще более глубокой духовной немоте. Он «слышит слово», но, не будучи способным постичь его смысл, встраивает его в собственную парадигму значений.

Произвольное толкование, исходящее из контекста новой «олигофренической» действительности и ментальности, приводит к последовательной десемантизации предшествующих текстов, опустошению их смыслов, что в итоге приводит к обесмысливанию всего культурного дискурса. Трансформированные таким образом тексты лишаются своего изначального онтологического статуса в сознании носителей языка, становятся окончательно недоступными для восприятия и осмысления. Закономерен диагноз, поставленный Бенедикту прошлой культурой в лице Никиты Иваныча: «Читать ты по сути дела не умеешь, книга тебе не впрок, пустой шелест, набор букв» (Tolstaya 2020, 290).

Традиционный европейский логоцентризм оборачивается в антиутопии Толстой антилогоцентризмом, демонстрируя необратимые ментальные и лингвокогнитивные мутации общества. Лингвистическая трансформация цитатного материала является выражением авторского представления

о природе человеческой эволюции, неспособности слова как носителя культурных смыслов ни структурировать новую ценностную реальность, ни восстановить утраченные связи с прежними культурными парадигмами. Десакрализация литературы как сакрального центра культуры подтверждается и тщетным поиском Главной книги, сопровождающимся не восхождением героя к утраченному смыслу жизни и бытия, а переходом от «малого террора» повседневной жизни примитивного голубчикового общества ко все более очевидному насилию «большого террора».

В «эсхатологической истерии» герой бьется о пушкинское слово в попытках постичь «азбуку жизни», но оказывается не способен понять ее через сохраненную в текстах, но недоступную для мутировавшего, аморфного сознания культуру. «Эсхатологическая истерия» Бенедикта пассианизируется и запускает экстенсивное движение, в карамазовском безудерже, в страстном стремлении к смыслу он, напротив, доходит до полного озверения и духовной немоты: «Я только книгу хотел, – ничего больше, – только книгу, только слово, всегда только слово, – дайте мне его, нет его у меня! Вот, смотри, нет его у меня!.. Вот, смотри, голый, разутый, стою перед тобой» (Tolstaya 2020, 341).

Так реализуется один из важнейших механизмов смыслопорождения в романе Толстой – остранение, трансформация и разрушение семантики претекстов внесением в них не имманентных тексту, вплоть до противоположных, смыслов. На уровне проблематики это демонстрирует несостоятельность литературы в роли синтезирующей катастрофические противоречия «чаши Грааля», онтологического гаранта дискурсивной связанности, целенаправленности и конструктивности истории и социальной эволюции.

Заключение

Таким образом, «книжное слово» как основа манипулирования претекстами и языком вообще является одним из важных приемов создания жанрово-видовой специфики антиутопии, носителем ее жанровых смыслов. Функционально очерченное поле антиутопической интертекстуальности – это использование чужого слова, во-первых, для исследования констант национальной культуры, во-вторых, для отражения совершающихся трансформаций сознания, общественного и индивидуального. Язык становится выражением смысловой сущности изображенного мира, характеристикой его ментального и морального состояния.

В *Кыси* Толстой «книжное слово» является одной из составляющих жанрового и авторского идиолекта, определяющей жанрово обусловленные приемы отражения действительности и воплощения авторской картины мира. Вступая во взаимодействие с контекстом, интертекстуальные включения

становятся лингвокультурными компонентами, маркирующими художественно значимые элементы языковой действительности и образной ткани произведения. Имплицированное и присвоенное «книжное слово» претерпевает языковые трансформации, модальную и смысловую переакцентировку; закрепленная за ними в культурном сознании «внутренняя форма» вступает в эстетически значимые противоречия с контекстным прочтением, становясь одним из главных способов порождения художественных смыслов романа. Мутации культуры, явленные в мутирующем слове как ее носители, являются квинтэссенцией тех «последствий» взрыва, которые определяют посткатастрофическое общество.

Изображая «взрыв» как модель кризиса постсоветской культуры, пережившей семидесятилетний разрыв с модернистскими парадигмами мышления и художественности, утратившей целостность исторической традиции, Толстая проблематизирует русский культурный миф о трансцендентальном статусе литературы. Разрушенная автономность литературного слова, аккумулирующего культурно значимые смыслы «русского мира» и должного обеспечить непрерывность приобщения к ним «неофитов», по мысли автора, не способна преодолеть немоту «духовных неандертальцев». Претензии литературы на мессианство дискредитируются также конечной бесплодностью поисков «главной книги», циклическим повторением социально-исторических катаклизмов (финальное сожжение слободы голубчиков вместе с библиотекой – сосредоточием культуры, по сути, есть повторение Взрыва, уничтожившего прежнюю цивилизацию). В результате узурпация чужого слова прошлой культуры, попытки овладеть ее смыслами, оборачиваются для поствзрывного общества только культурной и духовной немотой.

Концептуализация русской культуры, сохраненной в книге, происходит по принципу оксюморона. Это одновременно и зловещая демоническая Кысь, которая «смотрит в спину», терзает мукой по непостижимому, нематериальному, грозя тотальным обесмысливанием, и с которой сам Бенедикт отождествлен в конце своего «духовного пути». И в то же время прекрасная Князья Птица Паулин – чаемая гармония с прошлым и его смыслами, неизбежно преданная и «перевернутая на каклеты». Бенедикт как мифологический герой объединяет в себе обе ипостаси, манифестирующие тоску по высшим смыслам, поданные как неизменные составляющие русской ментальности. Ее константой оказывается нерасторжимая связь духовного поиска (трансцендентального слова, глагола) и практики террора, насилия (кровавого «глаголя»).

Библиография

- ARNOL'D, I. V. (2010), *Semantika. Stilistika. Intertekstual'nost'*. Moskva. [Арнольд, И. В. (2010), Семантика. Стилистика. Интертекстуальность. Москва.]
- BOGDANOVA, O. V. (2003), *Filologicheskaya proza, ili lingvisticheskiy eksperiment v "Kys'" Tat'yany Tolstoy*. In: *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta*. 2(3), 85-101. [Богданова, О. В. (2003), Филологическая проза, или Лингвистический эксперимент в «Кысь» Татьяны Толстой. In: *Вестник Санкт-Петербургского университета*. 2(3), 85-101.]
- BURVIKOVA, N. D. | KOSTOMAROV, V. G. (2006), *Zhizn' v mimoletnykh melochakh*. Sankt-Peterburg. [Бурвикова, Н. Д. | Костомаров, В. Г. (2006), Жизнь в мимолетных мелочах. Санкт-Петербург.]
- COSCILO, H. (2003), *Dystopian dreams*. In: *The Women's Review of Books*. XX(8), 10-11.
- LIPOVETSKIY, M. (2001), *Sled Kysi*. In: *Iskusstvo kino*. 2. <http://magazines.russ.ru/project/arss/l/lip1.html>. [Липовецкий, М. (2001), След Кыси. In: *Искусство кино*. 2. <http://magazines.russ.ru/project/arss/l/lip1.html>.]
- LIPOVETSKIY, M. (2008), *Paralogii*. Moskva. [Липовецкий, М. (2008), Паралогии. Москва.]
- MEDNIS, N. E. (2003), *Sverkhteksty v russkoy literature*. Novosibirsk. [Меднис, Н. Е. (2003), Сверхтексты в русской литературе. Новосибирск.]
- PARAMONOV, B. (2000), *Russkaya istoriya nakonets opravdala sebya v literature*. In: *Vremya MN*. 14 oktyabrya. <http://old.guelman.ru/slava/kis/paramonov.htm> [Парамонов, Б. (2000), Русская история наконец оправдала себя в литературе. In: *Время MN*. 14 октября. <http://old.guelman.ru/slava/kis/paramonov.htm>]
- TOLSTAYA, T. (2003), *Pushkin's Children: Writings on Russia and Russians*. Boston | New York.
- TOLSTAYA, T. (2020), *Kys'*. Moskva. [Толстая, Т. (2020), Кысь. Москва.]
- VAYL', P. | GENIS, A. (2011), *Rodnaya rech' ili Uroki izyashchnoy slovesnosti*. Moskva. [Вайль, П. | Генис, А. (2011). Родная речь или Уроки изящной словесности. Москва.]
- VOROB'YEVA, A. (2009), *Russkaya antiutopiya XX nachala XXI vekov v kontekste mirovoj antiutopii [dissrtaciya]*. Saratov. [Воробьева, А. (2009), Русская антиутопия XX начала XXI веков в контексте мировой антиутопии [диссертация]. Саратов.]

DOI: 10.31648/pw.9720

PIOTR FAST

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4158-671X>

University of Silesia

CZY POTRZEBNA JEST NOWA HISTORIA LITERATURY ROSYJSKIEJ XX WIEKU?

Do we need a new history of 20th Century Russian literature?

ABSTRACT: This paper consists of an analysis of the newest synthesis of 20th Century Russian literature published in Poland, written by Vasiliy Shchukin, a scholar affiliated with Jagiellonian University in Kraków. The author of the analysis shows how subjective and sometimes unprofessional some parts of the analyzed book are.

KEYWORDS: 20th Century Russian literature, literary history, Vasiliy Shchukin

1.

Odpowiedź na zadane w tytule pytanie wydaje się prosta: tak, szczególnie dzisiaj potrzebujemy, nie tylko w Polsce, nowej historii literatury rosyjskiej. Historii, która byłaby opowiedziana inaczej niż dotychczas, która zaprezentowałaby „inne możliwości”, np. anty/imperialny potencjał rosyjskiej kultury. Albo inaczej: potrzebujemy różnych historii literatury rosyjskiej – chociażby dlatego, że szukamy dzisiaj innych niż medialne obrazów Rosji. Co więcej, przydałyby się one również samym Rosjanom.

Trzeba jednak zapytać, czy „wszechogarniająca” synteza tego rodzaju jest dziś możliwa. Czy da się wygenerować zwartą, koherentną opowieść o tym, co się w rosyjskiej literaturze XX w. stało, co się z czym wiąże, co z czego wynika. Wydaje się, że takie scjentyistycznie, rzekłbym: pozytywistycznie zorientowane myślenie, obrazujące całościowy koncept w dobie zwątpienia jest niemożliwe i pewnie nawet niepotrzebne.

I może właśnie dlatego w ciągu ostatniego ćwierćwiecza nie pojawiły się na półkach księgarskich w Polsce nowe systematyczne opracowania historii literatury rosyjskiej poprzedniego stulecia. Pierwszą tego rodzaju syntezę opracowali niemal 30 lat temu Gabriela i Stanisław Porębowie (1994). Książka ta stanowi rodzaj podsumowania sposobu myślenia przyjętego w Polsce w ciągu poprzedzającego jej opublikowanie 20-, jeśli nie 30-lecia. Wydana w uczelnianej oficynie książka ta nie miała szerokiego rezonansu czytelniczego, nie stała się też podstawowym

podręcznikiem akademickim na polskich uczelniach prowadzących kształcenie w zakresie filologii rosyjskiej. Swego rodzaju reakcją na zastaną sytuację – myślę o braku systematycznej wiedzy o meandrach rosyjskiej literatury XX w. – był obszerny podręcznik przygotowany przez zespół kierowany przez Andrzeja Drawicza (1997).

Zrezygnowano tam z przyjętych dotąd ram czasowych określających „dwudziestowieczność” tej literatury – chodzi mi głównie o rok 1917, który, jak się uznaje w podręcznikach radzieckich i w większości przypadków w polskiej tradycji badawczej, rozpoczyna nową epokę literacko-kulturową¹. Synteza pod redakcją Drawicza lokuje „nowe czasy” (których specyficzne cechy znajdują wyrazistą kontynuację w latach 20. i następnych XX w.) na początku „modernizmu” (rozumianego tak jak *Modernizm polski* Kazimierza Wyki), co zostało tam szczegółowo uzasadnione².

Książka, o której chcę tu napisać, pomyślana jest inaczej niż ta ostatnia. Najogólniej rzecz ujmując, przyjmuje ona tradycyjne reguły periodyzacji i problematyzacji materiału literackiego. Obca jest jej tradycja badań rusycystycznych prowadzonych poza Rosją.

Po kolei zatem. Zacznijmy od kwestii periodyzacji. Wasilij Szczukin w wydanych pod koniec roku 2022 przez Księgarnię Akademicką *Лекциях по истории русской литературы XX века (1917-1985)*, nie zwracając uwagi na argumenty zawarte w syntezie Drawicza, wpisuje się w utrwaloną w rosyjskim literaturoznawstwie konwencję datowania początku XX stulecia na rok 1917. Biorąc do ręki opracowanie przygotowane przez mojego równolatka, czyli człowieka, który bada rosyjską literaturę od niemal półwiecza, oczekiwałem zestawu argumentów, które uzasadnią tak ważką decyzję – ustawiającą wszak optykę badawczą. Byłoby to również zasadne w kontekście przyjętego dzisiaj za oczywiste rozumienia modernizmu i, co za tym idzie, sposobu myślenia o historii literatury (być może takie uzasadnienie by się znalazło, ale decyzja autora podyktowana jest raczej prostym powieleniem starych rosyjskich nawyków niż lekturą nowej historiografii).

Szczukin usiłuje uniknąć tego rodzaju zarzutów, zastrzegając się, że nie pisze systematycznej syntezy, lecz prezentuje subiektywny ogląd literatury omawianej epoki, uwarunkowany własnymi zainteresowaniami i preferencjami. Nic łatwiejszego niż taki unik. Badacz, nawet kiedy adresuje tekst do adeptów swojej dyscypliny, ma oczywiście świadomość, że jego praca trafi także do rąk specjalistów, a ci chcieliby zapewne, żeby ich student dostał produkt mający jak najwięcej wspólnego z aktualnym stanem świadomości teoretycznej i historycznoliterackiej. Pewną nieadekwatność tak arbitralnie określonego początku okresu literackiego, opartego

¹ Shchukin 2022. Obszerna publikacja Wasilija Szczukina, której poświęcone będą sformułowane w tym tekście uwagi, wyznacza taki sam początek tej epoki – szerzej napiszę o tym za chwilę.

² Szczukin zresztą sam dostrzega te powinowactwa, pisząc „литература [lat 20. – P. F.] не в меньшей степени, чем в период Серебряного века демонстрировала разноголосие, обилие мнений и стилей” (s. 131).

wyłącznie na cezurze politycznej, autor sam podważa (s. 70 i n.), charakteryzując rozwój futurystów, którego początek datujemy wszak na rok 1910. Podobnie za argument podkreślający ciągłość zdarzeń literackich między Srebrnym Wiekiem a kolejnymi dekadami uznać można jego komentarze na temat twórczości Anny Achmatowej, Mariny Cwietajewej czy Osipa Mandelsztama. Zostawiam jednak tę kwestię, bo w literaturze przedmiotu dość już sformułowano uzasadnień dla myślenia kategoriami procesu historycznoliterackiego.

Wydarzenie, które zamyka „współczesną” epokę literacką w ujęciu Szczukina, nie budzi już tego rodzaju zastrzeżeń. Początek pieriestrojki to wszak cezura w równym stopniu określona przez zjawiska natury społeczno-politycznej, co kulturowej.

Uwagi dotyczące początku analizowanej epoki dotyczą także przyjętej przez autora periodyzacji procesu literackiego. Nie różni się ona od przyjętej w napisanych w okresie sowieckim podręczników czy syntez (w tym też w książce Porębow). Szczukin przyjmuje jednak nieco inną nomenklaturę: pierwsze lata odwilży (lata 1953-1956) to u niego np. „lata pięćdziesiąte” (zapisane w cudzysłowie; do tego zagadnienia wróć, omawiając „międzyokres” od śmierci Stalina do XX Zjazdu KPZR).

2.

Z drugorzędną pozornie problematyką wyznaczania krańcowych dat okresów literackich wiąże się zagadnienie o wiele poważniejsze – kwestia pojmowania celów i metod wykładania historii literatury. Od czasów nowego historyzmu Haydena White’a (jego *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe* została opublikowana w roku 1973, a polskie wydanie ukazało się kilkanaście lat temu – White 2009) wiemy już, że pisarstwo historyczne (a czymże innym jest historia literatury?) polega na scalonym intelektualnie trudzie narracyjnym – zawsze w jakimś sensie subiektywnym, podlegającym jednak, jak powiedziałby Stanley Fish, regułom wypracowanym w konkretnym uniwersum interpretacyjnym. Wiedząc to wszystko, oczekujemy dzisiaj od wykładu historii literatury rosyjskiej XX w. jakiejś zwartej (na tyle, na ile się da) wizji jej rozwoju, wątków łączących epoki, stadia ewolucji myśli, idei, form, technik pisarskich – gry, tradycyjnie mówiąc, między tradycją a innowacyjnością.

Książka Szczukina nie zawiera takiej koncepcji. Autor, świadom najpewniej tego braku, kilkakrotnie zastrzega się, że jego opis jest subiektywny, że wyrasta z autorskich upodobań i doświadczeń lekturowych (nawiasem mówiąc, to właśnie robi krytyka literacka, ale wiadomo przecież, że liczy się tylko taka krytyka, która wykracza poza subiektywne „recenzenctwo”, a proponuje nowy sposób myślenia o literaturze). U Szczukina znajdziemy niemal wyłącznie katalog faktów literackich, bez próby odtworzenia procesualności zdarzeń, idei, form literackich.

Historia literatury to dla autora *Wykładów...* kolekcja faktów biograficznych, streszczeń fabuł utworów³, a nie rekonstruowanie zasad kulturowego dziedziczenia i zaprzeczania („lęku przed wpływem”?). Książka ta nie podejmuje też trudu interpretacji poetologicznej czy ideowej (filozoficznej) – ani poszczególnych utworów, ani ewolucji czy gry między poetykami i ideami.

Wyrazistym przykładem takiego „pokawałkowanego” myślenia jest np. stosunek autora do pojęcia procesu literackiego. Termin ten pojawia się w jego wywodzie, jeśli dobrze liczę, czterokrotnie. Za każdym razem jednak w znaczeniu, że tak powiem, „operacyjnym”. Nie po to, by zobrazować ewolucję literatury, lecz by podkreślić subiektywnie przez niego określoną rangę jakiegoś faktu literackiego. Nigdy bowiem konstatacje tego rodzaju nie pociągają za sobą myślenia historycznego, nie odzwierciedlają roli danego tekstu w procesie rozwoju literatury⁴. Oto pierwsze z brzegu „dowody w sprawie”:

Второй причиной замедления литературного процесса стало знакомство миллионных масс русских солдат и офицеров с реалиями жизни стран, лежащих между Россией и Берлином” (s. 342). [...] Его [Софьеницына] страстные, полные идеологического задора и остроты публицистические книги и статьи оказали большое влияние на русский литературный процесс всей второй половины XX века (s. 465)⁵.

Szczukin, pisząc o „spowolnieniu” procesu literackiego, nie daje czytelnikowi żadnych przesłańek do systemowego myślenia o czymś takim jak proces literacki – nie możemy ocenić, czy przyspiesza on, czy spowalnia, kiedy nie wiemy, na czym polega istota zjawiska. Ów „proces literacki”, jeśli został w jakikolwiek sposób dostrzeżony i wyrażony w książce krakowskiego rusycysty, opiera się niemal wyłącznie na odwołaniach do faktów społeczno-politycznych. Historia literatury Szczukina to zbiór faktów ilustrujących przemiany polityczne, walki między frakcjami w łonie władz bolszewickiej Rosji czy Związku Radzieckiego, fluktuacji „przymrozków”, „zim” i „odwilży”. Nie sposób mówić tu o jakkolwiek pojętej autonomii literatury. Oczywiście wiadomo, że sztuka jest z procesem społeczno-politycznym nierozdzielnie związana, nie jest jednak czystą emanacją historii politycznej. Co prawda dzisiaj wracamy do przeróżnych „zaangażowaniowych” koncepcji literatury, ale

³ Szczególnie rzuca się to w oczy, kiedy autor omawia *Miasta i lata* Konstantina Fiedina, *12 krzesel* Ilfa i Pietrowa, utwory Aleksandra Grina, Andrieja Platonowa, *Czasie, naprzód!* Katajewa czy *Cichy Don* Szołochowa.

⁴ Szczukin rozpisuje się o pojedynczych faktach, często subiektywnie je dobierając i nie dostrzegając ciągłości, połączeń między owymi faktami – np. przy opisie twórczości Władimira Tiendriakowa (s. 531 n.).

⁵ Podobną rolę odgrywają dwa kolejne passusy: „[...] Во второй половине XX века поэзия играла исключительную роль если не в литературном процессе, то в культурной жизни людей (s. 579); „Не столь важным для литературного процесса, но очень ярким явлением стала деятельность конструктивистов” (s. 62).

wszystkie one pilnie odrobiły lekcje strukturalizmu i poststrukturalizmu, z Tynianowską koncepcją „szeregu literackiego”, ze wszystkimi odkryciami „szkoły formalnej” czy rosyjskiej szkoły semiotycznej włącznie.

Nie dziwi w tym kontekście, że w książce Szczukina nie znajdziemy śladów koncepcji, które wykraczają poza tę wąsko pojętą perspektywę, a które w refleksji nad historią XX-wiecznej literatury rosyjskiej są od jakiegoś czasu wyraźnie obecne. Na przykład koncepcji Marka Lipowieckiego zawartej w jego *Paralogiach* (Lipovetskiy 2008) czy refleksji wyrastającej z teorii postkolonialnej (przypomnę tylko głośną monografię Aleksandra Etkinda –2014); próżno tu szukać też śladów myślenia genderowego, a nawet nowszych koncepcji egzystencjalnych (jedną z nich zaproponowała krakowska koleżanka Szczukina Anna Skotnicka⁶).

3.

Zaryzykuję twierdzenie, że taka książka – „wykłady zebrane” Szczukina – mogłaby powstać 40 lat temu. Dzisiaj jednak, kiedy do badania literatury rosyjskiej XX w. zaprzęgnięte zostały narzędzia badawcze i interpretacyjne wypracowane w światowej humanistyce w ciągu ostatnich 30 lat, przedstawiony przez Szczukina obraz tego materiału jest, delikatnie mówiąc, anachroniczny. I nie usprawiedliwiają go ekskursy przypominające o prawie autora do subiektywności. Passusy te raczej bowiem deprecjonują, niż profesjonalizują jego wywód. Przyjrzyjmy się tylko kilku fragmentom.

„Metodologiczna” postawa Szczukina jest dość intensywnie manifestowana w całej książce, znalazłem takich fragmentów kilkadziesiąt. Zrezygnuję przy ich prezentowaniu z porządku historycznego – proponuję porządek „logiczny”. W większości przytoczone fragmenty dotyczą metod wartościowania utworów. Oto pierwszy: „Я расскажу о тех из них, которые мне в своё время понравились” (s. 532) – można to przyjąć w dobrej wierze, w końcu każdy, nawet historyk literatury, ma swoje prawa, a kryteria wartościowania niekoniecznie opierają się na sprecyzowanych zasadach. Szczukin idzie więc dalej. Zachęcając czytelnika do lektury omawianych utworów, ocenia je emocjonalnie – najpierw dość wstrzeмиęźliwie o Nabokowie („Его стихи производят очень хорошее впечатление”, s. 433) czy o Szukszynie („рассказ очень хороший”, s. 524), potem trochę cieplej o Majakowskim („Хорошее стихотворение, жизнерадостное. Не разрушающее, а доброе, с верой в хорошее”, s. 81⁷). Napięcie rośnie, nasila się też perswazyjna

⁶ Poświęconej co prawda literaturze najnowszej, ale wyznaczającej pewne tropy myślowe pomocne przy analizie wcześniejszej produkcji literackiej: Skotnicka 2020.

⁷ Podobnie o Borysie Zajcewie: „Но посмотрите, как красиво он написан!” (s. 404). Komentując prozę Zajcewa, Szczukin formułuje wyraźnie pewną dyrektywę metodologiczną: „Мне становится как-то хорошо и спокойно на душе, когда я читаю такую прозу. Но читать только такие

postawa opowiadacza; reakcja na jedną z powieści Strugackich to już praca na emocjach czytelnika: „На этом я прерываю пересказ содержания, чтобы дать вам возможность ознакомиться с ним самим. Вы непременно получите большое удовольствие” (s. 566). Bezpośrednich zwrotów do czytelnika jest w książce Szczukina więcej: „Красиво сказано? Несомненно красиво. Захватывает? Ещё как!” (s. 262)⁸. Pisząc o *Doktorze Żywago*, formułuje z kolei interesujące (szczególnie chyba z genderowej perspektywy) „sądy ogólne”: „Он же был поэтом. Не медицина, а поэзия была для него главным делом жизни, а дело жизни для мужчины очень часто бывает важнее семьи и даже важнее самой любимой женщины” (s. 389).

Najbardziej wzruszają mnie jednak takie fragmenty *Wykładów...*, w których autor poświadcza rangę utworów literackich własnym doświadczeniem biograficznym. W przypadku tego rodzaju passusów także dostrzec można pewną gradację napięcia. Najpierw delikatnie: „Слушать её – ни с чем не сравнимое наслаждение, но приготовьтесь к тому, что вас охватит светлая грусть, а иногда случится даже поплакать” (s. 601). Potem odważniej:

После того, как я прочитал эту повесть, я не мог спать ночью. Мне было страшно, перед глазами всё время вставал завод с его трубами, из которых нет-нет да идёт предательский белый дымок, предвещающий большой пожар и неумолимую смерть ни в чем не повинных людей. Значит, хорошо написана эта повесть (s. 536).

Bodaj najwyraźniej interpretacyjna postawa autora wyraziła się w komentarzu do *Obłoku w spodniach* Majakowskiego (s. 83-84):

Помню, как я читал эту поэму наизусть в десятом классе. Я тогда очень сильно, по-настоящему любил одну девушку, которая училась вместе со мной, но я ей не нравился. [...] И видно, задрожал тогда мой голос или зазвучал как-то проникновенно – только я увидел, что некоторые девушки в классе как-то внутренне тронулись душою и украдкой посмотрели на меня... Тогда я пережил эту поэзию всей глубиною сердца. Как будто я ей это говорил, а они это поняли.

Swoją pracę, usprawiedliwiając niejako przytoczone tutaj sformułowania, autor *Wykładów...* podsumowuje w ostatnim akapicie książki. Píše tu co prawda o kryteriach doboru omawianego materiału, ale składa przecież także deklarację metodologiczną:

тексты совершенно невозможно, потому что они не рассчитаны на интеллектуальное прочтение. Их можно и нужно только чувствовать” (s. 405).

⁸ Podobnie komentuje *Śmierć pionierki* Bagrickiego: „Правда, действует на душу? Как точно, пластически верно описана палата, тишина, а главное – безнадёжность трагической ситуации: спасти Валю нельзя!” (s. 261).

Как любой курс, как любой учебник, они [fakty literackie – P. F.] были составлены выборочно и не всегда вполне объективно, хотя к объективности я стремился. Тот выбор – писателей, произведений и фактов, о которых я рассказывал, был подсказан моим сердцем, а с предпочтениями сердца нельзя не считаться (s. 602).

Tę postawę metodologiczną można by chyba powiązać z nowym sentymentalizmem (nurt zdiagnozowany przez inną krakowską koleżankę Szczukina (Syska 2015)). Byłaby to nowa – literaturoznawcza – odnoga nurtu, który znany był dotąd tylko w wersji literackiej.

4.

Wróćmy jednak do historycznego porządku wykładu Szczukina⁹.

Przystępując do charakterystyki pierwszego z wyróżnionych przez siebie okresów literackich – lat rewolucji i wojny domowej – autor przedstawia argumenty za i przeciw sowieckiej rewolucji. Jest to fragment napisany, *excusez le mot*, nieco prostodusznie. Nie będę przytaczał całego wywodu, zwrócę jedynie uwagę na jeden fragment, który wydał mi się dość charakterystyczny:

Революцию ни в коем случае нельзя рассматривать односторонне, единственно как кровавый кошмар. Ведь радикальное и несомненно жестокое разрушение старого порядка мира совершалось не ради самого разрушения, [...] а ради самых высоких, чуждых какой бы то ни было умеренности, экстремально оторванных от чувства реальности *идеалов* (s. 20).

Nie wierzę, że prof. Szczukin nie wie, że bodaj wszelkie akty ludobójstwa, skrajnego okrucieństwa, naruszenia podstawowych norm moralnych niemal zawsze w historii uzasadniane były tego rodzaju pięknie brzmiącymi obietnicami powszechnej szczęśliwości, ale w praktyce prowadziły do ukształtowania się systemów totalitarnych, pozwalających na zabijanie milionów ludzi w ich „własnym interesie”. Wielkie idee i powszechne dobro całej wszechświatowej ludzkości – jak powiedziałyby Lejzorek Rojtszwaniec – to zatem pomysły z gruntu podejrzane.

Formułując powyższe uwagi, zareagowałem chyba nadto jednostronnie – przytoczony fragment można bowiem potraktować jako zwykły lapsus, ponieważ dalsze opisy politycznych kontrowersji tej epoki ujawniają dość wyważoną postawę ideową Szczukina. Jego charakterystyka okresu wojny domowej, czasu największego spolaryzowania postaw politycznych, a równocześnie ogromnego zróżnicowania

⁹ Podejmę tu tylko kilka wątków, których moim zdaniem w komentarzu tego rodzaju pominąć nie można, wypaczają one bowiem rangę i sens ważnych faktów literackich. Pominę liczne niedopowiedzenia, wadliwe rozstawienie akcentów historycznych, drobne przekłamania, niezręczności czy błędy redakcyjne i korektorskie.

pola literackiego, wydaje się rozsądna. Zdarza się jednak, że analiza postawy bolszewików dokonywana jest z pozycji ideowej swoistej dla samego obiektu opisu. Pożądana byłaby w tym miejscu bardziej zobiektywizowana interpretacja wymogów ówczesnej polityki kulturalnej i dogmatycznego przywiązania do politycznej nowomowy, pozwalająca zrozumieć psychologiczne reperkusje tych postaw, czyli m.in. powszechną wiarę w klasowy terror. Tym bardziej że Szczukin nie jest entuzjastą rewolucji ani innych idei głoszonych przez bolszewików, dostrzega daleko idące konsekwencje przyjętych przez nich „reguł gry”. Omawiając ważną książkę Wasilija Grossmana *Wszystko płynie (Все течет)*, zauważa przecież:

самый милый и утончённый человек на свете становится бесчеловечным злодеем, если начинает служить оторванной от жизни конкретным живым людям „великой идее”, в том числе идее мировой революции и торжества коммунизма (s. 480).

Lapsus, o którym wspomniałem, uznać należy chyba za rezultat nieświadomego zinternalizowania upowszechnianych w Rosji retoryk dotyczących rangi i roli rewolucji październikowej.

5.

Pomijając wiele innych wymagających korekty¹⁰ czy dyskusji wątków książki Szczukina, skomentuję tylko dwa znaczące „węzły” historii XX-wiecznej literatury rosyjskiej, których interpretacja budzi moje zastrzeżenia. Mam na myśli realizm socjalistyczny i początek odwilży, okres od śmierci Stalina do zjazdu partii w roku 1956.

Szczukin nie poświęca realizmowi socjalistycznemu zbyt dużo miejsca i to właściwie nie jest zarzut, bo przecież mnóstwo zjawisk literackich w Rosji o wiele bardziej zasługuje na popularyzację. Charakteryzując go, podąża za znanym artykułem Andrieja Siniawskiego:

псевдокоммунистическая тоталитарная катехетика и догматика, переведённая на общепонятный язык художественной литературы и превращённая в сниженный культурный фонд (s. 258).

¹⁰ Jak np. błędnie podany przez Szczukina tytuł eseju Josifa Brodskiego (s. 586). Autor mówi o tekście zatytułowanym *Водяной знак*, którego oryginalny anglojęzyczny tytuł brzmi *Watermark*, a rosyjski przekład ukazał się jako *Набережная неисцелимых*. Stanisław Barańczak przełożył go jako *Znak wodny* i stąd zapewne ten błąd. Nieporozumieniem jest też rozwinięcie inicjału imienia И. Грековой, jednej z pisarek lat 60.-70. Szczukin pisze o niej jako o Irinie Griekowej (s. 500). Mowa tu o Jelenie Wentzel, która używała pseudonimu „И. Грекова” w znaczeniu „Ygrekowa”.

Używa jednak także terminu „metoda twórcza”: „Иван Гронский [...] впервые произносит название нового метода художественной литературы – социалистический реализм (s. 254). Z pierwszym z tych stwierdzeń mogę się bez trudu zgodzić, przeszkadza mi tylko jego pokrętna retoryka. Cóż bowiem znaczy, że realizm socjalistyczny „jest katechetyką i dogmatyką”? Znalazłem w bibliografii załączonej do książki Szczukina prace, które tę rzecz wyraźnie wykładają. Z perspektywy literaturoznawczej realizm socjalistyczny jest prądem literackim (nie metodą twórczą!¹¹ – to kryptocytat z języka materiałów programowych tego prądu) o wyraźnej orientacji ideologicznej, operującym łatwo rozpoznawalnymi chwytami w domenie poetyki, które zostały w literaturze przedmiotu obszernie opisane.

Charakteryzując ten prąd, autor monografii nie bez racji stwierdza, że nie przyniósł on żadnych znaczących, „ponadczasowych” utworów (co oczywiście, jeśli pamiętać o jego perswazyjności). Zastrzega się jednak tak:

Соцреализм не создал ничего значительного в области эпики, но в области лирики, а также в других искусствах (архитектура, скульптура, кино), ему удалось подарить миру если не несомненно прекрасные, то по крайней мере талантливые и искренние произведения, которые заняли достойное место в истории искусства (s. 258).

I dalej przekonuje:

Убедительным примером того, что лирика, написанная в соцреалистической конвенции может нравиться и волновать душу, даже если ты не согласен с выражаемыми ею идеями, может послужить поэзия Эдуарда Багрицкого [...] С большим талантом написана маленькая поэма *Смерть пионерки* (1932) [...] (s. 259).

No cóż, to sprawa gustu. Kiedy jednak charakteryzuje się ten prąd literacki, nie wolno zapominać o gatunkach literackich, które go ukonstytuowały, wprowadziły do obiegu kulturowego sankcjonowane później środkami politycznymi kanony budowania tekstu i sposoby argumentowania. Mam na myśli głównie sztandarowy gatunek tego prądu, czyli powieść produkcyjną (Szczukin nie wspomina w ogóle o powieści kołchozowej, a literaturę dla dzieci i młodzieży, równie ważną dla idei i poetyk istotnych dla tego prądu, omawia poza jego kontekstem).

¹¹ Podobne sformułowanie znajdziemy na stronie 50: „[...] героизм, который, как нам, студентам-филологам, говорили на лекциях в 1973 году, лежит в основе концепции социалистического реализма – передового творческого метода советской литературы”. Cóż, ów heroizm to tylko jedna z cech poetyki socrealistycznych utworów.

Nie przeszkadza mi, że autor *Wykładów...* nie komentuje wielu ważnych dla tego prądu utworów (mówi chyba tylko, i to na marginesie, o *Dniu wtórym* Erenburga, *Czasie, naprzód!* Katajewa i *Nad rzeką Socia* Leonowa) – nie są one tego przesadnie warte – jednak bezzasadnie jako przedstawiciela gatunku wymienia *Cement* Fiodora Gładkowa (s. 57). Akcja tego utworu (napisanego w roku 1925) rozgrywa się co prawda w środowisku pracy produkcyjnej, jednak nie stawia on problemów typowych dla powieści produkcyjnej, nie odzwierciedla „produkcyjnego” konfliktu ani nie operuje kanonicznymi dla gatunku chwytami tekstowymi. Powieść o pracy produkcyjnej to nie to samo co powieść produkcyjna rozumiana jako gatunek literacki. Pominięcie tego aspektu socrealizmu, którym jest jego perswazyjna dominanta, wydaje się mocno ryzykowne, gdyż nie da się przekonująco nakreślić mapy ówczesnego pola literackiego w oderwaniu od jego dominującej cechy, w opozycji do której powstawały utwory dziś rozumiane jako rodzaj protestu przeciwko semantycznym i poetologicznym przymusom wprowadzanym narzędziami politycznymi.

Poważne zastrzeżenia budzi też we mnie sposób, w jaki Szczukin przedstawił ważny dla zrozumienia procesów literackich epoki postalinowskiej okres 1953-1956. Autor niemal całkowicie pomija wydarzenia historyczne i fakty z domeny życia literackiego¹², nie bacząc na to, że są one zarówno najistotniejszym przejawem zachodzących przemian, jak i fundamentem ideowym i poetologicznym procesu dalszej ewolucji literatury – szczególnie lat 60. i 70. Nie odnotowuje roli krytyki literackiej postulującej „prawo do samowrażenia” (głośny artykuł Ogli Bieghole *Rozmowa o lirycie*), „sensacyjnego”, nawołującego do uczciwości pisarskiej tekstu Władimira Pomierancewa *O szczerości w literaturze*, licznych publikacji Marka Szczegłowa ani bardzo ważnej analizy Fiodora Abramowa *Ludzie wsi kołchozowej w życiu i w naszych książkach*¹³. A to właśnie te publikacje, obok niezwykle wówczas głośnych reportaży wiejskich Walentina Owieczkina, Gawriiła Trojepolskiego czy Jeliazara Malcewa, okazały się podwalinami zmian zachodzących w literaturze od połowy lat 50. do okresu pieriestrojki¹⁴. Trudno w tych okolicznościach zrozumieć istotę procesu literackiego, czyli – mówiąc w największym uproszczeniu – przebieg zmian form narracyjnych (od auktorialnych do personalnych, przypomnę casus tzw. prozy lirycznej lat 60.) i sposobów problematyzowania rzeczywistości, poczynając od perspektywy ideologiczno-politycznej, poprzez społeczną, etyczną, na egzystencjalnej, opartej na subiektywnie doświadczającym świata podmiocie

¹² Dostrzega odrębność tego okresu, jednak składa następującą deklarację – niczym jej zresztą nie motywując: „[...] мы не будем сначала полностью описывать оттепель, а потом эпоху застоя. Мы будем сразу говорить о двух эпохах” (s. 447).

¹³ Na s. 516 wspomina o tym, że Abramowa za nieprawomyślny artykuł o kołchozach o mało co nie wyrzucono z pracy, ale nie mówi, czego dotyczy ten artykuł ani jaką rolę odegrał w zachodzących wówczas przemianach.

¹⁴ Zagadnienia te zostały szczegółowo opisane w pracach polskich rusycystów.

kończąc. Najwyraźniej nie to było celem pracy Szczukina. Należałoby jednak zadać pytanie: jeśli nie interesuje go proces historycznokulturowy i historycznoliteracki, to co proponuje w zamian? Zaryzykuję diagnozę: katalog faktów literackich przedstawiony z perspektywy rosyjskocentrycznej.

6.

Wiele bowiem wskazuje na to, że krakowski rusycysta jest – może nieco zakamuflowanym, ale wyraźnym – admiratorem „rosyjskiej idei”. Sygnały takiej postawy mają różną „temperaturę”. Bywa zatem ciepłutko – szczególnie kiedy Szczukin wzrusza się, powodowany najpewniej wspomnieniami arkadyjskiego dzieciństwa – jak w tym fragmencie:

Я нарочно упоминаю московские топонимы. Такие имена улиц, площадей и переулков, как Волхонка, Маросейка, Полянка, Чудовка, Собачья площадь, Малый Могильцевский или Староконюшенный переулок, нельзя произносить иначе, как с любовью в голосе, потому что в их звуке заключён дух старой Москвы – тихой, уютной, домохозяйственной и добродушной (s. 313),

i nieco dalej:

Москва не холодная и не горячая, как какая-нибудь пикантно-бесцеремонная Одесса, – Москва тёплая, как печка, как бабушкино кресло, как большое атласное одеяло в спальне (tamże).

Potrafię to zrozumieć, chociaż sam mam z Moskwą skojarzenia wręcz przeciwne.

Obok takich niegroźnych, sentymentalnych sposobów wartościowania znajdziemy w tekście Szczukina sporo opinii, których podłożem jest duma narodowa. Uzasadnia ją przede wszystkim poczucie unikalności Rosji – w tym duchu pisze autor o Instytucie Literackim w Moskwie jako o jedynej na świecie uczelni kształcącej przyszłych pisarzy i krytyków (s. 146; abstrahuję już od tego, że to nieprawda). Poczucie unikalności to jednak tylko pierwsze „stadium dumy narodowej”. Kolejnym jest niezadowolenie ze zmian geopolitycznych: „После горбачёвской перестройки Солженицын вернулся в заметно уменьшившуюся в своих размерах Россию” (s. 459). To już ewidentne świadectwo rosjocentryczności – autor *Wykładów*... nie chce zrozumieć, że Rosja (nawet terytorialnie) to nie to samo co Związek Radziecki. Najwyraźniej jednak owa rosyjskocentryczna optyka daje o sobie znać w obszernym passusie – to ostatnie stadium Szczukinowej dumy – chwalaćcym władzę autorytarną:

Не поддаётся ли Гроссман очарованию мифа русского рабства, который был популярен, к примеру, в польской публицистике, направленной против России? Но ведь это миф. Другое дело, что собрать русские земли, утраченные в результате монгольского и литовского завоевания, и построить вокруг Москвы большое и сильное централизованное государство можно было только в случае отказа от вечевой свободы и патриархальной демократии в пользу монголо-византийского самодержавия, которое подавляло сопротивление центробежных сил. Гроссман это понимает — и не желает ни знать, ни иметь такого государства, так как оно основано на насилии. И ему очень жаль, что его великорусские соотечественники так привязаны к своему [...] государству. Но если бы не было этого государства, то анархической, как принято у славян, Москвой правили бы турецкие султаны, крымские ханы или польские короли. И не было бы ни свободного, ни несвободного [...] русского государства. Но зачем нам такой мир, в котором не будет России? (s. 480).

Cóż, Panie Profesorze, znalazłbym dzisiaj w Polsce (i nie tylko tutaj) wiele osób, które na to pytanie odpowiedziałyby podobnie jak Wasilij Grossman.

Bibliografia

- DRAWICZ, A. (red.) (1997), *Historia literatury rosyjskiej XX wieku*. Warszawa.
- ЕТКИНД, А. (2014), *Vnutrenniaja kolonizatsija. Imperskij opyt Rossii*. Moskva. [Эткинд, А. (2014), *Внутренняя колонизация. Имперский опыт России*. Москва.]
- ЛИПОВЕЦКИЙ, М. (2008), *Paralogii. Transformacji (post)modernistycznego dyskursu w ruszkoj kulture 1920-2000-h godov*. Moskva. [Липовецкий, М. (2008), *Паралогии. Трансформации (пост) модернистского дискурса в русской культуре 1920-2000-х*. Москва.]
- POREBINA, G. | POREBA, S. (1944), *Historia literatury rosyjskiej 1917-1991*. Katowice.
- ШУКИН, В. (2022), *Lekcii po istorii ruszkoj literatury XX veka*. Kraków. [Шукин, В. (2022), *Лекции по истории русской литературы XX века*. Kraków.]
- SKOTNICKA, A. (2020), *Szczelina. Bohater współczesnej prozy rosyjskiej i jego światy*. Kraków.
- SYSKA, K. (2015), *O neosentymentalnych tendencjach w najnowszej literaturze rosyjskiej*. Kraków.
- WHITE, H. (2009), *Proza historyczna*. Kraków.

DOI: 10.31648/pw.9721

KRZYSZTOF BIZIO

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8738-2448>

West Pomeranian University of Technology, Szczecin

WYBRANE KONCEPCJE ARCHITEKTONICZNO- -WYSTAWIENNICZE PAWILONÓW NARODOWYCH KRAJÓW EUROPY WSCHODNIEJ NA TARGACH WORLD EXPO 2000-2020 W KONTEKŚCIE KREACJI WIZERUNKU NARODOWEGO

**Selected architectural and exhibition concepts
of the national pavilions of Eastern European countries
at World Expo 2000-2020 in the context of creating a national image**

ABSTRACT: This article examines the architectural and exhibition concepts of the national pavilions of Lithuania, Latvia, Estonia, Belarus and Ukraine, which were created for the purposes of the World Expo exhibitions in the years 2000-2020 in the context of the promoted national image. After 1991 and the collapse of the USSR, the countries of Eastern Europe began the process of creating their own national images, in which the World Expo exhibitions became one of the most important platforms for international presentations. The article discusses selected exhibition strategies presented by these countries at six exhibitions: World Expo 2000 in Hanover, World Expo 2005 in Aichi, World Expo 2010 in Shanghai, World Expo 2015 in Milan and World Expo in Dubai 2020. The analysis of solutions was carried out from the perspective of searching for unique forms that distinguish the concepts of individual pavilions. The result of the research was the specification of the tendencies that distinguish pavilions of Eastern European countries from other solutions.

KEYWORDS: Eastern Europe, world exhibition, national style, regionalism, exhibition, local culture

Wstęp

Architektura od początków swego istnienia stanowiła jeden ze sposobów wyrażania władzy i materialnych symboli państwowości. Współcześnie architektura pełni także podobne funkcje, ale na stosowaną symbolikę architektoniczną wpływa szerszy wachlarz zjawisk historycznych, nowoczesnych technik budowlanych i technologii projektowych, a przede wszystkim zmian ideowych. Od drugiej połowy XIX w. i wypracowywania koncepcji nowoczesnych narodów w Europie

obserwować można proces świadomego wykorzystywania architektury jako symbolu kultury narodowej. W początkach tego zjawiska bazowano głównie na idei stylów narodowych, aby w kolejnych dziesięcioleciach widoczne stało się odchodzenie od narracji narodowej na rzecz inspiracji kulturą lokalną. Rozwój tendencji uniwersalnych, w tym szczególnie modernizmu i stylu międzynarodowego, odsunął te poszukiwania na margines architektonicznej awangardy. Jednak pojawienie się postmodernizmu i nowego regionalizmu w XXI w. ponownie przywróciło te tendencje do architektonicznego dyskursu, czyniąc z nich istotny element inspiracji ideowych. Podobne procesy można obserwować także na krajowych scenach architektonicznych w Europie Wschodniej. Po latach często bezkrytycznego importu architektury i technologii z krajów Europy Zachodniej lokalne środowiska architektoniczne coraz chętniej i bardziej świadomie odnoszą się do lokalnych tradycji. Współczesne inspiracje odbiegają od powierzchniowych odniesień do historycznych form narodowych, czy też bezpośrednich zapożyczeń z tradycji wernakularnej, charakteryzując się łączeniem tradycji i współczesnego języka formalnego, wykorzystując przy tym nowe techniki projektowania, nowoczesne technologie, transponując także symbole popkulturowe.

Ewenementem w zakresie łączenia tradycji i nowoczesności, uniwersalizmu i lokalności w skali światowej w architekturze i wystawiennictwie są cykliczne wystawy World Expo. Pierwsza Wielka Wystawa Przemysłu Wszystkich Narodów odbyła się w Londynie w 1851 r. Obecnie organizuje się dwa typy wystaw światowych. Pierwszy z nich to World Expo, który skupia się na prezentacjach ekspozycji narodowych. Drugi zaś to Specialised Expo, który dotyczy specjalistycznych ekspozycji związanych z gospodarką i w głównej mierze służy prezentacji firmom i producentom prywatnym. Od początku organizacji wystaw odbyło się 36 wystaw World Expo i 34 Specialised Expo. Organizatorzy wystaw prezentowali najnowsze rozwiązania techniczne, a powstające do ich prezentacji rozwiązania urbanistyczne, architektoniczne i wystawiennicze przeszły do historii sztuki projektowej. Pośród najbardziej znanych pawilonów i obiektów wystawowych wymienić można m.in. The Cristal Palace na World Expo 1851 w Londynie (architektura: Joseph Paxton), wieżę Eiffla na World Expo w Paryżu w 1889 (architektura: Gustave Eiffel, Maurice Koechlin, Emile Nouguier), Pawilon Niemiecki na wystawie w Barcelonie w 1929 (architektura: Ludwig Mies van der Rohe), Pawilon Philipsa na Expo '58 w Brukseli (architektura: Le Corbusier) czy Habitat 67 na Expo '67 w Montrealu (architektura: Moshe Safdie).

Zmiany społeczno-polityczne, globalizacja światowego handlu oraz potrzeba zaprezentowania swojej odrębności na arenie międzynarodowej wymusiły w pierwszych dwóch dziesięcioleciach XXI w. na krajach Europy Wschodniej poszukiwanie własnego, oryginalnego wizerunku. W 1992 r. odbyły się World Expo w Sewilli i były to jedyne tego typu targi w latach 90. XX w. Państwa Europy Wschodniej znajdowały się w tamtym okresie na początku transformacji ustrojowej i z mniejszą

uwagą podeszły do swych ekspozycji. Kolejne World Expo odbyły się w 2000 r. już w odmiennej sytuacji międzynarodowej. Dla omawianych krajów Europy Wschodniej były to pierwsze targi World Expo, na których mogły zaprezentować własne wystawy narodowe w tak szerokim zakresie. Postawiło to przed tymi państwami pytania o kształt przyjętych rozwiązań promocyjnych i formy architektoniczne, które należało im nadać. Zbiegło się to ze zmianami w głównych nurtach architektury współczesnej, odejściem od historyzującego postmodernizmu i pojawieniem się nowego modernizmu, architektury tworzonej z użyciem narzędzi cyfrowych, oraz coraz szerszego wykorzystywania rozwiązań proekologicznych. W tym kontekście targi World Expo 2000 w Hanowerze uznać można za przełomowe dla współczesnych zasad prezentacji krajów Europy Wschodniej. Następujące po nich kolejne wystawy rozwijały kierunki i strategie prezentacyjne. Analiza rozwiązań architektonicznych i wystawienniczych stosowanych w pawilonach narodowych krajów Europy Wschodniej w latach 2000-2020 stanowić może szerszą ilustrację zmian zachodzących w architekturze, kulturze i zasadach postrzegania własnej odrębności wśród twórców i społeczeństw tych krajów.

1. Materiały i metoda badawcza

Tematem pracy jest analiza pawilonów narodowych Republiki Litewskiej, Republiki Łotewskiej, Republiki Estońskiej, Republiki Białorusi i Ukrainy, które powstały na World Expo w latach 2000-2020 w kontekście kreacji wizerunku narodowego. Temat badań spowodował przyjęcie metody analityczno-porównawczej. Analizie poddano projekty, opisy, wypowiedzi autorskie i omówienia poszczególnych pawilonów. Wykorzystano materiały dostępne na stronach internetowych organizatorów poszczególnych wystaw, ministerstw i departamentów rządowych odpowiedzialnych za procesy promocji, branżowych portalach architektonicznych, oraz stronach internetowych pracowni projektowych, będących ich autorami, a także opracowania naukowe związane z badanymi problemami. Na podstawie przeprowadzonych badań dokonano interpretacji form architektonicznych i koncepcji wystawienniczych jako elementów symbolicznych, wyrażających strategię prezentacji danego kraju w konkretnej realizacji pawilonu.

Jako przykłady publikacji stanowiących zbiorcze zestawienia i omówienia problematyki wystaw World Expo wymienić można m.in. następujące publikacje: *Expo'70 Official Guide*, *The Expo-Book*, *The official Catalogue of the Expo 2000*, *World Expo 2010 Shanghai China official guide book* i in. Wyjątkową w tym zakresie pozycją jest *Expo Guidelines Book* autorstwa Gordona Lindena, która stanowi analityczne omówienie najważniejszych projektów pawilonowych powstałych w ramach World Expo. Pośród artykułów poświęconych bezpośrednio omawianej problematyce na uwagę zasługuje prezentacja pawilonów łotewskich

autorstwa Agate Eniņa i Jānisa Krastiņša w artykule *Architecture of Latvian Exhibition Pavilions*, zamieszczonym w „Scientific Journal of Riga Technical University Architecture” (2011). W literaturze polskiej na podkreślenie zasługują publikacje Izabeli Sykty, która analizowała wpływ wystaw światowych na zmianę krajobrazu miast, oraz Marcina Gębarskiego, który badał wybrane pawilony narodowe oraz ich symbolikę. Osobną grupę opracowań stanowią analizy pawilonów polskich, czego przykładem może być omówienie Wojciecha Światka, dotyczące polskich ekspozycji na World Expo w latach 2000, 2005 i 2010.

W ramach omówienia dorobku każdego z krajów dokonano wyboru poszczególnych pawilonów, które charakteryzowały się największą oryginalnością zaproponowanych rozwiązań, a ich obecność została odnotowana i omówiona przez międzynarodową krytykę architektoniczną, lub stanowiły one wyrazistą propozycję w zakresie promocji wizerunku narodowego. W analizach skupiono się na dwóch podstawowych aspektach: idei oraz sposobie jej wyrażenia w kompozycji architektonicznej i ekspozycji wewnątrz pawilonu.

Pomimo istnienia szeregu częściowych omówień zróżnicowanych aspektów związanych z pawilonami narodowymi na World Expo brak jest ogólnego opracowania na temat prezentacji Republiki Litewskiej, Republiki Łotewskiej, Republiki Estońskiej, Republiki Białorusi i Ukrainy, jako bloku krajów wywodzących się z byłego ZSRR, które od momentu uzyskania niepodległości, kształtują swój międzynarodowy wizerunek (także z wykorzystaniem targów światowych).

2. Tradycja lokalna jako inspiracja w rozwoju architektury krajów Europy Wschodniej

Rozwój architektury współczesnej w przeważającej części związany jest z tendencjami uniwersalnymi. Jednak w kilku momentach rozwój ten inspirował się kulturą lokalną. Analiza rozwiązań pawilonów narodowych wszystkich krajów europejskich, w tym pawilonów krajów Europy Wschodniej w początkach XXI w., odnosić się musi także do szerszej perspektywy zjawisk występujących w architekturze współczesnej od drugiej połowy XIX w. do czasów współczesnych, które dotyczyły poszukiwań stylów narodowych. W tym kontekście wyróżnić można pięć etapów transformacji idei uniwersalnych i idei narodowych w architekturze europejskiej.

Etap I tych poszukiwań to historyzm i eklektyzm architektury XIX w., który szczególnie w drugiej połowie tego stulecia w architekturze europejskiej wiązał się z ideami stylów narodowych. Wraz z rozwojem historii sztuki jako dyscypliny naukowej zaczęto przypisywać poszczególnym stylom wartości symboliczne i w konsekwencji łączyć je z narracjami narodowymi. W praktyce architektonicznej w krajach europejskich, w tym także na obszarze Europy Wschodniej, tworzono

głównie w duchu eklektyzmu. Ze współczesnej perspektywy taką metodologię projektową uznać należy za wyczerpaną. Brak jest współczesnych przykładów odniesień do eklektycznych form stylów narodowych w projektach pawilonów, jednak znaczenie tego okresu jest fundamentalne dla powiązania symboliki architektonicznej z propagandą narodową.

W etapie II, trwającym od końca XIX w. do okresu międzywojennego, nawiązano do tradycyjnego rzemiosła i lokalnej architektury wernakularnej. U podstaw tych idei znalazły się koncepcje Johna Ruskina i ruchu Arts and Crafts Movement, w którym głoszono zasadę wyższości twórczości rzemieślniczej nad produkcją przemysłową. Równocześnie, szczególnie w sztuce Europy Wschodniej, artyści wzorowali się na stylistyce ludowej, nadając jej autorski charakter. Wokół idei wernakularnych zbudowane zostało nowoczesne wzornictwo, w tym projektowanie mebli, grafika czy też malarstwo i rzeźba. Ze współczesnej perspektywy okres ten należy uznać za szczególnie ważny. Jego istotą było świadome odwołanie się twórców do kultury ludowej jako źródła inspiracji. Konsekwencje takich wyborów twórczych obecne są także we współczesnych przykładach pawilonów narodowych.

Etap III to okres modernizmu, a w szczególności rozwój i popularyzacja stylu międzynarodowego. Styl międzynarodowy stanowił główny nurt architektonicznej awangardy od lat 20. do 60. XX w. Jedną z jego głównych zasad było odrzucenie tradycji historycznej i form lokalnych oraz stworzenie nowej, abstrakcyjnej, geometrycznej formy architektonicznej. Nawet jednak przy ideowym odrzuceniu lokalności w części twórczości architektonicznej odnaleźć można nawiązania do warunków geograficznych bądź też do miejscowych materiałów budowlanych. W okresie międzywojennym, zwłaszcza w Europie Wschodniej, wyrazisty był nurt tzw. półmodernizmu, łączący modernizm z klasycyzmem oraz tradycją lokalną. Bardziej posunięte wyabstrahowanie formalne odnaleźć można w okresie późnego modernizmu i powstających w tym okresie rozwiązań rzeźbiarskich, które inspirowały się lokalnym krajobrazem. Podsumowując ten okres ze współczesnej perspektywy, podkreślić należy jego wciąż aktualne znaczenie, szczególnie w odrodzeniu się nowego modernizmu.

Etap IV charakteryzował się powstaniem i rozwojem architektury postmodernistycznej, która była jednym z ważniejszych przejawów szeroko rozumianej kultury postmodernistycznej. Miała ona różne kierunki formalne, łączące zarówno sprzeciw wobec stechnicyzowanych idei modernizmu, jak i dialog z kulturą oraz lokalną historią. Pośród kierunków, które identyfikować można jako postmodernistyczne, wyróżnić należy regionalizm. Po latach rozwoju modernizmu, definiującego główne tory architektury współczesnej poprzez abstrakcję i odrzucenie lokalności, powrót ten należy uznać za wręcz rewolucyjny. W pawilonach krajów Europy Wschodniej trudno odnaleźć bezpośrednie nawiązania do architektonicznego postmodernizmu, jednak obecne są cechy typowe dla postmodernistycznej

metody projektowej, do których można zaliczyć formalną wieloznaczność, zasadę podwójnego kodowania czy też architektoniczny dowcip.

Etap V, obejmujący pierwsze dwa dziesięciolecia XXI w., to architektura inspirowana lokalnością. Kierunek ten nazywany jest nowym wernakularyzmem i charakteryzuje się łączeniem cech typowych dla nowego modernizmu, projektowania cyfrowego, projektowania proekologicznego i architektonicznej tradycji lokalnej. Część pawilonów narodowych krajów Europy Wschodniej powstałych po 2000 r. uznać można za wzorcowe przykłady nowego wernakularyzmu, na którego formę wpłynął rozwój architektury współczesnej inspirowanej lokalnością, powstającej od końca XIX w.

3. Wybrane pawilony narodowe krajów Europy Wschodniej

Powstanie większości pawilonów narodowych poprzedzone było konkursami architektonicznymi. W warunkach konkursowych zawarto wytyczne projektowe określające m.in. lokalizację, na której miał powstać pawilon, jego gabaryty oraz wytyczne ekspozycyjne. Ważnym elementem wpływającym na propozycje projektowe były zmieniające się tematy przewodnie poszczególnych wystaw, do których autorzy prac konkursowych musieli nawiązywać w swoich koncepcjach. Temat przewodni World Expo 1992 w Sewilli to „Wiek odkryć”. Był on nawiązaniem do pięćsetletniej rocznicy odkrycia Ameryki przez Krzysztofa Kolumba. Temat przewodni World Expo 2000 w Hanowerze sformułowano następująco: „Człowiek – przyroda – technika”, co zachęcać miało wystawców do proponowania ekspozycji wyrażających równowagę między techniką a życiem człowieka i naturą. Na World Expo 2005 w Aichi motywem przewodnim była „Mądrość natury”, a propozycje projektowe wyrażać miały troskę o naturę i życie człowieka w zgodzie z jej prawami. Temat World Expo 2010 w Szanghaju to „Lepsze miasto – lepsze życie”. Miał on inspirować do poszukiwań nowatorskich rozwiązań w miastach. Temat główny World Expo 2015 w Mediolanie brzmiał „Żywność planety, energia życia” i targi koncentrowały się wokół żywności oraz jej produkcji jako elementów kluczowych dla rozwoju planety. Na World Expo 2020 w Dubaju główny problem tematyczny został sformułowano następująco: „Łączenie umysłów”, co w kontekście wcześniejszych wystaw przekierowywało ekspozycje w stronę szeroko pojętej komunikacji i rozwoju sztucznej inteligencji. Należy podkreślić, że przy projektowaniu większości rozwiązań autorzy musieli uwzględnić ich czasowy charakter i możliwość szybkiego demontażu po zakończeniu wystawy.

3.1. Wybrane pawilony Republiki Litewskiej

Tematem przewodnim pawilonu litewskiego na World Expo 2000 (architektura: Private Ideology) był „lot”. W XVII w. Litwini opracowali koncepcję rakiety, która miała wznosić się w kilku etapach, a w 1933 r. dwóch litewskich pilotów przeleciało przez Atlantyk bez międzylądowań. Dlatego pawilon miał być hołdem dla tych litewskich dokonań, ale także rodzajem „lotu prezentującego Litwę”, do którego zapraszali organizatorzy. Konsekwencją tej idei stała się koncepcja wizualna pawilonu, która nawiązywała do skrzydła samolotu. Formy narożników uzyskały aerodynamiczne zakrzywienia, a całość elewacji zewnętrznych, wykonanych z metalowych paneli, pokryto kolorem żółtym, zaczerpniętym z litewskiej flagi narodowej. Zaproponowane rozwiązanie wyłamywało się z typowych form pawilonowych i miało charakter artystycznego obiektu. Głównym autorem projektu był litewski artysta wizualny Valdas Ozarinskas, który wplótł w niego charakterystyczną dla siebie „estetykę spod znaku Full Metal Jacket” (BLOK MAGAZINE 2019). Kolejne pawilony litewskie prezentowane na wystawach w latach 2005 i 2010 nie dorównywały oryginalnością realizacji z 2000 r. Projektowane były pod względem przestrzennym jako typowe, horyzontalne formy pawilonowe, do których na zasadzie dekoracji dostawiano elementy identyfikacyjne, koncentrując się na prezentacji wewnątrz pawilonu. W pawilonie na World Expo 2005, którego tematem była „Litwa – postęp cywilizacyjny i kulturowy” (Expo 2005 2005a), w elewacji frontowej pojawił się symbol DNA – motyw przewodni całej ekspozycji. Podobny typowy prostopadłościenny pawilon stał się podstawą ekspozycji na Expo 2010 w Szanghaju, w którym także zmarginalizowano formę zewnętrzną, skupiając się na wnętrzu i ekspozycji. „W pawilonie eksponowana jest między innymi płytką «Stebuklas» ('Cud') z wileńskiego Placu Katedralnego. [...] Zwiedzający są zapraszani do lotu balonem nad Litwą. [...] W pawilonie litewskim nie mogło zabraknąć koszykówki. Można wypróbować swą celność w rzucaniu piłką do kosza” (Bużyńska 2010). Odejściem od uproszczonych rozwiązań stał się pawilon litewski na World Expo 2015 w Mediolanie, który nosił nazwę *Balance*. Zaprojektowany w powściągliwych formach nowego modernizmu, na tle swoich poprzedników wyróżniał się poziomem rozwiązań architektonicznych (architektura: JAS). Białą bryłę podzielono na dwie części i połączono charakterystycznymi rampami. Część parteru została podcięta, dzięki czemu uzyskała formę otwierającą przestrzeń dla zwiedzających. Jako elementy ekspozycji pokazano m.in. współczesną rzeźbę *Kropla* autorstwa Vytautasa Karčiauskasa i Laury Potet, a także prezentując narodowe dziedzictwo związane z kulinariami – jeden z najstarszych widelców, który Bona Sforza przywiozła z Włoch na Litwę w pierwszej połowie XVI w. (Delfi 2015). Ważnym elementem koncepcji architektonicznej było użycie we wnętrzach i na zewnątrz zieleni (Expo 2015 Milano 2015). Zasadę prostopadłościennej, neomodernistycznej przestrzeni wystawienniczej rozwijał także pawilon litewski na World Expo

2020 w Dubaju (architektura: Bukas), który nosił nazwę *Openarium*. Elementem charakterystycznym projektu była część wejściowa. Zaprojektowano ją jako prostopadłościenną strukturę, wykonaną z drewna, umieszczając na niej typowe dla wiejskiej architektury litewskiej kolorowe okiennice, co w ujęciu symbolicznym łączyło przeszłość i przyszłość.

Próbując dokonać syntezy drogi architektury pawilonów litewskich na wystawie World Expo w latach 2000-2020, podkreślić należy unikatowość pierwszego z rozwiązań na Expo 2000 w Hanowerze. W kolejnych latach pawilony litewskie przybrały bardziej tradycyjną formę, opartej na prostopadłościennych schematach, do których dołączano elementy znaczeniowe. Czerpano je z bogatej historii Litwy, w tym m.in. poprzez odniesienia do lotnictwa, wileńskiego Placu Katedralnego czy też postaci Bony Sforzy. Równolegle Litwa prezentowała się z użyciem nowoczesnych symboli, do których można zaliczyć symbolikę DNA lub też propagowanie idei zrównoważonego rozwoju oraz wykorzystywanie konstrukcji drewnianych, łączących tradycję i nowoczesność. Elementem zastosowanym w kilku kolorystykach pawilonów był charakterystyczny żółty kolor.

3.2. Wybrane pawilony Republiki Łotewskiej

Pawilony Republiki Łotewskiej stanowiły jedno z najbardziej wyrazistych rozwiązań architektonicznych prezentowanych wśród omawianych pawilonów krajów Europy Wschodniej. Republika Łotewska powróciła na targi World Expo 2000 w Hanowerze i zaprezentowała kubiczny pawilon wystawowy (architektura: Brīnišķīgo Projektu Birojs, Andrejs Ģelzis). Główną ideą projektu było „dawanie i odbieranie energii”. Pawilon wykonano w konstrukcji drewnianej, z umieszczoną centralnie formą w kształcie leja, wprowadzając centralny dziedziniec, którego dach na fragmencie pokryto trzcina (Ģelzis 2000). Pod względem architektonicznym stanowił on interesujące połączenie dwóch przenikających się geometrycznych brył, charakteryzujących się logiką rozwiązań konstrukcyjnych. Formy geometryczne stanowiły także podstawę projektu pawilonu łotewskiego na World Expo 2010 (architektura: Malītis A.I.I.M.) w Szanghaju. Hasło ekspozycji brzmiało: „Droga do szczęścia prowadzi przez harmonię między naturą a technologią” (Jordana 2010). Przestrzeń pawilonu skomponowana została wokół spiralnych schodów. Otoczono je 100 tys. kolorowych płytek, które kołysząc się na wietrze, wytwarzały kinetyczny efekt, nawiązujący do ruchu i dźwięku lasu, morza, łądu, nieba i wiatru. W centrum pawilonu umieszczono m.in. pionowy tunel aerodynamiczny oraz ekrany dotykowe, które służyć miały promocji Łotwy. Zaprezentowany pawilon skupiał się na ukazywaniu różnych obliczy natury i poprzez te elementy promował Łotwę jako kraj łączący te żywioły. Odwołania do natury stały się także podstawą kreacji pawilonu łotewskiego na World Expo 2015 (architektura: MADE architekti). Wystawę przygotowano pod hasłem „Nature Inside”, a forma pawilonu zainspirowana została kształtem dębu

i w większości wykonana z lokalnego drewna (Massie 2015). Pawilon zbudowano z rytmu 21 konturowanych, różniących się nieznacznie pomiędzy sobą, płaszczyzn przypominających powidok dębu. Taki sposób artykulacji formy architektonicznej nawiązywał do projektowania parametrycznego. Po raz kolejny architektom udało się uzyskać niejednoznaczny efekt formalny, wykorzystujący światłocień i skojarzenia z naturą. Rozwiązania materiałowe zastosowane w pawilonie miały odwoływać się do idei zrównoważonego rozwoju i ochrony środowiska, w której Łotwa osiągnęła wymierne rezultaty. Pawilon łotewski na World Expo 2020 (architektura: Malitis Architects) odwoływał się i przekształcał motywy symboliczne wykorzystywane we wcześniejszych łotewskich pawilonach. Składał się z dwóch przenikających się przestrzennych warstw: metalowej konstrukcji pionowych elementów, odwołujących się do formy strun w instrumencie muzycznym, i powidoku gęsto zarośniętego lasu. Wprowadzono również drewnianą ramę wykonaną z łotewskiego drewna, która wiła się wokół centralnie usytuowanej łąki. Po raz drugi powstał budynek o charakterze instalacji artystycznej, generujący dźwięki, ukazujący Łotwę jako kraj łączący technologię z naturą.

Analizując pawilony łotewskie powstałe w ramach World Expo w latach 2000-2020, należy podkreślić ich wysoki poziom artystyczny. Żaden nie posiadał formy prostopadłościennej hali wykorzystującej jedynie symboliczne dekoracje, które były częstym rozwiązaniem w pawilonach innych krajów. Każdy z pawilonów był przemyślaną i innowacyjną formą architektoniczną, wykraczającą poza typowe rozwiązania architektoniczne i nadające im charakter instalacji artystycznych. Stosowane rozwiązania nie wykorzystywały oczywistych artefaktów, które można by łączyć z Łotwą, ale wyróżniały się daleko posuniętą transformacją używanych motywów. Jako główną tendencję wyróżnić należy odwołania do natury, które przetwarzano w oryginalne formy architektoniczne i łączono z elementami zaawansowanymi technologicznie. Pozwalało to na odczytywanie wizerunku Republiki Łotewskiej jako kraju o znaczących walorach naturalnych i jako kreatywnego, innowacyjnego społeczeństwa.

3.3. Wybrane pawilony Republiki Estońskiej

We współczesnej architekturze estońskiej zauważalna jest kontynuacja tradycji modernistycznej, obecnej w Estonii od międzywojnia, oraz projektowanie z poszanowaniem wartości środowiska naturalnego. Te dwa elementy znalazły odbicie już w pawilonie estońskim (Architectuur 2000) na World Expo 2000 (architektura: Andrus Koresaarow, Raivo Kotovow) w Hanowerze. Hasłem przewodnim ekspozycji było: „Ziemia, która przełamuje fale”. Pod względem formalnym zaprojektowano parterowy prostopadłościenny pawilon, który wykończono panelami w kolorze estońskiej flagi i zawieszono nad nim charakterystyczną instalację artystyczną. Na stalowej konstrukcji zawisło 168 sztucznych jodeł, umieszczonych w plastikowych,

stożkowych donicach, które połączono systemem kabli wytwarzających fale. Zgodnie z zamysłem twórców instalacja widziana z zewnątrz i z wnętrza pawilonu miała symbolizować Estonię jako kraj morski, pokryty lasami i bagnami. Odminną strategię wystawienniczą zaprezentowała w czasie World Expo 2010 w Szanghaju (Arhitect11 2010). Targi te poświęcono problemom urbanizacji, a pawilon estoński (architektura: Arhitekt11 OÜ) miał zgodnie z zamysłem ich twórców, za pomocą Internetu oraz umieszczonych we wnętrzu skarbonek, pozwalać „wypowiadać się ludziom na temat urbanizacji, zachęcać wszystkich odwiedzających do myślenia i szukania rozwiązań związanych z rozwijającymi się miastami” (Konsand 2010). W projekcie widoczne było odniesienie do informatyzacji i globalizacji, co wyrażało się w głównym punkcie ekspozycji, jakim był stworzony dla potrzeb wystawy interfejs SAVECITY.ORG. Forma architektoniczna pawilonu była stosunkowo skromna i składała się z prostopadłościennej bryły, której elewacje obłożono ekspresyjnymi, kolorowymi taflami, stanowiącymi abstrakcyjne przetworzenie strojów ludowych. Koncepcja pawilonu przedstawiała Estonię jako kraj włączony w nurt globalizacji i będący liderem informatyzacji, co sprzyjać miało tworzeniu nowego rodzaju wspólnoty.

Na World Expo 2015 w Mediolanie Republika Estońska zaprezentowała pawilon (architektura: Kadarik Tüür Arhitektid), który miał wyrażać idee zrównoważonego rozwoju i łączyć zaawansowane technologie z tradycyjnym dziedzictwem. Pawilon składał się z 52 drewnianych pudeł, co w połączeniu z wykorzystaną we wnętrzu roślinnością uznać można za odwołanie do idei zrównoważonego budownictwa. Na parterze zainstalowano huśtawki, dzięki którym wytwarzana była energia elektryczna, co interpretować można jako humorystyczne odniesienie do idei wykorzystywania odnawialnych źródeł energii. W ekspozycji, zgodnie z hasłem wystawy, zaprezentowano tradycyjną kuchnię estońską, a ponadto innowacyjne podejście do rozwiązań cyfrowych. Pawilon kontynuował strategię prezentacji Estonii jako kraju zawansowanych technologii informatycznych, ale akcentował także związki z tradycyjnym rzemiosłem i drewnem, będącym lokalnym materiałem budowlanym. W swych założeniach ideowych twórcy podkreślali znaczenie Estonii jako „demokratycznego, małego kraju, na którego funkcjonowanie mogą wpływać wszyscy, którzy tam pracują lub go odwiedzają” (ArchDaily 2015). W pawilonie estońskim na World Expo 2020 (architektura: KOKO Architects) w dalszym ciągu kontynuowana była kreacja Estonii jako kraju innowacyjnego, szczególnie opierającego swój rozwój na cyfryzacji. W oficjalnym portalu rządu estońskiego zawarto następujący opis koncepcji promującej pawilon i prezentację państwa: „Ponad dwie dekady temu Estonia zaczęła budować swoją infrastrukturę społeczeństwa cyfrowego. Działo się to w sytuacji, gdy większość społeczeństwa nie miała dostępu do Internetu ani urzędzeń, w których mogłaby go wykorzystać. Innowacyjne pomysły i perspektywiczne nastawienie, połączone z odwagą do inwestowania w e-rozwiązania i e-urzędy, opłaciły się” (Expo 2020 2020).

Projekt architektoniczny pod względem formalnym po raz kolejny charakteryzował się prostopadłościenną bryłą, którą otoczono płaszczyznami w kolorze flagi narodowej. Takie rozwiązanie spowodowało skoncentrowanie się na wnętrzu i zawartej w nim ekspozycji.

Podsumowując strategie promocyjne i formy architektoniczne pawilonów estońskich, zauważyć należy wyrazisty i spójny kierunek promocji wizerunkowej. W prezentowanych rozwiązaniach wyróżnić można dwie tendencje. Pierwszą tendencją było ukazywanie Estonii jako kraju innowacji technologicznych, a przede wszystkim rozwoju cyfrowego. Wątek ten wystąpił we wszystkich prezentowanych pawilonach. Drugą z tendencji, którą dało się zauważyć w różnym natężeniu w pawilonach na Expo 2000 i Expo 2015, były symbole związane z estońskim krajobrazem oraz drewnem i lokalnym rzemiosłem. Charakterystycznym elementem większości prezentacji stało się także użycie kolorów flagi narodowej.

3.4. Wybrane pawilony Republiki Białorusi

Prezentacje Republiki Białorusi mają najkrótszą historię wystawienniczą spośród omawianych krajów. Należy jednak zauważyć, że widoczny jest wyraźny proces zmian w podejściu do białoruskich prezentacji narodowych. Republika Białorusi jako niepodległe państwo uczestniczyła po raz pierwszy w World Expo w 2010 r. w Szanghaju. Pawilon zaprezentowany przez Białoruś był jednym z najprostszych możliwych rozwiązań budowlanych. Stworzono typową, prostopadłościenną halę. Otoczono ją bezokieną elewacją, na której umieszczono malarskie grafiki przedstawiające Mińsk i jego architekturę. Rozwiązanie to nawiązywać miało do urbanistycznego charakteru szanghajskiej wystawy (Dreamstime 2010). Projekt pawilonu Republiki Białoruskiej powstały na World Expo 2015 (architektura: I. Kozyul'kov, D. Belyakovich, A. Shipilov) poprzedzony został konkursem architektonicznym (DARRIUSS 2013), co świadczy o podniesieniu rangi, jaką nadano temu wydarzeniu. Projekt nosił nazwę *Koło życia*. Koncepcja architektoniczna przedstawiała wzniesienie, które zostało przecięte elementem przypominającym koło młyńskie. Projekt interpretować można jako próbę kreacji białoruskiego krajobrazu, łączącego elementy naturalne i kulturowe. W projekcie eksponowano drewniane elementy konstrukcyjne, co promować miało Białoruś jako kraj produkujący i wykorzystujący drewno w swojej gospodarce. We wnętrzu pawilonu zgodnie z hasłami wystawy eksponowano białoruską żywność, a na dotykowych ekranach umieszczono interaktywne materiały promujące państwo. Pawilon Republiki Białoruskiej powstały na World Expo 2020 (architektura: NÜSSLI Adunic AG) zrealizowano pod hasłem: „Ucz się od natury, zanurzając się w życie lasu” (Expo 2020 Dubai 2020a). Kluczowa dla koncepcji pawilonu była interpretacja lasu, postrzeganego jako narodowe bogactwo i unikalny element w skali europejskiej. Las w projekcie pawilonu przyjął także formę nowych technologii. Na jednej ze ścian za pomocą

paneli LED wykonano interaktywną wizualizację żubra – jednego z symboli kraju. W części nazwanej parkiem technologicznym zaprezentowano najnowsze białoruskie osiągnięcia z zakresu reprodukcji żywych komórek, sztucznej inteligencji oraz nowoczesnych produktów IT. Całość ekspozycji umieszczono w rzeźbiarskim pawilonie, będącym twórczą transpozycją formy prostopadłościanu, którą wzbo-gacono o elementy imitujące zieleń.

Choć historia pawilonów Republiki Białoruskiej na World Expo jest stosunkowo krótka, to widać proces ewolucji przebiegający od najprostszych, wręcz banalnych form halowych, do rozwiązań, które są próbą twórczej interpretacji białoruskiego krajobrazu. Połączenie elementów unikatowych walorów przyrodniczych z prezentacją dokonań w zakresie nowych technologii uznać należy za charakterystyczne elementy białoruskich ekspozycji.

3.5. Wybrane pawilony Ukrainy

Drogę ewolucji formy architektonicznej przeszły także rozwiązania architektoniczne i wystawiennicze prezentowane przez Ukrainę. Początkowo prezentacje ukraińskie na World Expo odbywał się w typowych halach, które ze względu na identyfikację otaczane były jedynie elewacjami z wyróżniającymi je grafikami. Pawilon ukraiński na World Expo 2005 posiadał formę prostopadłościenną hali z elewacjami przedstawiającymi słoneczniki na tle błękitnego nieba, co nawiązywało do kolorów flagi narodowej. Ekspozycję wewnątrz pawilonu podzielono na dwie części (Expo 2005 2005b). Pierwsza z nich dotyczyła historii Ukrainy i pokazywała m.in. historyczną zastawę stołową oraz urządzenia do przechowywania zbóż, a druga – współczesną Ukrainę, w tym nowe technologie służące produkcji żywności. Ważnym punktem prezentacji były gra komputerowa *Kozak* oraz kultura kozacka. Podobną, prostopadłościenną formę architektoniczną, miał także pawilon ukraiński na World Expo 2010 w Szanghaju, który ze względu na lokalizację ozdobiono grafikami nawiązującymi do kultury chińskiej. Najbardziej okazałą realizacją był pawilon ukraiński na World Expo 2020 (architektura: Wanders, Werner, Falasi). Zaprojektowany został przez biuro architektoniczne ze Zjednoczonych Emiratów Arabskich i posiadał rzeźbiarską oraz ekspresyjną formę, odmienną od wcześniejszych koncepcji. W elewacje wpleciono geometryczne, dekoracyjne motywy, które interpretować można zarówno jako nawiązujące do tradycji arabskiej, jak i ludowych form ukraińskich. Tematem prezentacji było hasło: „Smart Ukraina: łączymy świat” (Expo 2020 UA 2020). Logotypem wystawy stało się dziewięć niebiesko-żółtych kropek w kolorach ukraińskiej flagi. Wystawa podzielona została na trzy grupy tematyczne: inteligentne życie, inteligentne myślenie, inteligentne czucie. Całość ekspozycji prezentowała Ukrainę jako kraj o tradycji rolniczej, który przekształca się w państwo wykorzystujące najnowsze technologie. Symbolem tej transformacji stała się instalacja umieszczona

w centralnej części pawilonu. Jej tematem była pszenica, którą pokazano w trzech formach: tradycyjnej „nanopszenicy” i cyfrowych wydruków. Akcentami kolorystycznymi we wnętrzu stały się kolory złoty i niebieski, stanowiące odniesienie do barw narodowych. Pośród eksponatów prezentujących nowatorskie rozwiązania pochodzące z Ukrainy wymienić można m.in. obiekt technologiczny *SkyLab robo-complex* czy też innowacyjne środki transportu.

Podsumowując tendencje w ukraińskich ekspozycjach na World Expo, warto zauważyć wzrost rangi tych wystaw, co przekładało się na stosowanie rozbudowanych form architektonicznych i rozwiązań wystawienniczych. Pawilony powstające na wystawy w 2005 i 2010 r. miały proste formy architektoniczne, a w części wystawienniczej skupiano się na prezentacji historii kraju oraz zaznaczaniu jego odrębności, w mniejszym stopniu eksponując nowoczesne rozwiązania. Pawilon na World Expo 2020 zmieniał tę zasadę i prezentował Ukrainę jako kraj nowych, innowacyjnych technologii. Elementem wspólnym dla ukraińskich prezentacji było odwoływanie się do tradycji rolniczych, w tym szczególnie produkcji pszenicy, która uchodzi za jeden z symboli tego państwa.

4. Główne tendencje architektoniczno-wystawiennicze

Przeprowadzone analizy koncepcji architektoniczno-wystawienniczych pawilonów wystawowych wybranych krajów Europy Wschodniej na targach World Expo 2000-2020 w kontekście kreacji ich wizerunku narodowego pozwalają wyróżnić pięć podstawowych tendencji ideowych i formalnych.

4.1. Symboliczne artefakty

Jednym z podstawowych sposobów symbolicznego wyrażania tradycji narodowych w pawilonach wystawienniczych stało się użycie artefaktów, które związane są z kulturą i krajobrazem. Jako przykłady takich rozwiązań w pawilonach litewskich wymienić można m.in. płytkę *Stebuklas* z wileńskiego Placu Katedralnego, widelec Bony Sforzy czy też popularną na Litwie koszykówkę, w pawilonach łotewskich było to odwołanie do lasu, w tym m.in. do dębu, w pawilonach białoruskich – do koła młyńskiego i żubra, a w pawilonach ukraińskich użyto m.in. elementów kultury kozackiej i pszenicę. W części pawilonów wprowadzano także elementy kolorystyczne, które wykorzystywały barwy flag narodowych.

4.2. Drewno i lokalne rzemiosło

W analizowanych pawilonach krajów Europy Wschodniej wykorzystywano w różnych latach konstrukcje drewniane. Można wnioskować, że architekci stosowali te rozwiązania, ponieważ uznali je za elementy nawiązujące do tradycji. Równocześnie jednak nadawano tym konstrukcjom innowacyjne formy i użyto sklejki oraz drewna klejonego, co traktować można jako świadome łączenie tradycji i współczesności, a także wyzyskanie odnawialnych materiałów budowlanych. Liderem w korzystaniu z technologii drewnopochodnych była Łotwa, która zastosowała je w pawilonach w 2000, 2015 i 2020 r. Rozwiązania tego typu widoczne są także m.in. w pawilonach estońskim i białoruskim na World Expo 2015. Przykładem bezpośredniego zastosowania rzemiosła i lokalnej architektury wiejskiej było użycie kolorowych okiennic w pawilonie litewskim na World Expo 2020. Należy jednak podkreślić, że konstrukcje i dekoracje drewnopochodne były wykorzystywane również w pawilonach w innych krajach europejskich i spoza Europy. Czyni to drewno materiałem globalnym, a kluczowym elementem staje się nie tylko samo użycie, ale jego architektoniczna forma.

4.3. Lokalny krajobraz

Ważnym elementem współczesnych inspiracji formalnych stał się lokalny krajobraz. Kraje Europy Wschodniej, posiadające w swoich granicach stosunkowo dobrze zachowane obszary lasów, bagien, a także w przypadku krajów nadbałtyckich krajobrazy nadmorskie, eksponowały je jako swoje naturalne dziedzictwo. Elementy te, powiązane z konstrukcjami drewnopochodnymi, zastosowano w pawilonach łotewskich w 2015 i 2020 r. Za wzorcowe inspiracje zaczerpnięte z lokalnego krajobrazu, choć wykonane w różnych formach architektonicznych, uznać można: pawilon estoński na Expo 2000 i pawilon białoruski na Expo 2015.

4.4. Innowacyjne technologie i społeczeństwo cyfrowe

W wielu rozwiązaniach pawilonów powstających od 2000 r. widoczne jest stosowanie innowacyjnych rozwiązań technologicznych. Zauważa się odchodzenie od profilowania tradycyjnego wizerunku narodowego, opartego na historycznych artefaktach, na rzecz kreacji wizerunku bazującego na innowacji, a także szerzej, tworzeniu wizji krajów cyfrowo włączonych w procesy globalizacyjne. Tendencje te widoczne są też w przykładach pawilonów krajów Europy Wschodniej. Omawiany aspekt stanowił główny motyw prezentacyjny wszystkich pawilonów estońskich. Estonia kreowała swój wizerunek jako kraj będący liderem transformacji cyfrowej. Należy zauważyć, że ze względu na temat World Expo 2020, który dotyczył również rozwoju technologii informatycznych, wszystkie analizowane państwa przedstawiły na tej wystawie cyfrową wizję własnego rozwoju.

4.5. Obiekt artystyczny

Większość powstałych pawilonów wywodziła się z archetypu hali wystawowej, w której forma zewnętrzna odwoływała się poprzez stosowane symbole do tradycji krajowej, a we wnętrzu prezentowano ekspozycję wystawową. W kolejnych latach widoczna była tendencja odchodzenia od uproszczonych rozwiązań halowych w kierunku ekspresji i rzeźbiarstwa bryły, która przybierała walory symboliczne. W analizowanych rozwiązaniach na wyróżnienie zasługują dwa pawilony: pawilon litewski na World Expo 2000 i pawilon łotewski na World Expo 2015. Rozwiązania te przekraczały tradycyjne schematy, podział na wnętrze i zewnątrz, i kreowały pawilon jako samodzielny obiekt artystyczny, częściowo niezależny od programu wystawienniczego. Tendencje wpisywały się w awangardowe kierunki prezentowane m.in. przez pawilon holenderski na World Expo 2000 (architektura: MVRDV), pawilony UK na World Expo 2010 (architektura: Thomas Heatherwick) i World Expo 2015 (architektura: Wolfgang Buttress). Rozwiązania te udowadniają, że choć z użyciem znacznie skromniejszych środków pawilony krajów Europy Wschodniej także kreowały i wpisywały się w awangardowe tendencje prezentowane na World Expo w XXI w.

Wnioski

Przeprowadzone analizy form architektonicznych pawilonów narodowych Republiki Litewskiej, Republiki Łotewskiej, Republiki Estońskiej, Republiki Białorusi i Ukrainy, które powstawały na targach World Expo 2000-2020, ewoluowały, stając się świadomymi instrumentami promocji tych krajów. W przypadku Litwy, Łotwy i Estonii poszukiwania oryginalnych rozwiązań rozpoczęło się już w czasie World Expo 2000 w Hanowerze i były one rozwijane w kolejnych edycjach. Natomiast Białoruś i Ukraina zaprezentowały rozwiązania odbiegające od schematu uproszczonej prostopadłościowej przestrzeni wystawienniczej dopiero w dwóch ostatnich edycjach targów.

Każdy z analizowanych krajów nawiązywał w swoich pawilonach do tradycji rzemieślniczej, symboliki lasu i pól uprawnych oraz drewna jako materiału charakterystycznego dla lokalnej tradycji budowlanej. W związku z powyższym ten typ promocji uznać można w różnych okresach za wspólny dla wszystkich analizowanych strategii krajowych, wyróżniający je na tle innych pawilonów narodowych. Elementem indywidualizacji przekazu stało się wykorzystywanie tradycji historycznej, w tym szczególnie często barw narodowych czy symboli powiązanych z danymi krajami (np. użycie pszenicy i słoneczników w pawilonach ukraińskich bądź sukcesy koszykarzy wykorzystywane w pawilonie litewskim).

Na wystawach World Expo 2020, co wiązało się częściowo z hasłem przewodnim, zauważyć można kolejną zmianę narracji i częściowe odchodzenie od tradycyjnych elementów symbolicznych, a także zastępowanie ich wizją rozwoju technologicznego oraz cyfrowego. Należy podkreślić, że koncepcja promocji poprzez nowe technologie obecna była w kilku wcześniejszych pawilonach Republiki Estońskiej i Republiki Łotewskiej. Tendencja ta ma potencjał rozwojowy i będzie prawdopodobnie kontynuowana w kolejnych edycjach.

Należy zauważyć, że spośród analizowanych obiektów znajdują się również przykłady realizacji, które wyprzedzały ogólne tendencje wystawiennicze. W opinii autora pawilony litewski na Expo 2000 i łotewski na Expo 2015 uznać można za wręcz awangardowe i wytyczające nowe kierunki wystawiennicze na World Expo.

W 2025 r. planowane jest w Osace otwarcie wystawy World Expo 2025, której hasło przewodnie brzmi „Projektowanie społeczeństwa przyszłości dla naszego życia”. Obecnie prowadzone są prace przygotowujące ekspozycje także w krajach Europy Wschodniej. Równocześnie w życiu społecznym i politycznym tych państw zachodzą znaczące zmiany. Odbija się to na ich sytuacji i wizerunku międzynarodowym oraz może potencjalnie oddziaływać na charakter ekspozycji. Powoduje to, że planowane World Expo 2025 stanowić będzie zapewne kolejny etap ewolucji zasad kreacji wizerunku narodowego krajów tej części kontynentu.

Bibliografia

- ArchDaily (2015), Estonian Pavilion Milano 2015 / Kadarik Tüür Arhitektid. Pavilion EXPO 2000. W: <https://www.archdaily.com> (dostęp: 12.04.2022).
- Architectuul (2000), Pavilion EXPO 2000. W: <https://architectuul.com> (dostęp: 12.04.2022).
- Arhitect11 (2010), EXPO 2000 Estonian Pavilion. W: <https://www.architect11.com> (dostęp: 12.04.2022).
- BLEWITT, J. (2019), William Morris and John Ruskin. A New Road on Which the World Should Travel. Exeter.
- BLOK MAGAZINE (2019), An Architect Without Architecture? A Retrospective of Valdas Ozarinskas at Contemporary Art. Center in Vilnius. W: <http://blokmagazine.com> (dostęp: 12.04.2022).
- BUŻYŃSKA, B. (2010), Dzień Litwy na Expo 2010 w Szanghaju. W: <http://www.wilnoteka.lt> (dostęp: 12.04.2022).
- CHMIELEWSKI, W. (2017), Regionalizm współczesnej architektury reakcją na procesy globalizacji. Kraków.
- DARRIUSS (2013), Pawilon Białorusi na Expo 2015. W: <https://darriuss.livejournal.com> (dostęp: 12.04.2022).
- Delfi.en (2015), Lithuania's pavilion at EXPO 2015 visited by 10 000 people. An Architect without Architecture? A Retrospective of Valdas Ozarinskas at Contemporary Art. Center in Vilnius. W: <https://www.lrt.lt> (dostęp: 12.04.2022).
- Dreamstime (2010), Expo 2010. W: <https://se.dreamstime.com> (dostęp: 12.04.2022).
- DREMAITE, M. (2017), Baltic Modernism: Architecture and Housing in Soviet Lithuania. Berlin.
- ENINA, A. (2011), Architecture of Latvian Exhibition Pavilions. Riga. 14-26.
- Expo 2005 (2005a), Lithuania. W: <http://www.expo2005.or.jp> (dostęp: 12.04.2022).
- Expo 2005 (2005b), Ukraine. W: <http://www.expo2005.or.jp> (dostęp: 12.04.2022).

- Expo 2015 Milano (2015), Architecture of Lithuanian pavilion at Expo 2015 Milano. W: <http://www.expo2015-milano.blogspot.com> (dostęp: 12.04.2022).
- Expo 2020 (2020), Estonian Pavilion Expo 2020. W: <https://www.expo2020.ee> (dostęp: 12.04.2022).
- Expo 2020 Dubai (2020a), Belarusian Pavilion. W: <https://www.expo2020dubai.com> (dostęp: 12.04.2022).
- Expo 2020 Dubai (2020b), Lithuania Pavilion. W: <https://www.expo2020dubai.com> (dostęp: 12.04.2022).
- Expo 2020 UA. (2020), Expo 2020 Dubai. W: <https://expo2020.gov.ua> (dostęp: 12.04.2022).
- GELZIS, A. (2000), EXPO 2000. W: <http://www.andrejsgelzis.com> (dostęp: 12.04.2022).
- GĘBARSKI, M. (2018), Symbolika pawilonów narodowych podczas wystaw światowych. W: Ostasz, G. (red.), *Humanities and Social Sciences, HSS*, vol. XXIII, 25. Rzeszów, 51-63.
- GIEDION, S. (1968), *Przestrzeń, czas i architektura. Narodziny nowej tradycji*. Warszawa.
- GOSSEL, P. | LEUTHAUSER, G. (2001), *Architecture in The Twentieth Century*. Köln.
- HALLAS-MURULA, K. (2020), *Tallinn Architecture 1900-2020. Architecture Guide*. Tallinn.
- HOLCMANE, V. (2013), *Contemporary Architecture in Latvia*. Riga.
- JABŁOŃSKA, T. | DROŻDZIK, P. (2001), *Styl zakopiański Stanisława Witkiewicza*. Olszanica.
- JEDLIŃSKA, E. (2015), *Powszechna wystawa światowa w Paryżu w 1900 roku*. Łódź.
- JENCKS, CH. | KROPE, K. (2013), *Teorie i manifesty architektury współczesnej*. Warszawa.
- JORDANA, S. (2010), *Latvia Pavilion for Shanghai World Expo 2010*. W: <http://www.archdaily.com> (dostęp: 12.04.2022).
- KONSAND, T. (2010), *Estonian pavilion at EXPO 2010 in Shanghai urges action to save cities*. W: <https://www.eesti.pl> (dostęp: 15.02.2022).
- LINDEN, G. (2017), *Expo Guidelines Book*. Morrisville.
- MASSIE, C. (2015), *Milan Expo 2015: Latvia*. W: <https://www.architectmagazine.com> (dostęp: 12.04.2022).
- RANCIER, J. (2007), *Estetyka jako polityka*. Warszawa.
- STEFAŃSKI, K. (2002), *Polska architektura sakralna w poszukiwaniu stylu narodowego*. Łódź.
- SYKTA, I. (2014a), *Ewolucja idei postępu i wizji miast przyszłości zapisana w krajobrazach, obiektach i pokazach wystaw światowych – od Brukseli 1958 do Osaki 1970*. W: *Przestrzeń i Forma*. 21, 103-122.
- SYKTA, I. (2014b), *Wystawy międzynarodowe i ich wpływ na kształtowanie krajobrazu miast – próba retrospekcji i współczesnej oceny skutków krajobrazowych*. W: *Teka Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych*. X(4), 5-34.
- ŚWIĄTEK, W. (2012), *Trzy polskie pawilony na Wystawie Światowe Expo – trzy stopnie jakości*. Kraków.

JĘZYK

DOI: 10.31648/pw.9722

ELIZAVETA KOTOROVA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3597-0077>

University of Zielona Góra

ТЕКСТОСПЕЦИФИЧЕСКИЕ СПОСОБЫ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ В РУССКОМ И НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКАХ (СРАВНЕНИЕ ФИКЦИОНАЛЬНЫХ И ФАКТУАЛЬНЫХ ТЕКСТОВ)

Text-specific kinds of word formation in Russian and German (a comparative study of fictional and factual texts)

ABSTRACT: This article seeks to determine whether different kinds of word formation can serve as a criterion for the classification and characterization of different text types and to what extent this criterion is dependent on a particular language. In order to demonstrate the role of word formation, the study analyzes fictional texts (fairy tales) and factual texts (instruction manuals) with respect to what kinds and types of word formation are specific for these types of texts in Russian and German. The analysis shows that although the text-distinguishing function of kinds of word formation is manifested in both languages, in Russian it is expressed to a lesser extent than in German. The reason for this is that the basic kinds of word formation are less evenly distributed in the Russian language than in German.

KEY WORDS: text linguistics, text type, word formation, fairy-tale, instruction manual, Russian, German

Введение

Лингвистика текста является в настоящее время одним из наиболее новых и активно развиваемых направлений лингвистических исследований. В рамках данной научной дисциплины предстоит решить немало спорных вопросов, многие проблемы только ещё поставлены и ждут своего решения (Heinemann | Heinemann 2002; Filippov 2007; Grucza 2009; Chaplina 2009; Labocha 2011 и др.). Одной из важных и широко дискутируемых проблем является определение основных типов или классов текстов, а также выявление критериев, которые могли бы служить основой для такого рода классификаций. В данной статье рассматривается вопрос о том, могут ли определённые способы словообразования рассматриваться в качестве одного из таких критериев.

При положительном ответе на этот вопрос важно было бы также выяснить, насколько надёжен этот критерий и зависит ли его релевантность от конкретного языка.

1. Проблема критерия при классификации типов текстов

За время существования лингвистики текста был предпринят ряд попыток выявить и описать свойства того или иного текста, которые могли бы служить критерием для отнесения его к определённому типу или классу текста. К наиболее известным моделям классификации типов текстов можно отнести следующие:

1. Структурно-грамматическая или сигнальная модель. В рамках этой модели критериями классификации типов текста являются определённые грамматические явления (такие как время, род, наклонение) и другие. В качестве примера можно привести широко известную классификацию Б. Зандиг (Sandig 1972), основанную на комбинации различных специфических элементарных признаков текста преимущественно грамматического характера.

2. Семантическая или контентная модель. В этом случае тип текста определяется не на основе отдельных поверхностных сигналов и их связей, а на основе сложных текстовых структур и связанных с ними смыслов. Критерий дифференциации текстов формируется семантическими правилами соединения отдельных предложений в законченные тексты. Э. Верлих (Werlich 1975) выделяет на основе этих критериев дескриптивные (описательные), нарративные (повествовательные), экспозитивные (пояснительные), аргументативные (убеждающие) и инструктивные (предписывающие) тексты.

3. Прагматическая или ситуационная модель. Критерии формируются факторами коммуникативной ситуации: а) пространственно-временной средой; б) характеристиками партнёров по общению; в) каналом коммуникации; г) социально-коммуникативными структурами. Примером таксономии на основе данной модели может служить классификация Г. Дивальд, которая выделяет пять основных типов текста (соответствующих, в основном, общеизвестным формам коммуникации): диалог, телефонный разговор, письмо, устный монолог, письменный монолог (Diewald 1991).

4. Функциональная или коммуникативная модель. Критерии формируются на основе коммуникативных функций текстов, ср., например, классификацию Э. Гроссе: 1) фактографически-познавательные тексты; 2) побудительные тексты; 3) мемуарные тексты; 4) контактные тексты; 5) нормативные тексты; 6) идентифицирующие тексты; 7) поэтические тексты (Grosche 1976).

В последнее время, однако, всё более очевидным становится тот факт, что приведённых в каждой из выше названных моделей критериев недо-

статочно для полной характеристики разных типов текстов. Чрезвычайное разнообразие и разнородность попыток систематического описания типов текста со всей очевидностью свидетельствуют о том, что проблема не может быть решена одномерно, на основе лишь одного из выше названных критериев (ср. Heinemann 2000, 536-537). Для решения данной задачи необходима многоуровневая модель, которая охватывала бы как «внешние» критерии, обусловленные социальным и ситуационным контекстом, в который встраивается текст; так и «внутренние» критерии, связанные, собственно, с формой и содержанием текста. Одним из важных «внутренних» критериев является лексическая наполняемость текста (см. Adamzik 2019), лексемы могут быть рассмотрены как с точки зрения их семантики, так и с точки зрения их формы. В данной статье основное внимание уделяется выявлению связи между определёнными способами словообразования и типами текста.

2. Основные функции производных слов¹ в составе текстов

Как отмечают В. Фляйшер и И. Барц (Fleischer | Barz 2012, 26), производные слова – это «потенциальные строительные блоки текстов, независимо от того, являются ли они узуальными или окказиональными лексемами²». Они выполняют в текстах две важнейшие функции: текстообразующую, поскольку участвуют в создании текста, и тексторазличительную, поскольку помогают отличить отдельные тексты или типы текстов друг от друга.

Лексемы (простые и производные слова) как текстовые модули могут выполнять функцию сцепления и, таким образом, обеспечивать, с одной стороны, когезию текста, а именно, целостность его поверхностной структуры; а с другой стороны, когерентность текста, то есть его логико-семантическое единство. Словообразование, таким образом, является специфическим средством, которое организует текст формально и семантически, так как производные слова характеризуются повторяемостью лексических основ и деривационных морфем в своей структуре и их взаимосвязью с синтаксическими конструкциями.

Текстообразующая функция производных слов проявляется в том, что «повторение одной и той же базовой морфемы обеспечивает связь отдельных модулей текста и может быть подспорьем как для автора в процессе создания текста, так и для читателя в процессе чтения» (Fleischer | Barz 2012, 30).

¹ Под производными (мотивированными) словами понимаются слова языка, образованные от существующих в языке слов посредством любых действующих способов словопроизводства (ср. Belousov | Kovtunova | Kruchinina 2002, 42).

² Здесь и далее перевод цитат выполнен автором статьи.

Тексторазличительная функция словообразования может накладывать отпечаток на индивидуальное оформление текста. Конвенциональные средства словообразования нередко обладают определёнными стилистическими коннотациями. Например, суффикс *-i* в немецком языке придаёт тексту неформальный характер (ср. *Pull|i* – ‘пуловер’). В русском языке суффикс *-юг*, имеет негативную оценочную коннотацию (ср., например, *вор|юг|а*, *жад|юг|а*). Оказиональные средства словообразования помогают повысить выразительность текста и, в связи с этим, редко встречаются в текстах практического характера.

Тексторазличительная функция производных слов вносит также вклад в создание прототипической характеристики того или иного типа текста и помогает отличить его от других. Типы текста можно определить как «глобальные языковые модели для решения конкретных коммуникативных задач в определённых ситуациях» (Heinemann | Viehweger 1991, 170). Они создаются в соответствии с типичной интенцией текста, определённым кругом референтов и в соответствии с языковыми средствами, конвенционально регламентированными для данного типа текста (ср. Fix 2001, 499). К такого рода средствам относятся и способы словообразования.

3. Цели и методы исследования

В публикациях последнего времени важность анализа способов словообразования и собственно наличия и количества производных слов как одного из критериев для определения и характеристики того или иного типа текста не подвергается сомнению:

Исходя из предположения, что производные слова могут играть определённую роль при классификации типов текста, их следует принять во внимание при изучении лексических характеристик в многомерном/целостном анализе типов текста, и это стало в настоящее время стандартом в лингвистике текста (Stumpf 2018, 169).

Более того, исследование способов словообразования в разных типах текстов рассматривается как одна из насущных задач типологии текстов и лингвистики текста в целом. В ближайшем будущем предполагается охватить как можно больше текстов различных типов, что даст возможность судить о том, насколько данный критерий важен для выявления специфики типа текста и как при этом соотносятся качественный (основные виды способов словообразования) и количественный (процентное соотношение данных способов в составе текста) критерии:

[. . .] Для определённых типов текста характерны определённые способы словообразования. Это означает, что тип текста и, следовательно, намерение говорящего могут оказывать влияние на используемые словообразовательные средства, а это, в свою очередь, влияет на лингвистический анализ и классификацию типов текста (Elsen | Michel 2011, 4);

Таким образом, словообразование участвует в производстве, восприятии и типизации текстов, и только широкомасштабные исследования, ориентированные на широкий спектр типов текстов, могут показать реальную значимость отдельных способов словообразования (Elsen | Michel 2007, 8).

Если обратиться к научной литературе, то можно найти немало работ, посвящённых характерным способам словообразования в определённых типах текстов. Большинство из них представляют собой небольшие по объёму исследования в форме статей, каждая из которых фокусируется на одном типе текста и, в частности, даёт представление о количественной распространённости в нём различных способов и/или моделей словообразования (см., напр. Siebold 2000; Schröder 2005; Meliss 2008 и др.).

В данной статье была поставлена несколько иная задача. Материалом для исследования послужили два типа текста – один из них (сказка) относится к классу литературно-фикциональных текстов, другой (руководство по эксплуатации) – к классу утилитарно-фактуальных текстов. Оба типа текстов представлены на двух языках – русском и немецком. Автором была поставлена цель выявить способы словообразования, характерные для фикциональных текстов (сказок), с одной стороны, и для фактуальных текстов (руководств для эксплуатации), с другой, в русском и в немецком языках. Сравнение данных двух языков должно продемонстрировать значимость способов словообразования как критерия типичности текста в русском языке и в немецком языке. Это покажет степень зависимости данного критерия от конкретного языка. Список источников приводится в конце статьи.

В каждом из текстов были проанализированы 2800 лексических единиц (словоформ) и выявлены простые и производные лексемы (леммы). У производных лексем были определены способы словообразования³. Итоги анализа отражены в таблицах и диаграммах.

Следует отметить, что в анализе учитывались исключительно словообразовательные морфемы, грамматические (словоизменяемые) морфемы, такие, например, как формообразующие аффиксы степеней сравнения прилагательных и наречий, действительных и страдательных причастий, показатели мн. ч. существительных и др. во внимание не принимались.

³ Для анализа использовались следующие лексикографические справочники: для русского языка Тихонов 1996 и Викисловарь онлайн; для немецкого – Altmann 2011 и Verzeichnis: Deutsch/Wortbildungen Online.

Анализировалось современное состояние производных слов, а именно, то, как морфологическая структура слова функционирует синхронно, напр., такие слова как *кислород* или *Hochzeit* классифицировались как простые основы. Способ словообразования определялся по правилу «одного шага», а именно, рассматривалось отношение между исходным (Input) и производным (Output) словом; таким образом, словообразовательный способ для лексемы *обмякнуть* определялся как префиксация, а для слова *Einweisung* – как суффиксация.

4. Способы словообразования в тексте сказки (немецкий язык)

В качестве примера литературно-фикционального теста была выбрана сказка братьев Гримм „Das tapfere Schneiderlein“. В тексте немецкой сказки были выделены производные лексемы, которые затем были распределены по следующим способам словообразования:

- словосложение⁴ (Zusammensetzung), напр., *Grashüpfer*, *Kirschbaum*, *weitläufig*;
- деривация (Ableitung), напр., *Freiheit*, *Gebüsch*, *mächtig*;
- фразовые глаголы (Partikelverben), напр., *einladen*, *ausziehen*;
- конверсия (Konversion), напр., *Abgesandte*, *Versuch*;
- аббревиация и усечение⁵ (Kurzwortbildung), напр., *GmbH*, *DIN*, *kHz*, *Labor*;
- другие способы словообразования (редупликация, контаминация, редеривация), напр., *tipptopp*. Данные способы были объединены в одну группу, поскольку они либо совсем не встретились в анализируемом материале, либо были представлены единичными лексемами.

При определении основных способов за основу была принята классификация, представленная в книге Фляйшера и Барца (Fleischer | Barz 2012, 83-95). Особенностью данной классификации является то, что в качестве отдельного способа выделяются фразовые глаголы, представляющие собой, по мнению авторов, особый способ словообразования, а именно, псевдосложение.

Основой для фразовых глаголов служат, в основном, простые и сложные глаголы. Эти основы сочетаются с частицами (также называемыми полупрефиксами, добавлениями, превербами, префиксами), образуя сложные конструкции: *aufstehen*, *teilnehmen*, *freisprechen*. В отличие от всех других сложных словообразований, фразовые глаголы морфологически и синтаксически делимы.

⁴ В данной статье словосложение понимается широко и включает также такие частные способы образования слов как сложно-суффиксальный (Zusammenbildung) и стяжение (Zusammenrückung).

⁵ Данный способ словообразования в тексте сказки не встретился.

К какому способу словообразования относятся фразовые глаголы и признаются ли они в принципе как словообразовательное явление, зависит от того, насколько важным автору представляется факт их делимости как грамматической особенности. Разные авторы имеют различные мнения в этом отношении. Э. Доналиес (Donalies 2005, 30), например, рассматривает все фразовые глаголы как «синтаксические структуры» и, следовательно, исключает их из области словообразования. Л. Эйхингер считает, что фразовые глаголы представляют собой один из видов инкорпорации, а именно, лексическую инкорпорацию (ср. Eichinger 2000, 104-105). Существуют и другие мнения. Автор данной статьи вслед за Фляйшером и Барц признаёт за данным типом конструкций статус особого способа словообразования. Такой вариант классификации способов словообразования важен для анализа представленного в статье материала, так как фразовые глаголы широко распространены в некоторых типах текста.

Всего в тексте сказки было выделено 188 производных слов (лемм), реализующих различные способы словообразования, а именно:

Табл. 1. Распределение производных слов по способам словообразования в составе сказки (немецкий язык)

Словосложение	Деривация	Фразовые глаголы	Конверсия	Аббревиация и усечение	Другие способы
20,3%	37,7%	35,6%	6,4%	0%	0%

Как можно видеть из таблицы, в данном типе текста широко представлена эксплицитная деривация, включающая различные её подтипы⁶, такие как суффиксация, напр., *Müdigkeit, ordentlich*; префиксация, напр., *erschlagen, Gebüsch*; циркумфиксация, напр., *Gezweige*. Значительное место занимают фразовые глаголы, такие как *aufwachen, mitnehmen, umschauen* и др. Словосложение распространено в меньшей степени и представлено почти исключительно его детерминативным подтипом: *Kirschbaum, Sommermorgen*. Наряду с чистым сложением встречается также и сложно-суффиксальный способ образования слов (*Zusammenbildung*), напр., *weitläufig*. Лексему *Garaus* можно рассматривать как результат стяжения (*Zusammenrückung*) фразы „gag aus!“ – „все на выход!“, с помощью которой в южной Германии в XV веке объявлялся полицейский час⁷. Примеры конверсии немногочисленны, они представлены большей частью субстантивацией глагольных основ, напр. *Schlaf, Antrag* и инфинитивных форм глагола, напр. *Versprechen, Anerbieten*. Встречается также субстантивация форм прилагательных и причастий, напр. *Abgesandte*.

⁶ Анализ того, как в немецком тексте представлены различные подтипы деривации, словосложения и других способов словообразования, в данной статье не производился.

⁷ См. Duden 1989, 217.

В тексте сказки не было зафиксировано ни одного случая аббревиации или усечения. Другие способы словообразования также не представлены.

5. Способы словообразования в тексте руководства по эксплуатации (немецкий язык)

В качестве примера утилитарно-фактуального текста было использовано «Руководство по эксплуатации ультразвукового моечного прибора типа UR 1 и UR 2». Всего в данном тексте было зафиксировано 362 производных слова, которые распределились по выше названным способам словообразования следующим образом:

Табл. 2. Распределение производных слов по способам словообразования в составе руководства по эксплуатации (немецкий язык)

Словосложение	Деривация	Фразовые глаголы	Конверсия	Аббревиация и усечение	Другие способы
48,2%	36,3%	7,7%	4,4%	2,8%	0,6%

Ведущим способом словообразования в данном типе текста является словосложение, почти половина всех зафиксированных производных слов относится к этому способу, напр. *Ablaufschlauch*, *Dauerbetrieb*, *langlebig* и др. Доля слов, образованных на основе деривации и конверсии, в текстах руководства и сказки отличается в незначительной степени. Значительно более скромно представлены фразовые глаголы, что, может быть, обусловлено особенностями данного типа текста, в котором часто встречаются перечисления и обзорные таблицы, не предполагающие употребления глаголов как таковых. Аббревиатуры немногочисленны, они характеризуют, в основном, важнейшие количественные показатели описываемых приборов: *kHz*, *mm*, *kg* и др. К особым способам можно отнести названия некоторых сопутствующих товаров и средств, например, *Stammopur* – название чистящего средства, образованное на основе сочетания (контаминации) фамилии владельца фирмы по производству данных средств (*Dr. H. Stamm*) и латинского корня *pur* ‘чистый’.

6. Способы словообразования в тексте сказки (русский язык)

Для анализа производных слов в составе текстов русского языка был определён тот же состав способов словообразования, как и в немецком языке, за исключением фразовых глаголов, которые в русском языке отсутствуют.

Однако, поскольку в русском языке деривация явно преобладает над другими способами словообразования, было принято решение проанализировать также важнейшие подтипы деривации. Таким образом, были выделены следующие способы словообразования:

- словосложение, напр., *полночь, высокочастотный*;
- деривация: 1) суффиксация, напр., *великан, бытовой*; 2) префиксация, напр., *вырвать, безопасность*; 3) смешанная деривация (префиксально-суффиксальный, префиксально-постфиксальный⁸ и суффиксально-постфиксальный способ), напр., *отомкнуть, вскоре, разбежаться, нуждаться*;
- конверсия, напр., *малый* (сущ.), *будущее* (сущ.);
- аббревиация и усечение, напр., *ООО, мм, дб, вкл.*

Другие способы не были выделены, поскольку они не встретились в анализируемых текстах.

Следует отметить, что структура русских производных лексем менее прозрачна по сравнению с немецкими лексемами и допускает разные толкования. Поэтому у разных авторов и в разных словарях можно встретить различные интерпретации морфологических структур одних и тех же слов. В данной статье автор ориентировался на лексикографические справочники, указанные в библиографии, и на правило «одного шага».

В тексте русского перевода немецкой сказки „Das tapfere Schneiderlein“ было выделено 477 производных слов (лемм), представляющих следующие способы и типы словообразования:

Табл. 3. Распределение производных слов по способам и типам словообразования в составе сказки (русский язык)

Словосложение	Деривация			Аббревиация и усечение	Конверсия
	Суффиксация	Префиксация	Смешанная деривация		
1,1%	43,5%	33,4%	21,6%	0%	0,4%

В тексте русского варианта сказки 98,5% производных слов образованы на основе деривации. Среди них большая часть представляет собой суффиксальные образования, такие как *вершина, весело*; в несколько меньшем объеме представлены лексемы с префиксами, напр., *перебить, отовсюду*. Около четверти всех дериватов образованы с помощью двух или более видов аффиксов в различных сочетаниях, напр., *воскликнуть, догадаться, вскоре*. Особенностью русского языка является участие в словообразовании пост-

⁸ Постфиксы принимались во внимание только в их словообразовательной функции в составе смешанной деривации, поскольку в остальных случаях в проанализированном материале они функционируют как формообразующие морфемы, образующие возвратные глаголы от невозвратных.

фиксов – аффиксов, располагаемых после словоизменяющих элементов, в основном, после показателя инфинитива *-ть*, напр., *надеяться*: приставка: *на-*; корень: *-де-*; суффикс: *-я*; формообразующий суффикс инфинитива: *-ть*; постфикс: *-ся* (Кузнецова | Ефремова 1986).

Единичные лексемы являются примерами словосложения, напр., *единорог, полоумный*. Конверсия представлена примерами субстантивации прилагательных, напр., *малый* в предложении *Малый, шей мне жилет и заштопай штаны, а не то я тебя попотчую аршином*. Как и в немецком языке, в тексте сказки не было зафиксировано ни одного случая аббревиации или усечения.

7. Способы словообразования в тексте руководства по эксплуатации (русский язык)

В русском варианте «Руководства по эксплуатации ультразвукового моечного прибора типа UR 1 и UR 2» было зафиксировано 411 производных слов, которые распределились по словообразовательным способам и типам следующим образом.

Табл. 4. Распределение производных слов по способам и типам словообразования в составе руководства по эксплуатации (русский язык)

Словосложение	Деривация			Аббревиация и усечение	Конверсия
	Суффиксация	Префиксация	Смешанная деривация		
5,6%	44,0%	20,9%	27,0%	2,5%	0%

В отличие от немецкого языка, в данном типе текста – так же, как и в русском варианте текста сказки – ведущим способом словообразования является деривация, более 90% производных слов образованы таким образом. Почти половина дериватов представляет собой суффиксальные образования, среди них преобладают прилагательные и существительные, такие как *вакуумный, компактный, генератор, документация*, но встречаются и глаголы, напр., *образовывать*. Почти в равных долях представлены префиксация, напр., *безопасный, уровень*, и смешанная деривация, напр., *сохранять, предпосылка*. Словосложение встречается чаще, чем в тексте сказки, однако, число лексем, образованных этим способом, в целом, невелико. Это такие образования как *водосливной, микросекунда, высокомогущный*. В тексте руководства не встречаются лексемы, образованные на основе конверсии, но есть аббревиатуры, аналогичные таковым в немецком тексте, напр., *мм, кг, мин.* и др.

Заключение

Первой целью проведённого исследования было выяснить, какие способы словообразования характерны для фикциональных текстов (сказок) с одной стороны, и для фактуальных текстов (руководств для эксплуатации) с другой, в русском и в немецком языках. Для наглядности были составлены диаграммы, отражающее соотношение основных способов словообразования в каждом из двух типов текстов. Ниже представлена диаграмма 1 для немецкого языка:

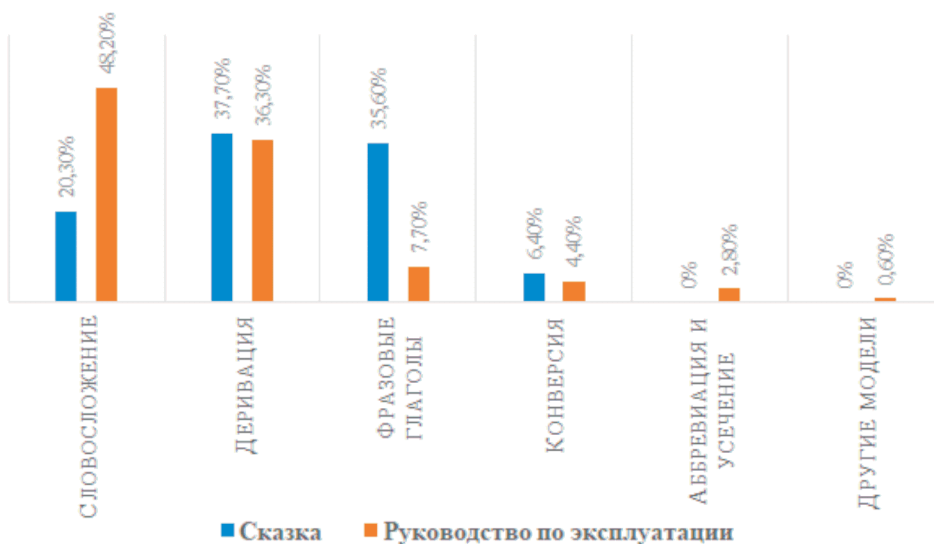

Диаграмма 1. Соотношение использования различных способов словообразования в тексте сказки и руководства по эксплуатации (немецкий язык)

Как показывает диаграмма 1, для текста сказки характерно частое употребление фразовых глаголов и отсутствие аббревиации. Для текста руководства по эксплуатации характерна высокая частотность словосложения (более, чем в два раза выше, чем в тексте сказки) и наличие аббревиации, хотя частотным данный способ назвать трудно. Фразовые глаголы представлены, но в значительно меньшем объёме. Деривация и конверсия не являются специфичными способами для данных типов текста.

Диаграмма 2 для русского языка даёт несколько иную картину:

Так же, как и в немецком языке, в русском тексте руководства по эксплуатации чаще встречаются лексемы, образованные способом словосложения, при этом в тексте руководства таких лексем в пять раз больше, чем в тексте сказки. Однако абсолютное число таких лексем в обоих текстах относительно мало, что снижает в целом ценность данного критерия как текстотипологической характеристики. В обоих текстах в значительной степени преобладает

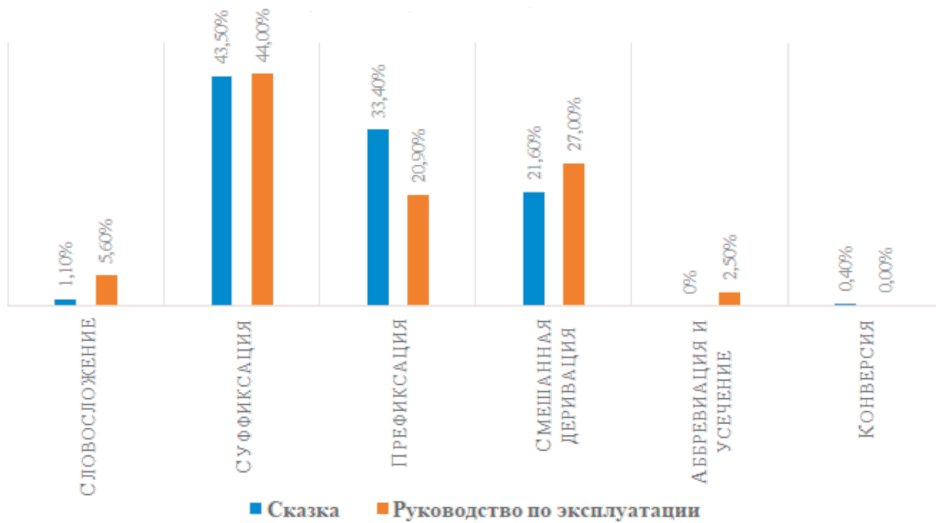

Диаграмма 2. Соотношение использования различных способов словообразования в тексте сказки и руководства по эксплуатации (русский язык)

деривация, при этом разные её подвиды вряд ли могут считаться характерными для одного из типов текста. Так же, как и в немецком языке, в тексте сказки нет аббревиации, но она в небольшом объёме представлена в тексте руководства. В данных типах текста практически не встречается конверсия.

Второй целью исследования было определить, каково влияние языка на тексторазличительную функцию словообразования. Анализ показал, что и в русском, и в немецком языках тексторазличительная функция способов словообразования выражена, однако, в русском языке в меньшей степени по сравнению с немецким. Причиной этого является тот факт, что в русском языке абсолютное большинство производных слов образуется с помощью деривации, в связи с чем все остальные способы словообразования играют периферийную роль и не могут служить надёжным критерием при классификации типов текста. В немецком языке способы словообразования в большей степени сбалансированы, что повышает значимость данного критерия при определении и характеристике различных типов текста.

Библиография

- ADAMZIK, K. (2019), Textsorten und ihre Beschreibung. In: Janich, N. (Hrsg.), Textlinguistik. 15 Einführungen und eine Diskussion. Tübingen, 135-168.
- BELOUSOV, V. N. | KOVTUNOVA, I. I. | KRUCHININA, I. N. i dr. (2002), Kratkaya russkaya grammatika. Pod red. Shvedovoy, N. Yu. | Lopatina, V. V. Moskva. [Белоусов, В. Н. | Ковтунова, И. И. | Кручинина, И. Н. и др. (2002), Краткая русская грамматика. Под ред. Шведовой, Н. Ю. | Лопатина, В. В. Москва.]

- CHAPLINA, S. S. (2009), Ponyatiye "tip teksta": printipy definirovaniya i problemy klassifikatsii. In: Vestnik Buryatskogo gosuniversiteta. 11, 132-137. [Чаплина, С. С. (2009), Понятие «тип текста»: принципы дефинирования и проблемы классификации. In: Вестник Бурятского госуниверситета. 11, 132-137.]
- DIEWALD, G. M. (1991), Deixis und Textsorten im Deutschen. Tübingen.
- DONALIES, E. (2005), Die Wortbildung des Deutschen. Ein Überblick. Tübingen.
- DUDEN (1989), Das Herkunftswörterbuch. Etymologie der deutschen Sprache. In: Der Duden. In 10 Bänden. Bd. 8. 2., neu bearb., erw. und aktualisierte Auflage. Mannheim.
- EICHINGER, L. M. (2000), Deutsche Wortbildung. Eine Einführung. Tübingen.
- ELSEN, H. | MICHEL, S. (2011), Wortbildung im Spannungsfeld zwischen Sprachsystem und Sprachgebrauch. Zur Einführung in diesen Band. In: Elsen, H. | Michel, S. (Hrsg.). Wortbildung im Deutschen zwischen Sprachsystem und Sprachgebrauch. Perspektiven – Analysen – Anwendungen. Stuttgart, 1-15.
- ELSEN, H. | MICHEL, S. (2007), Wortbildung im Sprachgebrauch: Desiderate und Perspektiven einer etablierten Forschungsrichtung. In: Muttersprache. Jg. 117: 1-16.
- FILIPPOV, K. A. (2007), Lingvistika teksta: kurs lektsiy. 2-ye izd. Sankt-Peterburg. [Филиппов, К. А. (2007), Лингвистика текста: курс лекций. 2-е изд. Санкт-Петербург.]
- FIX, U. (2001), Grundzüge der Textlinguistik. In: Fleischer, W. | Helbig, G. | Lerchner, G. (Hrsg.), Kleine Enzyklopädie – Deutsche Sprache. Frankfurt am Main | Berlin | Bern, 470–511.
- FLEISCHER, W. | BARZ, I., unter Mitarb. von SCHRÖDER, M. (2012), Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. 4., völlig neu bearbeitete Auflage. Berlin etc.
- GROSSE, E. U. (1976), Text und Kommunikation. Eine linguistische Einführung in die Funktionen von Texten. Stuttgart.
- GRUCZA, S. (2009), Lingwistyka tekstu – jej przedmiot i cele cząstkowe badań. In: Bilut-Homplewicz, Z. | Czachur, W. | Smykała, M. (red.), Lingwistyka tekstu w Polsce i w Niemczech. Pojęcia, problemy, perspektywy. Wrocław, 95-107.
- HEINEMANN, W. (2000), Textsorte – Textmuster – Texttyp. In: Brinker, K. | Antos, G. | Heinemann, W. | Sager, S. F. (Hrsg.), HSK (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft). Bd. 16(1). Text- und Gesprächslinguistik. Berlin etc., 507-523.
- HEINEMANN, W. | HEINEMANN, M. (2002), Grundlagen der Textlinguistik. Interaktion – Text – Diskurs. Tübingen.
- HEINEMANN, W. | VIEHWEGER, D. (1991), Textlinguistik: eine Einführung. Tübingen.
- LABOCHA, J. (2011), The object of study of text linguistics (textology). In: Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis. 128, 59-68.
- MELISS, M. (2008), Wortbildungsprozesse in der Anzeigenwerbung für technische Produkte im Vergleich: Deutsch-Spanisch. In: Eichinger, L. M. | Meliss, M. | Vázquez Domínguez, J. M. (Hrsg.), Wortbildung heute. Tendenzen und Kontraste in der deutschen Gegenwartssprache. Tübingen, 231-256.
- SANDIG, B. (1972), Zur Differenzierung gebrauchsspezifischer Textsorten im Deutschen. In: Güllich, E. | Raible, W. (Hrsg.), Textsorten. Differenzierungskriterien aus linguistischer Sicht. Frankfurt, 113-124.
- SCHRÖDER, M. (2005), Wortbildung in der Hörfunknachricht. In: Fix, U. | Lerchner, G. | Schröder, M. | Wellmann, H. (Hrsg.), Zwischen Lexikon und Text. Lexikalische, stilistische und textlinguistische Aspekte, Stuttgart | Leipzig, 247-262.
- SIEBOLD, O. (2000), Wort – Genre – Text. Wortbildung in der Science Fiction. Tübingen.
- STUMPF, S. (2018), Textsortenorientierte Wortbildungsforschung. Desiderate, Perspektiven und Beispielanalysen. In: Zeitschrift für Wortbildung. 1, 165-194.
- WERLICH, E. (1975), Typologie der Texte. Entwurf eines textlinguistischen Modells zur Grundlegung einer Textgrammatik. Heidelberg.

Лексикографические справочники

ALTMANN, H. (2011), Prüfungswissen Wortbildung. Göttingen.

KUZNETSOVA, A. I. | YEФРЕМОВА, Т. Ф. (1986), Slovar' morfem russkogo yazyka. Moskva. [Кузнецова, А. И. | Ефремова, Т. Ф. (1986), Словарь морфем русского языка. Москва.]

ТИХОНОВ, А. Н. (1996), Morfemno-orfograficheskiy slovar'. Moskva. [Тихонов, А. Н. (1996), Морфемно-орфографический словарь. Москва.]

Verzeichnis: Deutsch/Wortbildungen:

<https://de.wiktionary.org/wiki/Verzeichnis:Deutsch/Wortbildungen> (дата обращения: 10.04.2023).

Vikislovar' online:

https://ru.wiktionary.org/wiki/Викисловарь:Заглавная_страница (дата обращения: 10.04.2023).

Тексты

Bedienungsanleitung Ultraschallreinigungsgerät Typ UR 1 und UR 2:

https://www.retsch.de/dltmp/www/53e4b572-effc-4e7c-ac99-636500000000-59c25e2ca165/manual_url_ur2_de.pdf (дата обращения: 10.04.2023).

Das tapfere Schneiderlein. Ein Märchen der Brüder Grimm:

https://www.grimmstories.com/de/grimm_maerchen/das_tapfere_schneiderlein (дата обращения: 10.04.2023).

Khrabryy portnyazhka. Skazka brat'yev Grimm:

https://www.grimmstories.com/ru/grimm_skazki/hrabryj_portnjazka (дата обращения: 10.04.2023).

Rukovodstvo po ekspluatatsii ul'trazvukovogo moyechnogo pribora tipa UR 1 i UR 2:

<https://user-manuals.ru/manual/7641/retsch-ur-1-ur-2> (дата обращения: 10.04.2023).

DOI: 10.31648/pw.9723

DOMINIKA IZDEBSKA-DŁUGOSZ
<https://orcid.org/0000-0003-1603-8604>
Jagiellonian University

ANALIZA STATYSTYCZNA POLSKO-UKRAIŃSKIEGO INTERJĘZYKA – NAJTRUDNIEJSZE MIEJSCA POLSKIEJ FLEKSJI DLA OSÓB UKRAIŃSKOJĘZYCZNYCH

**Statistical analysis of the Polish-Ukrainian interlanguage –
the most difficult points
of Polish inflection for Ukrainian speakers**

ABSTRACT: This paper presents part of a statistical analysis (SPSS) of the Polish-Ukrainian interlanguage which is currently being conducted. The presented part of the research pertains to the most difficult forms from the morphological level of the Polish language for speakers of Ukrainian who learn Polish as a foreign language, regardless of their declared level of language proficiency (A1+ – B2+). The analyses presented in the article are of a qualitative nature. The questionnaire for the research into the interlanguage contained both correct and wrong forms (i.e. interferential forms extracted from the previous author's corpus-based error analyses) – the respondent had to decide which form was correct. Therefore, the study concerns language intuition. The results of the research are convergent with the analyses of actual errors made by Ukrainians in their written assignments, which constitutes a motivation for further statistical analyses of the interlanguage with the use of the same research tool.

KEYWORDS: interlanguage, statistical analysis, Ukrainians, Polish as a foreign language, grammar, inflection

Wprowadzenie

Prowadzone współcześnie analizy nad akwizycją i nauką polszczyzny u mieszkających w Polsce imigrantów z Ukrainy wykraczają daleko poza obszar związany z procesami nauczania/uczenia się języków obcych jako subdyscypliny językoznawczej. Kwestie dotyczące tego, jak uczą się języka polskiego osoby ukraińskojęzyczne, dotyczą istotnych zagadnień związanych z ich dobrostanem w warunkach migracyjnych i łączą glottodydaktykę polonistyczną z socjologią i psychologią migracji. Jeśli wziąć pod uwagę fakt, iż obecnie w Polsce przebywa 300 tys.

zarejestrowanych obywateli Ukrainy (dane z grudnia 2021 r.)¹, a do nauki języka polskiego popycha ich motywacja edukacyjna i zawodowa, to znajomość polszczyzny jawi się jako jeden z warunków sine qua non umożliwiających osiągnięcie założonych przez te osoby celów². Nie mówimy tu jednak o polszczyźnie na poziomie komunikacyjnym, umożliwiającym co prawda porozumienie w większości spraw życia codziennego, jednak pełnej błędów – głównie interferencyjnych, a więc wynikających z przenoszenia form i struktur językowych, znaczeń wyrazów, reguł i paradygmatów odmiany z języka ukraińskiego oraz rosyjskiego³ (języka pierwszego – dalej: J1) na zbyt podobny w wielu płaszczyznach do wymienionych języków wschodniosłowiańskich język polski (język drugi – dalej: J2). Inne muszą zatem być wymagania w stosunku do poziomu i poprawności języka polskiego używanego w celach edukacyjnych i zawodowych. Jak wynika z moich wcześniejszych badań, ukraińscy studenci sami dążą do osiągnięcia pełnej poprawności i normatywności w polszczyźnie, a znajomość języka definiują zdecydowanie częściej poprzez poprawność niż komunikatywność (Izdebska-Długosz 2017a, 240-243; 2017b, 174-179).

Jeśli zatem znajomość języka polskiego u ukraińskojęzycznych imigrantów ma pierwszoplanowe znaczenie w zakresie realizacji ich planów związanych z nauką, pracą, a tym samym z poczuciem spełnienia, samorealizacją i innymi kwestiami składającymi się na dobrostan jednostki, to badanie procesu nauczania/uczenia się przez nich języka polskiego, prowadzące do rozpoznania swoistych cech tego procesu (wynikających głównie z zetknięcia się dwóch konkretnych systemów językowych: polskiego i ukraińskiego), należy uznać za istotne dla ich imigracyjnej przyszłości w Polsce.

¹ https://www.gov.pl/web/udsc/obywatele-ukrainy-w-polsce--raport?fbclid=IwAR0oa4BdWaX9O-sj3QkOzt1_VL1aENBrdtqPU7hndp8n7MtVmfoZ1DsdQ_k (dostęp: 23.01.2022). Według danych GUS w końcu lutego 2020 r. w Polsce przebywało 1,39 mln obywateli Ukrainy, zob. https://www.bankier.pl/wiadomosc/Gorny-Liczba-Ukrajncow-w-Polsce-wrocila-do-poziomu-sprzed-pandemii-statystyki-moga-byc-zaburzone-8239097.html?fbclid=IwAR31qVWvBbSfNLPx3NETiWKtvhjvHIND7ak_B-j-NXngO-M_FezRRBJb0QA (dostęp: 23.01.2022).

² Artykuł powstał przed wybuchem wojny w Ukrainie (24.02.2022). Trzeba zatem odnotować, że od początku wojny, według danych Polskiej Straży Granicznej, do Polski przybyło już ponad 11,087 mln uchodźców z Ukrainy, a wróciło do Ukrainy 9,344 mln osób (dane z 14.04.2023), zob. [https://300gospodarka.pl/news/uchodzcy-z-ukrainy-w-polsce-liczba, Ilu uchodźców z Ukrainy jest w Polsce \[Aktualne dane\]](https://300gospodarka.pl/news/uchodzcy-z-ukrainy-w-polsce-liczba, Ilu uchodźców z Ukrainy jest w Polsce [Aktualne dane]) (dostęp: 14.04.2023). Zbiorowość uchodźców jest dynamiczna, część z przyjeżdżających jedzie do innych krajów, dlatego trudno oszacować, ilu z wjeżdżających Ukraińców mieszka lub zamieszka w Polsce na stałe. Mówi się o ok. 1,3 mln uchodźców z Ukrainy mieszkających obecnie w Polsce (dane z 23.02.2023), zob. https://www.rmfm24.pl/raporty/raport-wojna-z-rosja/news-uchodzcy-z-ukrainy-wiemy-ilu-dzis-mieszka-w-polsce,nId,6615401#crp_state=1, M. Dobrołowicz, Uchodźcy z Ukrainy, Wiemy, ilu dziś mieszka w Polsce (dostęp: 14.04.2023).

³ Powszechna dwujęzyczność Ukraińców w zakresie języka ojczystego oraz rosyjskiego (Lewczuk 2020, 72-75) sprawia, iż za ich J1 uznać należy oba te języki. Potwierdza to zresztą analiza błędów tych osób w polszczyźnie, z której wynika jednoznacznie, że duża część błędów w języku polskim tych osób pochodzi z interferencji języka rosyjskiego, a nie wyłącznie ukraińskiego (Izdebska-Długosz 2021).

1. Od badań nad błędami do badań interjęzyka

Analiza błędów uczących się w J2 wyrosła z przekonania, że poznawanie ich daje wgląd w procesy uczenia się i akwizycji J2. Stanowiła także przejście od analiz konfrontatywnych różnych systemów językowych (i przewidywania miejsc wystąpienia błędów językowych) ku wyjaśnianiu mechanizmów powstawania błędów. S. P. Corder w pracy z 1967 r. otwierającej okres intensywnych analiz błędów (ang. *Error Analysis*, dalej EA) stwierdzał, że badanie zbiorów błędów popełnionych, a nie jedynie prognozowanych, daje wgląd w luki w wiedzy uczącego się (jest to dla niego samego także istotna informacja), a także w strategię i techniki rozwinięte przez uczącego się (Arabski 1979, 16). Corder wskazał nie tylko na możliwe źródła błędów, lecz także przede wszystkim stworzył pięciostopniową metodologię badania błędów językowych w J2 (Corder 1983), a analizy błędów w różnych J2 stały się w latach 80. XX w. popularne.

Równoległe rozwijająca się teoria interjęzyka sprawiła, że zadano kilka istotnych pytań, na które do dziś nie zdołano odpowiedzieć. Interjęzyk (ang. *Interlanguage*, dalej IL) – według klasycznej definicji L. Selinkera – to rodzaj dialektu przejściowego w J2, którym posługuje się uczący się. Jest on systemem językowym, który można poddać opisowi, dlatego że składają się na niego przewidywalne struktury (Arabski 1985, 62). IL stale się rozwija, na każdym jego etapie panują swoiste normy. Rozwój zaś polega na przechodzeniu poprzez poszczególne stadia, w których stopniowo formy niezgodne z regułami J2 są zastępowane formami coraz bardziej do nich zbliżonymi (Dakowska 2000, 343).

Na temat interjęzyka chętnie teoretyzowano w latach 70. XX w. i kolejnej dekadzie. W. Nemser (1971), mówiąc o „systemie aproksymatywnym” (ang. *approximative system*), zauważył jego uproszczenie, ograniczoność (w tym podobieństwo do pidżynów), różnice między poszczególnymi stadiami (dziś: poziomami biegłości językowej) oraz naturalną niepoprawność gramatyczną i stylistyczną (Bednarska 2014, 27).

Z kolei Corder nazwał system języka uczniowskiego „dialektem idiosynkratycznym” (ang. *idiosyncratic dialect*) i „dialektem przejściowym” (ang. *transitional dialect*) i zwrócił uwagę na to, że interjęzyki te charakteryzują się posiadaniem własnej gramatyki, a także mniejszej liczby reguł niż J1 oraz J2 (Corder 1983, 116).

Nośna poznawczo teoria interjęzyka nie zaowocowała jednak badaniami nad samymi dialektami przejściowymi uczących się J2. Jak zauważyła badaczka błędów J. Korzeniewska-Rogalewicz (1986, 38 i n.), mimo dużego zainteresowania IL w latach 80. minionego wieku, nie stworzono żadnych propozycji metodologicznych i nie przedstawiono szczegółowych konkluzji. Nie zrobiono tego tak naprawdę do dziś, uznając jednocześnie istnienie interjęzyka za empiryczny pewnik, którym niewątpliwie dialekt przejściowy jest, co może potwierdzić każdy nauczający i uczący się jakiegokolwiek języka obcego.

Trudno nie zgodzić się także z Selinkerem w kwestii możliwości opisu danego konkretnego interjęzyka. Charakterystyka tego typu powinna zawierać opis form błędnych (ewentualnie także poprawnych) na każdym z poziomów biegłości. Czym innym jest jednak metodologicznie opis IL, czym innym byłoby zbadanie IL w jego dynamice, które rozumiem podobnie jak T. P. Krzeszowski, który w końcu lat 70. XX w. pisał „[...] adekwatna teoria systemów przybliżonych musiałaby wyjaśnić ich zasadniczo dynamiczny charakter, przejawiający się w ciągłym ruchu (bardzo przypominającym zmiany językowe w ogóle) w kierunku języka docelowego. Teoria musiałaby wyjaśnić mechanizm i siłę leżącą u podstaw tego ruchu” (Krzeszowski 1979, 588). Autor zwracał tutaj uwagę na konieczne badania modelotwórcze i zarazem teoritwórcze nad IL.

Zasadniczo analizy błędów nawet przy podziale na poszczególne poziomy biegłości (stadia interjęzyka) wciąż stanowią jedynie opis interjęzyka. Badania takie wykonał na gruncie polskim w końcu lat 70. minionego wieku Arabski (1979). Celem analiz było ustalenie tendencji rozwojowych polsko-angielskiego interjęzyka. Korpus błędów został podzielony na trzy poziomy zaawansowania językowego: A, B i C. Analizy ujawniły, które błędy zanikają w miarę rozwoju IL, które się utrzymują, a które zwiększają swoją liczebność. Badania te pozwoliły na charakterystykę tego konkretnego IL, jednak nie wyjaśniły, gdyż metodologicznie nie mogły, mechanizmów odpowiedzialnych za taki, a nie inny jego rozwój.

Korpusowe badania nad błędami stanowią wciąż jedynie analizy lapsologiczne, pogłębione, jednak nie dające wyobrażenia o modelu IL. Przy podziale materiału korpusowego na poziomy biegłości językowej możemy mówić o opisie IL, jednak wciąż nie wyjaśnia to w żaden sposób jego dynamiki. Sam nawet podział zgromadzonych błędów na oczywiste dziś poziomy A1-C2 może wydawać się dyskusyjny, gdyż nie istnieje uniwersalny model IL, który by go faktycznie potwierdzał.

Również pisząca te słowa jest autorką badań nad błędami – w języku polskim osób ukraińskojęzycznych (Izdebska-Długosz 2021). Rozpoznanie ok. 6 tys. błędów gramatycznych (fleksyjnych i składniowych) w polszczyźnie Ukraińców daje możliwość zbliżenia się do rozpoznania interjęzyka polsko-ukraińskiego i stanowi swoistą bazę. Narzędzia badawcze zaś muszą być eksperymentalne, gdyż nikt dotychczas nie potwierdził, jakimi właściwie narzędziami można by się posłużyć, by naświetlić dynamikę interjęzyka.

2. Statystyczne badanie wycinka interjęzyka polsko-ukraińskiego

W badaniu pilotażowym, którego część wyników przedstawia się w niniejszym tekście, wykorzystano arkusz z błędami (test wyboru: błędna forma – poprawna forma) dla uczących się języka polskiego z Ukrainy. Kwestionariusz składał się ze 119 form językowych z poziomu fleksyjnego i 48 z poziomu składniowego

polszczyzny. Ankietę wypełniło 157 osób deklarujących poziom zaawansowania w języku polskim jako obcym od A1+ do B1+⁴. Użyte w kwestionariuszu błędne formy zostały zaczerpnięte z autorskiego korpusu błędów – wykorzystano statystycznie najczęstsze błędy Ukraińców na obu poziomach polszczyzny, fleksyjnym i składniowym (użyto tych samych leksemów, które były najczęściej błędne w poprzednich badaniach nad błędami). Założono, że błędy (błądność w odniesieniu do norm J2 jest charakterystyczną cechą interjęzyka) stanowią swoistą siatkę interjęzyka i mogą być ważnymi punktami w jego trójwymiarowej strukturze. Fragment kwestionariusza z poziomu morfologicznego wyglądał następująco:

Poziom (уровень)

Narodowość (национальность): a) rosyjska b) ukraińska c)

Znane języki obce (Какие иностранные языки вы знаете):

I. W każdym z poniższych zadań zaznacz jedną poprawną odpowiedź. В каждой из следующих задач выберите один правильный ответ.

1. Na granicy jest a) kontrola b) kontrol.
2. On ma a) językowy barier b) językową barierę.
3. Studia w Polsce to dla mnie a) duży szans b) duża szansa.
4. Widzę a) znane dziewczyny b) znanych dziewczyn.
5. Lubię a) psów i kotów b) psy i koty.
6. Spotykam a) miłe przyjaciółki b) miłych przyjaciółek.
7. Na uniwersytecie pracują ... a) profesorowie b) profesory.
8. W filmie grają... a) aktory b) aktorzy.
9. W Krakowie są ... a) turyści b) turyści.
10. Nie lubię ciemnego ... a) chlebu b) chleba.

Do analizy materiału badawczego wykorzystano program służący do analizy statystycznej w badaniach ilościowych SPSS. Wykonano w nim analizę korelacyjną w poszukiwaniu jakichkolwiek prawidłowości – współwystępowania określonych elementów językowych. Hipoteza zakładała bowiem, że może ujawnić się korelacja błędów danego typu na danym poziomie zaawansowania językowego. Chodzi tu o korelację niezwiązaną z samą organizacją systemu językowego języka polskiego. W toku analizy materiału otrzymano wiele danych ilościowych, jak np.

- listy najczęstszych form błędnych i poprawnych bez podziału na poziomy;
- podliczenia błędów i form poprawnych dla danego poziomu;
- średnie liczby zaznaczeń błędów fleksyjnych i składniowych dla danych poziomów zaawansowania;
- dynamikę wskazań błędnych oraz poprawnych dla każdej z form językowych.

⁴ Badani zadeklarowali następujące narodowości: ukraińska – 139, białoruska – 8, rosyjska – 5, gruzińska – 2, rumuńska – 2, kazachska – 1. Wszyscy badani to także użytkownicy języka rosyjskiego.

W tabeli 1 przedstawiono dane na temat liczebności ankiet wypełnionych przez badanych deklarujących dany poziom biegłości językowej w polszczyźnie.

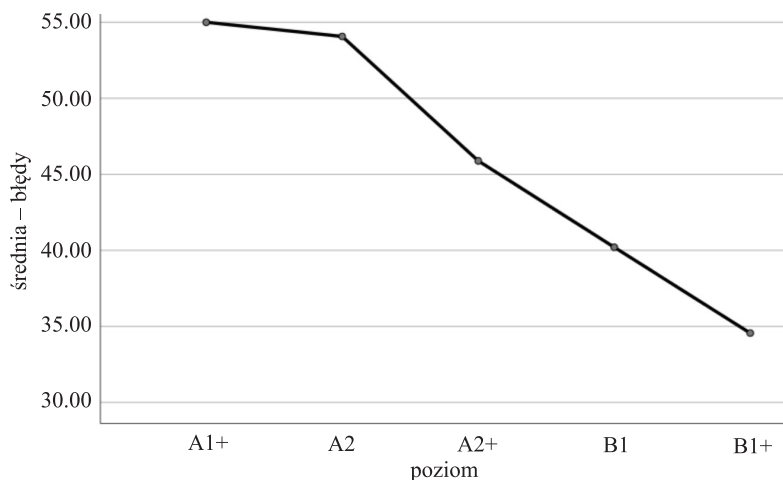
Tabela 1. Liczba ankiet z danego poziomu zaawansowania

Poziom biegłości językowej	Częstość	%
A1+	20	13
A2	44	28
A2+	35	22
B1	49	31
B1+	9	6
Ogółem	157	100

Źródło: badanie własne

Jak widać, najliczniejsze były kwestionariusze pochodzące od badanych deklarujących poziom B1, następnie A2 oraz A2+. Najmniej ankiet wypełnili studenci deklarujący poziom najniższy – A1+ oraz B1+, czyli najwyższy. Oznacza to, że na podstawie zdecydowanej większości ankiet (81%) mamy do czynienia ze znajomością języka polskiego na poziomie podstawowym – wstępnym i średnim – progowym. Są to poziomy biegłości najczęściej reprezentowane przez uczących się polszczyzny, mających świadomość konieczności doskonalenia językowego. To poziomy umożliwiające podejmowanie w miarę swobodnej komunikacji na różne tematy (w tym abstrakcyjne – na poziomie B1), właściwe reagowanie (zgodne z intencją nadawcy) w różnych sytuacjach komunikacyjnych, dość sprawne i skuteczne podejmowanie działań językowych. Polszczyzna Słowian wschodnich plasujących się na tych poziomach zaawansowania językowego jest równocześnie mocno naczyniona błędami językowymi (Izdebska-Długosz 2015). To środek interjęzyka, zatem – szczególnie na poziomach A2 i A2+ – widoczne jest w nim przemieszanie wszelkich form pochodzących z J1 i J2.

Na podstawie nierównej liczby ankiet z danego poziomu zaawansowania językowego, można by zakwestionować wyniki analiz. Jednakże w badaniach potwierdza się podstawowa wiedza na temat interjęzyka dotycząca dynamiki jego błędności w odniesieniu do norm J2. Wiedzę tę czerpiemy wprost z empirii: w miarę rozwoju IL liczba błędów maleje, a formy językowe coraz mocniej odpowiadają normom obowiązującym w J2. Taka prawidłowość została potwierdzona i w niniejszych badaniach, pozwalając tym samym na kontynuowanie analiz. Ogólną tendencję spadkową liczby niepoprawnych zaznaczeń (wybór błędów zamiast form poprawnych) w przypadku błędów na poziomie morfologicznym polszczyzny obrazuje wykres 1.

Wykres 1. Dynamika spadku błędnych zaznaczeń w miarę rozwoju interjęzyka
Źródło: badanie własne

Jak wynika z wykresu 1, im wyższy poziom zaawansowania językowego, tym rzadszy wybór niepoprawnych form interlingwalnych: maleje błędność zaznaczeń, wzrasta tym samym częstotliwość zaznaczeń poprawnych. Jak widać, pomiędzy poziomem najniższym A1+ a kolejnym A2 zanotowano niewielki spadek błędności zaznaczeń. Wyraźny ich spadek – największy – wystąpił między poziomami A2 a A2+, zaś spadek częstotliwości błędnych zaznaczeń pomiędzy A2+ a B1 oraz pomiędzy B1 a B1+ wykazuje taką samą dynamikę. Oczywiście, zaobserwowane tendencje mają odniesienie wyłącznie do prezentowanej tutaj próby badawczej.

W niniejszym tekście prezentuje się wycinek wyników ilościowych dokonanych badań (można je poddać analizie jakościowej), przynoszący informacje na temat, które z błędnych form językowych były wybierane najczęściej jako poprawne – takie dane dają podliczenia statystyczne. Dlaczego właśnie te formy są uniwersalnie najtrudniejsze dla badanych – niezależnie od poziomu najczęściej błędy te wskazywane są jako formy poprawne. Na tak postawione pytanie odpowiada analiza jakościowa, oparta na analizie kontrastywnej triady języków: polskiego, ukraińskiego i rosyjskiego, pozwalająca na wskazanie źródła danego błędu. W artykule prezentuje się błędy na poziomie morfologicznym.

2.1. Błędy fleksyjne

W liście błędów z poziomu fleksyjnego (zob. tabelę 2) uwzględniono najczęstsze wskazania form błędnych jako poprawnych. Granicę listy ustalono na poziomie 50%. Zatem zawiera ona te błędne formy językowe, na które jako poprawne wskazywano z częstotliwością 50%-100%.

Tabela 2. Najczęściej wskazywane błędy fleksyjne (powyżej 50% błędnych zaznaczeń)

Lp.	Procent niepoprawnych odpowiedzi	Numer pytania	Typ błędu
1.	84	59	formant przysłówka
2.	83	6 67	1. synkretyzm biernika w lm; 2. synkretyzm biernika w lm. – zaimek
3.	82	114	zwrotność – czasownik <i>stać się</i>
4.	80	2 4	1. rodzaj rzeczowników; 2. synkretyzm biernika w lm.
5.	79	5 11	1. synkretyzm biernika w lm; 2. D. lp. r.m. <i>ranka</i>
6.	78	41	D. lm. r.m. <i>nauczycieli</i>
7.	75	27	Ms. lp. funkcjonalnie miękkie (<i>na granicy</i>)
8.	74	73	zaimek wskazujący lm. r. mos. (<i>tacy</i>)
9.	73	36	M. lm. r.nmos.
10.	71	26 34 35	1. Ms. lp. funkcjonalnie miękkie (<i>w pracy</i>); 2. M. lm. <i>pieniądze</i> ; 3. M. lm. r.nmos. funkcjonalnie miękkie (<i>ulice</i>)
11.	68	19 46	1. C. r.ż., miękkie spółgłoski; 2. C. lm.
12.	67	85	C. r.m. zaimek <i>on</i> z przyimkiem
13.	65	96	<i>bać się</i> w czasie przeszłym
14.	62	98	czas przeszły czas. <i>jeść</i>
15.	59	28 101	1. Ms. r.ż., miękkie spółgłoski; 2. prefiks aspektu dokonanego
16.	58	37 58	1. M. lm. r.nmos, miękkie spółgłoski; 2. formant przysłówka
17.	55	63	przysłówek zamiast przymiotnika
18.	54	47	D. lm. <i>przyjaciele</i>
19.	53	81	zaimek B. lp. <i>ja</i>
20.	52	82 111	1. zaimek B. lp. <i>ty</i> ; 2. zwrotność – czasownik <i>zostać</i> (kim)
21.	51	68 103	1. zaimek dzierżawczy lm. M. r.nmos; 2. prefiks aspektu dokonanego

Źródło: badanie własne

Warto przyjrzeć się bardziej szczegółowo formom z kwestionariusza. Aż 84% badanych wskazało, że forma **ciekawo* (zamiast *ciekawie*) jest poprawna. Formant przysłówkowy *-o* jest bardziej produktywny w języku ukraińskim niż *-e* (Kononenko | Kononenko 2010, 265) – tak samo zresztą w języku rosyjskim, natomiast odwrotnie jest w języku polskim. Dodatkowo transfer negatywny wzmacnia w tym przypadku identycznie brzmiące danych leksemów w obu językach: pol. *ciekawie* – ukr. *уїкаво*. Z niższą rangą (16) znalazł się na liście także problem

doboru formantu do przysłówka *przyjemnie* – 58% badanych zaznaczyło formę **przyjemno* jako poprawną.

Problemu odmiennych synkretyzmów biernika liczby mnogiej w języku polskim i ukraińskim oraz przenoszenia form wschodniosłowiańskich w miejsce polskich dotyczą pozycje numer 2, 4, 5 i są to wszystkie pytania poświęcone w ankiecie temu zagadnieniu gramatycznemu, zatem trzeba uznać, iż jest to istotny problem. Pytania były następujące:

4. Widzę a) znane dziewczyny b) znanych dziewczyn.
5. Lubię a) psów i kotów b) psy i koty.
6. Spotykam a) miłe przyjaciółki b) miłych przyjaciółek.

W języku polskim biernik męskoosobowy w liczbie mnogiej jest równy dopełniaczowi (*Znam tych profesorów = Nie znam tych profesorów*), a niemęskoosobowy równy mianownikowi (*Znam te koleżanki = To są koleżanki*). Zatem to rodzaj męsko- i niemęskoosobowy różnicuje formy. Natomiast w języku ukraińskim i rosyjskim różnią się one ze względu na rodzaj żywotny i nieżywotny rzeczownika: biernik liczby mnogiej jest równy dopełniaczowi dla rzeczowników żywotnych (*Я бачу собак – Widzę psy, Я бачу дівчат – Widzę dziewczęta, Я бачу немовлят – Widzę niemowlęta*), zaś mianownikowi – nieżywotnych (*Я бачу горщику – Widzę garnki*). Bardzo częste błędy Ukraińców w polszczyźnie typu: **Zobaczyli zwierząt; *zaprościć koleg i koleżanek; *Uczą małych dzieci; *malować kotków; *Wojtek lubi wysportowanych i aktywnych kobiet* (Izdebska-Długosz 2021, 188) biorą się zatem z mylenia rodzajów w liczbie mnogiej (Krawczuk 2020, 143; Stefańczyk 2021) i jako takie skutkują składniowo niepoprawnym dopełnieniem (Izdebska-Długosz 2021, 187-188), jednak ich źródło tkwi w odmiennej klasyfikacji rodzajowej w J1 uczących się. Słowianie wschodni dzielą zbiory (rzeczowniki w liczbie mnogiej) na żywotne i nieżywotne, podczas gdy Polacy na męskoosobowe i niemęskoosobowe. Nauczenie się poprawnego wyrażania rodzaju gramatycznego w liczbie mnogiej w polszczyźnie oznacza praktycznie zmianę myślenia (Krawczuk 2012, 164).

Wysoką pozycję na liście (3) zajmuje błąd zwrotności czasownika (niezwrotny **stać* zamiast zwrotny *stać się*). Zwrotność czasowników jako problem lapsologiczny ujawnił się wyraźnie dopiero w korpusowej analizie błędów i stanowił dla piszącej te słowa – lektorki języka polskiego jako obcego, niemałe zaskoczenie. Błędy te okazały się liczne (65 błędów zbędnej zwrotności, aż 163 błędy w zaniechaniu oznaczenia zwrotności) (Izdebska-Długosz 2021, 287-292). Błąd w czasowniku *stać się* był najczęstszy w korpusie, dlatego wykorzystano go w ankiecie. Jest to, rzecz jasna, błąd silnie interferencyjny: pol. *Stałem się studentem* – ros. *Я стал студентом*; ukr. *Я став студентом*. Drugi czasownik, w którym sprawdzano zwrotność *zostać* czy **zostać się* znalazł się na 20 miejscu pod względem częstotliwości wskazań (52% błędnych wskazań). Miejsca na liście zajmowane przez

oba te czasowniki dobrze odzwierciedlają liczbę błędów zaniechania zwrotności i błędnej zwrotności w korpusie błędów.

Na 4. miejscu na liście wystąpił błąd w rodzaju rzeczowników: On ma ... a) językowy barier b) językową barierę. Aż 80% badanych zaznaczyło jako poprawną formę w rodzaju męskim, czyli zgodną z rodzimą (pol. *bariera językowa* – ros. *языковой барьер*; ukr. *мовний бар'єр*).

Mianownik liczby mnogiej z dwojakimi formami rodzajowymi: męsko- i niemęskoosobowymi zawsze stanowi ogromny problem dla uczących się ze Wschodu, ze względu na brak rodzaju w liczbie mnogiej w językach wschodniosłowiańskich (Przechodzka 1994; Dąbrowska | Dobesz | Pasieka 2010; Dąbrowska 2004; 2005; Krawczuk 2005; 2007; Zielińska 2018; Kowalewski 2017). Tymczasem w polszczyźnie rodzaj w liczbie mnogiej zmienia formy rzeczowników i zaimków z przymiotnikami, imiesłowami przymiotnikowymi, czasownikami w czasie przeszłym i innych form werbalnych opartych na tematach czasu przeszłego czasowników (tryb warunkowy, czas przyszły złożony). To niebagatelny problem, który zamyka się nie tyle w różnorodności form do zapamiętania, ile przede wszystkim – o czym pisano już powyżej – w zmianie myślenia. Jest to więc problem natury kognitywnej (Krawczuk 2012, 164). W niniejszym badaniu wahania co do rodzaju w liczbie mnogiej ujawniły się jedynie w dwóch pytaniach dotyczących zaimków, podczas gdy rzeczowniki i przymiotniki zostały przez badanych określone pod względem rodzaju w co najmniej 50% przypadków prawidłowo: 1) zaimek wskazujący – 74% badanych jako poprawny do wyrazu *ludzie* przyporządkowało niemęskoosobowy zaimek *takie* zamiast *tacy*; 2) zaimek dzierżawczy – 51% badanych jako poprawny do wyrazu *przyjaciółki* przyporządkowało męskoosobowy zaimek *moi* zamiast *moje*.

Mianownik liczby mnogiej to także wielość i różnorodność form do zapamiętania: alternacji (w rodzaju męskoosobowym) i końcówek w obu rodzajach. Zwykle myślimy, iż to alternacje w formach męskoosobowych stanowią największy problem dla uczących się ze Wschodu. Owszem, ich zaniechanie jest problemem, ale wynika ono nie tyle z nieznamości samych alternacji, ile z wahania co do rodzaju rzeczowników. Formy rodzime przypominają polskie niemęskoosobowe, stąd ich częste występowanie: **aktory* zamiast *aktorzy* na wzór ros. *актеры*, ukr. *актору*. Tymczasem dużą trudność stanowią dla uczących się posługujących się językami wschodniosłowiańskimi formy niemęskoosobowe – pod względem doboru końcówki.

Badanie ujawniło dwa takie gramatyczne miejsca: 1) M. lm. niemęskoosobowy miękki wygłos – **technologii* zamiast *technologie* (73% błędnych odpowiedzi); **tramwaji* zamiast *tramwaje* (58% błędnych odpowiedzi); 2) M. lm. niemęskoosobowy wygłos funkcjonalnie miękki – **ulicy* zamiast *ulice*. Analizy niniejsze potwierdzają wnioski wynikające z dokonanych już korpusowych badań nad błędami Ukraińców: najwięcej błędów występuje w rzeczownikach niemęsko-

osobowych z końcówką *-e*, czyli w wyrazach o wygłosie zakończonym na spółgłoskę funkcjonalnie miękką i fonetycznie miękką. Jednorodna grupa takich błędów to rzeczowniki o wygłosie na *-j* w rodzaju męskim nieosobowym (*zwyczaj, tramwaj*) i na *-cja* w r.ż. (Izdebska-Długosz 2021, 209-210).

Spośród błędów deklinacyjnych w dopełniaczu problemem okazał się w liczbie pojedynczej rodzaju męskiego dobór końcówki *-al-u* (*ranka* czy **ranku*). Jest on częściowo uzależniony od znaczenia wyrazów, jednak reguły nie pokrywają wielu z nich. Polacy także często popełniają w tym miejscu błędy. W języku ukraińskim też istnieją dwie końcówki w D. lp. r.m. i Ukraińcy popełniają błędy w swoim języku (Krawczuk 2011, 176), a w języku polskim jest to uniwersalnie trudne miejsce (Izdebska-Długosz 2021, 196).

W dopełniaczu liczby mnogiej r.mos. problemem okazał się dobór końcówki dla rzeczowników zakończonych na spółgłoskę miękką (*nauczycieli* czy **nauczycielów*). Deklinacja rzeczowników miękкотematowych zawsze sprawia większy problem tej grupie uczących się niż twarđotematowych (Izdebska-Długosz 2021, 213). Nieregularna forma dopełniacza w lm. rzeczownika *przyjaciele*: **przyjacielów* czy *przyjaciół* jest trudna dla uczących się języka polskiego jako obcego, podobnie jak rzeczownika *pieniądze*, co także znalazło swój wyraz na liście najczęstszych błędnych wskazań.

W celowniku przede wszystkim mylono się w liczbie pojedynczej w żeńskich rzeczownikach miękкотematowych: *babci* czy **babcie*. Formy te są synkretyczne w r.ż. z formami miejscownika, zatem nieznanomość C. zdradza nieznanomość także form żeńskich w Ms. Tendencja do użycia końcówki *-e* w miejsce *-i* w rzeczownikach miękкотematowych bierze się nie z języka ukraińskiego, a z rosyjskiego (pol. *Dałam kwiaty Basi* – ros. *Я подарула Басе цветы*; ukr. *Я подарувала Басі квіти*).

W C. liczby mnogiej końcówka *-om* najczęściej mylona jest z bardzo podobną, rodzimą *-am*. Okazało się także, że w C. trudny jest zaimek osobowy *on* w użyciu z przyimkiem – *niemu*: *dzięki niemu* zamiast **dzięki jemu* – w wyniku transferu negatywnego, gdyż: ukr. *завдяки йому*, ros. *благодаря ему*.

Narzędnik i biernik są na tyle łatwe dla badanych, iż nie mylono się w nich w stopniu przekraczającym 50% niepoprawnych odpowiedzi. W B. problemem stały się jedynie dwa zaimki osobowe: *mnie* i *cię* pomyłone z zaimkami w C.: *mi* oraz *ci*.

Kolejne trudniejsze deklinacyjnie miejsce to miejscownik, a w nim przede wszystkim końcówka rzeczowników żeńskich zakończonych na spółgłoskę funkcjonalnie miękką – dwa pytania dotyczące tych form znalazły się na wysokich miejscach na liście rangowej. Chodzi o formy: *na granicy* czy **na granice*; *w pracy* czy **w prace*. To najczęstszy problem z deklinacją Ms. u tej grupy uczących się. Błędy typu **w podróże*, **w ciężę*, **w stolice* są powszechne, a wygłos zakończony na spółgłoskę funkcjonalnie miękką sprawia zawsze wiele problemów (Izdebska-Długosz 2021, 204-205).

Podobnie trudny jest dla Słowian wschodnich dobór końcówki do miękkich wygłosów rzeczowników żeńskich – co ujawniło się już w przypadku celownika, opisanego powyżej. W pytaniu należało zdecydować o poprawności form: *w (jednej) chwili czy *w chwile*.

Zdecydowana większość ujawnionych w badaniu problemów dotyczy fleksji imiennej. Pytania na temat fleksji werbalnej, w których ponad połowa stanowiła odpowiedzi błędne (poza zwrotnością czasowników, omówioną już powyżej), to:

- czas przeszły czasownika *bać się*, który jest zwykle przenoszony z J1 z wydłużonym tematem jako **bojałem się*: pol. *Bałem się* – ros. *Я боялся*, ukr. *Я боявся*.
- czas przeszły czasownika *jeść* w liczbie mnogiej. Jest on zawsze trudny ze względu na wymianę samogłoskową w temacie, związaną z różnicą w rodzaju: *jedliśmy*, ale *jadliśmy*.
- dobór prefiksu aspektu dokonanego: na wyższym miejscu listy (15) czasownik *zaplanować* (zamiast **splanować*), na niższym (21) interferencja leksykalna w czasowniku *podjąć* (*decyzję*) zamiast **przyjąć*: ukr. *приймати рішення*, ros. *принимать решение*.

Z pozostałych zagadnień, znajdujących się na liście, trzeba wymienić jeszcze użycie przysłówka zamiast przymiotnika, które w zasadzie stanowi problem składniowy. Pytanie brzmiało: To jest... a) realne b) realnie – 55% badanych wskazało na odpowiedź b) jako poprawną. Wstawianie przysłówka zamiast przymiotnika jest częstym błędem uczących się ze Wschodu. Jedną z jednorodnych podgrup tych błędów stanowią te, w których kończące temat przymiotnika *-n* ulega zmiękczeniu za pomocą *-i* przed końcówką *-e*. Otrzymana transferowa forma odpowiada przypadkowo polskiemu przysłówkowi. Takie błędy były liczne w korpusie (Izdebska-Długosz 2021, 236-238).

Podsumowanie

Zaprezentowana w niniejszym tekście lista najczęstszych błędnych decyzji w wyborze form poprawnych skłania ku kilku spostrzeżeniom. Po pierwsze, mogłoby się wydawać, iż badanie autentycznie popełnionych w pracach pisemnych błędów da odmienne wyniki (korpusowa analiza błędów) niż badanie intuicji językowej. Tutaj bowiem mamy do czynienia z podejmowaniem przez badanych decyzji co do poprawności danej formy językowej. Jednak trzeba być pewnym poprawnej formy, aby nie „skusić się” zaznaczyć tej, która jest bliższa formie rodzimej lub czasem identyczna z nią. Można zatem założyć, iż poprawną formę trzeba mieć we własnym interjęzyku, aby być jej pewnym. To z kolei skłania do przypuszczenia, iż interjęzyk można badać nie tylko za pomocą analizy autentycznie popełnionych błędów, lecz także poprzez decyzje badanych co do poprawności podanych form.

Niniejsze wyniki potwierdzają te przypuszczenia. Najczęściej jako błędne były wskazywane te formy językowe, które występują bardzo licznie jako spontanicznie popełniane błędy w piśmie – co można porównać z dostępnymi korpusami błędów osób ukraińskojęzycznych (Kowalewski 2017; Zielińska 2018; Izdebska-Długosz 2021). To istotny wniosek dający asumpt do kontynuowania analiz interjęzyka poprzez badanie intuicji językowej.

Bibliografia

- ARABSKI, J. (1979), *Errors as indications of the development of interlanguage*. Katowice.
- ARABSKI, J. (1985), *O przyswajaniu języka drugiego (obcego)*. Warszawa.
- BEDNARSKA, K. (2014), *Rola transferu językowego w nauczaniu języka polskiego* Słoneńców. Łódź.
- CORDER, S. P. (1983), *Analiza błędu językowego*, tłum. E. Skweres. W: Allen, J. P. B. | Corder, S. P. | Davies, A. (ed.), Rusiecki, J. (red. wyd. pol.), *Kurs edynburski językoznawstwa stosowanego*. T. II: *Techniki w językoznawstwie stosowanym*. Warszawa, 116-131.
- DAKOWSKA, M. (2000), *Mechanizm czy organizm? Bieguny modelowania akwizycji języków obcych*. W: Kielar, B. Z. | Grucza, F. (red.), *Problemy komunikacji międzykulturowej*. *Lingwistyka, translatoryka, glottodydaktyka*. Warszawa, 335-351.
- DĄBROWSKA, A. (2004), *Najczęstsze błędy popełniane przez cudzoziemców uczących się języka polskiego jako obcego*. W: Seretny, A. | Martyniuk, W. | Lipińska, E. (red.), *Opisywanie, rozwijanie i testowanie znajomości języka polskiego jako obcego*. Kraków, 105-136.
- DĄBROWSKA, A. (2005), *Koncepcja ujęcia haseł rzeczownikowych w „Przewodniku po trudnych miejscach polszczyzny”*. W: Garncarek, P. (red.), *Nauczanie języka polskiego jako obcego i polskiej kultury w nowej rzeczywistości europejskiej*. Warszawa, 356-364.
- DĄBROWSKA, A. | DOBESZ, U. | PASIEKA, M. (2010), *Co warto wiedzieć. Poradnik metodyczny dla nauczycieli języka polskiego jako obcego na Wschodzie*. Warszawa.
- IZDEBSKA-DŁUGOSZ, D. (2015), *Specyficzne problemy nauczania języka polskiego jako obcego w środowisku ukraińskojęzycznym*. W: Gonigroszek, D. (red.), *Języki obce i kultura: Nowe konteksty edukacyjne*. Piotrków Trybunalski, 315-323.
- IZDEBSKA-DŁUGOSZ, D. (2017a), *Ukraińcy o własnych błędach w polszczyźnie – przykład statystycznej analizy danych w glottodydaktycznych badaniach eksploracyjnych*. W: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. VIII/2, 237-253.
- IZDEBSKA-DŁUGOSZ, D. (2017b), *Inność/Obcość akceptowana czy odrzucana? – Polacy i Ukraińcy wobec błędów językowych w polszczyźnie*. W: Myszk, A. | Oronowicz-Kida, E. | Pasterska, J. (red.), *Obszary Polonistyki 3. Inny/Obcy w literaturze, kulturze i języku*. Rzeszów, 164-180.
- IZDEBSKA-DŁUGOSZ, D. (2021), *Błędy gramatyczne w polszczyźnie studentów ukraińskojęzycznych*. Kraków.
- KONONENKO, W. I. | KONONENKO, I. W. (2010), *Kontrastivna gramatika ukrains'koi ta pol's'koi mov. Navchal'niy posibnik dlya stud. vishchikh navch. zakl. Kiiv*. [Кононенко, В. І. | Кононенко, І. В. (2010), *Контрастивна граматика української та польської мов. Навчальний посібник для студ. вищих навч. закл. Київ*.]
- KORZENIEWSKA-ROGALEWICZ, J. (1986), *Błąd leksykalny a dydaktyka języka obcego. Na materiale języka rosyjskiego*. Warszawa.
- KOWALEWSKI, J. (2017), *Język polski na Ukrainie w perspektywie glottodydaktycznej*. Kraków.
- KRAWCZUK, A. (2005), *Trudne miejsca w gramatyce polskiej dla Ukraińców (w związku z przygotowaniem podręcznika „Polska fleksja z ćwiczeniami dla Ukraińców”)*. W: Garncarek, P.

- (red.), Nauczanie języka polskiego jako obcego i polskiej kultury w nowej rzeczywistości europejskiej. Warszawa, 491-497.
- KRAWCZUK, A. (2007), Błędy gramatyczne studentów polonistyki lwowskiej spowodowane polsko-ukraińską interferencją. W: Czermińska, M. | Meller, K. | Fliciński, P. (red.), Literatura, kultura i język polski w kontekstach i kontaktach światowych. Poznań, 809-823.
- KRAWCZUK, A. (2011), Leksykologia i kultura języka polskiego. T. 2: Kultura języka. Kijów.
- KRAWCZUK, A. (2012), Gramatyczna kategoria rodzaju w języku polskim i ukraińskim: paralele i kontrasty. W: Rozprawy Komisji Językowej ŁTN. LVIII, 151-167.
- KRAWCZUK, A. (2020), Rodzaj gramatyczny w nauczaniu polszczyzny Ukraińców: perspektywa z „wewnątrz” oraz z „zewnątrz” systemu języka polskiego. W: Acta Universitatis Lodzianis. Kształcenie Polonistyczne Cudzoziemców. 27, 133-154.
- KRZESZOWSKI, T. P. (1979), Interjęzyk i kontrastywna gramatyka generatywna. W: Grucza, F. (red.), Polska myśl glottodydaktyczna 1945-1975. Wybór artykułów z zakresu glottodydaktyki ogólnej. Warszawa, 586-596.
- LEWCZUK, P. (2020), Trójjęzyczność ukraińsko-rosyjsko-polska Ukraińców niepolskiego pochodzenia. Kraków.
- PRZECZODZKA, G. (1994), Z problematyki interferencji językowej w nauczaniu języka polskiego Polaków ze Wschodu. W: Mazur, J. (red), Metodyka kształcenia językowego Polaków ze Wschodu. Lublin, 39-48.
- STEFANČZYK, W. T. (2021), Rodzaj gramatyczny w polszczyźnie i w językach wschodniosłowiańskich. Rozważania na marginesie biernika. W: Acta Universitatis Lodzianis. Kształcenie Polonistyczne Cudzoziemców. 28, 105-116.
- ZELINS'KA, M. (2018), Komunikativna kompetentsiya molodikh nosiiv pol's'koi movi zakhidnikh oblastey Ukraini. Drohobich. [Зелінська, М. (2018), Комунікативна компетенція молодих носіїв польської мови західних областей України. Дрогобич.]